

T. G. MASARYK

A VILÁGFORRADALOM

EMLÉKEK, GONDOLATOK

1914-1918

1928

ORBIS KIADÓVÁLLALAT PRAHA XII.

E L Ő S Z Ó

Beszámolót tartottam e könyvben a világforradalom alatt 1914-től 1918-ig kifejtett külföldi tevékenységemről.

Csak a legfontosabb dolgokat mondtam el. Oly sok tennivalónk volt odakünn, hogy nem vezethettem részletes naplót. Csak rövid feljegyzéseket készítettem, rendszerint csak neveket s egy-egy emlékeztető szót irtom fel-tartottam tőle, hogy írásaim az ellenség kezébe juthatnak. Számolnom kellett azzal, hogy jegyzeteim elvesznek (ellopásukat meg is kísérelték), már pedig azokat a személyeket, akikkel összeköttetésben állottam, nem volt szabad kompromittálnom. Így ma már egyes feljegyzéseimet én magam sem értem egészen s némely részlet ezért el is maradt. Miután Oroszországból elutaztam, okmányaimat s ott készült és elrejtett jegyzeteimet felkutat-ták s hivatalosan lefoglalták.

Nem írom le az államférfiakkal, politikusokkal, újságírókkal, történészekkel, hivatalnokokkal stb. folytatott számos megbeszélésem tartalmát, hiszen akkor el kellene mondanom, mi mindent hallottam, milyen következtetéseket vontam le a hallottakból, mit tettem magamévá s mit nem jellemeznem kellene a személyeket, sőt gyakran utalnom kellene a körülményekre is, amelyek között nyilatkozataik elhangzottak, – a könyv ezáltal túl terjedelmesre növekedett volna.

Egyes eseményeket egyáltalán nem említek s nem nevezhetem meg mind ama személyeket sem, akikkel együtt dolgoztam s érintkeztem; túlságosan sokan voltak egyesek talán nem is vették volna szívesen, ha megnevezem őket; így egy és más érdekes részlet elvész ugyan, de semmi sem marad el abból, ami az események lényegét adja.

Számítok arra, hogy egyes munkatársaim később maguk is megszólalnak majd, kiegészítik beszámolómat s ha kell, ki is javítják. Rendelkezésemre álltak már most is jóbarátaim és munkatársaim hivatalos beszámolóí oly eseményekről, amelyeknek én magam nem voltam közvetlen tanúja. Dr. Benes, Stefánik, Klecanda, Dr. Sychrava, Osusky stb. közlései. Stefánik tragikus halálakor elégték feljegyzései, amelyeket nekem hozott. Klecanda jegyzetei is elvesztek. Dr. Benes máig is megőrizte igen gazdag s csaknem teljes okmány gyűjtemény és ebből külföldi küzdelmeinknek igen alapos s épen a részletek révén érdekes története fog megszületni.

Egy második kötetben akartam összegyűjteni az idevágó irodalmi dokumentumokat, de ezek másutt is közzétehetőek (beszédeim s kiáltványaim egy része már meg is jelent), így könyvem egy kötettel rövidebb lesz. Épen a rövideg kedvéért még csak fel sem soroltam az idevágó irodalmat.

A politikai programot, amelyet határainkon túl megvalósítani igyekeztem, megírtam az „Új Európában„. A két könyv kölcsönösen kiegészíti egymást.

T. G. Masaryk

I.

COMENIUS VÉGRENDEETE . .

Prága 1914 augusztusától - decemberéig.

A második Balkán-háború óta foglalkoztam már a gondolattal, hogy Szerbiát és Bulgáriát kibékítem; belátható időn belül elkerülhetetlennek tartottam egy nagy háború kitörését és féltem ekét nemzet ellenségeskedésétől. Időről-időre ilyen szellemben tárgyaltam egy-egy szerb, vagy bolgár államférfival. Midőn 1914 tavaszán egy szerb jóismerősöm Prágában tartózkodott, egész tervet dolgoztam ki vele; az illető hazautazott s avval a reménnyel tért vissza, hogy vezető belgrádi körök hajlandók a békére és bizonyos engedményekre. Továbbiak céljából Párisba és Londonba kellett volna utaznom néhány befolyásos államférfit megnyerni, hogy azok Belgrádra és Szófiára nyomást gyakoroljanak; a terv iránt érdeklődést kellett volna keltenem ezenkívül a francia és angol sajtóban is; a Pétervárra való utazást elkerülhettem volna talán, elég lett volna, ha az orosz nagykövettelbeszélék és Pétervárt, Londonon és Párison átbefolyásolom. Párisból Konstantinápolyon át Szófiába kellett volna utaznom; maguk a belgrádiak tanácsolták, hogy Belgrádot ne érintsem; a bolgárok nagyobb bizalommal lesznek hozzám, ha egyenesen Londonból és Párisból érkezem hozzájuk. Ez jó ötlet volt! – ám Szarajevó s végül az osztrákoknak Szerbiához intézett ultimátuma eltemették béketervemet.

1912 decemberében az első balkánháború idején történt már hasonló, fontos békekísérlet. Belgrádban

voltam akkoriban s Pasic-al értekeztem a háborúról és a politikai helyzetről. Ennek a megbeszélésnek következményeként másnap Pasic magához hivatott s megszabta a feltételeket, amelyek mellett hajlandó volna Szerbiát Ausztriával kibékíteni; békeszeretete bizonyságául személyesen akart Bécsbe utazni, ott Berchtold előtt hajlongani s evvel a bécsi prestízs-éhséget csillapítani. Nekem kellett tervét Berchtolddal közölnöm. Referáltam Berchtoldnak, aki azonban nem értette meg a dolog jelentőségét és nem járult hozzá a kibéküléshez. Mikor ezt néhány politikusnak (Bilinskynek, Bärenreiternek s másoknak) elpanaszoltam, a külügyminiszter merevsége valósággal lesújtotta őket s igyekeztek is helyrehozni a hibát, de eredmény nélkül. A bécsi balkánpolitika felületességéről és helytelenségéről való meggyőződésem nagyon megerősödött. Képzelnék el a szituációt: a szerb miniszter egy győzelmes háború idején ennyi mérséklettel nyújtja kezét az osztrák külügyminiszternek, ez azonban nagyhatalmi gögijében nem fogadja el a békejobbot és kihívó politikájával egyik hibát a másik után követi el. A Berchtold-féle eset után még biztosabbra vettem a háború kitörését; a történelem tanulmányozása és Európa megfigyelése erősítettek meg várakozásomban; meg sem lepett, mikor Bécs megtámadta Szerbiát.

A szarajevói merénylet idején Schandauban, Szászországban, üdültem családommal.

Az ultimátum óta állandó feszültségben éltem s bíztam benne, hogy elkerüljük a háborút. A mozgósítás kihirdetésekor még nagyban bizonyítottam egyik ismerősömnek, hogy mindez ijesztgetés csak, a vezető politikusok összeülnek majd és elsimítják a konfliktust. A mozgósítástól – úgy láttam – hosszú út vezet a hadüzenetig és a háborúig. S még a hadüzenetet sem tartottam

utolsó szónak. Gyógyíthatatlan pacifistának és idealistának neveztek – a valóságban lelke mélyén régen, még a merénylet előtt számítottam a háborúra, defáztam attól, hogy véglegesen állást foglaljak s hogy Ausztriával és az osztrák szellemmel való szembeszállásomat tettekkel is igazoljam. Mikor (augusztus 4.-én) Anglia hadat üzent Németországnak, nem áltathattam tovább magamat; Németországnak Belgiumhoz intézett ultimátumában s a békés megegyezésre vonatkozó javaslatában (aug g) mindazonáltal némi ingadozást vettem észre s a világ véleménye előtti respektust láttam ebben. Mindez azonban a forró kása hiábavaló kerülgetése volt, – de hát a politikus is félti a bőrét.

Schandauból a mozgósítás kihirdetésekor nem tudunk azonnal hazajutni, a vonatokat katonáknak és újoncoknak foglalták le; egész sereg osztrák-magyar állampolgár is igyekezett haza Németországból. Szászországi veszteglésem kitűnő alkalmat adott a német mozgósítás megfigyelésére s ezt utóbb, hazatérésem után (aug. 10.-én) összehasonlítottam az osztrák mozgósítással. A németek mindenben sokkal nagyobb rendet tartottak, hadseregük felszerelése is sokkal jobb és alaposabb volt; fájdalommal néztem a Németországból és Németországon át hazatérő osztrák s főleg szláv újoncokat, – majd mind részegek voltak.

A cseh katonát is megfigyelhettem útközben; egy őrmesterrel beszéltem. Melník közelében találkoztunk (nagy kerülővel jöttünk Tetschenből), egy-két szkeptikus megjegyzést tettem előtte a háború kimeneteléről; – ma is látom még a szegény ördögöt, amint tágranyitott szemmel bámul rám s egy szomorú – „Hát mit csináljunk”-kal könnyít magán. – Bizony, mit csináljunk, mit kell csinálnunk? Én tudtam, mit kell tennünk s mit kell nekem tennem; napról-napra tisztábban láttam ezt.

Prágában a politikai élet kihalt, sivár volt; a politikai pártok s egyes személyek tevékenységét megbénították; képviselőtársaimmal össze-összeültünk ugyan egy - s más adminisztratív lappáliát megbeszélendő, de mindannyian éreztük, hogy lelkünk nincs az ülésteremben, odakint kalandozik valahol.

Cseh katonáink Prága elhagyásakor tanújelét adták osztrákgyűlöletüknek; híre járt, hogy a hadseregben fellázadnak és ellenszegülnek; nemsokára a katonai hatóságok erélyes fellépéséről, sőt halálbüntetésekről kaptunk hírt. Azokért az eszmékért bűnhődtek e szerencsétlenek, amelyeket én, mint képviselő hirdetem – lehetséges volt-e, szabad volt-e tettekben mögötte maradnom ez egyszerű katonapolgárnak, akinek osztrákgyűlöletét és szláv önérzetét én növeltem magyra?

Képviselő-társaimmal tanácskozni kezdtem, hogy az egyes pártok terveit és szellemét megismerjem. Svehla képviselővel többször tárgyaltam; felkerestem Hostivaron és Karlsbadban. Később az idősebb Stransky dr.-ral, Kalinával, Hajn dr.-ral, Klofáccsal, (akivel letartóztatása és fogsága idején is összeköttetésben álltam), Soukup dr.-ral és Smeral dr.-ral is tárgyaltam; egyeseket egyszer-kétszer meghívtam magamhoz. Choc képviselőhöz is közeledtem, de olyan félelmet árult el, hogy kizártam számításomból. A pártvezérekkel folytatott tanácskozásaimból arra következtettem, hogy a vezetésük alatt álló pártok tagjainak túlnyomó többsége akkor is megőrzi osztrákellenes meggyőződését, ha a párt egyes vezérei, vagy egyes frakciók elhagynák Ausztriát.

A rendőrségnek és hatóságoknak eleinte semmi gyanúja sem volt ellenem; elővigyázatos voltam s nem nehezítettem meg senki helyzetét; legjobb hasonló esetben minél többet cselekedni s mások előtt minél kevesebbet beszélni, hogy letartóztatás és bírói vizsgálat

esetén mindenki nyugodtabban vallhasson. Ezért legközelebbi hozzátartozóimmal sem közöltem terveimet. Többen kitalálták ugyan, mire vállalkoztam és mi külföldi utazásom jelentősége, de én soha senkinek sem beszéltem erről.

2.

Végérvényesen elhatároztam: Ausztria elleni oppozíciónknak komolyan, életre-halálra valóra kell válni; – a világhelyzet parancsolta így.

Arról volt csak szó: hogyan, milyen taktikával lássunk hozzá; rövidesen rájöttem, hogy fegyveres forradalomról vagy akárcsak radikális ellenzékéről otthon, Csehországban, szó sem lehet. Holmi puccsot rendeztünk volna talán, ám erre én nem voltam hajlandó. A bécsiek – nevezetesen Frigyes – még örültek volna is ilyesminek. De a helyzet lelkiismeretes mérlegelése után el kellett hagynunk az országot s külföldön kellett Ausztria elleni küzdelmünket megszervezni.

Előzőleg még Prágából kerestem az entente-országokban lakó barátaimhoz összeköttetést s ehez kitűnő alkalmat szolgáltatott Voska úr, aki még a háború előtt látogatóba jött Csehországba. Voska urat még Amerikából ismertem s miután megbízhatóságáról meggyőződtem, tárgyalásba bocsátkoztam vele egy amerikai honfitársaink által gyűjtendő nagyobb pénzalapról, amellyel az osztrák üldözés itthoni áldozatain kívántam segíteni. Rövidesen politikai tárgyalásra tértem át. Voska úr, mint amerikai állampolgár, elutazhatott bármely hadviselő államba s ezért megkértem, utazzék Anglián át haza s vigyen híreket és leveleket londoni barátainknak. Elvállalta megbízásomat és augusztus végén elutazott. Esetleges feltűnés elkerülése végett több amerikai honfitársával együtt kelt útra. Hogy az írást elkerüljem,

lehetőleg szóbeli üzeneteket küldtem; számokat és rövid megjegyzéseket írtam fel csak Voska úr emlékezetét erősítendő. Híreim, amelyek főleg a politikai-üldözöttségről (a délszláv vezérek üldöztetéséről is), Ausztria-Magyarország pénzügyi helyzetéről és katonai ügyekről szóltak, már 1914 szeptember 2.-án eljutottak Mr. H. W. Steedhez, a „Times“ külpolitikai rovatának vezetőjéhez, aki még aznap eljuttatta közléseimet a címzettekhez, többek között az orosz nagykövethez is. Megkértem Mr. Steedet, figyelmeztesse egyúttal Oroszországot, hogy átszökő katonáinkat fogadja be s ne nehezítse helyzetüket. Az oroszok katonáinkat addig „Ausztriak“-oknak tekintették s így is jártak el velük szemben. Mr. Steed, Beneckendorff nagykövet útján elintézte megbízásomat s megüzente, hogy katonáink ezentúl ismeretjelként énekeljék a „Hej Slované“ c. dalt az oroszok előtt.

Voska úr megbízatását kitünően intézte el; rövidesen külön futárszolgálatot szervezett s a futárokat semleges államok alattvalóiból és külföldön élő és hazautazó honfitársainkból válogatta össze. Így az entente-államokkal rendszeres összeköttetést létesítettünk. Szept. végén Kozák úr, egy Angliában élő honfitársunk hozott üzenetet Mr. Steedtől. Nagyon komolyak s reámnézve rendkívül fontosak voltak e hírek, amelyeket így kaptam s Hollandiában politikai barátaimmal találkozáskor rövidesen ki is egészítettem.

Megtudtam ugyanis, hogy lord Kitchener véleménye szerint a háború sokáig, három-négy évig is el fog tartani. Rendkívül fontos volt e kérdés, mert egész külföldi munkám módja és jellege attól függött, soká tart-e a háború, vagy sem?

Megtudtam továbbá, hogy az angol hadvezérek szerint Páris sorsa meg van pecsételve, eleste biztosra ve-

hető, Anglia mindazonáltal utolsó emberéig és utolsó hajójáig ki fog tartani. Ne veszítsük el mi sem bátorságunkat és tartsunk ki a szövetségesek oldalán.

Fontos lett volna megtudnom, mi körülbelül az entente haditerve? Arra számítottak, hogy az orosz csapatok elfoglalják Sziléziát, Morva- és Csehországot s így Ausztriát sztratégiailag elválaszthatják Németországtól. Még 1914-ben végre akarták hajtani ezt a haditervet. Az oroszok – így értesültem továbbá – felfegyvereznék honfitársainkat, hogy otthon önmagunk tartsuk fenn a t rendet.

Az események későbbi fejlődése is arról győzött meg, hogy az entente nem mondott le Ausztria és Németország elválasztásának tervéről. S e terv keresztülvitelén – látni fogjuk – még 1918 tavaszáig dolgoztak Ausztria segítségével. Kezdetől nem tetszett nekem sem katonailag, sem politikailag e haditerv. Katonailag az entente önerejének lebecsülését, politikailag a Habsburgokkal való paktálást s Ausztria megmaradását, úgylehet megnagyobbítását láttam benne. Tervtelennek találtam az egész haditervet. Oroszország miatti félelmemet is megerősítették az első londoni hírek.

Mielőtt elhatározásom e fontos pontjáról beszélnék, a szövetségesekkel való további érintkezésemről akarok szólni.

Amerikai sógornóm látogatását arra használtam fel, hogy szeptember második felében a rotterdami kikötőbe kísérjem. Rotterdamból írtam Denisnek, valamint Steed és Seton-Watson barátaimnak, hogy jöjjenek át hozzám Angliából vagy küldjenek a találkozásra egy megbízható egyént. Mivel ez így egy-kettőre nem sikerülhetett, újabb hollandi utazást kellett tervbevennem. Utam nem volt azonban hiábavaló: oda és vissza Németországon át utaztam s Hollandiában lehettem.

Időközben otthon is tisztázódott a helyzet, egyre erősödött az osztrákellenes hangulat s csak az volt a kérdés, hogyan szervezkedjünk s mit tegyünk otthon. Meggyőződtem az osztrák udvar és a hadvezetőség csehellenes érzelmeiről. A hadsereg különböző tagjai (köztük első sorban a prágai hadtestparancsnoksághoz beosztott Hoppe százados) hivatalnokok és mások értesítettek az osztrák hadsereg és közigazgatás belső ügyeiről; ehhez járultak Machar segítségével Kovanda közlései, amelyekből Machar néhányat már nyilvánosságra hozott. Ezekből a Machar által átadott dokumentumokból rájöttem Frigyes hadseregfőparancsnok és mások ellenséges érzületére és megismertem ami és később a délszlávok Szokoljai ellen forralt terveket. S nemsokára megindult az üldöztetés; a jicini Szokol volt az első áldozat. Megbízható értesüléseim segítségével, többeket előre figyelmeztethettem a közelgő veszélyre.

Október közepén (14-29) másodszor is elutaztam Hollandiába. Utam újra Németországon vitt keresztül s főleg Berlint jóidéig figyelhettem; Hollandiában nemcsak Rotterdamban, de Hágában, Amsterdamban és másutt is tartózkodtam. Mint legutóbb, most is arra használtam fel a semleges országokban való időzésemet, hogy a háborús irodalom és publicisztika termékeit megszerezsem és tanulmányozzam.

Barátaimmal is összejöhettem végre. Rotterdamban Seton-Watsonnal találkoztam; két napon át az egész osztrák helyzetről, háborús nézeteimről s a világszituációból leszűrt véleményemről beszéltem neki és kifejtettem előtte, amenyire már akkor tisztán láttam, akcióink terveit. Kissé meglepte, hogy történelmi és államjogi programot hangsúlyoztam; Angliában tőlünk és Ausztria-Magyarország népeitől már akkor is inkább a nemzetiségi programra hangsúlyozását várták. Hű ba-

rátunk Londonba való visszaérkezése után azonnal hozzáfogott egy fejtegetéseimnek megfelelő memorandum kidolgozásához, amelyet a londoni, párisi és pétervári szövetséges kormányoknak küldött meg. Vinogradov oxfordi profeszor, aki akkoriban utazott Pétervárra, személyesen adta át Sasanovnak.

Denisvel is írásbeli összeköttetésbe jutottam e napokban. Rotterdamban többek közt az orosz dr. Kastilianskyval is találkoztam, akit régen ismertem s akivel politikai-irodalmi összeköttetésben állottam. Londonba költözött később s ott is sokban segítségünkre volt; mikor később Hollandiában propagandafiókot létesítettünk, Benes dr.-nak tett sok szolgálatot. A „Times“ levelezőjének segítségével megalapítottam Hollandiában ideiglenes propagandaközpontunkat.

Hollandiában már pénzt is kaptam amerikai honfitársainktól; Mr. Charles Crane nekem magamnak küldött nagyobb összeget. Mr. Steed segítségével mind e transzaksiókat kábel útján bonyolítottuk le.

Hollandiai izoláltságomban nyugodtan átgondolhattam jövődő feladatainkat; a Comeniusra való visszaemlékezés, amelyet Hollandiában lévő sírja elevenített fel, az akkori politikai életben harcoló propagandájának példája, politikai jóslása, – végrendeletének programra ja kétségemnek és habozásomnak utolsó foszlányát is elűzte. Földkörüli utamban Comenius végrendelete s a kralici biblia volt mindennapi nemzeti és politikai mentóm....

Hollandiából visszatérve ismét Berlinben töltöttem pár napot és itt több kiváló politikussal és publicistával beszéltem. A szocialisták előtt kijelentettem, hogy augusztus 4.-ike (amikor a Reichstag egyhangúan megszavazta a háborús hitelt) nagy veresége volt a pártnak s kifejtettem abbeli meggyőződésemet, hogy a pártban

nemsokára szakadás fog beállni. S észlelhető volt is bizonyos nyugtalanság a pártban; december 2.-án a háborús hitelt egy szavazat (a Liebknechté) ellenében szavazták meg s dec. 20.-án már 20 szocialista szavazat szólt ellene. A háború folyásáról sokmindenfélét tudtam meg Berlinben s ez csak megerősítette meggyőződésemet Ausztria-Magyarország és Németország felelősségéről.

Végül csak azt akarom röviden megjegyezni, hogy Svatkovskij úr útján még prágai tartózkodásom alatt összeköttetésbe léptem a hivatalos Oroszországgal is. A következő fejezetekben bővebben szólok erről.

Külföldi kapcsolatomhoz számítom a német és a szövetséges lapok megszerzését is. Prágában e lapok árusítását (még a német lapokét is) betiltották; a bécsiek, több szabadságolt élveztek; Berlinben és Dresdában angol és más újságot is kaphatott az ember. Ismerőseim és különböző megbízottaim útján szereztem be őket. Sok olyasmiről értesülhettem így, amit a mi sajtónk nem közölhetett.

Otthon s a hadseregben üldöztetésünk nőttön nőtt; a prerai Kratochvill kivégzése (nov. 25.) valósággal kergetett az országból, de Matejka kivégzésének híre (dec. 15.) még otthontalált. Elkészültem rá, hogy kiutazom, vagy kiszököm a szövetségesekhez, arról volt csak szó, hogyan hajtom végre végleges távozásomat. Hosszabb ideig tartott, míg kikutathattam, gyanakszik-e rám a rendőrség, Hollandiában az az érzésem volt ugyanis, hogy megfigyelnek; minden eddigi cselekedetemmel rászolgáltam a bitóra, de mindenből arra kellett következtetnem, hogy szerepemről nem sokat tudnak.

Második hollandiai utam után még komolyabban tárgyaltam képviselőtársaimmal s külföldi akciónk elkezdésének szóbeli helyeslését kértem tőlük; Seton-

Watson figyelmeztetett ugyanis arra, hogy kint a politikusok számon fogják kérni tőlem, a magam, vagy pedig politikai pártok s mily pártok nevében szólok és cselekszem?

3.

A háború fejlődése eléggé nyugtalanított. Ki fog győzni? Az 1914-es évben s az utána következő időben nehéz volt erre biztos és pontos feleletet adni.

A háború kitörése után néhány, a modern hadvezetéssel foglalkozó, előttem még ismeretlen munka tanulmányozásához kezdtem; nagyon fontos kérdés volt ugyanis, hosszabb, vagy rövidebb ideig tart-e a háború? Ehhez kellett alkalmazni kilátásainkat s eszerint kellett munkánkat beosztani. Minden szakembernek más véleménye volt e kérdéstről; a szövetségeseknél s ellenségeik nélaazáltalában (Foch marsall által is) vallott meggyőződés j utotttúlsúlyra, hogy aháború rövid lesz. Leroy Beaulieu, az ismert francia publicista, két hónapra becsülte a háború tartamát; más politikusok, mint Hanotaux, Barres a „gőzhenger“-tői várták a háború végét. A németek megjósolták, hogy a francia hadsereg 1870-es mintára nemsokára összeomlik; s a németek gyors előnyomulása északon Belgiumban és Luxemburgban és délen Elzász-Lotharingiában megerősítette eztavárakozást. A háború előeseményei nem kedveztek Franciaországnak: Párist a németek veszedelmesen fenyegették, a francia kormány már szeptember 2.-án átköltözött Bordeaux-ba. Azt kívántam, bár igaza lenne Kitchenernek, de azok után, amiket hallottam róla, kételkedni kezdtem, elég illetékes-e ő e kérdés eldöntésében?

A harctéri helyzet megítélésében sem voltam Prágából való elutazásomig elég biztos; legkivált a marnei csata volt nagy probléma előttem. A franciák és angolk

véleményét tettem magamévá, t. i., hogy a németek elvesztették a csatát s ezért új vonalra vonultak vissza, de a franciák is visszavonultak a Moseltől a Mar ne mögé s e visszavonulás vereségként hatott. Meghökentett, miért nem léptek fel a franciák győzelmük után támadóbban? A németek váltig erősítették, hogy tekintélyes Számú csapatot, két teljes hadtestet vontak el a francia harctérről s küldtek Kelet – Poroszországba s hogy hadállásuk ezáltal meggyöngyülven az ütközetnek nem volt döntő jelentősége. A szövetségesek kezdetől tülerőben voltak s ezért a francia visszavonulás leverően hatott. Ismertem az osztrák hadseregben néhány kiváló szakértőt, de nem találkozhattam velük; külföldön kaptam csak katonai információkat és olvashattam részletes jelentést. S itt győződtem meg aztán arról, hogy a németeket a Marne mentén csakugyan megverték.

A marnei győzelembe vetett reményemet megerősítették az yperni csatornaparton folyó hosszadalmas harcok (okt. 20. nov. 11.). A németek itt sem hajthatták végre tervüket és sehogy sem tudták a csatornát és kikötőit (Dunkerque, Calais, Boulogne) – ahonnan pedig Angliát fenyegethették volna – elfoglalni. Minden vonalon vissza kellett vonulniok s állóharcra szorítkozniok; offenzívájuk nem sikerült, számításuk kétséges lett s ez egész haditervüket diszkreditálta.

Törökország nov. 12.-én a Hármasszövetséghez csatlakozott s ez Kisázsia, Egyiptomot és a Balkánt politikailag és katonailag rendkívül fontossá tette. Hogy fog Bulgária, Görögország, Románia viselkedni? A „Times“ erősen elítélte Anglia Törökország elleni politikáját (az angol kormány két, Törökország részére épült cirkálót lefoglalt); midőn Anglia (dec. 18-án) átvette az Egyiptom feletti protektorátust, kiélesedett a kisázsiai

konfliktus. A háború komplikálódott; s ez újabb kilátás volt arra, hogy soká fog tartani. S midőn az olaszok elfoglalták Valonát (okt. 26.), komplikálódott a helyzet. Háborús nézeteimet reményeimet-kétségeimet egy, a háború legelején irtsa „Nase Dobá“-ban megjelent cikkemből ismerheti meg az olvasó. A háború politikai, katonai és gazdasági jelentőségére utalok, nyugtalanító problémáimról, reményeimről beszélek e cikkben; – a cenzúra átengedte cikkemet, noha ugyané számban részben törölte egy régebbi, a Balkánról szóló cikkem újrányomását s részleteket törölt Denisnek a „Nemzetek Jogait Védő Internacionális Ligában“ helyzetünkről megjelent értekezéséből is. E cikkekben (és az „Isten harcosai“ – glosszákban) már a háború legelején kifejtettem politikai programomat; a következő számokban is folytattam gondolkodó emberek számára kritikai oktatásomat a háború céljáról. A „Nase Doba“-beliekhez hasonló cikkeim jelentek meg a „Cas“-ban is.

Nagy figyelemmel tanulmányoztam naponta a háborús térképeket; a politika ezidőben – előreláthatólag hosszú ideig – a harctereken játszódott le. Barát és ellenség könnyen következtethetett a küzdő felek viselkedéséből hadicéljaikra, erejükre és képességükre.

Ausztria szerbiai veressége, Potiorek visszavonulása s végül (dec. 15.) Belgrád visszafoglalása megerősítették győzelmi reményünket; nem tett ily hatást az oroszok előnyomulása Krakkó felé és betörése a szlovák szorosokba, mert a keletporoszországi események (Hindenburg, Tannenberg, Mazuri-tavak) nagy miniszt jelentettek ezzel szemben. A németek és osztrákok nagy tévedésben voltak ugyan, mikor az orosz hadsereg s főleg a tüzérség erejét lebecsülték, mégis félelemmel töltött el mindaz, amit az orosz hadseregről és vezetőiről megtudtam. Krakkó előtti tanácstalanságuk

megdöbrentett. Sok népszerű cikket közölt akkoriban a „Cas“ e harcokról, az orosz előnyomulásról és visszavonulásról; a szerkesztőségben nagy konferenciáink voltak naponta s ezeken a harctéri hírekből s a hadseregek állásából levont következtetéseinket beszéltük meg. Szerkesztőségben kollegáim egy-némelyike optimista volt, én meglehetősen tartózkodóan, sőt szkeptikusan viselkedtem; híresztelték is tréfásan, hogy én leszek a legelső, aki az oroszok bevonulásakor függni fog. A „Cas“-ban esetről-esetre cikkekben mutattam ki az oroszok felkészületlenségét és kritikám nem csak a tehetetlen Suchomlinovra, de hazafias és szláv érzelmű kiáltványai dacára a generalissimusra is vonatkozott. Igazam is volt; politikai Ítéleteimnek és elhatározásaimnak – úgy érzem – legjobbika az a tény, hogy nemzeti ügyünket sohasem tettem fel az egyetlen orosz ütőkártyára s hogy ellenkezőleg mindig az összes szövetséges államok szimpátiájának elnyerésén fáradoztam s az akkori kritikátlan és passzív ruszofilizmus ellen folytattam elhatározott küzdelmet.

4.

Szembeötlő volt az otthoni hangulat mindenfelé. Beszélték, hogy a piaci kofák legszebb libáikat az oroszoknak tartogatják; Nikolajevic manifestumának egy másolata s egy cári audienciáról szóló hír kézzől-kézre járt az országban s akinél megtalálták, arra szigorú büntetést szabtak. Ma is emlékszem még egy Ferdinánd-utcai jelenetre. Egyik radikális szerkesztő-barátom fogott meg és boldog izgalommal mutatta a hírt az oroszországi csehek első cári audienciájáról; nagyon csalódottnak látszott, mikor kis papírlapját azzal a kijelentéssel adtam vissza, hogy politikai szempontból ez nem jelent sokat. S a cár a deputációnak tényleg nem sokat mon-

dott; elismertem, hogy a deputáció fogadása maga is szép eredmény s – amint azt a szerkesztőn is láttam – mindenfelé nagyban erősíti a reménykedés*

Sok ilyen hír másolata keringett; azt beszéltek: éjszakánként orosz repülők szórják le azokat, de stílusuk és tartalmuk után némelyüket hamisnak tartottam. Ausztria az orosz foglyokkal és az Ausztriában rekedt oroszokkal nagyon keményen bánt (a szerbekkel bánt csak keményebben) magam is meggyőződtem erről, mikor a háború miatt Karlsbadban rekedt s internált Kovalevsky Maxim és Zvezdicné, egy letartóztatott újságíró, szabadonbocsátásán fáradoztam.

Többször találkoztam Kalina képviselővel, akinek titkos külföldi munkámról itt-ott elárultam egyetmást; figyelmeztettem a veszélyre, amely a Szokolt az osztrák generalissimus részéről fenyegeti s mérlegeltük a Szokolnak a legközelebbi időben s különösen a várt orosz okkupáció alatt betöltendő szerepét. Kalina megismertett Scheiner dr.-ral.

Vele aztán megállapodtunk abban, hogy a Szokol-egyesületek egy esetleges orosz megszállás alatt nemzetőrséggé, sőt a viszonyok alakulása és szükség esetén nemzeti- hadsereggé fognak átalakulni. Nem titkoltam előtte az orosz politika és az orosz hadsereg elleni bizalmatlanságomat és utaltam a lehetőségre, hogy az oroszok rövidesen visszavonulnak, ha a németek Szászország felől és az osztrákok délről megtámadják őket. A lehetőség, sőt a valószínűség, hogy az oroszoknak vissza kell vonulniuk, ha Morvaországig, vagy akár Csehországa eljutnak, eddigi tapasztalataink szerint rendkívül nagyra látszott. Nagyon elővigyázatosnak kellett tehát lennünk, nehogy az osztrákok az oroszok visszavonulása után kegyetlenül megbosszulják magukat s a népben így túlzott félelmet keltsenek.

Scheiner dr. tavasszal személyesen járt Oroszországban s meggyőződött róla, hogy oroszországi politikai kapcsolatunk nagyon gyenge, úgyszólván semmi; Sasanov szemére vetette, hogy a cseh politikusokat azért nem ismerik Oroszországban, mert azok az oroszokkal sohasem törődtek; nyíltan kijelentette, hogy ne is számítsunk Oroszországra s hogy az orosz hadsereg még nem készült fel egy döntő háborúra. Hasonlóképpen nyilatkozott Sasanov korábban (januárban) Klofác képviselő előtt s kijelentette, hogy a nagyhatalmak nem akarnak háborút. Erről azonban nálunk mit sem tudtak, nem akartak tudni; az általános hangulat kritikátlanul ruszofil volt; az oroszoktól és kozákjaiktól várta mindenkinek a felszabadulást.

En ellenben többször megismételtem Scheiner dr. előtt, hogy nem bizom az orosz hadseregben. Kifejtettem, mennyire félek az orosz dinasztjától, vagy akár csak egy helytartótól is; s hogy az oroszok a viszonyok és személyek felőli tájékozatlanságukkal, abszolutizmusukkal, henye életükkel egy-kettőre szét fogják rombolni népünk ruszofilizmusát.

Scheiner dr. ellenvetette, hogy adott viszonyok között egy orosz uralkodó volna a cseh trónon leginkább népszerű, s hogy ezen általánosan osztott nézet előtt nekünk is meg kell hajolnunk. Elismertem véleménye helyességét; nem lett volna idejénvaló persze a nagy nyilvánosságot Oroszország valódi állapotáról éppen most tájékoztatni; meggyőződésemet hangsúlyoztam azonban Seton-Watson előtt, aki memorandumában(mellyet Sasanovnak adtak át) rá is világított erre. Fontos volt, hogy a hivatalos Oroszországot figyelmessé tegyük; s ez Oroszországhoz való viszonyunk érdekében meg is történt.

Külföldi propagandamunkámban s nevezetesen a szövetséges kormányoknak átadott memorandumaim-

ban úgy idéztem e ruszofilizmust, mint amely országunkban a legelterjedtebb; én magam végső esetben, legszívesebben egy nyugati dinasztia jelöltjét, vagy e dinasztiaínál befolyásos egyént támogattam volna.

Meg kell azonban jegyezni, hogy soha senkivel semmiféle királyjelölről nem tárgyaltam külföldön: nézeteimet csak legintimebb külföldi barátaimmal közöltem, hogy szükség esetén tájékozottak legyenek. Teljesen valótlanak a hírek, mintha angol vagy más hercegekkel tárgyaltam volna. A köztársaság híve voltam mindig, tudtam azonban, hogy a többség royalista; a német és cseh szociáldemokrácia akkori viselkedése és a dinasztiaíkhöz való viszonya folytán az államforma kérdését nyugodt megfontolás tárgyává kellett tenni; Jaurès meggyilkolása is nagyon gondolkodóba ejtett. Az egész kérdés nem volt sürgős akkoriban. Az orosz forradalommal erősödött csak a köztársasági érzület; s úgy láttam, erősen megrendült akkoriban nálunk az orosz dinasztia iránti szimpátia.

Megbeszéltem Scheiner dr.-ral külföldi akciónk pénzbeli támogatását; s ő – hogy máris elkezdődjék – azonnal átadott egy összeget. A Szokol-egyesületek pénzére számítottunk; ez később bizonyos jogi tranzakciók folytán immobilá lett. Pillanatnyilag az amerikai csehekhez kellett fordulnom.

5.

A ruszofil hangulatról – mert politikának nem nevezhetem – kell még egyet-mást szólnom; komoly volt e kérdés s az események előre nem látható fejlődése folytán egyre komolyabb lett.

Ruszofil politikai köreinknek szláv programja maximalista, de homályos volt; úgy képzelték: az orosz győzelem után, – amelyben nem kételkedtek, – megal-

kul a nagy szláv állam s a kisebb szláv nemzetek csatlakoznak Oroszországhoz. Mint akkoriban értesültem, ruszofileink többsége megelégedett a bolygórendszer csábító analogonjával – a nagy orosz nap körül keringtek volna a kis szláv planéták; a ruszofilek egy része bizonyos autonómiát kívánt az orosz föderációban s Prágában nagyherceg – helytartót. Sokat, úgyszólván egész életemen át foglalkoztam az orosz nemzet s egyes szláv népek tanulmányozásával s alaposan ismervén a viszonyokat, nem várhattam megváltásunkat a cári Oroszországtól; ellenkezőleg: a japán háború megismétlődését vártam s ezért akartam külföldi akciónkat nemcsak Oroszországban, de a többi szövetséges államban is minnél erélyesebben keresztülvinni s az összes szövetséges államok segítségét és rokonszenvét megnyerni. Erélyesen sürgettem, hogy Kramar dr. is kiszökjék külföldre s megossa munkámat; ám Kramar – amint értesültem – (személyesen nem volt alkalmam tárgyalni vele) nem akart külföldre jönni; arra várt, hogy az oroszok a cseh és szlovák kérdést önmaguktól és végérvényesen eldöntsék. Én ellenkezőleg attól féltem, okulván a japán háború tanulságain, hogy Oroszország nem fog győzni s erre újabb forradalom fog kitörni Oroszországban; féltem, hogy ha ily általánosan Oroszországtól várják nálunk a megváltást s Oroszország nem fog segíthetni rajtunk, nagyon hamar elveszti népünk bátorságát.

Az akkori Oroszország és az orosz hadsereg fejlődését nagy figyelemmel kísértem. 1910-ben jártam utoljára Oroszországban sakkor, mint minden oroszországi tartózkodásom alatt, jó és megbízható információt szereztem az orosz hadsereg állapotáról. A japán háborúban oly rettenetesen megnyilvánult demoralizáltságot és züllöttséget nem tudták még helyrehozni. Bizonyos újí-

tásokat hoztak ugyan a hadseregbe s a katonaságot új fegyverrel látták el, de e fejlődés mégis jelentéktelen volt. Erről a Balkán-háborúk idejéből megbízható értesüléseim voltak s a háború kitöréséig sok esemény mind ezt igazolta; bizalmatlan voltam az orosz hadsereg vezetőségével és az orosz nagyhercegekkel szemben; a borzasztó tény, hogy az orosz katonáknak nemsokára botokkal és kövekkel kellett a németek ellen védekezni, bizonyítja a cári Oroszország nagy könnyelműségét. S ezt nem tette az sem jóvá, hogy az osztrák hadsereg főhercegei felértek az orosz nagyhercegekkel.

Körülbelül 1914 májusában közölt a „Novoje Vremja“ egy olyan szellemben irt elmélkedést az oroszok készületlenségéről, amilyenben Sasanov beszélt honfitársainkhoz annakidején; a cseh lapok tudomásul vették ezt, de mindenki gyorsan elfelejtette és csodával határos gyors győzelmet vártak Oroszországtól. Optimistáink menségére szóljon, hogy a szövetségeseknél is akadtak ilyen optimisták.

Megértem, ha embereink az orosz hivatalos kiáltványoktól elváltak ragadtatva, hisz szláv testvériségről volt bennük szó és ez közvéleményünket, mely sohasem volt objektív kül- és világpolitikára nevelve (hisz számunkra ez a világháborúval kezdődött csak el) teljesen kielégítette. Figyelmesen olvastam az orosz kiáltványokat. Az aug. 2.-i orosz hadi manifesztum hit- és vérrokon szlávokról beszél, – a hivatalos Oroszország szlávnak és testvérnek mindenkor a hitrokon balkáni szlávokat vallotta. A cár aug. 9.-én a дума tagjainak újra „hítsorsos testvéreinkéről“ beszélt s ezért a következő mondat: „a szlávság teljes és felbonthatatlan egyesítése Oroszországgal“ – nem jelentett pontos programot, annál kevésbé, mert nem állapította meg, hogyan lehetséges Lengyelországot, Bulgáriát és Szerbiát Horvátországgal,

Szlovéniát és minket Oroszországgal ily intim módon egyesíteni. A moszkvai hadiünnepen (augusztus 8.-án) a nemesség képviselője a háborút a szlávság és a pan-germanizmus küzdelmének nevezte s a cár kijelentette, hogy Oroszország a szlávság védelméért harcol. A választ nem érintette beszédében, de ezt nála magátólértetődőnek kellett tekinteni.

Sasanov külügyminiszter kijelentette a Dumában, hogy Oroszország történelmi feladata a Balkán-államok (és nem csak a szláv államok) protektorává lenni; nem szabad, hogy Ausztria és Németország akarata törvénné váljék Európában.

Szép volt a lengyelekhez intézett manifesztum (aug. 15); a lengyelek meghatva és hálával fogadták; később tudtam meg, hogy Sasanov szerkesztette. Kissé meghökkentett, hogy e kiáltványt a cár adta ugyan ki, de csak Nikolajevic Nikolaj írta alá, – épúgy, mint ahogyan az osztrák császár is generalissimusa útján szólt lengyeleihez. Nem tartott soká és a lengyelek és oroszok között feltámadt a régi ellenségeskedés – és pedig nem csak a lengyelek hibájából. A cári Oroszország minden lépésével elárulta, hogy a lengyelek igazi önállósága helyett csak valamely autonómiára gondol, míg végre Trepov kereken ki is jelentette ezt s a cár megismélte e kijelentést.

Sehogysen tetszettek nekem Nikolajevic Nikolaj fel-fújtt és bizonytalan kiáltványai; legkevésbé az Ausztria-Magyarország népeihez szóló manifesztum. Különböző másolatban járt kézről-kézre e kiáltvány; kilenc nyelven jelent meg s a szlovák szöveg abban különbözött különösen a cseh és más szövegektől, hogy a szlovákokat külön aposztrofálta. Egy külön a cseh népnek szóló kiáltvány is közkézen forgott, amelyet azonban – úgy véltem – vagy a mieink, vagy az osztrákok hamisítottak.

tak; az orosz újságokban és okmány-gyűjteményekben nem találtam meg.

A dumaképviselők beszédeiben nem sok szó esett a szlávokról; a lengyel képviselő is csak azért említette őket, hogy ne kelljen az oroszokról beszélnie; Miljukov a háborút Európa és a szlávság a német túlerő elleni harcának nevezte.

Mind e hivatalos nyilatkozatok alapján nem formálhattam a hivatalos Oroszországról más véleményt, mint amely már megfigyeléseim folytán rég kialakult bennem.

A mieinket az oroszországi Druzináról szóló hírek és a cárnak honfitársainkhoz intézett kijelentései felélnkítették; nem ismerték a körülményeket s ezért az orosz és az európai szituációt kritikailag nem mérlegelhették. Ausztria politikai nyomása s az ellankadás, amely a bécsi rabbilincsek tehetetlen csörgetése nyomán támadt, hívták ki e kritikátlan ruszofilizmust, amely a nagy Oroszországtól várta a megváltást és elhítette magával, hogy minden aktív ellenállás fölösleges.

Hogy mily zavarosan vélekedett az orosz sajtó a szláv kérdéstről, arra kitűnő példát nyújt a „Russkoje Slovo“ egy cikke, amelyeta, „Cechoslovan“ idézett. (1 914.szept. 20.) A „Russkoje Slovo“ ugyanis Nikolajevic Nikolajnak az osztrák nemzetekhez intézett felhívását következőképen kommentálja: „Közeleg a nagy nap, amely új életre hívja Ausztria-Magyarország különböző népeit. Bosznia-Hercegovina, Dalmácia és Horvátország egyesülnek Szerbiával, Erdély és Délbukovina Romániával, Istria és Déltirol Olaszországgal; homályosabb a csehek, szlovének, magyarok és német-osztrákok sorsának kérdése. Egy etnográfiai határok közt létesült Német-Ausztria ellen nem lehet sem mi kifogás, de megengedethetetlen lenne e német vidékek Németországgal

való egyesülése, mert így Németország a háborúból megerősödve kerülne ki. Németországot független Ausztria kell, hogy elválassa a közeli kelettől. Az önnálló cseh állam alakításánál nagy kérdés a csehek tengerhez vezető útjának megállapítása, olyan kérdés, amelyet a cseh nemzet etnográfiai és történelmi határaival nem lehet megoldani. A magyarok megtartják önnállóságukat s evvel rendbe jön az 1849-es év végzetes hibája. De a magyar határokat meg kell szűkíteni. Nem kell az orosz lap cikkére külön rávilágítanom, – oly nagyfokú homályt és bizonytalanságot árul el különösképp népünkkel és Ausztriával szemben – amely Németországot el kell, hogy válassza a „közeli kelettől;“ – az olvasó próbálja meg egy ily Ausztria térképét elképzelni s mindjárt tisztában lesz az oroszok Lengyelország és Csehország felőli tájékozatlanságával. Ugyanez áll a szlovénekre, stb.-re. Egyedül szerb és román programja határozott.

Oroszország elleni kritikai álláspontom bizonyára jogos és helyes volt; de most már, amint említettem, el-kéztünk Oroszország nyilvános kritizálásával és a cseh ruszofilizmus megfelelő mederbe terelésével. S most, a háború izgalmában, népünk meg sem értette volna kritikámat. Hiszen sokan már a háború előtt sem értették meg. Az emberek többsége nem érti, mit nevez Neruda „tudatos szeretetnek“. Jelen esetben nyugodtan állíthatom: – épúgy szerettem Oroszországot, az orosz nemzetet és népet, mint ruszofiljeink, de e szeretetnek nem lehet és nem szabad a józan ész szavát elhallgattatni. A háborút és forradalmat hideg fejjel kell intéznünk, nem képzeletnek és elragadtatásnak, nem érzésnek és ösztönnek kell a háborút és forradalmat vezetnie és bizonyos, hogy ezek az érzelmek egymaguk nemis juttatják győzelemre. Havlicek szellemében gon-

dolgoztam, aki legelőször tárta elénk igaz valóságában Oroszországot s e felfogástól nem engedtem magam eltéríteni. Jól tudtam, mikor, milyen mértékben és hogyan veheti magát alá egy demokrata politikus – sőt éppen ez – a többségnek s a többség véleményének.

Oroszországnak s mindenek előtt a hivatalos Oroszországnak, amely a háború kérdésében döntött, megvolt a maga különleges szívproblémája: Konstantinápolyért való küzdelmében-ez ősidők óta papsága által is támogatott s valósággal megszentelt küzdelemben – erős ellenfélként állt szemben Ausztria, amely Róma és a pangermán eszme szolgálatában ugyancsak a Balkán-felé nyomult. A kis balkánállamokat Ausztria, épúgy mint Oroszország, nagy politikai célok eszközének tekintette. Vallási szempontból is erős összeütközés volt itt a katolikus osztrákok és az orthodox oroszok között; Ausztria és Oroszország a Szerbiára, Romániára és Bulgáriára gyakorlandó befolyás miatt állandóan vetélkedtek egymással. S a kisállamok a két nagy rivális szomszédságában voltak, történelmi fejlődésük szempontjából is legközelebb estek hozzájuk s azért volt legelső sorban ezekről szó,

A politikai és vallási ellentétek Ausztriát és Oroszországot már rég vetélytársakká tették északon is: Galíciában és Lengyelországban. Ez volt a hivatalos Oroszország igazi szláv-problémája s a szláv probléma ősrégi, politikai, egyház-kulturális terveknek alárendelt, másodrendű kérdés lett.

A szláv-ságot szélesebbkörű és nemzeti értelmében – pánszláv szellemben – csak néhány történetíró és az intelligencia kis része értette meg Oroszországban, de ezek is nagymértékben az orosz vallás szemszögéből nézték a kérdést. S az oroszok ezért nem sok tekintettel voltak ránk csehekre, a horvátokra és a szlovénekre, a kérdés

nem volt sürgős nekik. Az orosz nép csak balkán hittestvéreivel törődött.

Az orosz intelligencia radikális része, különösen a kormányellenes szocialisták, ellenezték a szláv nacionalizmust s ezért a mi nemzeti törekvéseinket sem nézték jószemmel. Mindezt a háború folyamán magunk tapasztaltuk és éltük át Oroszországban.

Ez volt és ma is ez az orosz valóság. Nálunk nem jól ismerték ezt a valóságot. Ruszofileink többségének homályos véleménye volt Oroszországról s nem is akart tisztábban látni; Oroszország nagy volt és hatalmas s mivel Ausztria és Németország elleni harcunkban feltétlen szükségünk volt idegen segítségre, a nagy, rokon Oroszországban látták megmentőnket. E pszichologia és politika érthető; már Kollár megmodta, miért ép a kis Szlovákiában támadt fel a szláv közösség eszméje?

6.

Alkalmam lesz később Oroszországról és az oroszokhoz való viszonyunkról még bővebben beszélni; a háború elején a legfontosabb volt a küzdő felek előnyeit és hátrányaitminél kritikusabb szemmel felmérni s döntenie a végzetes szituációban. Mérlegeltem a helyzetet: Németországnak megvan a jó és nagy hadserege, a biztos terve (a pangermánizmus) amelynek nemcsak népét, de egész intelligenciáját megnyerte, jól felkészült a háborúra, kitűnő had vezetősége van (ezt a nézetemet utóbb megváltoztattam), gazdag országés erős a (háborús) ipara; ezzel szemben az osztrák hadsereg és vezetősége gyengébb, különböző katonafőhercegei, a lehetetlen Frigyes, Berlin és a német hadvezetőség elleni féltékenység nagy mínuszt jelentettek. Tudtam, hogy Bécsben két irányzat harcol egymással, az egyik a németekkel közös, a másik

az önnálló vezetésért. Conradban és másokban is kételkedtem. Elvártam, hogy Bécs engedelmeskedik és aláveti magát Berlinnek, ha nem is nagy készséggel; s Magyarország szeparatizmusa is éreztetni fogja hatását. A központi hatalmakkak, bár szomszédok, nem lesz egységes politikai és katonai vezetősége. S az osztrák hadseregben a mieink és az olaszok – talán a délszlávok és románok is – megbízhatatlanok lesznek.

Az ententenak számbeli túlsúlyá van, már 1914-ben is több a katonája, gazdagabb, ipara erősebb. Nagyobb, jól kiképzett hadserege csak Franciaországnak van ugyan, Oroszországnak csak részben; Oroszország katonailag, politikailag, gazdaságilag, pénzügyileg bizonytalan. Angliának előbb fel kell állítani és ki kell képezni hadseregét; Szerbiának kitűnő, de kicsiny hadserege van s ott sok nehézséget fognak a törökök okozni. (A törökök nov. 12.-én hadat üzentek az ententenak.) Olaszország legrosszabb esetben is semleges marad s talán Románia is, bár a király erősen németbarát. (Olaszország július 31.-én, Románia augusztus 5.-án határozta el semlegességét.) Nagy hiba lesz a földrajzi egység hiánya és a katonai és politikai tervekben emiatt támadó egyenetlenségek, az egyes akciók izoláltsága. A marnei és yperni csaták sokat ígérők. Az entente nagyobb ellensége Németországnak, mint Ausztriának s ez számunkra nagy veszedelmet jelent. Összegezve: az entente győzelme lehetséges, de rendkívüli erőfeszítést követel; hogy a németek terve: Franciaországot hamar legyőzni és Oroszországot addig feltartani, nem sikerült, reményt kelt a győzelemre. Nekünk előnyünkre szolgálna, ha soká tartana a háború, így forradalmi propagandánkat jól ki tudnók fejleszteni.

Mikor 1914 decemberében külföldre készültem, a prágai és általában a csehországi hangulat nagyon nyo-

mott volt. Oroszország és szövetségesei erejének felmérésében bizonytalanság volt már érezhető; saját táborunkban is némi ingadozás mutatkozott; Bécs és Berlin azt hirdette, hogy a mozgósítás simán folyt le, az ország valamennyi nemzete egységesen csoportosult a trón köré. Mi tudtuk persze, hogy ez nem igaz; Prágában és egyebütt rendeztek ugyan holmi loyális álarcos komédiát, de a nép hangulata osztrák ellenes volt. Voltak ugyan gyöngéjellemtű és rossz emberek, de az aránylag nagyszámú katonai személy öntudatos ellenállása és a nép hangulata – amennyire én láttam a helyzetet – aktív harc megszervezését igazolta. Bár a nép s főleg az intelligencia abban az osztrák szellemben nevelődött, hogy Ausztriára nagy szükségünk van már a németországi áradat feltartóztatása miatt is s bár várható volt, hogy még a vezető férfiak közt is sok olyan akad, aki meggyőződéssel és elhatározottan áll Ausztria mellé, a többség érzelve és meggyőződése mégis osztrákellenes volt. Csak képviselőtársaim testületileg ne dezavualjanak – mondtam magamban – a rendőrség kierősakolta cikkek és egyes emberek megtagadó nyilatkozatai nem árthatnak nekem. Ergo: – Isten segítségével ki az országból és munkára! S ha Németország és Ausztria győznek, vagy ha a háború eldöntetlen lesz – én kint maradok s az Ausztria elleni forradalmi ellenzékot tovább vezetem kint a jövődő számára.

Kolóniáink közül először a francia és az amerikai, majd az angliai és az oroszországiaktól jött értesítés Ausztria elleni fellépésükről. Párisban honfitársaink már július 27.-én letépték az osztrák zászlót a követségről és jul. 29.-én elhatározták, hogy belépnek a francia hadseregbe; Chicagóban július 27.-én, Londonban meg augusztus 3.-án adtak ki kiáltványt Ausztria-Magyarország ellen. Párisi mintára aug. 4.-én orosz kolóniánk

a kormánynak egy légió tervét nyújtotta át; augusztus 20.-án önkénteseink beléptek a francia idegen légióba, ugyanaznap fogadta a cár az orosz csehekét és augusztus 28.-án megszervezték a Druzinát. Oroszországból küldöncök jöttek Prágába, hogy ottani honfitársaink vállalkozását jelentsék. S mindez kedvezettnemzeti programunknak s biztató hangulatunknak: – ki, csak ki, külföldre!

Sok részletes tanácskozást folytattam Kolousek professzorral az esetleges Cseh-Szlovák államgazdasági és pénzügyi alapjáról; tudtam, hogy propagandánk folyamán számokkal is kell majd dolgoznunk és szükség volt rá, hogy lehetőleg tiszta képet kapjunk az alapítandó államról.

Politikai programom volt a cseh kívánságok olyan mérvű megvalósítása, ahogyan azok az államjogi, történelmi és természetjogi programban kialakultak: a szlovák csatlakozásra kezdettől számítottam, magam is szlovák-morva származású vagyok. Gyakran jártam Szlovákiában és jól ismertem az országot; meghatároztam határait Magyarország felé; biztonság kedvéért felkértem dr. Hajn Antalt, hogy egy ismerősével, – egy katonatiszttel – rajzoltassa meg a térképen Szlovákia déli határát. Ezzel a vázlattal és a fontosabb határállomások neveinek jegyzékével utaztam külföldre.

7-

Itt kell megemlítenem egy köztünk és Jugoszlávia közt vonandó korridor tervét; nem az én tervem volt, de a mieink és a délszlávok között sokan lelkesedtek érte. Egy 200 km. hosszú, szűk, a magyarokat tökéletesen izoláló korridor létesítését Ausztria és Magyarország között nem tartottam lehetségesnek. Ha nem tévedek, Lorkovic dr., aki az én meghívásomra jött Prágába, vitte a tervet Zágrábba.

Elutazásom előtt szerettem volna még a horvát helyzetet megismerni; féltem, hogy a Horvátország és Szerbia közti régi keserűség kiújul, hisz Bécs és Budapest teljes gőzzel fognak dolgozni ez irányban. Lorkovic dr. közléseiből megtudtam, hogy sokan vannak Horvátországban, akik egy önálló, akár köztársasági, akár monarchikus (idegen, esetleg angol uralkodó alatti) Horvátország létesítésének kérdésével foglalkoznak, Horvátországot Dalmáciával, Isztriával és a tenger mellékel akarják egyesíteni; Bosznia és Szlovénia kérdése nyitva maradt. Én – Olaszország akkoriban még semleges volt – földrajzilag és politikailag lehetőleg tökéletes egyesülést kívántam a délszlávoknak; Triestet Hamburg mintájára független, szabadkikötőnek képzeltem el. Mindazonáltal részletes tervet az akkori helyzetben nem dolgozhattam ki. Nézeteimet előadtam Lorkovic úrnak, hogy közölje azokat délszláv barátaival; elvártam, hogy külföldön találkozhatom velük és azt kívántam, vajha intim együttműködésben élhetnének odakint.

Lorkovic dr.-ral, mielőtt Olaszországba indultam, Bécsben találkoztam még egyszer; az esetleges korridor vidékének horvát kolóniáiról hozott térképet és statisztikát.

A szlovén viszonyokról és tervekről Kramer dr.-ral értekeztem; nézetemet, hogy a radikális szlovének mindhárom néptörzs egyesítését kívánják, dr. Kramer megerősítette.

8.

Szerettem volna, mielőtt elutaztam, a régi Ausztriát és a régi Bécset még egyszer alaposan megfigyelni.

Egyenesen az oroszlanbarlangba mentem. Prágában úgy hírelt, hogy Thun helytartó ép mostanában kapta meg a letartóztatandók listáját, amelyen az én nevem

is szerepelt. Elmentem tehát (első hollandiai utam után) Thunhoz s e látogatáshoz a „Nase Doba“ elkobzása és a „Cas“-ra gyakorolt nyomás is jó okot szolgáltatott. Thun becsületes ember volt, akivel meglehetősen nyíltan beszélhetett az ember. Ez alkalommal már belépésemnél úgy éreztem, sokkal zárkózottabb, mint máskor; kezét sem nyújtott. Bevezetett a fogadóterem melletti szobába s az az érzésem volt, mintha valaki a függöny mögött lejegyezné szavaimat. Szerettem volna néhány dolgot megérinteni vele, többek közt azt, hogy az osztrák kormány a balkáni háború alatt megengedte a szerbek és bolgárok javára gyűjtés rendezését – elvárható-e, hogy katonáink ily rövid idő alatt megfélemedzenek erről? S ami a ruszofilizmust illeti? – igaz, ruszofilek vagyunk, de ez nem jelenti azt, hogy a cárért és uralmáért minden körülmények között lelkesednénk; Bécsnek katonáinkkal szemben mindenesetre kicsit tapintatosabban kellene viselkedni. Sebesültjeink, akik az orosz harctérről térnek haza, elégtelen ápolásról és kezeléssel panaszok; elmondtam azt is, hogy már a háború előtt figyelmeztettek rá katonaeorvosok (még hozzá németek), mily elégtelen az osztrák katonai egészségügy. A katonai vezetőség Ferenc Ferdinánd nyomdokain halad, aki minden katonaeorvosban atheistát és zsidót látott. Elmondtam, hogy a vezetőség – ahogy a háború alatt katonaeorvosoktól értesültem – nem gondoskodott a gyógyeszközök felfrissítéséről, azok régiek és hasznavehetetlenek. Nincsen elég sebészeti műszereink, harctéri röntgenapparátusnak híre sincs. Elmondtam Thunnak egy ismerősömnek, egy ezredparancsnoknak (magyar embernek) galíciai tapasztalatait és aggályait; sokáig beszéltem ebben a modorban a helytartóval; elmondtam neki németországi és hollandiai megfigyeléseimet is. Sok ottani tapasztalatom aláhúzásával megért-

hette Thun, mily kezdetlegesek Ausztria intézményei. Politikai rezümém szerint Ausztriának – ha Bécs elég pártatlan tudna lenni-a csehek miatt tulajdonképpen örülni kellene, hisz mi Ausztriát voltaképp a teljes német irányítástól féltjük. Meg nem engedett cseh – és szláv-ellenes tevékenység sok bizonyítékát soroltam fel s lefestettem az osztrák vezérkarhoz és hadsereghez beosztott német tisztek viselkedését. (Német daloskönyvek stb.).

A helytartó meglepettnek és zavartnak látszott. Nem hiszem, hogy tévednék, ha azt mondom, hogy lelke mélyén sokban igazat adott nekem; mikor elmentem, megköszönte látogatásomat és többször ismételte, mennyire érdekelték fejtegetéseim. Most sem nyújtott kezet, de beszélgetésünk alatt olyan megjegyzést tett, hogy én ellenem semmiféle eljárást nem indított. S ezért számítottam arra, hogy harmadik külföldi utazásom mégis csak sikerülni fog. Egy bizonyos követeléssel léptem még Thun elé: figyelmeztesse a prágai német zsidókat, hogy mérsékeljék osztrákbarátságukat. Prágában a német zsidókkal szemben meglehetősen ellenszenv uralkodott; hire járt, hogy le akarják rombolni a német lapok nyomdáját s én nyugodt gondolkodású német zsidónál interveniáltam már: bírják hitsorsosaikat nagyobb tartózkodásra. Féltem, hogy a zsidók elleni zavargás hire rossz vért szülne külföldön s megnehezítené tevékenységemet. Thun megígérte, hogy vállalja a közvetítő szerepét.

Pár nap múlva írtam még Thunnak és egyre-másra figyelmessé tettem; eljárásomban taktikai szempontok is vezettek: nem akartam rövidebb elutazásom előtt elárulni, hogy rossz a lelkiismeretem s úgy tettem, mintha semmi sem történt volna. Ausztriáról való végérvényes ítéletemet revideálandó elutaztam még Bécsbe és ott

több politikussal beszéltem. Elmentem többek közt Körberhez is, akivel gyakran s elég leplezetlenül beszéltem; ezúttal több, mint két órán át beszélgettünk és sorra vettük az egész helyzetet; egyes udvari személyiségek iránt érdeklődtem főleg. Főkérdésem így hangzott: képes lesz-e Bécs a szükséges reformokra, ha győz? Körber alapos megfontolás és az egyes személyiségek jellemének latolgatása után teljes határozottsággal nemet mondott. A győzelem meg fogja erősíteni a régi uralmat és az új uralom (a Károlyé) semmivel sem lesz jobb; győztes háború után a katonaság fogminden vonalon felülke-rekedni, centralizálni és germanizálni fog; parlamenttel díszített abszolutizmus lesz. És Berlin? – kérdeztem. Lesz-e elég józanság benne szövetségesét rákényszeríteni a reformokra? Aligha, volt a felelet. Ha elég helyem lenne itt, Körbernek a bécsi udvar és környezete körül szerzett tapasztalataiból sok, majdnem anekdotaszerű bizonyítékot adhatnék bizonyos körök tehetetlenségéről és erkölcsi degeneráltságáról; de ez már nem szükséges és azután Körber memoárjai sem fognak elveszni. Körber a dinasztíát, Bécset és Ausztriát nem az én álláspontomból, nem erkölcsi szempontból ítélte meg, – kizárólagosan politikai diagnózisa annál találóbb.

Felkerestem több német ismerősömet a parlamentből Megerősítették, amit Körber mondott s amit előre láttam. Egy ily komoly elhatározás előtt még egyszer hallani akartam, mit mondanak maguk a németek Ausztriáról? Bécsi értekezleteim eredményeként főleg azt tudtam meg, hogy a katonai pártnak sok higgadtabb németet is sikerült ellenünk hangolni. Vezető politikusok közelgő üldöztetésünkre figyelmeztettek; tudomásuk volt sok olyan (a győzelem után végrehajtandó) adminisztratív és politikai tervről, amelyről Körber is beszélt. Megtudtam többek közt, hogy Kramar dr.-nak

nehézségei lesznek; orosz politikája szálla volt a politikailag teljesen műveletlen Frigyes szemében s Becsre es Budapestre a pánszlávizmus minden színe és árnyalata lidércnyomásként nehezedett Kramar dr. közeli ismerőseit figyelmeztettem erre.

Bécsi látogatásom után most már csak arról volt szó, hogy mindent elrendezzek és megtegyem az előkészületeket az utazásra.

9.

E visszaemlékezések legelején Benes dr.-ról kell beszélnem.

A háborúig alig ismertem személyesen; párisi cikkeit és közleményeit figyelemmel kísértem. Úgy láttam, hogy realizmusomnak, a francia pozitivizmusnak és a marxismusnak hatása még nem kristályosodó! t ki benne. A háború kitörése után volonternek jelentkezett a „Cas” szerkesztőségében; itt aztán gyakrabban találkoztunk. Egy nap a mindennapi szerkesztőségi megbeszélés előtt lakásomon látogatott meg; látszott, hogy komoly dologban jár. S csakugyan: kijelentette, hogy az ő megállapítása szerint nem nézhetjük passzívan a háborút, kell valamit tennünk; nincs egy percnyi nyugta, cselekedni akar. „Jó”, – feleltem-én is ezt akarom. Közöltem vele egyet- mást és a „Cas“ felé a Bel vederen át vezető utunkban rögtön megegyeztünk. Jól emlékszem a jelenetre, mikor az Erzsébet-híd lejtőjéhez értünk, megálltam, a fakorlátnak támaszkodtam és elmerültem Prága nézésében, – jövünk ezer képe tárult elém, Libusa jóslata; – de a politikai akció első lépése a pénzkérdés! Benes dr. átvizsgálta vagyoni helyzetét s azonnal több ezer koronát ígért. Volt annyija, amennyi saját magának kellett, külföldön munkálkodik; tényleg a maga költségén is élt külföldön egész idő alatt. Amerikai barátaim nem-

sokára elegendő pénzt küldtek nekem és családomnak s később is állandóan gondoltak reánk. Így sem Benes-nek, sem nekem nem volt saját szükségletünkre gondunk.

Sorra megtárgyaltuk az otthoni, az ausztriai, a németországi és az entente államainak helyzetét, egyszóval mindent, amire gondolnunk kellett. Megállapodtunk eljárásunkban, kijelöltük otthoni és külföldi munkatársainkat. Benes dr.-nak, ameddig csak lehet, otthon kell maradni; velem való összeköttetését az ismert orosz földalatti munka mintájára kell megszervezni. Nagy hasznunkra voltak ezirányú ismereteim; a továbbiakat képzeletünkre bíztuk – s mint ahogy arról mindjárt elutazásom után meggyőződtem – szép sikerrel. Benes dr. Prágából való végleges elutazásáig kétszer keresett fel Svájcban, 1915 februárjában és áprilisában.

Együttműködésünk könnyű volt és eredményes. Nem kellett soha sok szót vesztegetnem; Benesnek oly nagy politikai és történelmi műveltsége volt, hogy egyetlen mondatból mindent megértett. Részletes terveket dolgozott ki s hajtott végre és nemsokára teljes önállósággal cselekedett. Míg a nyugati országokban voltam, gyakran találkoztunk és mindent részletesen megbeszéltünk. Elénk levél-és sürgöny korrespondenciánk volt. Később Japánból, Oroszországból és Amerikából nem írhattam és nem sürgönyözhettem sokat, de mindig egyformán gondolkodtunk és cselekedtünk. Benes dr. az események fejlődésével együttnőtt nagyra; a megbeszélte programra által való minden kötöttség mellett a főfeladatok kivételében teljes önállósággal cselekedett. Jelentős iniciatívája és fáradhatatlan munkabírása volt. Mindkettőnknek nagy segítségére volt, hogy sok meglehetősen keserű élettapasztalatot szereztünk, hogy szegényes viszonyokból küzdöttük fel magunkat s ez

annyi, mint nagy gyakorlatot, energiát, bátorságot szerezni. Ez vonatkozik Stefánikra is, akiről később fogok beszélni. Én kétszer oly idős voltam, mint Benes, vagy Stefánik s én voltam természetesen a vezető. De e szerepem a közös eszme erején és kölcsönös megértésen alapult. Mindketten rövidesen meggyőződtek róla, emberismeretem mily nagy támaszunk otthon és külföldön egyaránt.

Külföldi tartózkodásom egész ideje alatt egyetlen félreértés sem merült fel közöttünk; együttműködésünk példás volt. Nem voltunk sokan, az apostolok sem voltak seregestül: – tiszta ész, szaktudás, elhatározott akarat, halálmegvetés – ez a legnagyobb erő. Nemsokára odaadó munkatársak sereglettek körénk; a nagy ügy mindnyájunkat összekötött.

S otthon is sok jó és erős emberünk volt, akikkel összeköttetésben álltunk. Többeket dr. Boucekhez hívtam tanácskozáásra; arra törekedtem, hogy képviselőtársaim mellett nem képviselőket is beavathassak tervünkbe, olyanokat, akikre a rendőrség kevésbé gyanakszik. Ezekre a nevekre emlékszem: dr. Boucek, dr. Vesely, Pfeffermann építész, Dusek szerkesztő, Herben szerkesztő, Dubsky kiadó, Samal dr. és természetesen dr. Benes. Így alakult meg a maffia, amelyet először dr. Benes, dr. Samal és dr. Rasin vezettek; dr. Rasin letartóztatása és dr. Benes külföldre utazása után dr. Samal és mások. És cseh földön mindenfelé akadtak jó és félelem nélküli emberek, amint azt katonáink is eléggé igazolták.

10.

Tisztán állt előttünk, mi a feladatunk a háború kitörése után: megérteni az adott európai helyzetet, mindkét küzdő fél erejét felmérni, a történelem tanulságai-

ból az események fejlődésére következtetni, határozni és cselekedni. – Cselekedni!

Miután politikai nézeteimben Palacky és Havlicek eszméiből indultam ki, én is, mint többi politikusaink, érveket kerestem ausztriai orientációnkhoz; akárcsak újjászületésünk nagy vezéreit, engem is a kis nemzetek problémája gyötört. A cseh politikai és nemzeti program fejlődéséről írt tanulmányaim is bizonyítják ezt; de a tanulmányok figyelmes olvasója megállapíthatja egyidejűleg, hogy én-megint, mint annyi más politikusunk – eleinte a buzgó loyaltás és az Ausztria elleni küzdelem között ingadoztam – ezért töprengtem annyit a forradalom problémáján. Palacky cseh nemzeti eszméjéről írt tanulmányomban konstatáltam a cseh és a Habsburg-osztrák eszme közötti elvi különbséget. Rég kimondottam – Palackyval ellentétben-meggyőződésemet, hogy önállóak lehetünk, ha Európában a demokrácia és a szociális mozgalom erősödik. A későbbi évek fejlődése folytán (pontosabban 1907-től kezdve), amikor egyre jobban megismertem Ausztriát és a dinasztíát, egyre inkább ellenzékbe sodródtam. A Bécsben és Ausztriában oly hatalmas és befolyásos dinasztia erkölcsileg és fizikailag degenerált volt; az ausztriai kérdés erkölcsi kérdés volt szememben.

Az ifjú csehek pártjától s később a radikális párttól abban különböztem, hogy én Ausztriát és a császári családot nemcsak politikai, de erkölcsi szempontból is Ítélt meg. S ebben nézeteim az úgynevezett pozitív politikától is különböztek; híve voltam a kormányba lépésnek, de pozíciómat nemcsak az írott alkotmány, hanem az egész közigazgatási gyakorlat cseh szellemben való megreformálására használtam volna fel. A kulturpolitika híve voltam mindig, az igaz demokráciáért harcoltam, nem elégedtem meg a képviselői és a szigorúan

vett politikai politikával. Szívesen használtam a „politikátlan politika“ kifejezést.

E nézeteim sok vitára adtak okot; nem fogok itt azzal mentegetőzni, hogy ellenségeim meg nem értettek - elismerem, hogy eleinte nem voltam elég világos és konzekvens s hogy sok taktikai hibát követtem el. Ellenfeleim abban hibáztak s avval tüzeltek fel legjobban a küzdelemre, hogy nálam jobb cseheknek adták ki magukat, hogy – Havlicekkel szólva – hazafiaskodtak csak, holott a küzdelem a cseh eszme és a hazafiasság céljáért és tartalmaért folyt; a nemzet és haza iránti szeretet magától értetődött, de fontos volt e szeretet programját meghatározni. Túl szociális gondolkodású voltam ellenfeleim szemében s legfőképp vallási programom volt az ő liberalizmusuk ellenére. S nem helyesltem német, orosz és szláv politikájukat sem. Én arra törekedtem, hogy a népet Ausztria kebelében tegyem minden vonalon Ausztria-ellenessé; az államforma s egy idegen államhoz való kapcsolatunk az adott világszituációban alárendelt kérdés volt szememben. Harcomat a politikai és kulturális elzárkózás, a maradiság és muccsaiság elleni küzdelemnek tekintettem és két fronton harcoltam: Bécs és Prága ellen. A radikalizmust és taktikáját inkább csak izgatásnak tartottam, mint igazi küzdelemnek. Amikor ütött az óra, változott a világ helyzete s a sors döntésre kényszerített minket, nem ellenségeim voltak azok, akik határoztak és elhatározásukat tetté erősítették...

Ausztria elvi elítélése természetesen Németország megfigyelésére és tanulmányozására készítetett; a történelem arról győzött meg, hogy minden különbségük ellenére Ausztria mégis csak Németországhoz tartozik. Németország és főleg a poroszok előtt bizonyos respektust éreztem, de a porosz szellemmel, Bismarckal és a

bismarckizmussal elvileg nem értettem egyet. Bismarck uralma a kül- és belpolitikában egyaránt a vér és vas uralma volt. Imponált nekem az, hogy Bismarck 1866-ban, nehogy Bécsset megalázza, nagyon ügyesen megelégedett azzal, hogy Ausztriát szépen kitessékelje Németországból s ezáltal még jobban Németországhoz kapcsolta. Mégis nagy hibát követett el, mikor oly nagyon bízott Ausztria-Magyarországban, noha Bécsset lelke mélyén megvetette. 1870 és 71-ben már nem ragaszkodott Ausztria-Magyarországgal szemben 1866-ban követett taktikájához; Elzász-Lotharingia annexiója nagy hibavolt, bármily esztelen volt is III. Napoleon politikája. Megfigyeltem, hogyan ingadozik Bismarck később Oroszország és Anglia között. És a vér és vas lovagjában túl sok ócska macchiavellizmus volt.

Az új német politikai irányzat több mint ingadozó volt. Rövidlátó volt politikailag és diplomáciailag egyaránt; határozatlansága és különös improvizálásai megbízhatatlanná tették; gyarmati és tengeri politikája túlzott volt. Vilmos császár nemcsak az angolokat, de egyidejűleg az oroszokat is nyugtalanította és általában rossz pszichológusnak mutatkozott: – nem értette meg sem az embereket, sem a nemzeteket. Mára rendkívül abszolutisztikus Bismarck is inkább engedelmességet és alázatot várt az emberektől, mint érdemleges együttműködést. Vilmos azonkívül nagyon egyoldalúan vállalt Béccsel szemben kötelezettségeket. Uralkodása a régi porosz egyszerűség tökéletes ellentéte lett mihamar; az állam impériuma és a világimperializmus a fejlődő kapitalizmussal társulva csakhamar parvenüszzerű, ízléstelen és erkölcsileg is megbízhatatlan lett. Az egyetemek is behódoltak ennek az irányzatnak. A pangermanizmus filozófiája és politikája minden gondolkodó politikus megmentője kellett volna, hogy legyen. Nem így volt. A

legfőbb hadvezetőség, maga a hadsereg (a tisztikar) pangerman volt. Állandóan utaltam a pangermanizmusra, sűrűn buzdítottam, híveinket a világpolitika tanulmányozására, hogy politikánk szélesebb látókörű legyen. A Bécs és Budapest által támogatott pangermanizmus ellen való ellenállásom készítetett rá, hogy Bécs Szerbia-ellenes politikájába s végül a világháborúba beavakozzam.

A háborút nem tartottam – ezt mondanom sem kell – a németek és a szlávok harcának, ha a háború ürügye és részben okozója az osztrákok szerb gyűlölete volt is. A tény, hogy Bethmann-Hollweg, Vilmos császár, Bécs és Budapest a háborút az oroszok és a pán-szlávizmus számlájára írták, e teóriát kétségessé tette; a német professzorok (Lamprecht, Gothein, stb.) nem tudták alátámasztani. Többet láttam a háborúban. A pangermán imperializmus a történelem távlatában a régi görög-római antagonizmus folytatásának látszott; a nyugat és kelet, Európa és Ázsia és később Róma és Bizánc közti nemcsak nemzeti, de kulturális antagonizmusnak. A pangermanizmus „Berlin-Bagdad”-jával az öröklött római Impériumnak bizonyos nemzeti, sőt sovén színezetet adott; mindkét nemzeti császárság, a német és az osztrák, amelyek a középkori római impériumból fejlődtek ki, a régi világ meghódítására szövetkeztek. Nemcsak németek és szlávok álltak szemben egymással, hanem németek és a nyugat, a német és a nyugati kultúra, a nyugat, amely Amerikát is magába foglalja. A németek oldalán álltak a magyarok és törökök (a bolgárok nem jelentettek annyit) s a németek Európa, Ázsia, Afrika, a régi világ meghódítására törekedtek; a világ többi része fellázadt ez ellen s az új világ – Amerika – most először segített a nemnémet Európának, kivédeni ezt a támadást. Bár Amerika eleinte semleges

volt, Franciaországgal és a szövetségesekkel rokonszenvezett és nyersanyag- és fegyverszállítással is segítségükre volt. Amire eleinte senki sem számított, Amerika végül résztvett a háborúban s nagyban elősegítette a döntést. Az összes nemzeteknek a nyugat vezérlete alatt való egyesülése bizonyítja, hogy a háborúnak nemcsak nemzeti karaktere volt-e háború volt az egész világ és az egész emberiség egységes szervezkedésének első nagyarányú kísérlete. A nemzetiségi vitákat a kultúra eszméinek rendelték alá s ezek szolgálatába állították. Az érdekek mindenesetre sokféleképpen kereszteződtek. Minderről elmondtam már az „Új Európa“ című könyvemben a véleményemet. Nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni.

Helyünket történelmi múltunk az entente oldalán jelölte ki. Az európai helyzet analízálása és a háború valószínű eredményeinek mérlegelése után abban a reményben határoztam el magamat az Ausztria elleni aktív küzdelemre, hogy a szövetségesek győznek és hogy a szövetségesekhez való csatlakozásunk fog felszabadításunkhoz vezetni.

A döntés nem volt könnyű; tudtam és éreztem, hogy végzetes elhatározásról van szó; de azt az egyet tisztán láttam, hogy e nagy időkben nem szabad passzívnak maradnunk; a legtisztább igazságot is tevékeny embereknek kell felkarolni, ha nem akarjuk, hogy papirosan maradjon. Ha otthon nem tudunk Ausztriával szembeállni, határainkon túl kell ezt megtennünk. Kint első feladatunk lesz, magunk és nemzeti programmunk iránt szimpátiát kelteni, politikusokkal, államférfiakkal és az entente-államok kormányaival összeköttetést teremteni, összes kolóniáink egységes működését megszervezni és mindenekelőtt hadifoglyainkból hadsereget szervezni. E katonai programot kezdettől fogva megfő-

galmaztam, ahogyan azt Voska úr által Londonba küldött üzenetem is bizonyítja. Az oroszok a legelső galíciai harcok óta (aug. 10) jelentékeny számú osztrák foglyot ejtettek s e szám szeptember közepén 80, 000-re szaporodott. Úgy számítottam, hogy ezek közt legalább 12-15, 000 cseh van, akiket meg lehet nyerni a Druzi-na számára; a foglyok száma állandóan nőtt s ezzel a mi katonáink száma is. A külföldön felállítandó cseh hadsereg terve oly természetes volt, hogy különböző kolóniáink már egész spontán módon hozzáfogtak kiviteléhez.

Fontos volt végül az is, hogy külföldi vezetésünk az otthonival állandó összeköttetésben legyen; s magától értetődő volt, hogy a megszervezett külföldi küzdelem pusztá létezése otthoni politikánkra buzdító hatással lesz. Lehet, hogy megnehezíti az otthon maradottak működését, hogy áldozatot fog kívánni tőlük, – de szabadságot és önnállóságot nem lehet áldozat nélkül kivívni.

S nem kell kifejezetten hangsúlyoznom, hogy az osztrákok elleni harc mérlegelésénél és elhatározásánál lelkem mélyén felhangzott a kérdés: érettek vagyunk-e csakugyan a harcra? és érettek vagyunk-e a szabadságra? érettek vagyunk-e olyan önálló állam igazgatására és megtartására, amely a cseh országokból és Szlovákiából alakul számottevő nemzetiségi kisebbségekkel? Van-e elég politikailag képzett emberünk, aki a háború igazi jelentőségét és a nép feladatát a háborúban megértse? Fel tudjuk-e fogni a világtörténeti pillanatot? S tudunk-e cselekedni, újra igazán cselekedni? Jóvátesszük-e egyszer s mindenkorra a „féhéregy”séget? Legyőzzük-e magunkban Ausztriát és évszázados nevelését? „Hiszek én is Istenben és hiszem, hogy ha a harag viharai elvonultak, sorsod fölött újra Te lész az úr, óh cseh nemzetem“!

Elutazásom előtt vázoltam Benesnek és bizalmasainak az osztrákellenes akció itthoni tervét: számoltam a háború fő eshetőségeivel s megállapítottam, mit kell ebben, vagy abban az esetben tennünk; mikor Benes utánam jött Svájcba, tárgyalásainkon s levelezés útján kiegészítettem a tervet. Háborúban – s a forradalom is háború – nem csak az elhatározás és bátorság a fontos, hanem a jól átgondolt terv, az összes erők megszervezése és az egységes vezetés is.

II.

RÓMA A E T E R N A .

(Róma: 1914 december 1915 január)

Elhatároztam, hogy először Olaszországba, azután Svájcba utazom; tudni akartam, milyen a hangulat Rómában, vajjon Olaszország semleges marad-e? December 17.-én utaztam el Bécsen át Prágából.

Féltem, hogy a prágai rendőrségen vagy a határon nehézségeim lesznek; véletlenül volt egy három évre szóló minden országra érvényes útlevelém, amelyet a háború előtt állítottak ki s ez a rendőrséget valamennyire mégis megkötötte. Az újságok piga leányom megbetegedésének hírért közölték; leányomat magammal vittem s így elég simán ment a dolog. A határon a hivatalnok okoskodni kezdett, sürgönyözött Prágába, vajjon átengedhet-e; a vonat hamarabb indult, mintsem a válasz megérkezhetett volna, ezért (életemben most először) hivatkoztam képviselői mivoltomra, beültem egy fölkébe és elutaztam.

Velencében élt akkoriban Hlavác szerkesztő, aki kitűnően tudott minden bécsi és osztrák, főleg személyi újságot s így kiegészíthette az engem akkoriban különösen érdeklő Czernin grófról szóló értesüléseimet. Czernin bukaresti követ volt, Bécsben sokat hallottam ottani tevékenységéről; Ferenc Ferdinándhoz való viszonya dacára sejtettem, hogy csakhamar hallatnifogja szavát a bécsi politikában.

Elutaztunk Velencéből — s miután Firenzében meg

Útközben sokat gondoltam 1876.-i első olaszországi utamra; megnéztem akkoriban Észak- és Közép-Olaszország minden nagyobb városát, – hogy hatott rám a sok emléktábla, amely Ausztria zsarnokságát hirdette! A renaissanceot éltem át akkoriban, Olaszország valóságos múzeum s a művészet iskolája volt számomra; később átéltem ott az antik világot, bár ugyanakkor meg tudtam érteni s át tudtam érezni a kereszténységet is. Az olasz renaissanceban a kereszténység és az antik világkülönös szintézise vonzott, bár e szintézis voltaképp már az egyház megalakulásával kezdődött. A kereszténység az antik ellen irányult, de nolens-volens fenntartotta és megőrizte az antik világot; egyre erősödik az a meggyőződésem, hogy az első pápa tulajdonképen Augustus volt. És nézzük aquinói Tamás-Aristoteles Jánusz-arcát! A római jog oly sokat emlegetett átvételét az antik gondolkodás és az antik művelődés átvétele kísérte és előzte meg. Róma érdekes áttérése a katolicizmusra a képzőművészetben, főleg az építészetben (Pantheon) figyelhető meg; ez erősebben hatott rám, mint a modern teológusok fejtegetései, amelyek irodalmi források alapján magyarázzák e szintézist vagy szinkretizmust.

A katolicizmus, az egyház és pápaság, a római birodalom e nagyszerű folytatása és fokozása nem pusztán a rómaiak műve, hanem utódaiké, az olaszoké is. A katolicizmus a román szellem terméke; a jezsuitizmus is, az új katolicizmus e fundamentuma, Spanyolországból ered. S vannak Olaszországnak az egyház vonalán kívüleső nagyszerű erkölcsi és vallási jelenségei: assisii Szent Ferenc, Savonarola, Giordano Bruno, Galilei.

De – és éppen ezért – a modern Olaszország is rendkívül érdekes: a modern gondolkodók közül a lángeszű Vicot csodáltam leginkább, társadalom-és történelem-

bölcséletével, a voltaképpeni társadalmi erők és ezek hatásainak lélektani átértésével, a római jog és az egész művelődés szellemének felfogásával – ismét és megint csak a katholicizmus és az antik szintézisével, mert Vico lelkész volt és amellett történelembölcselő, az első modern társadalomtudós. A katholicizmus ősi egyházi hagyományával a történetbölcsülethez és a történelemhez vezetett, – Vico elődje Bossuet volt.

Az olasz risorgimento neve és ideje megfelel a mi újjászületésünknek; politikai tekintetben rokonszenvesnek kell találnunk a nemzeti egyesülést és felszabadulást. És itt is felmerül az állam és egyház viszonyának komoly problémája; az új Olaszország kiváló gondolkodóinak nagy tábora törte a fejét, mi lesz a pápaság sorsa és feladata Olaszország egyesülése után. Rosmini és Gioberti érdekeltek ezek közül különösen. Minkettő pap volt, nagy gondolkodó; jobban érdekeltek, mint Kant és Hegel olasz követői. Mindkettőjük ellenfelének Mamianinak egyénisége is rendkívül érdekes; abban, ahogyan Mamiani két ellenfelével végül is meg-egyezett, megéreztem mindhármuk nagy olasz hazafiságát s Itália problémait a francia forradalom után. – Az egyesülés később a pápaság ellenére történt. Az 1870. év emlékezetes éve Olaszországnak (és nemcsak Olaszországnak); júliusban a koncilium kihirdeti a pápa csalhatatlanságának új dogmáját s néhány héttel később az olasz hadsereg pápai területet száll meg, a plebiscitum 153.000 szavazattal kimondja az egyházi állam Olaszországhoz való csatolását, csak 1507 szavazat szól a régi uralom mellett. A katolikus államok kis ujjukat sem mozdítják a pápai állam érdekében; így ért véget az egyház és a theokrácia fejének világi hatalma! A skolastika és aquinoi Tamás feltámasztása XIII. Leó által nem menthetik meg többé a középkort. Termé-

szetes, hogy a theokratikus államok bukásába vetett reményemet logikusan e világtörténelmi eseménnyel támasztottam alá.

Nem véletlen, hogy a legújabb olasz filozófia sokat foglalkozik szociológiával és a társadalmi jelenségek tanulmányozásával; a történelem-bölcseleten kívül, amelynek itt régi és gazdag hagyománya van, a népese-
désnek a gyarmati politikában megoldást kereső nehéz kérdése, Észak-Olaszország iparvidékké tétele, Közép-
és Délitália szellemi felébresztése, Olaszország tényle-
ges egyesítése és az ezzel együtt megnövekvő nemzeti
s politikai öntudat – ezek adják az újkori olasz gondol-
kodás tartalmát.

Olaszországban a forradalom különböző formáinak a kérdése került eléem, elsősorban a politikai merényleté és a titkos társaságoké; Mazzini és filozófiája a forradalomról való gondolatok eleven forrása.

A modern olasz irodalom tanulmányozását kissé rendszertelenül Leopardival kezdtem; pesszimizmusa, mint kortünet, ifjúságom óta érdekelt. Nem kellett nagy utat tennem, hogy tőle Manzonihoz jussak, bár ez utóbbi a kereszténység hirdetője (Manzoni híve Rosmininek) – mindketten romantikusok és az olasz költészet új irányainak úttörői. Tőlük merész ugrással d,Annunziohoz jutottam, aki a dekadenciát s annak a katolicizmushoz való viszonyát értette meg velem; rendszertelennek látszik talán, hogy d,Annuziotól visszatértem Cardue-
cihoz, de szerves összefüggés van köztük – az utóbbi blaszfémias himnusza a Sátánhoz a dekadencia természetes megszólalása. Franciaországról szóló fejezetben részletesen fogok beszélni erről. Azt szeretném csak megjegyezni még, hogy d,Annunzio politikai szereplése rávall a költő meddően felfűjt dekadens szellemi ürességére A romanticizmusról a verizmusra való át-

menet s végül a legújabb futuristák és hasonló lázadók fellépése nemcsak a modern Olaszország, hanem egész Európa szellemi válságát jellemzik. És ép úgy, mint másutt, Olaszországban is irodalmi orvosok lépnek fel ez irodalmi anarchia ellen s gyógyszerként a Dantéhoz, Leopardihoz vagy másokhoz való visszatérést hirdetik. Nyilvánvaló azonban, hogy az orvosok ugyanolyan tehetetlenek, mint betegeik.

Még részletesebben gondoltam el mindezt, míg Rómában azon töprengtem, csatlakozni fog-e Olaszország Ausztriához és Németországhoz a szövetségesek ellen? – lehetetlen! – zártam le mindannyiszor az olasz történelem s kultúra feletti bölcsekedésemet.

Rómában minden államnak voltak követei, soknak kettő is (az egyik a Vatikánban); megvolt tehát a lehetőségem, hogy híreket szerezzek és politikai kapcsolatokra tegyek szert. Elsősorban Ljuba Mihajlovic szerb követhoz és délszláv politikusokhoz fordultam; a délszlávoknak már több képviselője és ismert államférfia volt odakün és ezek száma állandóan nőtt. Én voltam az egyetlen cseh képviselő és ez rendkívül bosszantott, mert nyugaton egy képviselőnek több politikai súlyba van, mint egy tanárnak (Névjegyemen ez állt: Prof, T. G. M., Député Tchèque, Président du Groupe Progressiste Tchèque au Parlement de Vienne – odahaza vagy ha nincs háború, soha életemben nem nyomattam volna ilyen titulátúrát!). Rómában nagy politikai erőssége volt akkoriban a délszlávoknak Mestrovic is, akit az olaszok a velencei kiállítás óta (1914 tavasza) mint művészt elismertek; rajta kívül Dr. L. Vojnovic és Popovic tanár működtek még Rómában. A képviselő politikusok közül itt élt Dr. Trumbic, Dr. Nikola Stojanovic (Bosznia-Hercegovina képviselője) stb. Supilo Londonban volt; a háború kitörésekor szerencsés

véletlen folytán Svájcban tartózkodott s mindjárt külföldön is maradt. A szlovének közül Goricár úr, volt amerikai konzulátusi hivatalnok és Dr Zupanic, a belgrádi egyetem tanára, tartózkodtak Rómában. Mihajlovic követnél késő éjjel tartották az összejöveteleket a mi kedvünkért, hogy az osztrák ügynökök ki ne kémelhessenek. Megtárgyaltuk az általános helyzetet és megegyeztünk abban, hogy szorosán együtt működünk. A római délszlávokat problémáink közül a Szlovenszko és Horvátország közötti korridor érdekelte különösen; az én véleményem az volt, hogy ezt a tervet legfeljebb taktikai okokból terjeszthetjük. A délszlávok közül sokan elfogadták a tervet; Trumbic tartózkodó volt, átengedte az ügyet a cseheknek.

Olaszországban megkezdődött az agitáció a „Dalmazia nostrau-ért; jelen voltam egy előadáson, amelyet egy dalmáciai-olasz tartott, aki lektor és publicista volt Angliában. Ott az előadáson és később is elbeszélgettem ezekkel a szlávellenes politikusokkal (többek közt Dudán szerkesztővel), hogy megismerjem érveiket. Rájöttem, hogy az olaszok (az itálieiak, eltérően az irredenta olaszaitól) Dalmáciára alig gondoltak; Trieszt, Ázsia, Afrika, (a gyarmatok) és Trient (Trieszt sokkal inkább mint Trient), volt törekvéseik igazi tárgya. Azt tanácsoltam a délszlávoknak, lépjenek ők is a nyilvánosság elé és indítsanak egyes ellenpropagandát; a politikusok és a lakosság egy részét nagy nehézségeik ellenére is alkalmasint megnyerhették volna. Megfigyeltem, hogy az olasz népet nem az imperializmus, hanem Ausztria elleni öröklött ellenszenvé vezette. A birodalmi németeket kevésbé gyűlölték. Belgium eltiprása mindenestre nagy hatással volt az olaszokra, bár Itália nem állt jól Belgium semlegességéért. Az imperializmus nem a népből sarjadzik – az uralkodók,

tábornokok, bankárok, kereskedők, tanárok, újságírók, mindig a művelt osztály az imperializmus hadserege. Helyénvaló talán, ha emlékeztetek arra, hogy Olaszország 1915-ban, mikor Ausztria arra csábította: üssön rajta Szerbián, kétszer is elutasította az ajánlatot. Akadtak sokan Olaszországban, akik szerint a háború inkább a franciák, oroszok és németek ügye volt, mint Olaszországé; sűrűn hallottam az érvet, amit most Nitti emleget, hogy a háború a germánok és szlávok harca. Éppúgy lehetett ebből semlegességre következtetni, mint akár szlávgyűlöletre s így a „Dalmazia nostra“-ra is

Említettem, hogy a délszlávokat azért irigyeltem, mert sok politikusuk volt külföldön; miután Rómában közelebből megfigyeltem őket, rájöttem, hogy egyenletlenség készül közöttük. Közös programjuk volt ugyan: a háromnevű nemzet egysége, de e bizonyára szép és jó program részleteit nem dolgozták ki. Minden szónoklatukból kiéreztem ezt; és megéreztem a szerbek s horvátok közötti régi viszályt is. A szerb követ határozottan az egység híve volt és a horvátokkal barátságos viszonyban állott, de mintha egyes horvátok túlságosan hangsúlyozták volna kulturális jelentőségüket, holott akkoriban és az egész háborúban elsősorban a katonai és politikai fölény volt fontos.

Délszláv barátaim tudták, hogy én nemzeti egységük híve vagyok, még pedig Szerbia politikai vezetése alatt; egyesülésüket úgy képzeltem el, mint a különféle, a maguk adminisztratív és művelődési sajátságaihoz szokott délszláv államok átgondolt, lassú egyesítésének gyümölcsét.

A Rómában élő délszlávok egy Tisza-elleni tiltakozással léptek a nyilvánosság elé, midőn a magyar miniszterelnök (1914 decemberében) agitációs céllal megdicsérte a horvátokat, hogy olyan hűségesen és vitézül küzdenek

a közös hazáért; a tiltakozást (a „Corriere della Sera“-ban) „Horvát Bizottság“ néven írták alá. Azért e megjelöléssel, nehogy Bécs és Budapest egyes politikusok családján bosszút álljon, ami személyenkénti aláírás esetén megtörténhetett volna. Szó volt ebben az időben a délszlávok között egy „Adria légió“-ról és a „Délszláv Bizottságiról is; 1915 januárjában több nyilatkozat jelent meg ez utóbbi aláírással. A délszlávok előbb szervezkedtek, mint mi; erre hivatkoztam, mikor azt kívántam, hogy Prága képviselőket és újságírókat küldjön ki hozzám.

12.

A lengyelek közül M. Loret tanárral ismerkedtem meg és találkoztam Rasmussennel is, a németbarát dán íróval.

Az orosz követséggel nem sokat érintkeztem, csak néhány tisztviselőjével (Chvoscinskij és Énekel katonai attaséval). A nagykövetnek Rómában éppoly kevés befolyása volt, mint odahaza; jobban érdekelt Giers úr (a montenegrói). Később sem pazaroltam időmet oly emberekre, akiknek nem volt egyebük, mint hivatalos állásuk; a mieink kezdetben megütköztek azon, hogy ezt vagy azt a minisztert, képviselőt, stb. nem látogattam meg. A publicisztikai és történelmi irodalomból jól ismertem az egyes országok politikusainak értékét és jelentőségét és tényleges befolyásukról a helyszínen is állandóan tudakozódtam.

Említettem már Svatkovskij urat, akivel még Prágából összeköttetésbe léptem. Ausztria-Magyarország és a Balkán számára létesített távirati iroda főnöke volt. Bécsben évek óta ismertem, de nem sokat dolgoztam vele, mivel nem akartam hivatalos állásában ártalmára lenni. Alighogy Németországból visszatértem, bizalmi

embert küldött hozzám s én ugyanez után közöltem vele, hogy december közepén Rómába megyek. Svatkovskij úr cseh családból származott, mint neve is elárulja (oroszul Svjatkovskij volna a neve); a dobrohostei Svatkovskijk utódja volt, akik résztvettek az 1618-i felkelésben; elődei birtokuk elkoboztatása után Szászországba, onnan pedig Oroszországba vándoroltak. Innen eredt ügyeink iránti őszinte érdeklődése. Rómában már várt reám. Az oroszok Kelet-Poroszországban kikaptak és sok mendemonda járt arról, hogy a hadseregben és a minisztériumban árulás történt; Svjatkovskij az egész affért elég részletesen ismerte (Mjasojedov) és ugyancsak meglepett a hivatalos Oroszország és az orosz hadsereg fölötti kemény bírálatával. Helyeselte Oroszországról szóló kritikámat és osztotta aggodalmaimat. A prágai oroszimádattal sem értett egyet és igen találóan jellemezte az orosz nagyherceg életét, akit esetleg a prágai trónra ültethetnének (pezsgő, francia szeretők, stb.). Alaposan megbeszéltük az egész helyzetet, láttam, hogy Svatkovskijban megbízhatok, ezért elmondtam neki terveimet. Ő megírta a dolgokat Pétervárra. Olaszországból Pétervárra nyugodtan írhatott. A nagykövetet (Krupenskijt) nem akarta céljainkra felhasználni, őt egymagát semmiesetre sem, neki sem volt róla nagy véleménye. Miután többször beszélgettünk, nézeteimről és terveimről kimerítő memorandumot küldött Pétervárra. Sasanov így már a második emlékiratot kapta tőlem, az elsőt Seton Watson útján októberben (1914), a másodikat Svatkovskij révén januárban (1915). Általában meg kell jegyezni, hogy az orosz diplomatákkal és más vezető személyiségekkel állandó érintkezésben álltam. Svatkovskij Svájcban telepedett le, ahonnan Oroszországgal s az orosz fronttal folytonos összeköttetést tartott fenn. Svájcban gyakran láttuk egy-

mast, később utánam jött Párisba. Az oroszokkal kezdetű fennálló állandó, intim összeköttetésem magyarázza, hogy miért nem siettem Oroszországba; itthon és kintélő híveink közül kevesen tudták ezt és sokan „nyugatiaskodásom“ és Oroszország iránti ellenszenvem megnyilvánulását látták távolmaradásomban. A valóságban Oroszországgal állandóan érintkeztem, de a helyzet mégis úgy kívánta, hogy Nyugaton maradjak, mert itt nem voltak politikai összeköttetések és terveink iránt szimpátiát kellett ébreszteni. Otthon felismerem már, hogy Európa sorsa nyugaton és nem Oroszországban fog eldőlni s e meggyőződésem a nyugati országokban való tartózkodásom ideje alatt egyre erősödött.

A franciákkal csak később, a párisi viszonyok megismerése után akartam tárgyalni, ezért Rómában nem is igen kerestem az összeköttetést velük s azt tételeztem fel, hogy Párisban híveink jobban előkészítették az előző évben a talajt, mint amennyire az, későbbi tapasztalataink szerint, tényleg megtörtént.

Az angol nagykövettel (Sir James Rennel Ródd) többször tanácskoztam, leveleimet ő közvetítette Londonba. Berlinben (Hollandiába utaztamban) megbeszéltük, hogy találkozni fogok Bülowval, arómai német követség vezetőjével; a beszélgetést egy politikus akarta közvetíteni, aki Bülowot jól ismerte. Örömmel tárgyaltam volna egy hivatalos német politikussal, de Bülow bocsánatot kért, hogy nincs ideje. Akkoriban, amint Rómában beszéltek, azon fáradozott, hogy Olaszországot megnyerje, vegyen részt a háborúban Németország és Ausztria oldalán; Ausztria olasz részeit ajánlotta ezért az olaszoknak és ez felingerelte a bécsieket. Bécsben általában meg-

hetős gyanús szemmel nézték Olasz- és Németország viszonyát.

Olaszokkal, főleg hivatalos állásban levőkkel, nem kerestem érintkezést; fel kellett tételeznem, hogy az osztrák és talán a németkövetség figyeltet engem, nem volt szabad tehát senkit sem kompromittálnom, hiszen Olaszország semleges volt. De meg kell említenem egy jelenetet. Egy este meglátogattam Lumbroso tanárt, a történészt és publicistát (a „Rivista di Roma“ szerkesztőjét); a kedves professzor megdöbben látásomon – a háború elején azt olvasta ugyanis az újságokban, hogy engem Prágában agyonütöttek és mint pontos krónikus a „Masaryk“ rovatba beleragasztotta a halálomból szóló cikket is: „Sokáig fog élni“!

Római megfigyeléseim éshíreim eredménye örvendetes volt: az olaszok semlegesek maradnak, nem tartanak az osztrákokkal, hihetőbb, hogy ellenük fordulnak: Olaszország nem száll szembe Angliával, Franciaországgal pedig 1go 2-ből(november 1-2) titkos szerződése volt, amely háború esetén semlegességre kötelezte; már pedig a mostani háborúban Németország (amikor hadat üzent Francia- és Oroszországnak) aligha cselekedett a hármasszövetség védelmszerződéses szellemében. Ausztria egyenesen illojális volt Itáliával szemben, mikor Szerbia elleni fellépéséről nem ért esítette előzetesen, holott a hármasszövetség szerződésének 7. §-a előírta ezt. Az a lekicsinylés nyilvánult meg ebben az eljárásban, amelyet Bécs Olaszországgal szemben minden háborús cselekedeténél tanúsított. Ezért Olaszország már július 31.-én kijelentette, hogy háború esetén semleges marad. A valonai expedícióban aktív módon együttműködött már az entente-al, igaz, hogy ez egyben a Balkánért, főleg a délszlávokkal támadt konfliktusának jele is volt.

1914 deczemberében és 1915 januárjában már erős agitáció folyt, hogy Itália részt vegyen a háborúban; erősen támadták Giolittit, akiről azt hitték, hogy Németország és Ausztria híve. A valóságban, mint jól informált emberektől hallottam, Giolitti ellenezte a háborút, mivel úgy vélekedett, hogy háború nélkül is megszerezheti Ausztriától a kívánt engedményeket, de nem volt a feltétlen béke híve s különösképp akkor nem, ha Ausztria nem teljesíti Olaszország követeléseit. Sohasem hittem, hogy Ausztria engedne e követeléseknek – Bécs sokkal gögösebb volt és sokkal kevésbé félt Olaszországtól; mindenki tudta, hogy a katonai vezetéség (Hötzendorfí Conrád) tekintet nélkül a Hármasszövetség szerződésére, kívánja a háborút Olaszországgal. Aehrenthal nehezen győzte a védekezést Conrád ellen; meggyőződtem róla, hogy Olaszországban minderről tudnak.

14.

A háború kezdetével a Vatikán álláspontja kétségkívül Ausztria és Németország mellett szólt. A vatikáni (gróf Pálffy) és a quirináli (Macchió) követségen azt híresztelték, hogy XV. Benedek pápa Ausztria barátja és Szerbia ellensége. Megbízható értesülesem voltak Pálffy grófról, akinek nyilatkozata szerint Ausztria par excellence katolikus állam és az egyház védelmezője magával az orthodoxiával szemben is. Pálffy gróf váltig hangoztatta, hogy nemcsak az államtitkár, de a pápa maga is feltétlenül helyesli Ausztriának Szerbiával szemben való eljárását.

Ausztria-Magyarország Európa egyetlen nagy katolikus állama s így várható volt, hogy a Vatikán mellé áll. A Vatikán jól tudta, hogy az osztrák katolicizmus valóságos „mocsár“ (ez volt a számottevő német katolikus

orgánumok véleménye), de bízott a német katolicizmusban, amely elevenségével és a Centrum politikai hatalmával hivatott arra, hogy az osztrák-magyar katolikusokat vezesse. – Tény, hogy a Centrum és különösen vezető politikusa, Erzberger, propagandájával és politikai iniciatívájával a háború kezdete óta nagy szerepet játszott. S aztán Ferenc József császárnak a Vatikánhoz való kitűnő viszonya is döntő hatású volt.

Csakhogy a Vatikánnak háborús magatartásában nemcsak Ausztria-Magyarország katolikusaira kellett tekintettel lenni, hanem a másik küzdő fél katolikusaira is. Nézzük tisztán statisztikai szempontból a küzdő felek egyes felekezeteit s láthatjuk, mennyivel több katolikus van az entente, mint Ausztria és Németország oldalán, s ezért kellett, hogy a Vatikán viselkedése óvatos – azaz a gyakorlatban: ingadozó – legyen. Ezért merült fel aztán a politikus katolikusok közt oly sok vita a Vatikán véleményéről s ezért kellett a vatikáni sajtónak és Gasparri államtitkárnak a pápa szavait folytonosan magyarázni. De a Vatikán politikáját mégsem egyedül a számok igazgatták, a délamerikai köztársaságok pld., amelyek hadat üzentek a Központi Hatalmaknak, nem nyomtak annyit a latban, mint Európa nemzetei és katolikus államai. Franciországgal szemben volt különösen kényes a Vatikán helyzete; és megtörtént, hogy francia püspökök igen gyakran nyilatkoztak a Vatikán és a pápa ellen.

Mikor aztán Olaszország nyíltan az entente mellé állt, a Vatikán helyzete még sokkal kényesebb lett; könnyen érthető és magyarázható, hogy a Vatikán a háború folyamán mérsékelte osztrákbarátságát, Belgiumhoz való viszonya is nagyban hozzájárult ehhez (Mercier bíboros!)

Rendkívül érdekes volt megfigyelni mindkét fél

katholikus politikusainak vezetőit. Nemzeti érzésük erősebb volt, mint vallásosságuk. Emlékszem még a memorandumra, amelyet Németország katolikusai küldtek szeptember elején (1914) Rómába; a francia katolikusok 1915 elején válaszoltak erre s e válaszra a németek újabb emlékirattal feleltek. Ettől s más apróbb vitáktól eltekintve a Vatikán meglehetősen megőrizte objektivitását s ez azáltal sikerült, hogy kit ért az aktuális kérdések elől és megelégedett isteni küldetése felett való általános elmélkedéseivel. A békekezdeményezés feladatára specializálta magát a Vatikán különösképpen; a katolikus propaganda minden hadviselő államban a mielőbbi békekötést hangsúlyozta s ezzel a jelen szituációban – s főleg Angliában és Amerikában – Németország malmára hajtotta a vizet.

A Vatikán hivatalos politikájától meg kell azonban különböztetni a pápának, egyes bíborosoknak s a Vatikán hivatalos személyiségeinek meggyőződését. A háború egész tartama alatt élénk figyelemmel kísértem a Vatikán politikáját. Stefanik révén összeköttetésbe kerültünk vele, ám egy percig sem felejtettem el hogy „qui mange du pape en meurt“.

Rómában minden eshetőségre készen előkészítettem Triesztből Itáliába való esetleges szökésemet. Számítottam ugyanis arra, hogy rövid időre talán visszatérek még Prágába; lelket akartam önteni ottani híveinkbe s olaszországi tapasztalataim alapján még egyszer meg akartam velük tervünket beszélni. Értékesebb könyveimet is, (amelyekben fontos feljegyzések s egy-egy pretium affectionis volt) szerettem volna biztonságba helyezni. Pillanatig sem kételkedtem abban, hogy ha soká maradok külföldön – a rendőrség házkutatást tart lakásomon; ez esetre készenlétben tartottam egy a rendőrségnek szóló levelet, amelyben közöltem, hogy fontos

politikai adatokat úgy sem találhatnak, azokat jóelőre biztonságba helyeztem.

Január 1 i.-én, miután még utoljára meglátogattam szeretett Pantheonomat, elutaztam Rómából Genfbe; egy olasz diplomata ismerősöm vitt autón a tenger mentén (Siena-Pisa-Sestri-Levante) Genauába, onnan vonaton utaztam tovább.

III.

ROUSSEAU SZÜLVROSÁBAN..

Genf, 1915 januártól szeptemberig.

15.

Rómával lezártam külföldi tevékenységem tájékoztató fázisát; neki kellett látnom a rendszeres munkának. Svájc földrajzi fekvésénél fogva rendkívül alkalmasnak látszott erre; ellenséges és baráti államok egyformán határolták, többek közt Ausztria is s így összekötésem Prágával a körülményekhez képest könnyű volt. És Svájcban, e politikai menedékhelyen, más országok emigránsaival is találkozhattam.

Megkaptam Svájcban Európa – s főleg az ellenséges államok – minden napilapját, Ausztria és Németország egész publicisztikáját – a politikait éppúgy, mint a katonait – s természetesen saját lapjainkat. Rendkívül előnyös volt ez; a napisajtó útján kényelmesen figyelemmel kísérhettük az otthoni és az osztrák eseményeket; felbecsülhetetlen fegyvere volt ez osztrák- és magyarellenes propagandánknak. Genfben és Zürichben megkapott az ember minden könyvet, revüt, térképet s ez később sem változott; Londonba is, Amerikába is utánamküldtek Svájcból mindent, amire szükségem volt. S barátaimmal rengeteg sajtóterméket fogyasztottunk; megszoktam, hogy politikai megfigyeléseim pontosságának fokozására a napisajtót a politikai és történelmi irodalommal egészítsem ki; figyelemmel kísértem a nagyobb államok irodalmát (szépirodalmát is) s ez együttes anyagi és szellemi életből megérthettem politikai fejlődésüket. Rövidesen egész szép kis háborús könyvtárt gyűjtöttem.

Svájcban valóságos kolóniáink voltak; (nem így volt

Olaszországban); fontos volt, hogy ezeket az otthoni helyzetről informáljuk, a különböző városokban elszórt embereinket egy programra alapján egyesítsük s közreműködésüket megszervezzük. Genfben hamarosan energikus segítségünk is akadt: dr. Sychrava, Barácek mérnök, Lavina ma tematikus később Bozinov és Kyjovsky urak és mások, személyében; dr. Sychrava a nehéz sajtómunkát (kevés munkatársunk volt s otthonról se jutott sok adat külföldi lapjainkhoz) s a Prágával való összeköttetés munkájának felügyeletét vette át.

Montreuxben élt akkoriban Lützow gróf; nem akartam kompromittálni s nem mentem el hozzá. A gróf tudott azonban tevékenységemről és – amint később közös angol barátaink közölték – mindenben egyetértett velem, – orosz politikámat is helyeselte.

Alighogy Genfben elhelyezkedtem, Prágában élő családom Herbertünk váratlan megbetegedésének hírért közölte – s március 15.-én megjött a halálát közlő távirat, – de hány család szeretteit vitte el a háború! Herbert rendkívül becsületes és tiszta ember volt, festő, költő, egyszerű szépségek rajongója, erős, sportedzett, egészséges, – mindent elkövetett, hogy ne kelljen Ausztriáért bevonulnia s mégis a háború ölte meg; tifuszt kapott a galíciai menekültektől, akiknek segítségére sietett. Fatalistáknak való eset.

Régi, klerikális ellenségeimtől durva, gyűlölködő anonym levelek jöttek Prágából: Isten ujj! – Én biztos voltam benne, hogy e nagy csapást nem osztrákellenes politikám büntetéseként mérte rám a sors, hanem távoli intést láttam benne: meg nem alkudni...

Tevékenységünk első és legsürgősebb feladata a földalatti munka megszervezése volt – Prágába menő és Prágából jövő küldönceink kiküldése és fogadtatása. Minden nagyszerűen indult: mindannyian nagy kedv-

vel dolgoztunk, az új feladat mindnyájunkat érdekelt; én magam sok időt áldoztam e munkának. Technikai és lélektani faladataink voltak; sok olyan tárgyat tervezünk és készítettünk, amelyben leveleket (chiffrirozott és chiffrirozatlan leveleket) rejtettünk el, volt pl. egy ügyes asztalosunk, aki olyan ládákat és koffereket gyártott, amelyeknek oldalfalában tekintélyes számú újság, levél stb. fért el anélkül, hogy a figyelmes rendőrség bármit is megtalált volna. A szabály az volt: kerülni minden régi módszert, duplafedelű koffereket, tárgyak cipőbe v. ruhába rejtését, – minden szokatlan és ismeretlen legyen.

Nehezebb volt kiválogatni a megfelelő embereket és informálni őket; minden küldöncünknek tehetsége és műveltsége szerint utasítást adtunk, hogy minden elképzelhető szituációban segíteni tudjon magán. Minden eshetőségre elő kellett készülnie. Képessége és képzettsége szerint kellett feladatát is megválasztanunk. Erős akadálya e munkának, ha a küldönc nem tartja be az utasításokat, megfontolás nélkül improvizál és így elővigyázatlanúságokat követ el.

Ilyen elővigyázatlanúság áldozata lett dr. Kramar és nemsokára dr. Rasin, mindkettőjüket elfogták; letartóztatták a „Cas“ szerkesztőit, Benesét és Aliceunkat is. Benesért aggódtam leginkább, őt nem szabad, hogy letartóztassák. Titkos különítményünknek egy szociáldemokrata tagja fájlalta, hogy pártja nem vesz elegendő részt a külföldi munkában s tudtomon kívül küldöncöt menesztett Soukup dr.-hoz, hogy őt és pártját együttműködésre szólítsa fel. Ezt a küldöncöt a rendőrség elfogta. A dolog eléggé ismeretes. Drágán fizettünk ezért az esetért: újonnan és új módszerrel kellett munkához látnunk, a rendőrség is ügyesebb lett s így mi is megkettőztük erőfeszítéseinket.

Prágával való összeköttetésünk egy részét „legálisan” posta útján bonyolítottuk le; eleinte sűrűn jöttek ide-oda a politikától mentes levelek; elővigyázatos és megbeszélt formában azt is közölhettem, hogy esetleg hazautazom. Január végén táviratot kaptam Benestől, amelyben közli, hogy lehetetlen hazamennem s Machar is megüzente, hogy már a határon halálbüntetés vár reám; prágai barátaim közölték, hogy báró Macchio Rómából táviratilag jelentett fel „hazaáruló üzelmeimért” (az Ährenhallal folytatott harc óta ki nem állhatott). Nagyon ügyes üzeneteket küldtek az otthoniak napilapok (néha német napilapok) hirdetései között és a „Beküldetett”-rovatban. Benesnek kétszer sikerült kiutaznia hozzám Svájcba. Kijöttek Hantich Prof., Habrman képviselő és dr. Tiebickyis. Dr. Tiebický közölte, amit már Benestől is hallottam, hogy Rasin fáradhatatlan és nagyszerű munkása maffiánknak.

Szokatlan és nehéz ága volt munkánknak a chiffrek és különböző kulcsok szerkesztése, minthogy bizonyos idő múlva meg kellett változtatni azokat; Baracek mérnök egy különleges chiffre-gép szerkesztésén dolgozott.

Másik nehéz munkánk volt a szövetséges államokbeli kolóniáink egy csoportba való tömörítése; ez bizony lassan ment, mert a levelezés nem volt könnyű. Időnkint magam utaztam az egyes nagyobb kolóniákhoz, vagy kiküldtem valakit s így személyesen is igazoltattam írott értesítéseinket. Hogy megtakarítsuk a körülményes és fáradságos levelezést, lapot kellett alapítani s avval egyöntetűen tájékoztatni és vezetni e kolóniákat. Bizonyos mértékben segítségünkre volt az ententebarát sajtó: nyilvánosságra hozta híreinket, interview-kat közölt, de az ellenséges újságok is hasznunkra voltak feljelentéseikkel és árulkodásaikkal.

Híveink hamar rájöttek, mi a teendő? – spontán katonai és újságírói kísérletek támadtak egyre-másra. Megalakult Bernben a Svájci Cseh Egyesületek Központi Elnöksége (jan. 5), Párisban két hetilap indult meg: a „Na Zdar“ és a „L'Indépendance Tchèque“ s nemsokára (jan. 28. febr. 5) megalakult a Csehszlovák Nemzeti Tanács, amely február 16.-án éleshangu osztrákellenes manifesztummal („Ferenc József megszabadul trónjától“) s egy a szlovákoknak szóló üzenettel állt elő. Ezek a párisi vállalkozások a mi ügyünknek is ártottak.

Január 13.-án megnyílt Clevelandban az „Amerikai Cseh Nemzeti Szövetség“ kongresszusa s összefoglalta amerikai kolóniánk egész küzdelmét és munkáját.

Moszkvában megtartották az oroszországi csehszlovák megbízottak első kongresszusát (márc. 11) s egyben megalapították a Csehszlovák Egyesületek Oroszországi Szövetségét.

Honfitársaink Szerbiában is, Bulgáriában is hasonló módon szervezkedtek; azonban Németországban – ahol pedig több hívünk volt, mint bárhol másutt – természetesen nem indulhatott meg a küzdelem.

Nagyjából hasonló tervek híre érkezett mindenfelől; sokan beléptek az entente-hadseregbe, hogy Ausztria-Magyarország ellen küzdhessenek.

A politikai programok rendszerint radikálisak voltak, de kevés megfontolás érződött rajtuk; nemcsak Bécset és Ausztriát követelték, hanem az egész régi Szi-léziát s más tartományokat is, amelyek valaha – akár-mily rövid ideig – Csehországhoz tartoztak; eszébe sem jutott e rajongó politikusoknak, hogy az ország így nagyobb részét német lenne. Míg köreinkben keringtek e szép ábrándok, nem ártottak senkinek, de sokat rontottak ügyünkön, mihelyt idegen kormányok és politikusok elé kerültek.

A kolóniákból pártok és magánosok viszálykodásának híre érkezett se viszálykodásoknak helyi különlegességei voltak; volt sok okoskodás, féltékenykedés, versengés, de sok jóakarát is mindenfelé. A legnagyobb nehézségek talán Párisban voltak; Denis prof. nem bírta tovább s visszavonult a munkától. Az említett „Nemzeti Tanács“ és az újságok is egy-kettőre megszűntek. (A „Na Zdar“-ból – úgy tudom – mindössze négy szám jelent meg, a „L'Indépendance Tchèque“-ből tizenegy).

Minden nehézség nélkül ismerték el mindenütt és mindjárt autoritásomat; híreinkből és tanításainkból a kolóniák egységesen tájékozódtak s így igi^uyarán ez a folyamat nagyjából be is fejeződött. S ekkorra már kialakult egységesen vezetett szervezetünk is. Május 1.-én megjelent Denis folyóirata, a „La Nation Tchèque“; jun. í 5.-én Pétervárott Pavlu lapja a „Cechoslovák“ – Kievben Svihovsky „Cechoslovan“-ja – s végül Annemasse francia városkában dr. Sychrava megindította augusztus 22.-én a „Cechoslovenská Samostatnost“-ot. A „Samostatnost“ volta „Politikai Emigráció Sajtóorganuma“ (ez volt a lap alcíme) és azegész külföldi akció vezetőségének és centrumának szócsöve. Amerika csehének és szlovákjainak is megvolt a saját sajtójuk; Oroszországban csak 1917-ben indult meg egy szlovák lap (májusban a „Slovenské Hlasy“). És Szibériában is adtak ki cseh és szlovák újságot.

Allandó sürgetésemre, hogy Csehországból politikusok s újságírók jöjjenek ki, megérkezett végre május végén Dürich képviselő. Ismertem a bécsi parlamentből: becsületes fellépésű, franciául és oroszul tudó politikus volt, de a jelenlegi szituáció meghaladta politikai képességeit. Azzal jött, hogy Kramár őt a nemzet oroszországi képviselőjéül szemelte ki s nekem nem is volt kifogásom

ez ellen, ha a programban megegyezünk. Nagy tiszteelője volt a cárizmusnak és az orthodoxyának, mint sok más ruszofilünk, aki mind Oroszországból várja az üdvösséget. Rossz vért szült híveink körében, hogy Dürich passzív ruszofil álláspontja folytán nem osztozik munkánkban és szemére vetették, hogy nem siet Oroszországba; hogy a nyilvános viszálykodást elkerüljem, többször kényszerültem lecsitítani az elégedetlenkedőket. Dürich oroszországi utazásáról – úgy láttam – nagy levelezés folyt, a nagykövetség és Pétervár között, de nem közölték, miért? Ez a halogatás mindenestre felűnt nekem.

16.

Svájcban egyre erősödött a szövetséges államokhoz való kapcsolatunk. Számos új barátot szereztünk ügyünknek; elsősorban természetesen a francia, de a német Svájcban is. Kapcsolatot találtam rövidesen a publicisztikai körökhöz (Journal de Genève stb.), egyetemek vezetőségeihez és másokhoz. Olga leányom hasznos munkatársamnak bizonyult.

Fontos és főleg katonai híreket kaptunk Prágából; s ez alap volt arra, hogy az olasz követséghez kapcsolatot teremtsünk.

Folytattuk a délszlávokkal való együttműködést; vállalkozásainkról kölcsönösen értesítettük egymást, tanácskoztunk együtt s sokszor jártunk el ügyeinkben közösen. A különböző délszláv államokból sok politikussá közélet egyéb ágainak több reprezentánsa jött ki Genfbe. 1915 május elsején megalakult Londonban a Délszláv Bizottság, mint Ausztria-Magyarország délszlávjainak szervezete. Párisban kiadta a „Bulletin Jougoslave“-t, s a francia kormánynak, az angol parlamentnek stb. emlékiratot adott át. A szerb királyságbeliek lapja Genf-

ben „La Serbie“ volt s Genfben megnyílt a „Szerb Hir-lapiroda“ is. A montenegrói aknak két lapjukvolt: a radikálisoké az „Ujedinjenje“ s a királypártiaké a „Glas Crnogorca“ (Neuillyben, Páris mellett jelentek meg).

A délszláv fiatalság nemzeti programját könyvbe foglalva adta ki s én írtam hozzá előszót.

Sok jó ismerősöm volt kint Genfben, mint Markovich prof. és mások; egy időre kijött Supiló is, aki januárban megjárta Oroszországot, hogy az oroszokat Jugoszláviának megnyerje. Supilónak erre az oroszországi útjára később visszatérek. A szerb konzul ellátott minket a Franciaországba és máshová szükséges útlevelekkel és vízumokkal. Nekem is volt szerb útlevelem. Délszláv barátaink hírt hoztak Szerbiában élő honfitársainkról; egyszer egy szerb fogolytábor parancsnoka, Paunkovic is eljött Genfbe; tőle tudtuk meg a szerbiai eseményeket s hogy mennyi honfitársunk van e fogolytáborokban. Szerettem volna meglátogatni őket, de a körülmények Genfben tartottak.

Svájcban meglehetősen erős bolgár, propaganda is működött; rövidesen éles viszály fejlődött ki szerbekés bolgárok között; többek közt Miljukov személye miatt is, aki a bolgárok pártját fogta (Miljukov, miután a cári Oroszországból évekkel ezelőtt kiutasították, sokáig élt Bulgáriában s közelállt a bolgárokhoz). En e viszályban természetesen nem vettem részt, bár erősen elítéltem a bolgárok politikáját. Novemberi nyilatkozatuk szerint nemcsak Macedóniát, de Oszerbiát és az úgynevezett bolgár Morava egész vidékét követelték. Nem szabad elfelejteni persze, hogy a szövetségesek annakidején, mikor Bulgáriát megnyerni igyekeztek, mindezeket az előnyöket megígérték neki; a szövetségeseknek e politikája, amely az oldalukon vérző szerbek ellen irányult, sok délszláv és angol barátunk elmékedésének tárgya volt.

Sok viszály támadt a délszláv szervezetek és egyes személyiségek között is; a politikai differenciálódás szemellátható volt: a szerbek a nagyszerb, a szlovének a föderációs programhoz ragaszkodtak és sokan Nagyhorvátországhoz. Centralisták és föderalisták a nemzeti egyesülést hirdették (Jugoslávia), de a közös cím sokféle, rendszertelen fogalmat takart. Sok más politikai irány és árnyalat szerepelt még, mint pld. a cernogorcoké s volt egy Ausztriabarát irányzat nemcsak Horvátországban, de Szerbiában is. (Élén a belgrádi Peric professzorral.)

Svatkovskij úr útján, aki akkoriban már Svájcban élt, élénk összeköttetésben álltam Oroszországgal. A berni orosz követséghez is volt némi (jelentéktelen) kapcsolat.

Sokat leveleztem orosz kolóniáink vezető embereivel; február elején Párison át megjött Oroszországból Konicek úr, a cár elé járult első küldöttség tagja. Állítólag azért jött, hogy átruházza rám az oroszországi vezetést. Rögtön átláttam Konicek úron: egyike volt oroszországi újoncainknak, a „fekete százak“ vakbuzgó követője. Még nyilvános gyűléseken is így kezdte Oroszországról szóló közléseit: „Cár atyuska üdvözetét küldi nektek....” Evvel aztán hamar eljátszotta szerepét kolóniáinknál; Párisban, Genfben s később Amerikában sokan hivatalos ágensnek tartották. Rövidesen hadat üzent nekem s nem riadt vissza a legdurvább intrikáktól sem. Párisban ő volt a „Csehszlovák Kolóniák Nemzeti Tanácsának“ feje s ő alapította az „Indépendance Tchèque“-et. Elég szégyent hozott ránk és reakciós panszlavizmusával felkeltette a franciák ellenszenvét. Voltak azonban hívei is, akik közül sokan olyan túlzásokra ragadtatták magukat, hogy méltán osztrák provokatőröknek tartották őket. Genfben dr. Vitezslav Stepáneknak szimpatizált velem,

aki cseh vendéglőkben és kávéházakban agitált röpiratokkal, amelyek a „fekete százak“ cárizmusát, oroszágát és orthodoxyáját hirdették. Mindennek ellenére Prágával volt összeköttetésemmel sokban segítségére voltam Koniceknek; nem akadályoztam meg oroszországi utazását, ellenkezőleg: elősegíttem. Pétervárra utaztában Londonban is meglátogatott.

17.

Mihelyt külföldi tevékenységünk megszervezése ennyire előhaladt, április közepén a helyzet áttekintése céljából Párisba és Londonba utaztam. Itteni kolóniáinkból személyes és politikai cívdások híre jutott hozzánk, s barátaim, Seton-Watson és Steed politikai okokból is hívtak. Párisban Denis-vel megbeszéltünk mindent és kolóniánk sok tagjával tárgyaltam; így azután nyugalom lett. A londoni ellentétek elsimítása meglehetősen könnyen ment, de hosszabb ideig maradtam az angol fővárosban, hogy memorandumot dolgozzak ki Grey miniszter és a politikai körök számára, amelyben precizítottam mindazt, amit Hollandiában Seton-Watsonnal megbeszéltem. Hangsúlyoztam önnállóságunkhoz való történelmi jogunkat és megokolt küzdelmünket. Nagy szükség volt erre, mert sok angol politikus a jövő Európáját a nemzetiségi elv alapján akarta felépíteni. Megtudtam Londonban, hogy Dalmácia egy tetemes részét Olaszországnak akarják adni és ez ellen is élénken polemizáltam; az Olaszország és Anglia, Francia- és Oroszország közötti szövetségi tárgyalások régóta húzódtak már; még Genfben és Párisban céloztak erre (főleg szerb politikusok) előttem.

Londonban a német helyzetről pontos információt kaptam.

Felkerestem Benckendorffot is, a londoni orosz nagykövetet. Tájékoztattam munkánkról, Ausztriáról s néhány okmányt adtam át neki, (többek közt Frigyesparancsát a Szokol-mozgalom elnyomására). Úgy láttam, az Olaszországgal való szerződés nagyban befolyásolja a nagykövetet; nem mert semminemű Ígéretet tenni s kijelentéseiből tisztán láttam, hogy Oroszországnak egyelőre nincs határozott terve a szlávokkal. Nem volt ez újság előttem, Benckendorff magatartása csak igazolta meggyőződésemet. Azt tanácsolta, utazzam mielőbb Sasonovhoz, de főleg Oroszország mindenható urához, Nikolajevic Nikolájhoz Pétervárra.

Londonból visszatérve rövid ideig újra Párisban tartózkodtam s megerősítettem, amit elkezdtem. Denisvel részletesen megtárgyaltuk az egyes szláv államok és természetesen az egész háborús világ helyzetét; Denis könyve „La guerre“, amelyet megjelenés után azonnal elküldtem Prágába, jó kiinduló pontja volt a helyzet megvitatásának. Nagyjában egyetértettünk; Konstatinápoly sorsáról, erről a rendkívül fontos kérdésről. Denisnek eltérő véleménye volt. A sajtóügyi organizációt még Genfből megtárgyaltam volt vele.

Párisban a kint működő délszlávokkal is összekerültem; legfontosabb emberünk Vésnie követvolt, akit még diákkorából ismertem. Hű és készséges szövetségésünk maradt a háború egész tartama alatt. Szóba jöttek természetesen a londoni konferencia és a szövetségések (köztük az oroszok) Olaszországnak tett, Dalmáciára vonatkozó engedményei is. A nagy igyekezet, amellyel Olaszországot megnyerni akarták, hosszúidőre háttérbe szorította, még Párisban is, a délszláv érdekeket. Ezért Delcassé külügyminisztert fel sem kerestem, úgy éreztem: terhére lennék; s egyébként is úgy értesültem, hogy pozíciója megingott (október i 5.-án Delcassé le mondott).

Nem tagadom, nagyon megörültem a hírek, hogy Olaszország május 4.-én elszakadt a Hármasszövetségtől és május 23.-án hadat üzent Ausztria-Magyarországnak. Határtalan erkölcsi, politikai és katonai jelentősége volt ez elhatározásnak 1915-ben, amikor a harctéri helyzet számunkra kedvezőtlenül alakult. Igaz hogy Olaszország-s mily jellemző ez az olasz politikai felfogásra! – nem Németországnak üzent háborút; erre egy év múlva (1916 aug. 28.-án) került csak sor. A horvátokat és szlovéneket erősen nyugtalanította a londoni egyezmény.

Említettem már, mennyit fáradozott Bülow, hogy Itáliát megnyerje; Ausztria Németország nyomására engedményeket tett Olaszországnak semlegessége biztosítására; Burian 1915 márcz. 27.-én felajánlotta az olasz Tirolt, de Sonnino (ápr. 9.) sokkal többet követelt, német és szlovénlakta vidékeket is. Az osztrák ellenajánlat (május 10.) már nem sokat jelentett, mert hiszen a londoni szerződés, amelyben fél Dalmáciát biztosították Olaszországnak, ápr. 26.-án alá volt már írva.

Jólinformált körökben arról beszéltek, hogy Németország és Ausztria-Magyarország helyzetén sokat rontott Vilmos császár az olasz király felett gyakoroltfék-telen személyes kritikájával; de facto arról értesültem később, hogy a császár az olasz királyt avval a rövid, parancsoló hangú távirattal sértette meg, amelyben szövetségesi kötelességére figyelmeztette.

Svájcban nagy gonddal követtem a háború kialakulását; állandó harctéri tájékozódásomnak kitűnő segítségére voltak Feyer ezredesnek, a „Revue Militaire Suisse“ szerkesztőjének, „Journal de Geneveu-beli cikkei. Sokat kínzott még a kérdés: valóban oly soká fog-e a háború

tartani, mint számítottam? 1915 elején sok francia politikus az oroszoktól várta az entente gyors győzelmét; jól emlékszem még Zurlinden generális, Duchesne és mások jóslataira. 1915 nyaráig a nagyobb entente-oroszországokban tanulmányoztam a helyzetet s meggyőződtem arról, hogy vajmi kevésbé ismernek minket és hogy senkivel sem állottunk komolyabb politikai vonatkozásban; nagyon féltem, hogy üres kézzel kell távoznunk a szövetségesek gyors győzelme esetén. Ha tovább tart a háború, több időnk van propagandára. Sokat beszéltek arról is, hogy a háború eldöntetlenül fog végződni és az 1915-ös s későbbi harctéri helyzetből ez nem is látszott lehetetlennek.

A marnei csata és következményei rendkívül érdekeltek, állandó szakértői információra igyekeztem szert tenni, ám ezekhez kielégítő mértékben csak Angliában jutottam. Franciaországban a marnei csata után hosszadalmas állóharcok következtek, amelyekből szintén arra következtettünk, hogy a háború soká fog tartani. A németek ismert megfélemlítési taktikájukban áprilisra mérges gázbombákkal leptek meg minket; döntő csata azonban nem volt.

Az oroszok már előző évben kikaptak Kelet-Poroszországban s most 1915-ben Galíciában (Gorlice-Przemysl); eltemettük a reményt, hogy a cseh tartományokat megszállják az oroszok. Nyáron a németek folytatták előnyomásukat Orosz-Lengyelországban, elesett Varsó és Vilna, az orosz sereget nem semmisítették ugyan meg, de az ország belsejébe szorították vissza. A hadsereg főparancsnokságot maga a cár vette át (szept. 6.) s e tény élénk fényt vetett az orosz helyzetre, a cár és környezetének politikai és katonai tehetetlenségére.

Az olaszok lassan haladtak előre, az Isonzónál csaták hosszú sora kezdődött (tizenkettő, ha jól tudom). Az

angolok februárban merész harcot kezdtek a Dardanel-lák ellen, de az eredmény itt sem volt kielégítő.

A német propaganda Svájcban eredményesen használta ki a helyzetet s ezért párnára Lyonba utaztam, hogy körülnézzek kissé Délfranciaországban s megfigyeljem a bevonuló francia rekrutákat. Franciaország ellenségei ezekről az újoncokról s a lyoni s délvidéki háborúellenes hangulatról kedvezőtlen híreket terjesztettek; azért utaztam el, hogy ellenőrizsem ezeket. Egyben megfigyelhettem a hadseregben s éppen az újoncok közt felbukkanó katolikus mozgalmat is; sapkájukon vagy kabátjukon a szent szűz érmével vonultak be arekruták. Erre a vallásos áramlatra az egész háború alatt nagy figyelmet fordítottam.

Ha rövid időre is, de átutaztam Olaszországba e napokban; meg akartam győződni róla, milyen ott a hadüzenet utáni hangulat. Északolaszországról (Milánóról) ugyancsak kedvezőtlen német hírek keringtek. Amfiteatrov orosz írnál laktam Levantoban. Ugyanoly megnyugodva tértem vissza innen is, mint Délfranciaországból.

19.

Elhatároztam, hogy a nagy nyilvánosság előtt tün-tetően lépek fel Ausztria ellen. Különböző kolóniáink is ezt várták s ezt kívánták. Oroszországban már ősz-szel megalakulta Druzinás híveink a francia hadseregbe is beléptek már; s minden kolóniánkban nyomatékosan felléptek Németország és Ausztria ellen. A mieink az osztrák hadseregben jól végezték feladatukat, siettünk is ezt mindenfelé hatásosan hangoztatni. Duklánál (ápr.3.-i az egész prágai hadtest átment az oroszokhoz s az osztrák lapok e hadtest teljes felosztatásának hírét közölték, holott mozgalunkat idáig s még jó darabideig agyon-

hallgatták. Otthon nőttön-nöttek a politikai üldözések (dr. Kramár, dr. Rasin és mások letartóztatása, hazaárulási pörök, vagyonekobbzások) s Bécsben – a német nyomásnak engedve – megváltoztatták az állam címerét s Ausztria megszabadult a „királyságok és a Reichstratban képviselt tartományok“ felírásnyűgétől. Propagandánk során utaltunk minderre, de mind éreztük, hogy szükségünk lenne valamely – hogy úgy mondjam – hivatalos cégjelzésre; a délszlávok központi szervezetük és nyilatkozataik révén sokkal messzebb tartottak már. Igaz hogy rezerváltságomnak nyomós oka volt: – a pénzkérdés. Minden háború vezetéséhez sok pénz kell s egyelőre nem volt számba vehető tőkém; Prágából nem jött pénz s az összeköttetés Amerikával nehézkes volt. S pénz nélkül hivatalos akciót nem tudtam és nem akartam elkezdeni. Ám nem volt szabad szünetelni, vagy visszaesni, munkánkat fokozni kellett. S azért elhatároztam, hogy egyelőre kulturális téren fogunk dolgozni; július 4.-én Zürichben Husról tartottam előadást honfitársainknak és a német svájciaknak, 6.-án Denis-vel gyűlést tartottunk a genfi reformációs teremben. Denis történelmi felolvasást tartott s én ezt politikailag kiélelítetttem. Publicisztikaiig gondosan előkészített fellépésünk eredményre vezetett; a szövetséges államokban mindennütt tudomást vettek róla. S különösen kolóniáinkra és katonáinkra volt nevelő hatása annak, hogy küzdelmünket huszita őseink szellemében vezetjük s hogy ügyünk nemcsak politikailag, de erkölcsileg is igazságos. A kö vetkező években is nagy eredményt húztak e Hus-ünnepek; 1916-ban Angliában pld. júl. 6.-án a templomokban Husról és a csehekről emlékeztek meg. Ausztriában is tudomásul vették a genfi Hus-ünnepségét; a „Neue Freie Presse“ panaszkodott is a legelső Ausztriának szóló hadüzenet“ miatt.

A tisztán politikai fellépéssel vártam még egy ideig; Prágából is azt üzenték, hogy várjak. Mindenről kimerítően értesítettem a prágaiakat és elküldtem nekik egy kiáltványunk tervét. Benes érkezését is megakartam várni. Mikor végre szeptember elején (a.-án) megérkezett és külföldi munkánkat így már rendszeren eloszthattuk, november 14.-én nyilvánosan is fellépünk Ausztria ellen. Akkoriban már Londonban voltam.

20.

Elhatározásom, hogy fellépek Ausztria ellen és hivatalosan is megindítom a küzdelmet, számomra nemcsak politikai, hanem erkölcsi probléma is volt.

Régen foglalkoztatott már a háború és a forradalom problémája, erkölcsi problémáink e legnagyobbika: – számomra a humanizmus nemcsak üres szó volt. És valóban cseh volt e probléma: Kollár és Palacky a Zizka vagy Comenius – kérdést Comenius szellemében oldották meg. A mi időnkben Tolstoj mutatott általánosságban e kérdésre. Tolstojt többször meglátogattam. Nem tudtam megadást hirdető tanításának igazat adni; ragaszkodtam felfogásomhoz, mely szerint kell, hogy mindennek s különösen a Gonosznak ellentálljunk és az én Tolstoj-ellenes humanista felfogásom így szólt: állandóan résen lenni, legyőzni az ősi erőszak, a hősiesség és a martyrium ideálját, időnket energikusan és szeretettel a munkának szentelni, dolgozni és élni! Erőszakot és támadást legrosszabb esetben fegyverrel is kivédeni, – s megvédelmezni magunkat és másokat minden erőszakosság ellen.

A védekezés és az erőszakos támadás közti különbséget Tolstoj sem lélektanilag, sem erkölcsileg el nem ismerte. Helytelenül; e két motívum különböző, már

pedig az indok adja meg az erkölcsi alapot; mindkét esetben ölnek ugyan, nagy erkölcsi különbség van azonban a támadás és a védekezés között. Két fél látszólag hasonlóan cselekszik s mégsem teszi ugyanazt; gépies cselekedetük lehet egyforma, de nem egyforma a cél, a szándék és az erkölcs, amely megindítja azt. Tolstoj egyszer aritmetikai érvekkel állt elő: kevesebb ember esik el, ha a megtámadottak nem védekeznek, mintha állják a harcot; a küzdelem vadabbá teszi a feleket s nagyobb pusztulás támad soraikban; ha a támadó nem talál védekezésre, elgyengül és felhagy az öldökléssel. Helyezkedjünk mi is praktikus álláspontra: ha valakinek mindenkép el kell esni, miért ne legyen a támadó az, aki gonosz szándékkal kezdeményezte a harcot s miért a rosszat nem akaró, támadásra nem is gondoló másik fél?

Jól tudom, hogy védekezésből könnyen csap át támadásba az ember; s jól tudom, mily nehéz támadás ellen kizárólag a védekezésre szorítkozni, de Chelcickyvel és Tolstojjal szemben nem lehet más erkölcsi szabályt felállítani.

Jól tudom azt is, mily nehéz néha pontosan megállapítani, melyik fél kezdte a támadást; de mégsem lehetetlen. Minden becsületes és gondolkodó ember pártatlanul megítélheti, honnan indult ki a támadás és melyik a védekező fél? A „Cseh kérdés“ című tanulmányomban és más írásaimban, a háború kitörése előtt utoljára „Oroszország és Európa“ című munkámban sokat foglalkoztam a támadó- és védekező háború, valamint a forradalmak humanitás-problémájával.

Genfben Tolstoj tanítását Romain Rolland követte, aki akkoriban a hadifogolyhivatalban dolgozott. A háborútól való isszonyodása miatt sokat támadták és sokat gyanúsították, hogy a németek bérence. Ez nagy igazságtalanság volt; „Au dessus de la mêlée“ – címen

összegyűjtött tanulmányai erős bizonyítékai ennek minden tisztaitéletű olvasó előtt. Rolland Tolstoj szellemében járt el s pacifizmusát is Tolstoj nyomán ítélt meg; eszméje kedves intés volt számomra, hogy humanizmusomat újból revideáljam.

A pacifizmus abban az időben úgyszólván mindenüvé elterjedt. Az olyan pacifizmus ellen, amelyet Rolland gyakorolt, midőn – nem tudván és nem akarván küzdeni – hadifoglyokért dolgozott, nem lenne semmi kifogásom, de sokféle pacifizmus van a világon. A természet-től gyöngé, könnyen megfélemlíthető, szentimentális emberek, sőt spekulánsok stb. pacifizmusa. Ki nem állhattam azokat a pacifistákat, akik a helyzet felületes ismerete folytán a szegény megtámadott németeket védelmezték, holott a németek már régen s abban az időben különösen engesztelhetetlen ellenségei voltak a pacifizmusnak. A háborút követő és vezető hivatalos Németországról szólok természetesen; mint mindenütt, Németországban is mindig volt pacifista irányzat (még a háború alatt is).

A literátusok és a burzsoázia pacifizmusához a radikális szocialisták pacifizmusa társult; a zimmerwaldi konferencia adott (1915. szeptember 3.-án) hű képet erről.

Elmélkedéseimnél főleg abból indulok ki, hogy nem a harctéri küzdelem a legfőbb rossz az emberiség életében. A háború nemcsak harcterek küzdelmeiből s nyílt harcból áll; a harcolók hősiességéhez különböző förtelmek hosszú sora járul: hamisság, hazugság, nyereszkedési vágy, aljasság, bosszúvágy, kegyetlenkedés, nemi kicsapongások, stb. Az emberiség amely még mindig túlon túl romantikus gondolkodású, csak a Napóleont látja és a hősi hadvezéreket látja, ahogyan őket a régi festők élénk varázsolták: holott a harctereken is örökidőktől

fogva többet ért Ulysses, mint Achilles. A háborút okozó s a háborúban résztvevő egész társadalmat kell megítélnünk. S nemcsak esetelekről van szó, de pl. a nyomorékokról is, a háború nyomorultjairól s a módról, ahogyan gondoskodnak ezekről. Mindezek összessége a háború. A szövetséges államokban sok érdekes ezirányú megfigyelést tettem: hogy pld. hol közlik a lakossággal az igazságnak leginkább megfelelő harctéri híreket, hol milyenek az egészségügyi berendezések, stb. A probléma: humanitás vagy erőszak, a következő gyakorlati kérdésben élesedett ki számomra: Szabad-e a mi forradalmi katonáinknak, csehnek, szlováknak, az osztrák hadseregben harcoló cseh és szlovák testvérére löni? Nem volt ez elvont kazuisztika, hisz légionáriusaink sokszor kerültek a harctéren honfitársaikkal szembe; s volt eset, hogy testvér, apa, fiú támadt egymásra... Természetes, hogy a gyakorlatban sokszor egymásra ismertek és megegyeztek egymással a küzdő felek; hogy az osztrákok soraiban küzdő embereink átjöttek csapatainkhoz; de voltak elkeseredett testvérharcok is, amidőn osztrák katonáink nem hagyták el Palacky eredeti politikai álláspontját...

Sok álmatlan éjszakán át kínozta azoknak a felkelőinknek és önkénteseinknek sorsa, akik az osztrák katonai igazságszolgáltatás kezébe kerültek. Egyre sűrűbben jöttek hírek fiaink kivégeztetéséről; égő kínokkal hirdetem a törhetetlen ellenállást és tüzeltem fiainkat az élet-halálharcra. Hányszor éreztem erős kényszert, hogy magam is, aki hirdetem a küzdelmet, harcbszálljak – bár meg kellett értetni magammal, hogy a vezérnek hívei érdekében óvnia kell magát. Azt azonban mindenesetre elhatároztam, hogy nem fogok kitérni a veszély elől és nem fogok életemért rettegni (azazhogy e rettegést nem hagyom magamon elhatalmasodni, mert hisz jól tudom, hogy életveszélyben mindenkit elfog a fé-

lelem). Állandó veszedelemben voltam különben mindenütt.

S egy még kínzóbb kérdés: mit mond majd a nép, ha elveszítjük a küzdelmet? ...

Nem akarok a bonyolult probléma részleteire kitérni. Ausztria elleni eljárásom okát akarom csak megmagyarázni s hogy épen humanista álláspontom következtében miért álltam a küzdők közé? De facto ez jelentette külföldi akciónkat, hiszen azzal az elhatározással jöttem ki, hogy hadsereget kell szerveznünk. Erőtlen francia, svájci és angol kolóniáink nem adhattak elég önkéntest; híveink nagyobb része Oroszországban és Amerikában élt. Rengeteg foglyunk volt Oroszországban, nagy részt olyanok, akik önként adták meg magukat, itt kellett tehát hadseregünket felállítani; Amerika is küldhetne bizonyos számú katonát, de ez semlegessége miatt bajosan menne. Harcoló hadsereg hiányában szabadságunkhoz való igényünk kevés figyelmet keltene; amikor az egész világ harcban áll, mi sem elégedhettünk meg történelmi és természetjogi értekezésekkel.

Gyakran kaptam Oroszországból a mieink magatartásáról és főleg a Druzináról és annak fejlődéséről szóló, hiányos híreket; Oroszországot a nyugattól mintegy elválták s orosz propagandánk gyenge volt. Kaptam ugyan orosz újságokat (Pavlus „Cechoslovák“ ját is) s egyéb kiadványokat, de megkésve, rendszertelenül és hiányosan. A kapott értesüléseket az emberek és viszonyok ismeretével egészítettem ki.

Mindenesetre külön küldöncöt menesztettem Oroszországba. Időről időre ment egy-egy ilyen küldöncünk Oroszországba és máshova (Ausztriába sőt Prágába is); sok intelligens férfi, néha nő is elvállalta a küldetést. Részletes utasítást adtam nekik: ismerőseimet ne keressék fel, hanem lehetőleg pontosan tájékozzójanak

egyed szeméylekről és a viszonyokról. Mind természetesen a semleges, vagy szövetséges államok polgárai voltak. Ausztriából, Németországból, Oroszországból érkezőktől is sok értesítést kaptam; sokakat, ha meghallottam, hogy megérkeztek, fel is kerestem.. Időnkint bécsiakkal is találkoztam Svájcban, köztük jól informált egyénekkel. Egyszer-kétszer oly köztisztviselőkkel is találkoztam, akik nem voltak a hivatalos politika hívei és fenntartás nélkül közölték velem, amit tudtak. Egy esetre élénken emlékszem: a tó körüli sétámban egyszer egy ismert párisi bankárral találkoztam, aki magyar állampolgár volt s akit Bécsben és Budapesten behatóan informáltak mindenről. Érdekes részleteket tudtam meg tőle.

21.

A háborús felelősség kérdése a humanizmus szempontjából rendkívül fontos. Ugy kélttem meg a dolgot, ahogyan azt az „Új Európában összefoglaltam. A felelősség kérdését tárgyaló irodalom a háború alatt egyre nőtt, ma már egész könyvtárra valót tesz ítéletünket a tények okmányyszerű ismerete könnyíti meg. Én Ítéletemet Németország és Ausztria, különösképen a pangermán mozgalom hosszas tanulmányozásával támasztottam alá.

A háborús felelősséget nem azok az aprólékos körülmények döntenek el, hogy egyik, vagy másik fél a mozgósítást és más háborús előkészületeket pár órával, vagy pár nappal előbb, vagy utóbb rendelte-e el; az a kérdés, melyik fél idézte többé vagy kevésbé elő azt a politikai atmoszférát, amelyből a háború a legelső alkalommal úgyszólván mechanikusan kirobbant.

Mindebben a német és osztrák-magyar imperializmus és az imperialista militarizmus vétkes. A német

imperializmus, ahogyan azt utóbbi időben a pangermánok megformulálták, alapjában erőszakos volt. Németországban és Ausztria-Magyarországban minden nem német nemzetiséggel szemben a nyílt erőszak eszközeivel léptek fel s ez országok egész belpolitikáját az erőszak jellemezte; Európa azonban – s ezt igazságosan ki kell emelnünk – mindezt hallgatva nézte. A német filozófusok, hisztorikusok a lengyelek kiirtását hirdették (Eduard v. Hartmann) s hogy nekünk cseheknek be kell a fejünket verni. (Mommsen) Külpolitikájukban ugyanily vonások s egy aggresszív, kíméletlen, hatalmaskodó és türelmetlen irányzat figyelhető meg. A pangermanizmus náluk a tényleges gyakorlat kifejezője s más részt az egész német és osztrák politikát az „uralkodó nemzetről“ szóló tanítás vezette. A német filozófusok és jogászok jogi és erkölcsi princípiummá emelték nyomódón az erőszakot; a németek dolgozták ki legerősebben azt a teóriát, hogy a jog hatalomból és erőszakból támad és ők alkalmazták ezt gyakorlatban a leghatásosabban és legkíméletlenebbül; ott ahol a közvéleményt az aggresszív militarizmus irányította, ahol a kíméletlen pangermanizmus lett civilek, katonák crédója, ahol állandóan készenlétben állt a hadsereg, ott az államnak s vele az egész népnek az első alkalommal háborúba kellett sodródnia. S ez a legelső alkalom a sarajevoi merénylet volt.

Abból, hogy Treitschke s utána a német keleti politikának minden teoretikusa azt hirdeti, hogy a németeknek egyetlen feladata a kelet gyarmatosítása és különösen a szlávok leigázása, abból könnyen magyarázhatjuk, de semmikép sem bocsájthatjuk meg, vagy éppen ünnepelehetjük a német nép erőszakos nevelését.

Az 1909. német-osztrák titkos szerződésből, amely a Hármasszövetség igazi alapja, élénken kiviláglik, hogy

Ausztria és Porosz-Németország állandóan gondoltak a háborúra. (Dr. Kanner bécsi főszerkesztő joggal utal e szerződésre).

A szövetséges államok kissé egyoldalúan minden vétket a németek terhére írtak; Ausztria, amellyel közvetlen harcban nem álltak, a háttérbe szorult. De a felelősség egy nagy része Ausztriát terheli és végzete és büntetése megfelel vétkeinek. Ausztriának igaza volt, mikor-különösképen kicsit későn – elégtételt kért Sarajevóért, – ebben minden állam egyetértett – de Ausztriát terheli a felelősség azért, hogy Szerbiához intézett túlzott követeléseivel kieroszakolta Oroszország hadüzenetét. A sarajevói merénylet tervével Bécs és Budapest a szerb kormányt gyanúsította. A szerb kormány hiába protestált ez ellen; annakidején a szerb kormány Bécset óva intette és figyelmeztette is egy merénylet lehetőségére: Denis Szerbiáról írt könyvében utal erre (Denist szerb részről informálták) és Bilinsky, volt miniszter legutóbbi közleményeivel is igazolja ezt. De Berchtold külügyminisztériuma ugyanavval a macchiavellista politikával járt el Szerbiával szemben, amellyel elődje a szerbellenes dokumentumokat meghamisította. Bécs és Budapest őrvongva követelte Szerbia megsemmisítését. Bécs, Budapest és egyes politikusai csak abban nem értettek egyet, hogyan érhető ez el a leghatásosabban?

Utaltam a Pasic-Berchtold affaireban az osztrák külügyminiszter és a szerb miniszterelnök közti különbségre: a szerb miniszter győzelmes háború idején késznek nyilatkozott Ausztriával szemben minden további konfliktusnak elejét venni; -az osztrák miniszter a békeajánlatot gögösen visszautasította. Bilinsky joggal mondja emlékirataiban, hogyha Berchtold nem ily botor-talán elkerülhettük volna a háborút. De ez volt éppen Ausztria és Németország módszere.

Németországnak nagy vétke, hogy szövetségesének *carte blanche*-ot adott és megengedte, hogy ily nagy horderejű kérdésben egyedül határozzon, s hogy a Szerbiának küldött hadüzenetet szövetségesi hűségnek ürügye alatt régvárt alkalomként felhasználta. Hötzendorfi Conrad emlékirataiból most már biztosan tudjuk, hogy Németország Ausztriának az esetben is segítséget ígért, ha Szerbia elleni eljárása nagy háborút vonna maga után. (Conrad ezt Berchtoldtól már július 7.-én hallotta) Németország józanabb lehetett volna, mint a felelőtes, semmirekellő Ausztria s ezért terheli nagyobb felelőség. Vilmos császár egyetlen erős, határozott szava elijesztette volna Ausztriát. *Corruptio optimi pessima*.

Felelőség terheli Németországot azért is, mert nem fogadta el az angol ajánlatot és nem segítette elő császárok, királyok és elnökök, vagy külügyminiszterek találkozását, hogy azok a vizályról élőszóval szemtől-szemben tanácskozhattak volna.

A háború erőszakos vezetése is igazolja Ausztria és Németország vétkét és főleg erőszakosságát. A „Lusitania“ elsüllyesztése, az angol Miss Cavel brüsseli kivégzése, London bombázása és hasonlók, stratégiaileg fölösleges támadások, mérges gázok használata, stb. joggal lobbantották lángra a többi államok ellenszenvét. S az osztrák seregek szerbiai és galíciai barbár előnyomulása! – emberek ezreit öldösték le és kínozták sokszor beteges kegyetlenséggel halálra: Karl Kraus drámája: „Az emberiség utolsó napjai“ realisztikus és igaz bizonyítékait adja ennek s egyben a Habsburgok degenerált kegyetlenségét is jellemzi.

Emlékszem, mily erős segítségünk volt nekünk és a délszlávoknak egy svájci állampolgár, Reiss professzor, előadása és közlései. Reiss látta Szerbiában az osztrákok

és magyarok kegyetlenkedéseit és Párisban s Londonban előadást tartott róluk.

Ezekhez az erőszakosságokhoz számítom a ferdítéseket és hazugságokat, amelyeket a német propaganda rendszeresen terjesztett; a hazugságot, hogy a franciák kezdték a határ átlépésével, német területeknek repülőgépről való bombázásával az ellenségeskedést, holott valóságban a franciák hadseregüket a határtól tiz kilométerre vonták vissza, hogy minden incidenst elkerüljenek. Meggyőződtem róla, hogy a franciáknak ez az eljárása nyerte meg legfőképpen a rezervált angolok rokonszenvét. Sok ilyen és hasonló hazugságot volt alkalmam felülvizsgálni. Elismerem, hogy a szövetségesek is terjesztettek Németországról hazugságokat, de sokkal kisebb mértékben és az amerikai és angol publicisztika sokkal becsületesebben és tisztességesebben viselkedett.

A német és osztrák propagandának ez a módja különösen Amerikában volt fontos nekünk, mert ezáltal leleplezhettük módszereit. Munkám Amerikáról szóló részében beszélek majd erről.

S amit az osztrákokról és németekről mondtam, az a magyarokra is vonatkozik.

Nagy buzgalommal tárgyalták mindenfelé a felelőség kérdését már azért is, mert az entente Versaillesben hivatalosan is megvádolta a támadással a németeket; figyelem az erről szóló egész irodalmat s véleményem megváltoztatására nem találok okot. Figyelemre méltó mindenesetre, hogy Németországban (és Ausztriában is) mostanában sokkal inkább elismerik Németország és Ausztria felelősségét, mint a háború alatt s közvetlenül a békekötés után. Ismétlem: oly jelentéktelen részletkérdésben, hogy Oroszország, vagy Ausztria kezdte-e a mozgósítást pár órával hamarább, eltérők lehetnek ugyan a nézetek, az 1914-es háború azonban szükség-

szerű következménye volt annak az ököljognak és militarizmusnak, amelyet leghathatósabban s valósággal filozófiailag és tudományosan is Porosz-Németország formulázott meg és propagált. Ezért terheli a háború legnagyobb felelőssége a porosz szellemet.

Elmondhatjuk, hogy elsősorban az államot és vezetőit, nem pedig a népeket terheli a felelőség; elismerem ezt, bár nem itt a helye kutatni, mily mértékben felelős a nép az államért s ez esetben a német nép a vezető porosz államért. Később visszatérek erre a kérdésre.

22.

A szabad Svájcban is sokat szenvedtünk Ausztriától. Ausztriának és Németországnak hivatalos képviselője volt Svájcban, s alaposan kihasználta a helyzetet; majd minden emberünk lakásán házkutatást tartott a rendőrség és a genfi kanton megtiltott minden osztrákellenes propagandát. Gyakorlatban enyhén kezelték ezt a tilalmat: csak Sychrava dr. csehlapjának kiadóhivatalát kellett Franciaországba, Annemasse-ba – ahová Genfből villamosjárat vitt – átnenni; egyébként minden a régiben maradt. Nagyon elővigyázatosnak kellett lennünk azonban, nehogy a kormánynak kellemetlenséget okozzunk. Később 1916 februárjában Dr. Sychravát kiutasították Svájcból. Több cseh diákot – mert előadásaimon jelen voltak és beszéltek velem, – hazatérésük után letartóztattak és halálra ítélték.

Svájcban, mint mindenütt, erős német, osztrák és magyar propaganda működött; meglehetősen osztrákbarátság is volt ott mindenfelé. Később többek közt Lammasch tanár is kijött Bécsből; Svájcban a különböző hadviselő államok polgáraival összeköttetést talált az ember. Nemcsak mi, de a szocialista-pacifisták is (Zimmerwald-Kien-

thal) menedéket kaptak Svájcban s innen került később a svájci szocialisták segítségével Lenin is haza. Svájc német része erősen németbarát volt; Németország pártján állt a hadvezetőség és a magasrangú tisztek is.

Az osztrák kémek mindenütt nyomunkban voltak. Az egyik Prágából egyenesen szállodámba jött: csak-hogy Prágából jelezték jövetelét (bizonyosságául, mily kitűnően dolgozott földalatti szervezetünk és maffiánk Prágában) és én már másnap meghívtam ezt az urat magamhoz, s kikérdeztem, mintha semmitem történt volna, Prágáról és a rendőrségről. Fiatallégitársaim sokat évődtek vele, egyesek megnyerték ügyünknek és duplán árulóvá tették. Érdekesebb volt egy morva szár mazású osztrák tiszt esete, aki kijött Genfbe hozzám; állítólag szőkevény volt és egy a franciáknak készített találmányát hozta ki, amellyel kitűnően lehet repülő aeroplánról célozni. Annemasseban összehoztam a franciákkal; de Párisban nem sokat adtak találmányára, azért oda el sem utazott. Gyanakodtam, hátha spionnal van dolgom-olyan romantikus-fantáziája volt, mint a kémeknek elbeszélte, hogy valami furcsa szerelmi ügybe keveredett, amely a Habsburg család egyik tagjának halálával végződött; elmondott egy komplikált mesét az öccséről is; ismert Londonban egy nacionalista szerkesztőt stb. Érdeklődtem s kisült, hogy hazudik. Rövid idő múlva morva barátunk el is pályázott.

Tavasszal sokat fájt akarom; a vállamon különös kis kiütések támadtak; az orvos mérgezésre gondolt, s a mieink attól féltek: a németek fehéreneműm útján próbálták eltenni láb alól. Nem beszélnék erről, ha nem lett volna hasonló esetem Londonban, ahol az orvos ugyanazt a mérgezési diagnózist állapította meg. Annak tulajdonítottam, hogy kevés mozgást végzek friss levegőn és lovagolni kezdtem; lovaglásnál a tüdő állí-

tólag kétszer annyi levegőt fogyaszt, mint gyaloglásnál.

Elsősorban természetesen az osztrák propaganda és annak intrikái ellen dolgoztunk; ellenségeink túlzásai és esetlensége sokban segítségünkre volt. Megértettem, mily nehéz helyzetben van a kicsiny Svájc, amelyre Németország és Ausztria kíméletlen nyomást gyakorolt.

Svájc politikai és nemzeti vonatkozásai rendkívül érdekeltek; amennyire lehetett, megfigyeltem adminisztrációját és államberendezését.

Nagy vonásokban hasonlított Svájc három nemzetének viszonya a tervbevett csehszlovák állam nemzeteihez (a csehek, németek és magyarokhoz); általában sok a hasonlóság Svájc és a mi országunk között (Svájc az Ausztria elleni felkelésből alakult, neki sincs tengere) Legfontosabbnak látszott, hogy a köztársaság egységét az egyes szimpátiák különbözősége dacára sem zavarta meg semmi a háború alatt. Sok számottevő német (Spitteler költő) elítélően nyilatkozott a porosz eszméről. Régebben is ismertem már több svájci író: G. Kellert, C. F. Meyert, Spittelert, Amiéit, Seippelt, Rodot, Ramuzt; a háború után megismertem a német Roningert és az idősebb Gotthelfet, Gotthelfnek figyelemreméltó, Keller előtti realizmusát. Ez a svájci realizmus nézetem szerint szoros összeköttetésben áll a svájci demokráciával. A svájci irodalom erős bizonyossága volt előttem annak, hogy a németek és franciák békés együttélése és a svájci internacionalizmus nem árthat a nemzeti-ségeknek. Nyelvi és nemzeti vonatkozásaiban Svájc valószínűleg klasszikus példája annak, mily jó hatással van az intenzív nemzetközi együttélés az egyes népek nemzeti sajátságainak kifejlődésére.

A kicsiny Svájc Európa egész szellemi életére befolyást gyakorolt; internacionalizmusa époly intenzív fejlődésnek indult, mint nacionalizmusa. Internacioná-

lis emberbaráti intézményei a vörös keresztől a Népszövetségig élénk bizonyosága ennek. Svájc természetesen szabad és demokratikus állam; Ausztria és Magyarország nemzetiségeit ellenben kényszer és monarchiste abszolútizmus tartja együtt. De éppen ezért tanulunk kell a svájci példából s megjegyeznünk a különbséget, amelynek legfontosabbika, hogy Svájc önálló kantonok föderációja; hogy nemzetiségeinek mindegyike egy-egy nagy szabad államban élő nemzetből szakadt át, s hogy itt ősidők óta nem volt nemzetiségi küzdelem.

A svájci mozgósítás alatt megfigyelhettem hadseregüket, megismertem a milícia rendszert s magam is elismertem annak a szocialisták által hangoztatott jelentőségét: maga a tény, hogy a milícia létrejöhett, erős bizonyítéka Svájc demokráciájának.

Ezt a demokráciát és szabadságot az egész államéletben megfigyelheti a jószemű idegen. Meglátogattam az egyes kantonokat és megismertem a föderáció és a demokrácia közti összefüggést; könnyű volt összehasonlítani tennem az Egyesült Államokkal és Németországgal.

A kantonok kicsinyek, a föderáció gyér lakosságú s ezért a közvetlen népuralom bizonyos formája (referendumok és iniciatívák) fejlődött ki; a legkisebb kantonnak nem is volt állandó parlamentje, a nép gyűlést tartott és határozatokat hozott. A kormány és elnökválasztás, e funkciók minősége és időtartama megfelel az egész államszervezet komplikátlanságának. Svájc az arányos képviselői rendszer hazája.

A svájci demokrácia hajlama a közvetlen kormányzatra Russeauban talált legméltóbb kifejezőjére a modern demokrácia e vezető teoretikusa vallási és politikai vonatkozásban szülőhazájának erős befolyása alatt állt. A genfi kálvinizmus nagy hatással volt Rousseaura és demokratikus elméleteire. Rousseau szobra, amely

mellett naponta elmentem, a Rousseau-problémát teljes egészében felelevenítette előttem és a rousseauizmus új tanulmányozására és revíziójára készítetett.

IV.

NYUGATON.

(Paris és London. 1915 szeptemberétől 1916 májusáig)

25.

Itt volt az ideje, hogy propagandánk centrumát az entente országok fővárosaiba tegyük át; már Prágában is sokat dolgoztam azon, hogy annyian jöjünk külföldre, hogy legalább Párisban, Londonban és Pétervárt legyen valaki közülünk. Úgy terveztem: Benes dolgozna Párisban, én Londonban...

1915-ben Páris volt a katonai központ, London inkább a politikai; Franciországnak fontos volt, hogy Anglia szimpátiáját megnyerje és megtartsa, s ezáltal Amerikát is befolyásolja. Anglia az olaszokhoz is közelebb állt, mint Franciaország. Elhatároztam tehát, hogy Londonban telepszem meg, s onnan, – mivel gyors és könnyű összeköttetésem volt (a tengeralattjáró harcz idején is) – időnként át-át rándulok Párisba; s ugyanígy utazzon át időnkint Benes dr. Párisból Londonba. Így is történt. Páris és London aktív politikai egésszé lett, mint ahogyan Franciaország Angliával való szövetsége az egész háborúra és békekötésre óriási jelentőséggel bírt s bírma is.

London a reánknezve egyre fontosabbá való amerikai összeköttetés miatt is rendkívül alkalmas székhely volt. Amerikában propagandánknak nagyon jelentős új hajtása támadt, amelyről majd később szólok; mikor Prágával való titkosmunkánk módján és irányán a már említett kellemetlenség miatt változtatnunk kellett, elhatároztam, hogy amerikai és holland küldöncöket menesztek

és e két állammal való összekötetésre London alkalmasabbnak látszott.

Szeptember 5.-én hagytam el Genfet, Dr. Benes 2.-án érkezett; 17.-én utánam jött Párisba.

Politikai pozíciónk Párisban és Londonban akkoriban még nagyon gyenge volt; politikusaink közül egyedül én jártam kint. A délszlávoknak sok olyan képviselője volt külföldön, akiknek nevét a zágrábi perrel és más osztrákellenes akcióval kapcsolatban az újságok sokszor említették; s a hősiezen küzdő Szerbia a délszlávoknak és Európának azonkívül is eleven programot jelentett. Mégpedig véres programot: az osztrákok és magyarok szerbiai kegyetlenségei a délszláv propagandának nagy hasznára voltak. A lengyelek is erős propagandával dolgoztak, nem is szólva arról, mily régen ismerték külföldi emigrációjukat s hogy mindenütt elfogadták programjukat.

Rólunk keveset tudtak a franciák, csak annyit körülbelül, amennyit egyelőre még gyenge eszközeinkkel elmondhattunk. Akadtak kellemetlen események, mint pld. Gros prágai polgármester fellépése, – amelyek ép Párisban erősen kompromittáltak minket; a bécsi parlament nem ülésezett, ezért cseh képviselő szavát nem halhatták. Igaz, hogy a bécsi Reichsrat hosszú szünetelése ügyünk és az események fejlődése szempontjából nem volt valami nagy szerencsétlenség.

A német, osztrák és magyar lapok agyonhallgatták elszakadásunkat. A párisi „Temps“ egy ránknézve kedvezőtlen hírt közölt s így nem csodálkoztunk, hogy barátainknak, mint Denisnek és Seton-Watsonnak, aggályai támadtak. Egyik is, másik is folytonosan Londonba és Párisba hívott: azért siettem úgy Genfből Párisba és Londonba, mikor szerencsés véletlen (véletlen?) folytán Benes megérkezett. A svájci és részben párisi

munkát is mi szerveztük meg. Párisban május 1.-én megindult Denis francia revüje; Sychrava dr. cseh lapja csak később (augusztus 22.-én) jelent meg; a cseh lap alapítása sokkal több gondot okozott, mint a franciáé. Nem voltak cseh munkatársaink; mi más munkával voltunk elfoglalva; s egyre nagyobb nehézséget okozott a pénzkérdés. A tény, hogy Prágában nem találták meg a pénzküldés kerülőútját, erősen bizonyította, mily kevéssé ismerték fel politikai propagandánk szükségességét; idáig persze nem foglalkoztunk ilyesmivel. Nem vesztettük el azonban munkakedvünket és győzelembetett hitünket. Kevesen voltunk, de tudtuk, hogy annál megfontoltabban és intenzívebben kell dolgoznunk.

24.

S most Denisről s szabadságpropagandánkban való részvételéről kell egyet-mást elmondanom.

Denis tekintélye, amelyre körünkben történelmi munkájával tett szert, párisi kolóniánknál felette hasznosnak bizonyult; de a belső viszálykodás folytonos kiegyenlítése kimentette Denis erejét. A viszonyokat, amint azt már említettem, újnak és szokatlannak találta. A párisi politikusok szemében Denis tanár és irodalmár volt s kollégái között sok ellensége akadt. A szlávisták viszonylag kicsiny körében is nagy volt az egyenetlenség. De a háborúról szóló könyve tágabb körben keltett iránta szimpátiát. Denisnek nem volt sem a politikai pártokra, sem a hivatalos körökre befolyása; a viszonyok ismerője azon sem fog csodálkozni, hogy volt valami, ami politikailag egyenesen megbélyegezte – protestáns vallása. Tout comme chez nous! Bár a francia protestánsok a nacionalizmus híveinek vallották magukat, még a legliberálisabb körök is

némi germanofiliával gyanúsították őket. Denis könyve ugyan a gondolkodó embernek eleget mondhatott, de a nyugodt, precíz gondolkodás mindenütt ritkaság volt e napokban. Azért nem is lepett meg különösebben, hogy Denis miatt eleinte bizonyos nehézségeink is támadtak, amelyeket csak hosszú idő múlva tudtunk leküzdeni; Benesnek sikerült végre a kormányköröket e kérdésről az igazságnak megfelelően befolyásolni s nem is volt több kifogás Denis ellen. Akkoriban ezt persze senkinek, még híveinknek sem árultuk el.

Még a mieink közt is akadtak olyanok, akik elfogultak voltak Denisvel szemben; egyeseket a hivatalos körök befolyásoltak s nem tudták megérteni Denisnek a kolóniák pártharcaival szemben való ellenszenvét.

Denis érdekünkben nagy és értékes publicisztikai munkát végzett savval volt legkivált hasznunkra, hogy oly sokat fáradozott Párisban a szláv studiumok megszervezésén. A szlovákokról szóló könyve kedves ajándék volt. Sokat tanácskoztam Denisvel ügyeinkről de főképen a szláv politikáról; nagyjából mindenben megegyeztünk. Stefánikkal Denis hűvös viszonyban volt, Benessel jobban egyetértett.

Szeretnék evvel kapcsolatban kolóniáinkról szólni, hogy külföldi akciónkat és annak feladatát jobban jellemezhessem.

Oroszországi, amerikai és németországi nagy kolóniánkat már a háború előtt ismertem; sokszor jártam ott, megfigyeltem fejlődésüket s vezetőiket majd mind személyesen ismertem. Az angol és szerb kolóniák is régi ismerőseim voltak, egyedül a francia és svájci telepeket ismertem csak a háború alatt meg.

Összes kolóniáinkat informálni és egységesíteni kel-

lett, ami már a földrajzi szétforgácsoltság és a háború alatti nehézkes közlekedés miatt is nagyon nehéz volt. Egy-egy ilyen kolónia az országnak megfelelően, amelyben élt, pártokra és frakciókra oszlott. Összeköttetés az egyes kolóniák közt nem volt, s kezdetben vezető központi lap sem létezett; ezért volt sürgős szükség egy nagy cseh újságra, amely programunkat hirdette volna és informálta volna híveinket. Genfből (1905 márciusában) minden kolóniának küldtem egy egy programot, amelyben minden egyes kolónia feladatát kifejtettem. Kolóniáink legtöbbszörre munkásokból álltak; többségüket a kenyérkereset hívta külföldre, meglehetősen nagy hányaduk a katonai szolgálat elől menekült ki; Amerikában és Oroszországban sok földműves, néhány kereskedő, mérnök és vállalkozó honfitársunk is élt. Az elszármazott intelligencia nem mindenütt volt kitűnő s ezt sajtójuk érezte leginkább; a kolóniák többsége nem is bízott az újságíróskodó intelligenciában. Ámde Amerikában és Oroszországban új benszülött cseh értelmiség volt fejlődésben: jogászok, kereskedők, orvosok, bankárok, mérnökök, stb. Ez a fiatal generáció az amerikai és orosz társaséletbe is bejutott, de persze csaknem oroszra illetve angolra lett; kolóniáink mindegyike egy-egy külön kis világ volt, amely új hazai jövőnyekkel egyre szaporodott s amely az idegen ország lakosai előtt ismeretlen maradt. Az otthoni élet ismerete, amely leginkább újságcikkekből táplálkozott, bizony hiányos volt. Külföldi akcióinkból e kolóniáknak az a nagy előnye támadt, hogy rájukterelte új hazájuk – s itt főleg Amerikáról szólok – figyelmét. A helyzetnek megfelelően három nagy kolóniánkra fektettünk főleg súlyt: az oroszra, az amerikaira és a párisira. Párisi kolóniánkról beszéltem már; nem volt népes, de politikailag annál elevenebb és mozgalmasabb.

Amerikában híveink vezetői szabadgondolkodók voltak, a hatvanas évek régi politikai liberalizmusát hirdették, azt a liberalizmust, amelyet az amerikai izoláltság frissen megőrzött s amelyre Amerika demokráciájával s berendezkedésével oly nagy hatást gyakorolt. Eszabadgondolkodás itt-ott a szocializmus és anarchizmus felé hajlott: persze egy bizonyos amerikai izü szocializmus felé. E liberálisokkal szemben álltak a katolikusok és protestánsok (utóbbiak kevesebb merevséggel).

Oroszországban csak idősebb kivándorlónk őrizték meg azt a politikai meggyőződésüket, amellyel hazánkat elhagyták, a többség a környezet és a cári uralom befolyására konzervatív lett, mégpedig nagyon konzervatív, ahogyan ez az orosz kormány szellemének megfelelt, teljesen az orosz Csinovnikok jóindulatától függött. Az orosz középiskolai tanárainkat, azok közt is a filológusokat gyűlölte az orosz felvilágosodott intelligencia legjobban. (Jól emlékszem rájuk szemináriumi éveimből, Lipcséből, ahol filológiai professzorokká képezték őket). Oroszország radikális és felvilágosodott intelligenciájával – a különböző irányú szocialistákkal és liberálisokkal – honfitársainknak nagyon szerény kapcsolata volt s ezért az orosz társadalom e befolyásos tagjai előtt csaknem ismeretlenek maradtak.

Oroszországban a földrajzi fekvés szerint különböző telepesközpontjaink voltak; Pétervár, Moszkva, Kiev oly távol esnek egymástól, hogy egységes vezetésről már ezért sem lehetett szó. Ugyanily okokból alakult Amerikában New-York, Chicago, Cleveland s más városok kolóniája külön kis világgá.

A háború kezdetén a kolóniáknak természetesen nem volt közös munkatervük; nem lehetett már kezdettől direktívákat küldenünk Prágából, de minden kolóniánk, – amint már említettem, – azonnal Ausztria ellen

foglalt állást. Hangsúlyoztam a kolóniák vezetői előtt, hogy politikai döntés Prágában lesz – sok forróvérű ember akadt, aki az elhatározást és vezetést egymaga szerezte volna intézni és akadt sok spekuláns is. Paris és más városok vendéglőiben a jövődő cseh államnak mindenféle hivatali állását szétszotogatták: a királytól a legalacsonyabb méltóságokig. Ám ezek jelentéktelen apró kinövések voltak, nem volt fontosságuk.

Híveink mindenfelől jelentkeztek nálam, még Kanadából, Délafrikából is érkeztek pénzüsszegek, mihelyt híre ment, hogy meg akarom szervezni a kolóniákat; cseh anyák és nagyanyák szép ajánlással ékes kedves ajándékokat küldtek, amelyen még alig száradtak fel a szeretet és reménység könnycsepjei... Kolóniáink nem voltak gazdagok; pénzübeli hozzájárulás azért még Amerikából is lassan érkezett; s csak később jöttek nagyobb összegek.

Nem akarom a kolóniák ellentéteit részletesen felsorolni, amint már említettem, inkább helyi, személyi, mint tárgyi vonatkozásúak voltak. Nagyobb fontossága volt az orosz konzervatív és liberális párt, Kiev és Pétervár közti differenciának; a konzervatívokat az 1917-esforradalom háttérbe szorította, s ezzel legalább részben egységet teremtett. Az orosz ellentétnek az adott 1916 nyarán nagyobb jelentőséget, hogy Dürich képviselő a konzervatívek mellé állt s ez által a reakciós németbarátkormány szolgálatába szegődött.

A Dürich-afférről, amelyet nemsokára a Horiky-affér követett, amerikai és oroszországi lapjaink eleget írtak; az én főtörekvésem az volt, hogy a vizzályt csendben, egymás közt, a külföld bevonása nélkül intézzük el. Eznagy jából sikerült. Párisban a cseh hadseregből hasznóthúzni akaró kétes egyének éltek vissza Dürich elővigyázatlanságával, Oroszországban pedig a reakciósok és ostoba hivatalnokok nyomásának engedett. Még 1917

januárjában kiadtam egy nyilatkozatot, hogy az entente kormányaitól anyagilag függetlenek vagyunk; ez ki-
parirozta az ellenséges sajtó támadásait, és az itt-ott
feltámadó kétségeket is. Dürichnek az orosz kormánytól
való függését Párisban és Londonban rossz szemmel néz-
ték. Bizalmas felvilágosítást küldtem ezekről az ügyek-
ről; Londonban és Párisban még sokan félték egy pán-
szláv Oroszországtól. A Dürichhel és a Dürich-ügy körül
támadt differenciák Párisban keletkeztek s innen jutot-
tak Oroszországba, sőt Amerikába is; ezért közelebbről
érintették Stefánikot és Benest, mint engem. A végén
ki kellett Dürichet zárni a Nemzeti Tanácsból, s kolóniá-
inknak felvilágosítást kellett küldeni az ügyről; újság-
jaink természetesen lehetőleg keveset irtak e dologról.
Ezzel aztán ellenségeink súlyosan visszaéltek s állandó
gyanúsításoknak voltunk kitéve. Itt is nagy segítsé-
günkre volt az orosz forradalom.

A Dürich-affér alapján nem ártott nekünk; híveink
e vizzály következtében most már jobban megfontolták
küzdelmünk alapját és taktikáját; a szövetségesek előtt
pedig csak hasznunkra volt az ellentétek ily határozott
elfojtása. A délszlávok és lengyelek, akiknek sok szemé-
lyes afférjük volt s akik nem tudtak ily könnyen rendet
teremteni, ismerték el ezt leginkább. Tudomásom volt
az entente-országok sok hasonló ellentétéről és >zemé-
lyes ügyéről s azért, ha a mi, vagy más kis országok
organizációjának hibáira céloztak, gyakran védtem ki
azt a párisi, londoni, római „sociés malorum“-ra való
rövid utalással.

Itt szeretnék még a kolóniáink népességét váratlanul
felfokozó vadonatúj csehekről és csehslavákokról be-
szélni; mivel Párisban és egyebütt nem volt jó ajánlólevél
németnek lenni, különböző renegátok s valamennyire
csehül tudó egyének kolóniánkhöz tartozónak vallották

magukat; különösen akkor, amikor azon az alapon, hogy külön nemzetnek s még hozzá szövetséges nemzetnek ismertek el minket, állampolgárainknak némi kiváltságokat sikerült szereznünk. Dürich képviselő is ilyen „nouveaux Tchèques“ kezeibe került.

Amerikai és oroszországi kolóniáink voltak nagy számuk miatt a legfontosabbak. Az amerikaiaknak módjában volt akciónkat finanszírozni s Oroszországban sok foglyunk élt, akiből hadsereget alakíthattunk. S éppen Oroszországban támadtak a legnagyobb nehézségeink; Amerikában nagy hasznunkra volt, hogy a háború legelején Voska úr már hirt vihetett tőlem; 1915 őszén Benes Vojta (Dr. Benes öccse) jött új és részletesebb hírekkel Csehországból: gyűléseket tartott mindenfelé, különböző pártok és frakciók híveit közelebb hozta egymáshoz és anyagi áldozatot kért.

26.

Szeretnék itt külföldi Nemzeti Tanácsunkról némi felvilágosítást adni.

Magától értetődő, hogy küzdelmünk centrumaként bizonyos szervezetet kellett külföldön felállítanunk. Egyelőre én magam voltam ez a centrum, főfeladat volt tehát munkatársakat szerezni és egységesíteni az összes kolóniákat. A kolóniák szétszórtsága és a háború által egyre nehezebbé vált levelezés miatt lassan haladt ez. Nem akartam önmagamot abszolutisztikusan vezetővé kinevezni, hanem alkotmányosan és parlamentárisan jártam el. Háború előtti időnkénti látogatásaim folytán kolóniáinkban személyesen ismertek s autoritásom külföldi munkámmal nőttön-nőtt. Látták, mit teszek és megértették taktikámat. Mindenütt kifejtettem, milyen körülmények között jöttem ki s mely pártok tudtak

utazásomról és helyeselték azt. Vezetőnek ismertek el mindenütt s ebben nagy része volt annak, hogy képviselő voltam; politikai címem is ez volt. Egyedül voltam azonban; a később jelentkező munkatársak nem voltak képviselők. Stefánik és Benes sem voltak azok s azért központi szervezetünk formális felállítását sokáig húztam, halasztottam; vártam, hogy képviselőtársaim Prágából kijöjjenek. Akkor sem siettem a központi szervezet felállításával, mikor egyes kolóniák koncentráálódtak és kapcsolatot teremtettek velem. Keresés nélkül és régi példák után indulva jutott eszünkbe a Nemzeti Tanács cím: ám féltem felhasználni e nevet, nehogy prágai nemzeti tanácsunkat gyanúsítsák a mi munkánk vezetésével és bosszút álljanak tagjain.

A viszonyok fejlődésével azonban mégis fel kellett központi szervezetünket állítani; eljött az idő, amikor nyilvános akciókkal kellett fellépnünk s ehhez általánosan elismert cégér kellett.

S jöttek az afférek egymásután. Elsőnek a Konícek-féle. Mikor Konícek az oroszországi cseheknek a cár és a kormány által állítólag elismert programját a kolóniák előtt kihirdette, felvetődött a kérdés, milyen legitimitációja van. és ki dönt vitás kérdésekben? A Konícek-üggyel hamar elkészültünk. Ekkor jött Dürich képviselő.

Sürgős alkalmat szolgáltatott Ausztria elleni hivatalos fellépésünk, amely már így is soká késett. Hogy miért, kifejtettem már. Mikor végre 1915 november 14.-én Ausztria elleni proklamációnkat kiadtuk, azt „A külföldi cseh komité“ aláírással láttam el s utána az összes kolóniák képviselőinek nevei következtek; a proklamációnak lehetőleg általánosnak kellett lenni, mint-hogy azt – hogy úgy mondjam – külföldi kormányunk, külföldi parlamentünk adta ki.

Szükség volt azonban egy kormányra, hogy az mint

központi orgánum szerepeljen s így alakult meg 1916 folyamán a Nemzeti Tanács. Otthon olyan volt már ekkor a szituáció, hogy nem kellett attól tartanom: kárára lesz ez a cím prágai híveinknek. A névadás és szervezés munkáját Benessel és Dürich képviselővel Párisban beszéltük meg. Erről a párisi tartózkodásomról rögtön beszélni fogok; Benes lett a főtitkár, végrehajtotta a határozatokat s hivatalos levelezésénél a „Conseil National des Pays Tchèques“ nevet használta. E címet hivatalosan először Stefánik használta 1916augusztus 29.-én az úgynevezett „kievi jegyzőkönyvében s november 1.-én a „Ceskoslovenská Samostatnost“-ban (a „csehszlovák függetlenségben“) kifejezetten közzétettük, – hogy a Nemzeti Tanács tagjai: T. G. Masaryk elnök; Dürich képviselő és dr. Stefánik alelnökök; dr. Benes főtitkár. A Tanács székhelye Páris volt. E Nemzeti Tanács ellen Dürich, bár nem mondott le nálunk vállalt funkciójáról, Oroszországban egy külön Nemzeti Tanácsot állított fel, amelyet azonban a forradalom csakhamar elsepert. 1917 március 20.-én dandárunk kikiáltotta a Csehszlovák állam létesítését; a Nemzeti Tanácsot ideiglenes kormánynak proklamálta s engem diktátornak nevezett ki. S végül 1917 május 12.-én a kievi kongresszuson megalakult oroszországi fióktanácsunk is. Az ily módon alakult Nemzeti Tanácsot egyes kolóniáink és választott megbízottaik elismerték. Svájcban, Hollandiában, Angliában magától értetődött ez, de Párisban egyes ambiciózus stréberek, akik jó sör mellett a jövődő orosz szatrápia magas közhivatalait már felosztották egymás közt, egy kis ellenzékot csináltak. Jelentéktelen kisebbségben voltak ezek az urak s nemsokára felajánlották nekem szolgálataikat, egy-kettőjük még pénzt is ajánlott a forradalom költségeire. (Az ajánlatnál nem is jutottak tovább.)

Amerikában régebbi időkből sok ismerősöm volt. A párisi Nemzeti Tanácsot ott rögtön és spontán elismerték. 1915 szept. 15.-én ismerte el a Tanácsot a Szokol és dec. 14.-én a Csehszlovák Nemzeti Szövetség. 1917 febr. 24.-én még Délafrikából (Kimberley) is jött egy elismerő nyilatkozat.

27.

Említettem már, hogy az egész külföldi akciót és propagandát elejétől kellett elkezdenem, mert nem volt összeköttetésem a politikai külfölddel; megvolt ennek az az előnye, hogy most már rendszeresen és megfontoltan kezdhettük s folytathattuk munkánkat. S mert a háború soká tartott, propagandánknak sikere volt. S már volt is mindnyájunknak baráti köre odakint. Stefániknak nagy sereg befolyásos politikus – barátja volt. Dr. Benes és dr. Sychrava, később Dr. Osuský is megteremtette a maga körét. Nekem már a háború előtt is sok barátom volt kint s ezek útján állandóan kiszélesíttem ismeretségemet.

Propagandánk demokratikus volt; nemcsak politikusokat és hivatalos személyeket igyekeztünk megnyerni, hanem elsősorban a sajtót s általa a nép szélesebb rétegét is. Ez főleg demokratikus államokban, Franciaországban, Angliában, Amerikában és Olaszországban volt leginkább hasznunkra, ott, ahol a parlamentnek s a véleménynyilvánításnak sokkal nagyobb szerepe volt, mint Ausztriában, Német- és Oroszországban. De a forradalom után Oroszországban is ily módon jártunkéi.

Legfőbb törekvésem volt természetesen mindenütt a kormánnyal és főleg a külügyminisztériummal mielőbbi kapcsolatot teremteni. Azon igyekeztünk ezenkívül, hogy különböző entente követekkel kerüljünk összeköttetésbe. De ebben is bizonyos válogatással és

rendszerrel jártunk el. Említettem már, hogy 1915-ben nem kerestem fel Delcassét; a már említett okokon kívül azért sem, mert politikai tevékenységéből láttam, hogy feltétlen híve az angol-francia egyetértésnek sez az adott helyzetben ránkézve is sokkal kedvezőbb volt, mint egy olyan időben való tanácskozás, amikor az olasz szerződés Delcasséra bizonyos tartózkodást parancsolt.

Megismerkedtem mindenütt a minisztériumok oly fontosabb hivatalnokaival, akik ismerték és befolyásolták a helyzetet.

Sok olyan személyiség-üggyédek, bankárok, papok – volt segítségünkre, akik anélkül, hogy politikusok lettek volna, számottevő államférfiakkal és politikusok-kalbaráti viszonyban álltak.

A propaganda lélektanában egy tanulság fontos: téves az a hit, mintha avval lehetne az embereket valamely politikai propagandának megnyerni, ha azt energikusan és lelkesen hirdetjük és egyes pontjait kiemeljük; a dolog titka az emberek érdeklődését-akárhogyan is-felkelteni s rájuk közvetve is hatni. Művészetéről beszéljünk, irodalomról stb.-ről, mindenről, ami a másikat érdekli s már meg is nyerjük; a politikai agitáció sok gondolkodó embert elriaszt ahelyett, hogy megtérítene. Néha egyetlen, jó alkalommal odavetett mondat is sokat ér; általában – s főleg a privátéletben – óvakodnunk kell a terjengősségtől. Az ilyen propagandának természetesen műveltség, politikai és társadalmi áttekintés, tapintatás emberismeret az előfeltétele. Paderewsky és Sienkiewicz a háború kitörése óta hatásos propagandát csináltak Lengyelországnak – a nagy zeneszerző és a nagy író a legszélesebb köröket is megnyerte. Sienkiewicz „Quo vadis”-át mindenütt jól ismerték s ezzel megnyerte az ügynek azáltal már meghódított embereket. Hasonló

szerepe volt a délszlávoknál Mestrovicnak. Nálunk szerényebb számmal akadtak hasonló emberek; Párisban élt Kupka festő (a légióba is belépett), Rómában az akkoriban még kezdő Brázda festőművész s – azt hiszem – Destinn, az énekesnő, is számbajött valamennyire.

S még egyre akarok rámutatni: a propagandának elsősorban becsületesnek kell lenni. Nem használ sem a túlzás, sem a hazugság. Nálunk is akadtak emberek, akik az egész politikát az emberi becsapás művészetének tartották és „hazafias“ hazugságokat próbáltak terjesztetni, egy-kettőre leintették őket. E híreket ellenőrzik és ellenségeink felhasználhatják a valótlanságot. Volt is ilyenfajta kellemetlenségünk Stribny képviselő beszédének elferdítése miatt.

Még egy szabályt említek: téves az a felfogás, hogy a propagátornak mindent dicsérni kell, ami a mienk; ezt közepes tehetségű kereskedelmi ügynökök teszik. Józan és becsületes politika-józan és becsületes propaganda.

Minden fővárosban előadást tartottam a nagyközönségnek, gyakrabban egy-egy kisebb körnek is. Ellenégeket, pacifistákat stb. is felkerestem, kapcsolatokat kerestem az egyetemekhez, historikusokhoz, közgazdászokhoz stb. Angliában, mint már említettem, Hus emléke volt segítségünkre. Egyszóval: aki kultúrpolitikát folytat, kulturpropagandát is folytat. Az idegen lapokat szerkesztőikkel és kiadóikkal folytatott megbeszéléseinkkel és főleg cikkeinkkel nyertük meg. Magam is sok cikket írtam; az interview is alkalmas eszköznek bizonyult. Mindenütt sajtóirodát állítottunk fel, amelynek az volt a feladata, hogy a lapokkal és hírlapirodákkal összeköttetést tartson fenn és híreinket terjessze. Ezek közül az angolt (Czech Press Bureau 1916 végén) és az amerikai (Slav Press Bureau 1918 májusától) említem.

Tervbevéttük, hogy folyóiratokat adunk ki mielőbb,

s azokat politikai, de azért tudományos módszerrel fogjuk vezetni. Ilyen volt Denis „Nation Tchèque“-je, később egy tudományos revüt alapítottunk, a „Lemonde Slave“-ot. Nagy hasznunkra volt a „New-Europe“ című elsősorú hetilap is (1916 okt. 15.-án indult meg). Én ösztönöztem Seton-Watsont e lapkiadására, jól ismerve kiváló képességeit, politikai érdeklődését és áttekintését. A revü Európa megítélésében azt vallotta, amit mi; az olasz politikában én mérsékeltebb voltam a szerkesztőnél. A „New-Europe“-nak nemcsak Angliában volt nagy olvasótábora, de Franciaországban, Amerikában s Olaszországban is és mindenben irányítója lett külföldi szervezeteinknek.

London legélénkebb helyén (a Piccadily téren) egy üzlethelyiséget béreltünk ki; úgy rendeztük be, mint egy könyvesbolt kirakatát, országunk és Középeurópa térképeit, a rólunk és ellenségeinkről szóló legújabb híreket, valótlan hírek cáfolatát, közléseket s más effélet ragasztottunk ki.

Eredményes propagandaeszközünk volt vegyes nemzetiségű társaságok, pld. cseh-angol társaság, alapítása. Külön célt szolgáltak a kereskedelmi kamarák.

Az én személyemnek egész múltam kedvezett, régi vitám Ährenhallal, főleg a délszlávok érdekében folytatott munkám; s mert az orosz probléma egyre akutabb lett, Oroszországról írott könyvem is. „Oroszország és Európa“ német kiadását sokan ismerték; a háború alatt fordították angolra a könyvet, de csak elkésve 1919-ben jelent meg a fordítás „The Spirit of Russia“-cím alatt, ismerték azonkívül szerepemet a Hilsner-ügyben.*

* Egy 1899-ben nagy feltűnést keltett perben Hilsner Leopold zsidó csavargót egy kisleány megyilkolásával vádolták ártatlanul. Mssaryk tanár szembeszállt akkor a csehországi demagógok által élesztett antiszemitizmussal, harcolt a vérvád ellen és a vádlottat pártfogásába vette (a fordító megjegyzése)..

Azzal, hogy politikai tekintélyt vívtam ki magamnak, megszilárdítottam a cseh kolóniák kitartását és egyetértését is. A régi rómaiak is tudták már, mily fontos háborúban a tekintély egysége és ez nálunk, tekintettel kolóniáink és a szövetséges államok szétszórtságára, különösen fontos volt. A vezetésben nem volt semmiféle néven nevezendő rivalitás, Dr. Benes és Stefánik loyális, engedelmes és hű barátaim voltak. Egyformán beszélünk mind, egyforma programmunk volt. Sebben különböztünk a délszlávoktól és lengyelektől, akik között élesen kiütözköztek a programmbeli, párt- és személyi ellentétek. Nálunk lassan, önmagától alakult ki egy bizonyos alkatmányos karakterű diktatúra; s a Dürich-affér s más apróbb kellemetlenségek bizonyítják, mily nagy szükség volt néha erélyes határozottságra.

1916 végén a csehek és szlovákok már bizonyos érdeklődést keltettek; tudtak rólunk s beszélni kezdtek ügyünkről; az újságok plakátokon hirdették, ha interwiew-t közöltek tőlem.

Nagy segítségünkre volt Bécs. Meghazudtoltuk híreit. Felkelésünket igazolta a külföld előtt híveink üldözése; mártíromság s különösen a kiontott vér megnyerő hatást gyakorol mindig. Kramár és Rasin elfogatását, perét és elítéltetését kedvezően használtuk ki. Alice leányom elfogatása Angliában és Amerikában volt hasznunkra; ha már asszonyokat tartóztatnak le, komoly lehet a felkelés. Amerika asszonyai petíciót adtak be az elnökhöz, intervenció érdekében s maguk is közbeléptek a bécsi nagykövet útján. Ez az agitáció tette az ügyünket Angliában és Amerikában ismertté.

Különben is valóságos tudományággá fejlődött odakint az osztrák, magyar és német propaganda ellenpropagandája. Ebben is kiváltunk a viszonyok pontos ismerete által; 1916 nyarától nagy segítségünkre volt az amerikai

szlovák Osuský dr. a magyar és a magyarországi viszonyok pontos ismeretével. Jól megértettünk minden jelentést és tudtuk őket megfelelően magyarázni. Jól tudtunk prágai lapjaink sorai közt olvasni. Azonkívül otthoni híreinket is ugyancsak felhasználtuk. Katonai híreink igaznak bizonyultak s nagy örömmel fogadták őket mindenfelé; sok barátot szereztünk ezzel. Nagy segítségünkre volt, hogy e híreket az ügy érdekében terjesztettük csak s visszautasítottunk minden pénzbeli ellenszolgáltatást. Rendkívül szigorú voltam ebben; amikor propagandánk e része szabályszerű kémrendszerre s ellenkémrendszerre fejlődött, nem volt könnyű minden munkatársunkat ellenőrizni; jelentéktelen esetektől eltekintve nem értek kellemetlenségek.

Propagandánknak egész különös ágazata volt a szövetséges államok eseményeiről híreket csempészni német és magyar lapokba. Ausztria-Magyarországban az entente harcéri előnyomásairól mélységesen hallgattak; ezért tartottuk fontosnak e hírek becsempészését. Ez is sikerült. Osusky doktor egész anekdotaszerű eseteket beszélhetne arról, hogy hogyan helyezett el Amerikával való polémiák alakjában az Amerika által az ententenak nyújtott nagy segítségről híreket a budapesti lapokban. A budapesti lapokból a bécsi és prágai lapok átvették e közléseket. Amerikában Voska úr szervezett hatásos ellenkémrendszert, amellyel – mint azt majd később részletesen kifejtem, – nagy politikai presztízst szerzett magának és nekünk. Oroszországban nagyobb nehézségeink voltak, de a forradalom után, ezeken is átküzdöttük magunkat.

Pénzzel nem dolgoztunk, azaz nem vesztegettünk meg senkit. De tisztességes embereket – akár honfitársunkat, akár idegent – szívesen támogattam, ha megtudtam, hogy rászorultak. Ezt kérés nélkül és diszkrétan

cselekedtem; megértettem, hogy ilyen viharos időkben sokan kerülhetnek önhibájukon kívül szükségbe.

Mi hárman: Benes, Stefánik és én, az amerikai pénzalaptól szándékosan függetlenítettük magunkat. Londoni fizetésem kevés volt ugyan (az egyetem a háborúban mérsékelte kiadásait), de cikkeimért meglehetősen sok pénzt kaptam, ehhez járultak még barátaim, amerikaiak, pénzküldeményei, úgy, hogy magamra nem volt gondom. Benes dr. (mint már írtam) rögtön akciónk elején pénzt adott „vállalatunkhoz“ s maradt is annyiya, amennyiből megélhetett. Stefániknak is volt jövedelme. Ez a függetlenség híveinkre jó hatást tett. S jó hatást tett, hogy szerényen éltünk; sok anekdota forgott közszájon erről s voltak, akik fényesebb reprezentálást kívántak. De nekünk, akik dolgozni akartunk, nem volt szükségünk egy ilyen u. n. reprezentációra; utolsó időben különben is magától adódott ez. Amerikában honfitársaim egyik legelső szállóban béreltek lakást nekem, sok látogatóm miatt nagyobb állandó lakásra volt szükségem. „Addig nyújtózkodjál, ameddig atakaród ér“ volt jelszavunk; mind meggyőződésből és szívesen dolgoztunk s ezért kevés pénzzel is beértük. Egy krajcárral többet értünk el, mint az osztrák és német diplomaták százezrekekkel; ilyen olcsó külföldi propaganda nem is volt talán soha még – és nem akarok szerénykedni – de ilyen megfontolt politikai akció sem volt sok*).

*) Számot szeretnék itt adni az akciónk céljaira Amerikából kapott összegekről:

1914-15-ben.....	57.871	,
1915-15	718.581	„
1017 (április végéig)	82.391	„
1918 (májusától).....	483.458	„
Összesen	674.885	,
Oroszországi tartózkodásom alatt Benes dr. is kapott körülbelül 300.000 dol.-t úgy, hogy az egész akció még egy millió dollárba		

Szeptember 24.-én (1915-ben) elutaztam Párisból, hogy állandóan, vagy legalább is hosszabb ideig Angliában tartózkodjam. Benes dr. Párisban maradt s időnként – mint Stefánik – ő is át átutazott Olaszországba, így a fontosabb szövetséges államok mindegyikében volt egy-egy hivatalos képviselőnk. Az olasz és más államok nagyköveteivel különben Párisban és Londonban állandóan értekezhattünk és értekeztünk is. Csak Oroszországban nem volt senkink.

Elmondtam már, miért választottam Londont s tavaszi ott tartózkodásomról és a Grey miniszternek készített memorandumról is beszéltem már. Alighogy Londonban letelepedtem, hozzáláttam a memorandummal elkezdett munka folytatásához.

A londoni egyetem (a King,s College) felajánlotta szláv tanszékét; több más szakember bevonásával egész szláv osztályt akartak létesíteni. Burrow rektor Seton-Watson utján többször megismételte ajánlatát; féltem: nem lesz elég szabadidőm a tudományos munkához és hiba, hogy szlávszakos sem vagyok; azért eleinte vonakodtam az állást elfogadni. Később mégis elfogadtam; barátaim tanácsát követtem s helyesen cselekedtem. Október 2.-án megegyeztem Burrow rektorral. Nagy hálával és barátsággal emlékszem meg itt Görögország és az újjörög politika és kultúra e kiváló ösmerőjéhez

sem került. A dollárnak sokáig békebeli kurzusa volt (4.50 K)) A közölt adatokból látszik, hogy kint élő honfitársaink adományait főleg Amerika hadüzenete után emelték fel.

A pénzt cseh telepeseink küldték, szlovák kolóniáink küldeménye a háború alatt jelentéktelen volt; már mint köztársasági elnök kaptam 200.000 dol.-t az amerikai szlovákoktól s ennek egy részét amerikai ismerőseim adták. Ezt a pénzt és a cseh forradalmi alap maradványát már mint elnök ajándékokra és adományokra költöttem s azokkal nyilvánosan elszámoltam.

való összekötésemről; nagyrebecsülöm férfiasságát és egyeteméről való nemes gondoskodását.

Megnyitó előadásomat október 1 9.-én tartottam meg „Kis népek problémája Európa válságában“ címmel. Előadásom volt első nagyobbszabású politikai eredményünk. Azzal nyertem meg London szélesebbkörű politikai közönségét, hogy (angol szokás szerint) Asquith miniszterelnök vállalta az elnökséget; az időközben megbetegedett miniszterelnököt Lord Robert Cecil helyettesítette. Sokat használt ügyünknek e politikai díszlet. De tárgyilag is jó és tartós hatást keltett előadásom (francia fordítása is); ebben az értekezésemben először hangsúlyoztam a Német- és Oroszország közt lakó kis népek különös zónájának politikai jelentőségét. Így új megvilágításban utaltam a németek keletre törésére és az orosz politikára. Ezzel domborítottam ki Ausztria-Magyarország és Poroszország valódi mivoltát. Ebből kifolyólag Ausztria-Magyarország felosztását említettem a háború főfeladataként. S végül – azt hiszem – eléggé találó érveket hoztam fel az Európa elbalkánosítása miatti félelem eloszlatására, s így meggyőztem hallgatóimat, hogy a kis népeknek megvan az önálló kulturális és állami fejlődésre minden joguk és lehetőségük.

Sok napilap irt előadásomról s hatása szemmel látható volt. A kis nemzetek önállósodásának lehetőségéről később sokat beszéltek és több tárgyilagossággal irtak; általában egyre jobban kidomborodott a háború pozitív feladata: az újjáalkotás feladata. Nem a Központi Hatalmak elleni védekezésről s legyőzésükről volt csak szó: - a háború Közép- és Kelet-Európa, sőt egész Európa újjáalkotásának kezdetét jelentette.

Londonban természetesen sokat hallottam az angol hadseregről és a harctéri helyzetről; kitűnő alkalmam nyílt itt katonai kérdésekről (francia és angol) katonai szakemberekkel tanácskozhatni s ezáltal katonai ismereteimet gyarapítani.

Többször említettem már, mennyire gyötört a bizonytalanság amiatt, hosszú vagy rövid ideig fog-e aháború tartani? Kezdetben, sőt még 1915 tavaszán is, számoltam a katonai szakértők túlnyomó többségének a véleményével és elhittem néha, hogy a háború 1915 teléig befejeződik; de a harctéri helyzet kifejlődését már egy hosszadalmas háború kezdetének kellett tekintelnünk. Eldöntetlen állóharcok húzódtak; s ez az állapot lehetővé tette, hogy az egyes harcoló hatalmak összegyűjtsék országaik újabb erejét, további korosztályokat és tartalékosokat képezzenek ki és egész iparukat a hadicélokhoz alkalmazzák. A repülők és tengeralattjárók fokozottabb részvételéről beszéltek. Az akkori helyzetben nem látszott valószínűnek, hogy az entente hajlandó lenne minden nagyobb harctéri eredmény nélkül békét kötni, bármennyit fáradoztak mindkét részről befolyásos egyének a béke érdekében. A marnei csata az entente győzelme volt ugyan, de nem döntő győzelme; igaz, hogy Németországban – legalább is a szocialista körökben – már bizonyos idegesség mutatkozott; sok jelentés bizonyította ezt, elsősorban a berlini Reichstagnak a békefeltételek feletti vitája december elején, (1915 Scheidemann). Különböző hadseregek katonáival, (közük hadifoglyokkal) való beszélgetéseim ahoz a meggyőződéshez vezettek, hogy a háború katonailag soká fog tartani, politikai megfontolások is ezt a megállapítást vonták maguk után.

Londonban sokat tudtam meg a haditervekről is. Ám ezek nem voltak mindig kellemes értesülések - felelős körökben is sok volt a nézeteltérés. S nemcsak a Dardanellák előtti kizárólagosan angol vállalkozásról, hanem a franciaországi és oroszországi tervekről is megoszlottak a vélemények. Csodálatos, hogyan csinálhattak sokszor nemcsak politikusok, de katonák is olyan sztratégiai terveket, amelyeknek lehetetlen és fantasztikus volta még laikusok előtt is nyilvánvaló volt.

Londonban állandóan olvastam akkoriban Repington ezredesnek a „Timesben“ és más lapokban megjelenő cikkeit. Bizonyos bizalmatlanságot árult el írójuk nemcsak az angol, de az egész entente hadseregének és flottájának vezetésével szemben; s még nagyobb bizalmatlanságot a kormány és a politikusok iránt. Bár a censor erősen megfésülte Repington cikkeit, én még eredeti és teljes szövegében olvastam azokat; sok és könnyű alkalmam nyílt Repington publicisztikai munkájáról s a szövetséges államok katonai köreihez való összeköttetéseiről hallhatni. Sokban igazat adtam az ezredesnek.

Szűkebb baráti körben sokat vitatkoztunk e kérdésekről; az ő kérésükre és számukra irtam november végén (1915-ben) a küzdőfelek harci erejéről egy memorandumot.

Mindkét küzdő fél előnyeit és hátrányait megvilágítottam írásomban s különösen a felek állandóan vitatott katonai erejét számoltam össze. E megállapításnál abból a feltevésből indultam ki, hogy Ausztria és Németország sorozásain a lakosságnak mindössze 5-6%-át találták alkalmasnak, míg Franciaországban 2-3%-kal többet. Úgy láttam, Angliának ezek szerint sietni kellene a mozgósítással és a kiképzéssel, hogy az entente számban utólérhesse a központi hatalmakat, amikor azok a

besorozottak százalékát felemelik. Csehországi híreim szerint a mieink közül többeket soroznak be, mint a németek közül s ugyanezt hallottuk a délvidékről is, ahol pld. Boszniában, Hercegovinában és egyebütt (büntetésből) a lakosság 8%-át is bevették. Nézetem szerint, ez azt bizonyította, hogy a központi hatalmak legénységének száma ugyanakkora, mint a szövetségeseké, bár ez utóbbiaknak együttvéve sokkal több a lakosa és kezdetben sokkal több katonájuk is volt; ám Oroszország egyre bizonytalanabb lett. A győzelmet persze nem a lakosok nagyobb száma és a besorozottak nagyobb százaléka dönti el, de a legénység felszerelésének és harctéri ellátásának lehetősége. Kitchener ezért adott már 1915 tavaszán az angol felsőházban különböző aggályainak kifejezést, bár úgy hiszem: inkább gondolt a hadsereg megnövelésére, mint annak modern főszerelésére. A némethadvezetés előnyeinek hangsúlyozásával – hacsak indirekte is – éles kritikát gyakoroltam a szövetségesek hadvezetése és háborús politikája felett; főleg a szövetségesek hadvezetőségének egyenetlenségére utaltam. A kérdést akkoriban nyilvánosan is felvetették, de csak a további harctéri balsikerek tették a szövetségesek sztratégiájának és politikájának sürgős problémájává.

Barátaim memorandumomat katonai szaktekintélyeknek adták át; néhányukkal szóbeli vitám is volt. Egyesek elismerték a helyzet komolyságát, de azért nem félték; bíztak benne, hogy az angolok idejekorán érkeznek Franciaországba s hogy az október 28.-án törvénybe iktatott védkötelezettséget megfelelően ki tudják használni. Voltak azonban szakértők, akik nyilvánosan követelték a hadsereg megnagyobbítását; ebben az irányban dolgozott Repington s az Angliában nagyrabecsült William Robertson generális, aki a háború kezdetétől fogva maga is a francia fronton harcolt és 1916

őszén a hadsereg megnövelésének követelésével lépett a nyilvánosság elé. Ha nem csalódom, Lloyd George is kívánta Repington hatása alatt a szövetséges hadseregek erejének növelését, hogyha az entente a német frontot át akarja törni.

A harctéri helyzet kedvezőtlen és egyre komplikáltabb lett. Mindenki érezte, mennyire csalódtunk Oroszországban; a bolgárok 1915 októberében az ellenséghez csatlakoztak; Londonban az ententének Bulgáriával folytatott tárgyalásairól sokat vitatkoztak s a tényben, hogy az ententének nem sikerült a bolgárokat megnyerni, a szövetségesek diplomáciájának nagy vereségét látták. Szaloniki az entente haderők újabb centrumait egyidejűleg a szalonikii tervet soká tárgyalták, míg végre (hála Briand befolyásának) helyt adtak neki. A szövetségesek első harcai a bolgárokkal Sarraill tábornok vezetésével 1915 novemberében kezdődtek és reánk nézve balsikerrel végződtek. Nagy hatást gyakorolt Szerbiának a Mackensen hadsereg által való leveretése és Belgrad bevétele (október 8.); ám e hatás nem volt deprimáló, mert a szerbek hadseregük maradékával nagy hősiességgel vonultak Albánián keresztül és kormányuk Korfu szigetére költözött át. A törökök győztek Mezopotámiában.

A nyugati fronton tovább folyt a véres és eldöntetlen harc, a németek itt defenzívára szorítkoztak, mivel nagyobb erőkkel az oroszok ellen védekeztek.

Jól ismertem kolóniáink izgatott és aggodalmas hangulatát s talán nem is álltam volna a nyilvánosság elé, de megakarván akadályozni, hogy otthon híveink bizonyos engedményekre csábíttassák magukat, elhatároztam, hogy kiáltványt bocsátok ki s megüzenem Ausztriának a nyílt harcot. Félttem, hogy az orosz vereség és az otthoni represszáliák rossz hatással lesznek híve-

inkre. Az úgynevezett „maffiá“-ban tömörült otthoni politikusok már jóelőre megadták hozzájárulásukat az Ausztria elleni nyílt harchoz és a kiáltvány alapvonásait is helyeselték.

Ez 1915 november 14.-én történt, mindjárt azután, hogy Bulgária beavatkozása súlyosbította a helyzetet s mikor a harctéri helyzet mindenütt nyomott volt. A kiáltványt – mint már említettem – a „Külföldi Komité“ és külföldi kolóniáink összes képviselői írták alá.

Nem vártam az adott helyzetben, hogy kiáltványunk a szövetségesekre nagy benyomást fog tenni; fellépésünknek mégis meglehetősen hatása volt. A kiáltványt francia lapok nagyon terjesztették; M. Gauvain vezércikkeket írt róla a „Journal des Débats“-ban; az angol lapok is hosszasan foglalkoztak vele. Angliában viszonylag kevésbé ismertek minket, mint Franciaországban, de elég gyorsan ismertek lettünk, eleinte persze csak az intelligencia, a politikusok és a kormány köreiből s ezt nemcsak londoni és angliai munkánknak köszönhetjük, de Voska már említett propagandájának, amelyet Angliában is méltányoltak. Amerikáról szóló fejtegetéseimben fogok bővebben szólni erről.

30.

1916 elején Parisba akartam utazni. Benes dr. időnként átjött hozzám Londonba és jelentést tett akciónk helyzetéről. Megbeszéltük, hogy február elején jövök. A francia kormány elnöke 1915 október 28.- a óta Briand volt, akihez Stefánik egyengette utamat.

Február 3.-án voltam Briandnál. Európa kis térképét tettem elébe és elsoroltam nézeteimet a háborúról. Európa rekonstrukciójának s Németország tényleges győztésének, tehát Franciaország biztonságának, egyetlen feltétele Ausztriának természet- és történelemadta ré-

szeire való felosztása. Fejtegetésem rendkívül tömör volt, a legfontosabb kifejezésekre szorítkoztam csak, de Briand kitűnő francia eszével azonnal megértette a dolog magvát. S mindenekelőtt: magáévá tette tervünket s megígérte, hogy keresztül is viszi. Stefánik közölte velem, hogy Briand-t sikerült tényleg megnyernem. Látogatásomról hivatalos kommuniké jelent meg; kiegészítésként és a kiterjedtebb politikai nyilvánosság tájékoztatása céljából a „Matin“-ban- hála M. Sauerwein kedvességének! – interview alakjában foglaltam röviden össze Ausztria elleni programunkat. Fejtegetésem nemcsak Párisban „ütött be“ (ahogy mondani szokták), de az összes entente államokban; nem túlozok, amikor kijelentem, hogy Ausztria felosztásának programjában az entente pozitívprogramúhoz jutott; -nem elég a központi hatalmakat legyőzni és pénzügyileg s más-ként megbüntetni, de Kelet-Európát, sőt egész Európát reorganizálni kell. Briand való tanácskozásom Londonra is megtette hatását és megerősítette ottani pozícióinkat. Nemcsak a „Times“, de más lapok is kedvező híreket közöltek rólunk (a „Matin“-nak ügyes levelezője volt Londonban). Magától értetődik különben, hogy az újságokban megfelelően kihasználtuk szép eredményeinket. A szláv politikusokra nagy hatással volt fogadtatásom Briandnál s amint nemsokára meggyőződünk róla, az orosz diplomáciára különösképen.

Párisban közel egy hónapig időztem és látogatásaimmal ápoltam és megerősítettem Briand lépése nyomán támadt eredményeinket. S erre nagy szükség volt, mert ellenségeinket, Ausztria-Magyarország barátait, fellármáztuk márs ezek a legteljesebb mértékben megkezdték az ellenagitációt; Párisban ép úgy, mint Londonban, erős osztrák-magyarbarát irányzat volt. A döntő harcot az ausztrófiliaival nem vívtuk még meg, hisz az osztrák elő-

ítéletet nem lehetett Európában és Amerikában egyetlen csapással megszüntetni. Ausztria volt a szövetségesek politikusai szerint az elbalkánizálódás egyetlen ellenszere („Egytel van most dolgunk, lehetetlen tízzel tárgyalnunk”) – s az egyetlen mentség Németország ellen S olyankor hangoztatták ezt, amikor Ausztria Németország oldalán állt.

Nem tudom itt minden látogatásomat és tárgyalásomat felsorolni; munkám jellemzése céljából néhány nevet irok csak le: Pichon, Déschanel, Leygues, Gauvain, Fournol, Quirielle, továbbá Boutroux, Chéradame és mások.

Nem hagyhatom említés nélkül a Mile. Weiss (ezidőszerint „L'Europe Nouvelle“ szerkesztőjének) családjánál tett látogatásaimat és Mme. Jouvenel vendégszerető szalonját; Stefánik orvosánál, Hartmann dr.-nál, is válogatott társaságra találtam. A Denis-vel, Eisenmann professzorral és másokkal való állandó együttlétemet nem kell külön megemlítenem.

31.

Vesnicel sokszor találkoztam és ilyenkor kicseréltük nézeteinket és híreinket az általános helyzetről és a minket érdeklő kérdésekről; a párisi szerbek egy ifjú csoportja sokat támadta Vesnicet – ebben sok volt a személyeskedés, politikailag igazságtalanul jártak el vele szemben.

Érdekes volt viszonyom Izvolskijhoz. Az Ahrenthal elleni küzdelem közel hozott minket egymáshoz s ezért elvártam, hogy ügyünk iránt figyelmes lesz. Az Ahrenthal-affairról beszéltünk Izvolskij mégis tartózkodónak látszott; lehet, hogy mert már ép úgy nem érdekelte a dolog, mint engem: sokkal fontosabb dolgaink voltak

mostanában. Véleményemet megerősítette az, amit megtudtam: Buchlauban sem Ährenthal, sem Izvolskij nem egyeztették pontosan és határozottan össze különböző követeléseiket; a dolgot idáig nem derítették fel kellőképpen, az sincs megállapítva, amit legutóbb Pokrovskij moszkvai professzor állított, hogy tényleg vettek-e fel jegyzőkönyvet, vagy sem? Úgy tudom, hogy ezt a jegyzőkönyvet seholsem találták.

Az oroszországi és főleg az udvar körüli helyzetről Izvolskij kimerítően és hazája jövője iránti aggodalommal beszélt. Láttam, hogy jól ismeri az udvart, főbb személyiségeit és magát a cárt is. Szavakban mérsékelten, de lényegben elég élesen bírálta a helyzetet, noha az udvarnak s főleg a cárnak feltétlen híve volt. Ebben típusa volt a józan gondolkodású, tisztességes orosz főhivatalnokoknak, akik átlátták és elítélték a helyzetet, de keveset vagy semmit sem tettek megváltoztatásáért. Elmondtam neki Oroszországról szóló véleményemet, *nem* tudott és *nem* akart ellentmondani.

Mint annyi más hivatalos orosznak, Izvolskijnek sem volt rólunk tiszta képe. Egész nyilvánvalóan csak a szlávokra vagy pravoszláv „testvéreire” gondolt; kik egyesítése programjában nem szerepelt. A horvátok maradjanak külön, ha önállóak lesznek is. Ilyen szellemben beszélt különböző emberekkel, akik részletesen közölték szavait; világos volt, hogy Oroszországból nem kapott hivatalos tervet a szláv ügyről. Briand közbelépése őreá is jelentős hatást gyakorolt. Megígérte, hogy Párisban és Londonban támogatni fogja ügyünket s meggyőződtem róla, hogy megtartotta Ígéretét.

Izvolskijval állandó összeköttetést tartott fenn Svatkovskij, aki akkoriban kijött hozzám Párisba.

Különféle pártállású, Párisban lakó oroszral tárgyaltam. Szervezkedő gyűlésünk is volt, amelyen én és dr.

Benes jobb orosz hírszolgáltatást és a külföldön élő orosz politikusok tömörítését kívántuk. Siralmas látvány volt szervezetlenségük és szervezhetetlenségük.

Izvolskijről logikusan térhetek át annak a megállapítására, milyen volt akkoriban Nyugaton a hangulat Oroszországgal szemben. A nyugati államok Oroszországhoz való viszonya megromlott. Franciaországot kötötték megegyezései és hivatalos barátsága, de a francia politikus társadalom egy meglehetősen tekintélyes része Oroszországgal szemben mindig állig begombolkozott volt, egy másik csoport már-már ellenséges érzületű. A liberálisok és főleg a radikálisok és szocialisták nem szerették a cárizmust, előbb theoretikusan, majd a háború kitörése után gyakorlatban is küzdöttek ellene lapjaikban és propagandájukkal. Anglia Oroszországhoz való viszonya megváltozott néhány év előtt; de a szélesebb angol körök nem változtatták meg kedvezőtlen véleményüket. Olaszországban a háború kezdeté vei bizonytalan s inkább kedvezőtlen volt a hangulat Oroszországgal és a szlávokkal szemben.

Az orosz hadsereg leveretése fokozta az Oroszország elleni rossz hangulatot. Több francia és angol politikus kijelentéséből megtudtam, hogy Oroszország annakidején biztosította Angliát és Franciaországot hadseregének teljes rendjéről és arról, hogy Oroszország nem fél a háborútól, ha Franciaország kellőképen felkészült. Az oroszok vereségét sok francia és angol politikus az orosz Ígéret be nem tartásának s megtévesztésnek minősítette. Ám azt hiszem, Oroszország nyugati ismerőinek is kritikusabb szemmel kellett volna megítélni az orosz ígéreteket. A japán háború alkalmat adott az orosz hadvezetőségnek a hadsereg fokozottabb reorganizálására, ám ez a szükségesnél sokkal kisebb mértékben történt meg.

Ilyen hangulatban ismételte meg Denis professzor korábbi kérését, hogy előadást tartsak a Sorbonneon a szlávokról; egy szláv kérdésekről szóló felolvasássorozat kezdetét jelentette volna ez, amilyeneket már Londonban a King's College rendezett, s Denis úgy vélte: e felolvasással megnyugtathánám a politikai nyilvánosságot a magunk és az összes szláv nemzetek politikai törekvéseit illetően; mert hisz e törekvések távol állnak az agresszív orosz imperializmus szellemében vett pánszlávizmustól. Denis bizonyos helyén nemvaló szláv expektorációkra is utalt, amelyek Konicek úr s utána más honfitársaink lelkiismeretét terhelik. Dürich képviselő erősítette az ilyirányú szlávtságot az orosz dinasztia iránti rajongásával és avval, hogy a cseh nép orthodox hitre való áttérését ígérte; nézeteit Párisban mint Kramar képviselő programját kolportálták és az osztrákbárátok és ellenségeink nagy készséggel használták fel ezt. (Egyszer s mindenkorra kijelentem itt, hogy az osztrák és magyar ügynökök gyakran felültették naiv embereinket és értettek hozzá, hogy velük mindenféle értelmes – és értelmetlen dolgot mondassanak.)

Azt hiszem, hatott Franciaországra és Angliára Vilmos császár és Bethman Holweg kijelentése is, hogy a háborút az orosz pánszlávizmus idézte elő.

Február 12.-én megtartottam tehát a Sorbonne-on a szlávokról és a pánszlávizmusról szóló előadásomat, amelyben az igazsághoz híven bebizonyítottam, hogy a szlávoknál és oroszoknál nincs meg az a fajta imperializmus, aminőt a német pangermanizmus hirdet. Acárizmust nem vettem persze védelmembe, ami nem jelentette azt, hogy cserbenhagytam volna a szláv eszmét; a Sorbonne-on a szláv tudományok intézetét akartuk felállítani, tudományos revuet is alapítottunk. „Le monde slave“ címen s mindenütt nyilvánosan együttmű-

ködtem a délszlávokkal, a lengyelekkel s később az ukránokkal is. És kitűnő viszonyban voltam nyugaton mindehnyütt az oroszokkal. Szlávok vagyunk, azok is akarunk maradni, de világnemzet: európai szlávok.

Az oroszok iránti szimpátia meggyengülésének egyik főoka volt különböző orosz pártok a nyugati államokban s főleg Párisban tartózkodó tagjainak viselkedése. Mikor kisebb orosz hadsereg érkezett Franciaországba, a franciák s főleg katonai köreik erősen megbotránkoztak fegyelmetlenségén. Ez később jóval felolvasásom után hatott csak, de jónak látom mindezekkel kapcsolatban megemlíteni.

32.

Ezen párisi tartózkodásom alatt állandóan együtt voltam Stefánikkal.

Stefánikot még diák korában ismertem meg Prágában, szegény fiú volt és én igyekeztem életét megkönynyíteni. Prágából (azt hiszem 1904-ben) Párisba ment és a párisi csillagászati obszervatórium titkára lett. Különböző csillagászati missziók és tudományos munkák teljesítésére a Mont Blancra, Spanyolországba, Oxfordba, különböző távoli államokba, még Turkesztánba, Algírba, Délamerikába, Tahitiba is kiküldték.

Szeretnék Stefánik háború alatti munkájáról néhány jellemző közlést adni. Nem lesz ez tökéletes jelentés, sőt talán itt-ott éves is; a háború alatt, ezen párisi tartózkodásom előtt, azt hiszem, nem álltam levelezésben Stefánikkal, nem is találkoztunk, csak ismerőseink közvetítésével küldtünk egymásnak időnként üzenetet. A háború legelején, működése kezdetén, közbenjárt egy barátjánál, a párisi rendőrség egy tagjánál, hogy minden cseh, szlovák és más szláv állampolgár, akiket eddig Ausztria polgáiraiként kezeltek, minden a szövetséges államok

polgárait megillető előnyben részesülhessen. S rögtön nekilátott propagandánkhoz; elhatározta, hogy naponként legalább egy szövetségest nyer meg ügyünknek. Önként jelentkezett a francia hadseregbe; 1916 júliusában részt vett az Aisne melletti és az yperni csatákban. Mint repülőtisztet Szerbiába küldték. Repülőgépe Albániában lezuhant és Valonából egy külön torpedóhajón érkezett (november végén) Rómába, ahol Barrére francia követtel és Sonninóval ismerkedett meg. Röviddel ezután (1916 februárjában) egy párisi kórházban találkoztunk, ahol súlyos gyomoroperációt végeztek rajta. Mint csillagász kitűnően értett a meteorológiához s e szakban a francia fronton felállított meteorológiai állomásokkal tűnt ki. A háború előtt francia állampolgárrá lett s mindenüvé bejuthatott, ahová franciákon kívül mást nem engedtek. Felgyógyulása után Olaszországba ment s ott dolgozott értünk. 1916 nyarán (július vagy augusztusban) Oroszországba utazott, ahol alkalma nyílt katonai tekintélyekkel s magával a cárral tárgyalni. Kuriózumként említem, hogy a cár engem Stefánik útján nagyon barátságosan üdvözöltetett s felszólított: folytassam politikámat; ez ép abban az időben történt, mikor a belügyminisztérium Dürichet játszotta ki ellenem. Stefániknak Oroszországban (a francia kormány részéről is) ellensúlyoznia kellett Dürich és társainak túlzásait. Az úgynevezett „Kiewi jegyzőkönyvben“ megpróbált megegyezni Dürichhel.

Stefánik 1916 végén Oroszországból a román frontra utazott, ahol több száz hadifoglyunkat szervezte meg Franciaország számára; 1917 nyarán ez a sereg el is indult. 1918 januárjában visszatért Oroszországba és Párisba utaztában nálam töltött (1917 áprilisában) Londonban néhány napot. Párisban akkoriban délszlávokkal

és olaszokkal állt szorosabb összeköttetésben s Rómába is elutazott. Nyáron (júniustól októberig) Amerikában volt s ott cseh és szlovák önkénteseket toborozott – sok katonára számított itt, de csalódás érte; Amerikában Rooseveltet nyerte meg ügyünknek. Jellemzéséül említem, hogy Európába való elutazása napján a Carnegie Hallban tartottgyűlésen különös betegsége következtében oly nagy fájdalmak lepték meg, hogy hordágyon kellett a hajóra szállítani. Ha nem csalódom, Olaszországba sietett akkor.

1918 áprilisában újra Olaszországban volt és hatásos propagandája segítségével megkötötte Orkadóval az április 21.-i és június 30.-i egyezményt. Ősszel, szept. 6.-án, Janin generálissal szibériai hadseregünkhöz utazván meglátogatott Washingtonban. 1919 februárjában visszatért Oroszországból; hadseregünket Szibériából Turkesztánon át a Fekete és Földközi tengerhez akarta küldeni; tervét nyilván a Középázsian át vezető orosz vasútvonalásaz Előázsian a törökök ellen operáló hadsereg érlelte meg. Belátta mindazonáltal, mily körülményes ez a terv és utóbb Párisban Foch marsallt is megnyerte a Wladivostokon át való szállítás tervének. Párisbansokakat győzött meg arról, hogy az oroszok képtelenek offenzívát kezdeni a bolsevikok ellen.

1919 tavaszán Rómán át készült hazafelé. D, Annunzioval akart beszélni, de nem találta Velencében. Május 4.-én repült fel Udinében – s még aznap hazai földön halt meg...

Párisi tartózkodásom alatt minden nap találkoztam Stefánikkal és Benessel. Minden, mozgalmunkra nézve fontos körülményről, a szövetséges államok jelentősebb személyiségeiről hosszabban tárgyalhattunk így és további akciónk tervét részletesen megállapíthattuk. Párisban akkoriban orosz katonák áthozataláról tárgyaltak. Az oroszok nagy Ígéreteket tettek (40.000 emberről

volt szó havonta) végül egész jelentéktelen orosz csapatok érkeztek – s mint említettem – sajnos, demoralizált állapotban. Ez a körülmény Oroszország tekintélyét Franciaországban s a szövetségesek előtt még inkább aláásta. Azt hittük akkoriban, hogy orosz foglyainkból képzett hadseregünket is áthozhatjuk az oroszokkal Franciaországba – Stefánik ebben a francia kormány által is támogatott ügyben utazott Oroszországba. Megbízható oroszországi küldönceim útján s többfelől kapott híreimből tisztán láttuk azonban, hogy az orosz kormány nem kívánja hadseregünk megalakulását és Franciaországba való szállítását s hogy oroszországi katonaságunk politikailag és szervezés tekintetében erőtlenné vált. Ezért kellett egyikünknek Oroszországba utaznia.

Elhatároztuk továbbá, hogy Stefánik olaszországi foglyainkból is hadsereget alakít s azokat is, ha lehet azonnal átküldi Franciaországba. Minél nagyobb katonai egységet akartunk lehetőleg egy harctéren összpontosítani s volt egy további tervünk is: hadseregünkkel és a szövetségesek haderejével a háború végén Berlinbe akartunk jutni s onnan Dresdenen át haza. Olaszországban s főleg az olasz hadseregben sok barátot szerzett Stefánik azáltal, hogy (1917 tavaszán) a felső Isonzónál repülőgépről egy Cadorna által sem ismert erős osztrák osztagot fedezett fel, amely az olasz állásokat könnyen meglephette volna.

Stefánik a Vatikánnal is jó viszonyban volt s a háború végéig ápolta ezt az összeköttetést; ő, a protestáns szlovák lelkész fia, jól megértette, mily fontos tényezője ügyünknek a világháborúban a Vatikán.

Stefánik propagandája nagy hasznára volt ügyünknek. Barátainak és tisztelőinek széles köre vette lassanként körül; propagandáját inkább az apostolok, mint diplomaták, vagy katonák módjára fejtette ki. Páris-

ban és Rómában sok mértékadó helyen (Briandnál stb.) egyengette úgy Benes, mint az én utamat. Ha rágondolok, a világon átzarándokoló kis drótoslegényünk alakja jut eszembe; – csakhogy ez a szlovákunk az entente harctereit, minisztériumait, politikai szalonjait és királyi udvarait vándorolta be. A hadseregnél befolyásos barátokat szerzett; – Fochnak ő beszélt először rólunk és Ausztria elleni mozgalmunkról. A kormányban és a bürokráciában persze neki is voltak ellenségei.

Stefánik politikailag konzervatívabb volt mint én: Washingtonban 1918 októberében, amikor önállóságunkat kikiáltottuk, röviden megformulázott programomat nem helyezte. Attól félt hogy egy konzekvensen demokratikus republika eredményes megszervezéséhez és kiépítéséhez nem értünk. Rövid idő múlva azonban elismerte intézkedéseim helyességét és tiltakozását visszavonta.

Nem ismerte a prágai viszonyokat és a szereplőket, s ez sokszor volt útjában; politikailag sem volt mindig eléggé óvatos; a kiewi paktumot úgy szerkesztette meg pld., hogy abból könnyen magyarázhattak nemzetiségi programot, holott állandóan történelmi jogainkat hangsúlyoztuk. Mentségül szolgáljon, hogy ez atévedés Dürich képviselő lelkiismeretét is terheli; Stefánik Szerbiában sem volt politikailag előrelátó: félreismerte hadseregünk állapotát s félreismerte a mieinket s az oroszokat (Kolcakot) is.

Maghatóan szeretett engem Stefánik; hűségét mindvégig viszonztam s küzdelmünkben való segítségéért hálás voltam. S mégis érdemli mindannyiunk háláját.

35.

1916 február 26.-án visszatértem Párisból Londonba. Párisi tartózkodásom idején megfigyelhettem a két

háborús nagyváros közti különbséget. Páris egy gyászoló város benyomását tette. Victor Hugó fővárosa, a világbéke fővárosa, mintha civilizációnk Nekropolisává lett volna; többször úgy véltem, Verdun ágyúinak dörgését hallom. Elutazásom előtti napon esett el Douaumont...

Londonban a háborúnak nyomát sem lehetett látni, nyugalom, a szokott élet és forgalom volt mindenfelé; később lépet csak fel – lassan, de annál komolyabban a háborús izgalom. Katonák s nemsokára sebesültek jöttek-mentek s végül a német rövidlátásnak sikerült Londont és Angliát a Zepelinekkel izgalomba hozni, mikor ezek a sztratégiailag egyáltalán nem fontos Londont és más angol városokat bombázták.

Közel két évet töltöttem Londonban; már háború előtt is szívesen időztem itt s most is örömmel láttam az angolok vendégszeretetét s az óriási várost, amelynek több lakosa van, mint egész Csehországnak. Észrevétlenül elmerülhettem ebben az embervadonban s egészen munkámnak szentelhettem magamat. London északi negyedében, a Hampsteadon laktam – mintegy falun már – s omnibuszon jártam a városba; innen figyeltem az utcai életet és evvel hoztam be az elvesztett időt. Ha nagyon esett, vagy havazott, a földalatti vasúton jártam. Autóra nem tellett még akkoriban.

Londonban öreg barátaim kedves hármasa várt: Mr. Steed, Mme. Rose és Seton-Watson. Körük volt barát-ságos menedékhelyem és a centrum, amelyből politikai köreimet napról-napra kiszélesítettem. Mr. Steed még Bécsben az Ahrenthal-afférrnál és később a Pasic-Berchtold-ügyben volt segítségemre. Seton-Watsonhoz Szlovákia hozott közelebb. Mindhárman jól ismerték Ausztria-Magyarországot és Középeurópát – s ez körünket annál otthoniasabbá tette. Steednek háza nemcsak

az angol politikai világ, de a franciák s úgyszólván egész Európa legalább is a szövetségesek és semleges-politikusaink találkozóhelye volt; katonák, újságírók, bankárok, képviselők, diplomaták, minden tevékeny politikus megfordult nála. Az assisii szent Ferencről szóló munka szerzőjére, Sabatier professzorra és sok más jelességre emlékszem például.

Steed és Seton-Watson urak nagy érdemeket szereztek felszabadításunk munkájában; nemcsak avval, hogy általuk a Northcliff-lapokban propagálhattam programunkat s hogy segítségükkel London minden befolyásos körébe bejuthattam, hanem azáltal is, hogy úgy Steed, mint Seton-Watson programunkért harcoltak s hogy mint angol politikusok az osztrákellenes programot magukévá tették.

Mr. Steed rögtön megérkezésem után, 1915 októberében, székfoglaló előadásommal csaknem egyidejűleg az „Edinburgh Review“-ben egy programot hozott London nyilvánossága elé, amelyben a tartós béke főfeltételül Ausztria-Magyarország radikális megváltoztatását, a délszlávok egyesülését és az egyesült „Cseh-Morva-Slovák állam“ felállítását követelte. Párisba való elutazásom után ugyanezen lapban Mr. Steed (1916 áprilisában) egy béke programot tett közzé, amelyben egyebek közt a délszláv államok egyesítését, Lengyelországnak orosz kormányzás alatti önállóságát, egy független, vagy legalább is autonóm Cseh-Morva-Szlovák országot, egyesített Romániát stb.-t követelt. A tartózkodás, amellyel önállóságunkról beszélt, a harc-téri helyzet következménye volt; ez a rezerváltság később megszűnt.

Mr. Seton-Watson programunk felállításánál és propagálásánál „New Europe“ című hetilapjával volt segítségünkre; e kiváló lap nagyon jelentős hatást tett

mindenfelé; bizonyoság erre, hogy voltak ellenségeink, akik Seton-Watsont mindenáron a lövészárkba akarták küldeni s meg akarták neki az írást tiltani.

Barátaink nyilatkozatai és közlései Franciaországban, Olaszországban és Amerikában is erős visszhangot keltettek. Mr. Steed Olasz- és Franciországgal állandó összeköttetésben volt és gyakran utazott át ezekbe az államokba (felolvasást tartott s egyéb propaganda-tevékenységet fejtett ki); politikai nézetei személyes befolyásával így mind szélesebb számottevő politika körben terjedtek és erősödtek. Mr. Steednek is voltak, -ha ritkán is – kellemetlenségei hivatalos körökkel; Lord Northcliff és a „Times“ rögtön a háború kitörése után a hivatalos külpolitika ellen foglaltak állást; a Foreign Office 1914/15 telén minden összeköttetést megszakított a „Timessel“. Csak 1915 tavaszán változott meg a helyzet.

34.

Londonból Franciaországgal nemcsak Benes útján álltam állandó összeköttetésben, de a Londonban élő és az időnként Londonba jövő franciák révén is; személyem élő szövetsége volt Franciaországnak és Angliának. Organikus családi, személyi volt e szövetség; feleségem egy délfraanciaországi hugenotta család sarja (Garrigue délfraancia hegység) és nagy kitérővel Dánián át jutott Amerikába. Családom ifjabb generációjában a cseh (szlovák) nyelv mellett francia és angol volt a társalgás nyelve. S nem véletlen, hogy első prágai cseh értekezésem az angol Humeról és a francia Pascalról szóltak.

Franciaországgal lelkemben gyerekkorom óta összenőttem. Tizenhárom éves koromban kezdtem franciául tanulni; bár a háborúig nem sok franciával álltam összeköttetésben, állandóan figyelemmel kísértem és élénken

átéltem irodalmát. Oly behatóan foglalkoztam Franciaország kulturájával és irodalmával, hogy nem is éreztem szükségét a Franciaországba való ellátogatásnak. A háborúig – havrei partraszállásoktól eltekintve – nem is voltam Franciaországban.

Gyakran mondják, hogy Comte volt rám legerősebb hatással; társadalomtudományi tanulmányaimra talán találó is ez, de Comte pozitívizmusát ösmeretelméletileg túl naivnak találtam. Comte Hume tanítását követi, de a tradíció s az úgynevezett közvélemény erejével legyőzi utóbbi szkepszisét. Comte pozitívizmusa nagy hatást keltett Franciaországban, ahol mindig nagyra becsülik a tudományt s a tudományos módszereket (lásd a matematikus Poincarét!); de a világosság és pontosság utáni pozitívista vágy könnyen esik egyoldalú intellektualizmusba. Descartes ész-kultusza a forradalomig és a forradalom utáni pozitívizmusig alapjában nem más, mint Kant „matematikai előítéletei“ és „tisza értelme“ s ez Franciaországban ép úgy fiaszkóval végződött, mint Németországban, Comte fetiszista lett s utána itt-ott vad romantizmus következett. Az ünnepelt francia „világosságra“ is jó vigyázni néha!

Már régen foglalkoztatott a francia forradalom és restauráció problémája; egyrészt Rousseau, Diderot, Voltaire (akit valahogyan nem tudtam szeretni) s mások, másrészt de Maistre, továbbá Tocqueville és mások. Fontosabb neveket említek csak, de megismertem a többi kisebb-nagyobb idetartozó gondolkodót is.

Comteban a francia forradalom és a restauráció összefüggése érdekelt; a pozitívizmus és az emberszeretet pozitívista vallásának megalakítója de Maistre politikáját valósítja meg.

A francia romantizmuson meglehetősen gyorsan estem át. Már kora ifjúságomban gyönyörködtem Chateau-

briandban és az egész romantikában; Kollár megjegyzései a romantikáról már akkor meghökkentettek, de viszonylag csak jó sokára lett világos előttem a romantizmus beteges eleme. Bizonyosága ennek több kritikai megjegyzésem ama szellem ellen, amelyet gyakran „dekadenciának“ neveztem (nem egészen helyes megjelöléssel). A rendkívül ideges, majdnem perverz sexualitás tűnt a francia romanticizmusban leginkább szemembe; azt hiszem idáig ennek az érzésnek Musseta tulajdonképeni reprezentánsa Franciaországban. A romantika ez ágazatában a katolicizmusnak a quasi-katolikusokra való hatását kerestem (azt hiszem helyesen): a katolicizmus a maga aszketizmusával és nőtlenségi ideáljával túlságosan kiemeli a nemiséget s annak jelentőségét mára legzsengőbb korban is nagyra növeli. A francia irodalom kiemelkedő érzékiségét a katolikus nevelés rovására írom. Charles Guérin, a katolizáló költő „a pogány test tüze és a katolikus lélek földöntúli vágyódás közötti örök küzdelemének magyarázza ezt. Smár nem is aszketizmus, de túlzó vallási transcendentizmus az, amely a szkeptikus és hitetlen katolikusokat a legszélső naturizmus e végletéhez vezeti. Összehasonlítottam a franciákat és olaszokat az angolokkal, amerikaiakkal és németekkel. A protestáns (és orthodox) népeknél és íróknál nincs meg ez a sexualromantika s nincs ez a különös blaszfémizmus sem, amelyet egyrészt a transcendens vallásos világ és az askéte eszmény, másrészt az átélt, való élet közti különbség váltott ki. Nyugtalanít ez a különbség és felizgat. A protestantizmus kevésbé transcendens és realisztikusabb. Drasztikus és rendkívül jellemző pld., mikor Baudlaire egy katolikus Madonna ideálját a naturalisztikus Vénusszal hozza romantikus kapcsolatba – ugyanaz a saltó mortale ez, mint amellyel Comte-nál kapitulált a pozitívista tudo-

mány a fetisizmus előtt. Zola e salto mortale naturalista regényeiben vitte végbe, a nem pozitív pozitivizmus és a durva romantizmus e különös vegyületeiben.

Kellemesen leptek meg Carrières irodalmi tanulmányai a romantizmusról, amelyeket most ismeretem meg. Ugyanazt mondja, amit kísérleteimben én igyekeztem kifejtetni. Franciaország eddigi szellemi fejlődésének nagy feladata a romantizmus elemzése és kritikája; Tocqueville és később Taine és Brunetiére erősen elítélték a romantizmust s ma is a romantikának nagy sereg ellenzője él: Seilliére („El Rosseautól“) és tanítványa, Lasserre, Faguet, Gillouin és mások, Maurras is.

E nevekből is látjuk, hogy ellentétes nézetek és célok toborozták össze a romanticizmus ellenségeit. Maga a probléma erkölcsi, elsősorban erkölcsi; – az t. i., hogy Franciaországban a régi uralom – végeredményben a katholicizmus-elleni forradalom túlzott naturalizmusba és sexualitásba, egészségtelen s ép ezért dekadens sexualitásba süllyedt. E dekadenciában Franciaország, sőt a többi katolikus állam és általában, az egész modern világ nagy problémáját látom.

S az is bizonyítja e probléma égető voltát, hogy a legkiválóbb francia Írók is (Rachilde-Colette-Marx) nagy mértékben követik ezt az irányzatot.

Természetes, hogy Londonban és Párisban sokat foglalkoztam ezekkel az irodalmi és erkölcsi kérdésekkel; szoros kapcsolatban volt ez a probléma a háborúval; nagy és komoly kérdésnek látszott: hogyan fogja Franciaország, de különösen intelligenciája a háború nehézségeit kibírni? Nem ismertem ugyan el azon érvek helyességét, amelyekre támaszkodva a pangermánok Franciaország és a román nemzetek végső dekadenciáját megjósolták, de egy átmeneti dekadenciát is nagy

veszélynek tartottam s e veszély azért látszott fenyegetőnek, mert Franciaország népességének a franciákat oly erősen nyugtalanító csökkenése is ezzel az erkölcsi dekadenciával áll feltétlenül összefüggésben. S e veszélyt a szövetséges államok győzelme sem háríthatja el, bár e győzelem azokban a napokban mindennél fontosabbnak látszott.

Sokat beszéltek – amint már említettem a francia csapatok közt felmerülő rendetlenségről is, amelyet nem lehetett kizárólag a vérontás elleni pacifista ellenállással magyarázni; sokat töprengtem: nincs-e ez a jelenség szoros összefüggésben a dekadencia kérdésével? Joffre, mondják, a legkeményebb szigorral tudott csak rendet teremteni a hadseregben. Meggyőződtem róla, hogy e panaszok túlzottak.

A passzivitáshoz vezető (s éppen az intelligenciában és főként Párisban jelentkező) dekadenciával szemben őszintén el kell ismernünk: erős aktivista mozgalom is volt Franciaországban. A Barrés féle nacionalista irányzat az egész háború alatt bevált; Barrés mellett Bourget és Maurras edzették a fiatalságot a pangermanizmus elleni küzdelemre. Maurras és Bourget nevei az új katolikus mozgalommal állnak szoros kapcsolatban, de e mozgalom legbefolyásosabb része – a fiatalság köréből – demokratikus érzelmű. („Silón“.)

A katolikus mozgalom és általában a vallási kérdés a forradalom és főleg de Maistre óta legfőbb kérdése Franciaországnak, ép úgy, mint minden más államnak; az iskoláért folytatott küzdelem, az egyháztól és az államtól való elválasztása mindig és mindenütt napirenden vannak. A francia katolikus mozgalom szellemében nem egységes és legfőbb irodalmi képviselője (pld. Claudel, Péguy) egyáltalán nem orthodoxok; Maurras a nemzeti klasszicizmust köti össze a katolicizmussal,

mások a katolicizmusnak a modern kor különböző elemevei való szintézisét ismét más módon kísérlik meg. E különböző irányzatok nagy hatást keltettek és keltenek és egész Franciaországra felújítóan hatnak. Péguy hősi halála nagyon jellemző.

Péguyt kívül ifjú írók egész sora esett el a harctéren s e tény sokatmondóan jellemzi a modern Franciaország minden irányzatát.

Az inkább politikai nacionalizmus mellett egy másik aktív propagatorikus, erélyes irányzat támadt; a régibb humanizmusból és nemzetköziségből kialakult realista európaiasság és internacionalizmus. Egyik oldalon az írók: Romain Rolland, Suarès, Claudel, Péguy, akikhez ily vonatkozásban Jules Romaint is sorozhatjuk; másrészt Jaurest, aki hasonló módon egy új patriotizmus alapján álló konkrét nemzetköziségért harcolt. Egy oly internacionalizmusért, amely nem a megtorlás vágyából fakad, hanem az összes nemzeteket pozitív kapcsolatban harmonikus egésszé tömöríti.

A francia gondolkodás e különböző egyéniségeiben és vezetőiben nagy, közös vágy élt a tevékenység után, – kisebb-nagyobb mérvben világosan tiltakoztak a pozitívista örökség absztrakt intellektualizmusa és a szkepszis ellen, amelynek Anatole France volt legművészebb képviselője; Bergson intenciója és filozófiája is kísérlet e küzdelemre: élan vital ferveur ardent sérénité effort, ezek és hasonlóak Bergson, Gides, Claudel, Jaurès jelszavai, amelyeket Soréi a „violence“ elvéig fokozott. Többet láttam ebben, mint amennyire maguk a franciák ráésméltek: a német pszichológia és aktivizmus hatását és a Kanttól Nietschéig terjedő emocionálizmust.

Ennek az európai irányzatnak, amelyben a német, skandináv, angol, amerikai, hatásokon kívül erős orosz hatás is keveredett, gyakorlati megerősítését láttam

magában az ententében, Franciaországnak Angliával, Oroszországgal és később Amerikával való tényleges szövetségében. Legyőzi-e ez a megértés és a háború a romantikus dekadencia beteges elemeit? Ép a legjobb és a legmodernebb szellemek ismerik legjobban és analizálják állandóan a hanyatlás és a regenerálódás problémáját; ép ezért jellemző a francia irodalomra a komplikált regényforma, a regénysorozat, amely egész korszakok analizálásával igyekszik a modern Franciaország képét megfesteni: Balzacon kívül Zola, Rolland, újabban Martin du Gard és mások írnak így.

35.

Párisi és londoni tartózkodásom, az angolokkal és franciákkal való állandó együttlétem, a francia és angol katonaság megfigyelése a francia-angol harmónia és ellentét, az angol és francia irodalomról való gondolataim, mindez a francia és az angol kultúra összehasonlítására ösztönzött.

Az angol filozófusok között főleg Hume kötött le a modern szkepszis nagy problémája, amelyet Hume noetikusan és erősen formulázott meg; azért hasonlítottam Comte-tal össze, mert Comte (mint Kant is) Humból indul ki. Mily nagy különbség van azonban kettőjük között: a francia Comte visszatér a fetisizmus-hoz és a megváltást a régi-új vallásban látja, az angol (skót!) az emberiség etikájával menekül saját szkepszisétől (s nem az emberiség vallásával, mint Comte!) íme a katolikus – és a protestáns.

Az új filozófusok között John Stuart Mill (aki bizonyos mértékben szintén comteista), az angol empirizmus képviselője, volt rokonszenves nekem; mellékesen felemlítem Buciét is, akinél a történelem lényegét ta-

nulmányoztam. Darwin mindig nagy problémám volt – elvettem s idáig mindig elvettem a darwinizmust, de az evolucionalizmust semmi esetre sem; Spencer, mint az evolúció filozófusa és mint szociológus rendkívül érdekelt.

Az angol filozófiánál sokkal többet foglalkoztam – őszintén szólva – az angol és amerikai irodalommal. Majdnem tökéletesen megismertem azt s itt az irodalomban tudtam csak a romantikus dekadenciához való vonatkozásukban az angolokat és franciákat jól összehasonlítani. Rosettet és Wildet már régen tanulmányoztam; itt Londonban a kelta renaissanceről való ismereteimet szaporítottam és verifikáltam a francia romantikus szexualitásról való analíziseimet; az újak közül – úgy láttam. W. L. Georget és az idősebb Geoye Mooret kellett tanulmányaim tárgyává tenni. És íme, a háború után Joyce-ban látom a katolikus romantikus dekadencia legtanulságosabb esetét; a metafizikai és vallásos transcendentizmusból és aszkétizmusból a naturalista és szexuális terrestrizmusra való átmenet Joyce-nál szinte kézzelfogható.

Ezt a francia Íróknál oly erős dekadens elemet az angoloknál nem találom. De nemcsak a francia irodalomban: a spanyol, az olasz, – a németosztrák irodalomban különösen – a lengyeleknél és nálunk is ráakadunk erre. Az angol irodalom történészei megállnak ennél a különös jelenségnél; sokan nagyon felületesen angol prüdériáról és álszeméremről beszélnek, mások nem tudják okát adni ennek a tagadhatatlan különbségnek. Anglia és Franciaország, a protestantizmus és a katolicizmus – ez a dolog magyarázata; a velünk született emberi erkölcs egyrésztől és a vallási transcendentizmus másrésztől. S ezért nincsenek Angliának és az angolirodalomnak olyan krízisei, mint a franciának s Francia-

országnak nincs itt dualizmus a test és lélekközi párviadal. Lawrence kivétel, ő dekadenciáját Freud olvasásával szívta fel. A katolikus írek azonban Franciaországgal rokonok. Egészségesebbnek látom az angol irodalmat-s mégis ha Taine nyomán felteszem a kérdést: Musset, vagy Tennyson? a válasz: Musset is, Tennyson is, a franciák is, az angolok is, az amerikaikkal – de a kritika lencséjén keresztül.

A dekadens erotika e magyarázatánál felvetődik persze a kérdés: igaza van-e annak, aki a dekadens erotikát temperamentumbeli és faji problémának tartja? Mily helytelen magyarázat s egyes nemzetek mily felületes megfigyelése ez!

Röviddel Párisból való visszatérésem után ünnepelték Charlotte Brontënek centenáriumát. Brontë legkedvesebb írónőm; romantikus, de máskép, mint a franciák; tiszta és mégis erős, erőteljes, de mégsem oly materiális szerelmek ábrázolója. Újra elolvastam munkáit s Elizabeth Browningét is. S meggyőződtem róla, hogy az angoloknak van aránylag a legtöbb és legtehetségesebb Írónőjük; régebben ismertem már MrsHumphry-Wardont, May Sinclairt (Corelli néhány regényét, Ouida naivitásait és a Tauchnitz-gyűjtemény más írónőit) s itt voltak az újak: Reeves, Ethel Sidgwick, Kaye-Smith, Richardson, Delafield, Dane, Woolf. Az angol irodalomnak Jane Austertől Charlotte (és Emily) Brontën át George Eliot-ig és Elisabeth Browningig meglepően sok és erőteljes Írónője van, a férfiírókhoz viszonyítva több mint más országok irodalmának (az amerikaiakét is beleértve.)

A nő nyilvános tevékenységekbe való bekapcsolódását jelenti ez; asszonyaink megszabadultak a háremkonyhától. Mint mindenütt, Londonban is megfigyelhettük a háború alatt, hogyan nyomul be a nő oly

hivatásokba, amelyek eddig a férfiak voltak fenntartva. A háború után a férfiak hazatérével megváltozott ez, de a nők szaporították jogaikat s ezzel felelősségüket is. Az újságokból s privát közlésekből rengeteg női öngyilkosságról hallottunk; a statisztika is megállapítja ezt és a nő szokatlan megterhelésével, elhagyatottsága borújával stb. magyarázza.

Londonban az irdalomtörténetből és irodalmi kritikákból merített ismereteimet az írók munkáinak olvasásával egészítettem ki; otthon legjobb könyvtáraink is nagyon fogyatékosak. S. Buttler humora nem hatott rám. Th. Hardyt csak szenzációs regényeiből ismertem, most elolvashattam minden munkáját és ép úgy Meredithés (jobban tetszett most, mint régebben.) Az újak közül Gissinget, Galsworthyt, Walpolt, A. Benettet, Conradot ismertem meg, Wellset már ismertem. Elolvastam a fiatalabb Swinnertonnak munkáit s nagyon érdekeltek Hutchinson, Lawrence és mások.

Az angol kulturát a legelőrehaladottabb és – mint ez a háborúban kitűnt-a leghumánusabb kultúrának tartom. Nem mondom ezzel azt, hogy az angolok mind angyalok, de az angolszász kultúra – s ez áll Amerikára is – szerkesztette meg elméletben leggondosabban az emberiség ideáljait és többet tett értük a gyakorlatban, mint minden más nemzet.

S ez háborús nézeteiből s hadvezetésükből is kitűnt. Az angol katona jobban van ellátva, mint bármely hadsereg katonája, jobban bánnak vele, mint bárhova hadsereg egészségügyi felszerelése és betegápolása kitűnő, a háború vallási és erkölcsi ellenzői („conscientiousobjectors“) nézeteiket elég szabadon hangoztathatták. Az angolok szavahihető háborús híreket terjesztettek és sohasem hallgatták el ellenségeik véleményét.

Vájjon ez Anglia gazdagságával függ-e össze? Európa

egyetlen városa sem látszik oly gazdagnak, mint London; átvándoroltam és keresztül-kasul utaztam Londont, a házakon majd mindenütt rendes kilincsek, csillogó bronzok, (szép cégtáblák) a kis előkertek kerítései mindenütt rendben, – minden statisztikánál jobban bizonyította ez Anglia gazdagságát.

Miután a londoni egyetemen felajánlott állást elfogadtam propagandamunkánkon kívül előadásaimmal is foglalkoznom kellett. Nagyon kellemetlen tehernek éreztem ezt akkoriban, de ma tisztán látom, mily kitűnő tanácsadóim voltak Seton-Watson és Mr. Burrows, akik e tanári állás elvállalását oly nyomatékosan ajánlották.

Londonban alapos tájékozódás után hozzáfogtam hivatalos személyiségek látogatásához Első volt ezek között mostani angol követünk, Sir George Russel Clerk, aki akkoriban a külügyminisztériumban dolgozott. Utána a volt bécsi nagykövetet, Sir Maurice Bunsent kerestem fel s a külügyminisztérium sok titkárát, hivatalnokát s általában a kormányzat embereit; Mr. Carrt, Lloyd George titkárát említem többek közt s vele a „Round Table“ című komoly revű egész körét; sokakkal nemsokára személyes érintkezésbe léptem. A revű tanulságos és tárgyilagos cikkeket közölt rólunk és az európai problémákról. A képviselők közül Mr. Whytet, Seton-Watson barátját s későbbi szorgalmas munkatársát a „New Europe“-ban, Sir Samuel Hoart, stb.-temlítem.

Újságírói körökben való összeköttetéseim kibővítéséhez is hozzáálltam; s ebben Mr. Steed és Mme. Rose nagy segítségemre voltak nemcsak azért, hogy a legkitűnőbb újságírókkal és laptulajdonosokkal (csak North-

cliffet, Mr. Garwint az „Observer“ munkatársát, Mr. Diliont, Mr. Har Williamset említem) hoztak össze, de mert így cikkekkel és interviewk-kal is dolgozhattam. Nemcsak angol, de francia, amerikai s más újságírókkal is összekerültem.

Időről-időre különböző körök kiváló embereit látogattam meg. Egy Sir Vincente Evansnál, a krétai kultúra s egyúttal a Balkán s főleg a délszlávok kitűnő ismerőjénél tett látogatásomra emlékszem vissza; szívesen említem Vinograd professzort is. Többször volt alkalmam Lord Bryce-el is találkozni. A középkori császárságról és Amerikáról szóló írásai arra indítottak, hogy Németországról és annak háborús terveiről beszéljek vele. Brycenél Morleyval találkoztam, akinek Gladstoneról szóló munkája Ausztria feletti újabb vitára indított. (Gladstone híres mondása Ausztriáról!) Londonba érkezésem után azonnal felkerestem Mr. Mauricet, a cseh történelem ismert Íróját s nála egész sereg érdekes, főkép pacifista Íróval ismerkedtem meg. Holland-Rose történészre, Bemard Pares tanárra s másokra emlékszem még; O. Browning történésszel irodalmi kapcsolatba jutottam. Külön szívéllyességgel gondolok az ifjú és tevékeny R. F. Youngra.

A politikusok között nagy szeretettel emlékszem meg Hyndmanról, az angol szocializmus nesztoráról, akit nemcsak a szocializmus, de az összes európai viszonyok kiváló ismeretéért becsültek mindenfelé. Mr. Hyndman főleg Ukrajna iránt érdeklődött.

Ch. Sarolea professzorról, a belga születési edinburghi belga főkonzulról is meg kell emlékezmem. Régen ismerem őt is, jelentékeny irodalmi tevékenységét is. A háború előtt jelent meg egy írása, amelyben bebizonyította, hogy Németország nemsokára háborút fog provokálni. Az „Everyman“ c. rendkívül népszerű kitűnő hetilap

szerkesztője volt s e lapban sok teret engedett át propagandánk céljaira.

Mr. Buxtonnal, a bolgárok barátjával is találkoztam, mint ahogy más vagy éppen ellenséges irányzatok képviselőit sohasem kerültem el. Egy előadáson Greennével, a híres történész özvegyével ismerkedtem meg, aki részt vett az ír mozgalmakban. Akkoriban sújtott le a végzet a szerencsétlen Sir Roger Casementre; ennél az esetnél akarom bebizonyítani, ellenségeink mennyit kémkedtek utánunk s miként használtak fel minden eszközt ellenünk. Több írországi lapban jelent meg akkoriban egyszerre ez a hír, hogy Írországba érkezem és részt veszek az ír mozgalmakban. De az osztrák és német ágensek úgy túlfűszerezték ezt a hírt, hogy nem is tartottam érdemesnek megcáfolni. Londonban rekedt egyetemünk egyik magántanára, dr. Baudys, aki Británia ír és általában kelta nyelveit tanulmányozta. Greennével beszéltem munkáinak kiadatása érdekében. Idővel több irrel ismerkedtem meg, akik London állami és más hivatalaiban dolgoztak pl. Mr. Fitzmaurieval, Törökország és a Balkán kiváló ismerőjével. Szívesen utaztam volna, ha időm engedi Írországba; a szépirodalomból és politikából jól ismertem az ír mozgalmat; a mieink régóta szimpatizáltak az írekkel. Főleg az a kérdés érdekelt, hogyan és mily mértékben mutatkozik meg az ír karakter a mai, már írül sem beszélő íreknél? Angol írók jellemrajzaikban sokszor utalnak fajai és vérségi kelta-elemekre. Hogy az ismert mondással éljek; él-e még a nép, amelynek nyelve nem él már? E problémát – ha jól jegyeztem meg magamnak – G. Moore erősen az írek és a maga javára formulázta.

A Pankhurst-hölgyekkel is megismerkedtem. Érdeklődtek mozgalmunk iránt és köreikben támogattak minket.

Meglehetősen gyakran látogattam előadásokat és nyilvános gyűléseket; Mr. és Mrs. Sidney Webbsét pld., akikkel Bernard Shaw is fellépett. Shaw természetesen irodalmi szempontból régen érdekelt, most a politikust és a pacifizmus propagálóját ismertem meg benne. Egy ilyen felolvasáson G. A. Chestertonnal és fivérével (az antiszemítával) is találkoztam s a „John Bull“ tulajdonosát a nacionalista üvöltőt és sovíniszta Horatio Bottomleyt is jól megnéztem; már a háború előtt csúnya anyagi ügyei voltak ennek az úrnak s ezért mandátumáról is le kellett mondania; a háború alatt a „John Bull“ kikiáltója lett és pere újrafelvételét is ki tudta jární. Tehetséges ember volt minden bizonnyal, a háborús patriotizmus tipikus kiaknázója, aki még a generálissimustól is ki tudott magának egy hivatalos meghívást hízelegni. („Patriotism is the last refuge of a scoundrel“ tudta már Johson is).

A gyűlések és vitatkozások rendkívül nivósak voltak, ellenfél az ellenfél bizonyítékait végighalgatta és nyugodtan cáfolgatta.

Propagandánk jól indult, a már említett sajtóiroda és a kirakat megtette a hatását; kikerestük történelmünk-ből az Anna királyné és II. Richard egybekelésével (1382-ben) támadt cseh-angol vonatkozásokat és értékesítettük azokat; kiemeltük Wiklif viszonyát Hushoz és reformációnkhoz, Comeniust és az angol iskolaügy iránti érdeklődést és utaltunk a cseh testvérek angliai és amerikai ivadékaira és Hollárra. S nem feledkezünk meg a walesi herceg címeréről és jelmondatáról sem, amely a crécyi csatából János királytól származik. Jól hatott mindez s különösen, hogy ilyen kölcsönös kulturviszonyban állunk Angliával. Egy epizódot akarok még említeni. Megjelent Londonban Zanardi-Landi grófnő könyve s abban a grófnő Erzsébet királynő és a szeren-

esetlen bajor király természetes leányának vallotta magát, legalább is célzásokat tett erre. A könyv (különösen az úgynevezett első társaságban) nagy feltűnést keltett s a rendőrség foglalkozni kezdett írójával; a grófné egy bátyja is feltűnt a láthatáron s kijelentette, hogy a grófné misztifikációt követ el és csak Mint Bécs ismerőjét, felkértek a rendőrfőnökhöz, hogy nyilatkozzam a dologról; a grófnő fivérét is itt találtam, állításai bizonyítékait adta elő. A grófnő (aki L. C. gróf felesége lett) legfőbb védelmezője könyve első lapján levő, két gyermekével együtt felvett fényképe s feltűnően arisztokratikus külseje volt. Ismertem a könyvet de – noha erősen gyanakodtam-nem tudtam dönten. A grófnő véletlenül lakásom közelében lakott, sétáin egyszer-kétszer észrevétlenül figyeltem s arra a megállapításra jutottam, hogy fivérének igaza van. A grófnő markánsan hasonlított bátyjához és egész habitusában szembeötlő zsidó elemek voltak.

Midőn elmondom még, hogy sorra jártam a különböző templomokat (régén érdekelték egyebek közt a rituálisztikus mozgalmak is), hogy prédikációkat hallgattam végig s hogy megfigyeltem az embereket és ájtatosságukat (az a kérdés érdekelt, hogyan hatott a háború?): londoni tevékenységemről eleget beszéltem.

37.

Oroszország sorsa állandó aggodalommal töltött el; Benckendorff orosz követet időről-időre újra felkerestem. Londonban élt az „Argus“ néven ismert kormánypárti újságíró, Veselicky; egy Dioneo nevű emigránssal és Krapotkinnal is megismerkedtem (Vinogradov professzort említettem már.) 1916 áprilisában megérkezett Péter várról Protopopovval Miljukov és a дума több kép-

viselője. Megegyeztem Miljukovval az Ausztria-ellenes programban. Miljukov ily értelemben tárgyalt már Párisban Benessel is s egy nyilatkozatot tett közzé. Később Oxfordba érkezett, hogy előadást tartson; itt újra részletesebben foglalkozhattunk a politikával és a háborúval. Végül még Amfiteatrovöt említem, aki Olaszországból Londonon át utazott Pétervárra (1916 november végén). Protopopoy napilapjának kiadásával bízták meg s megígérte nekem, hogy radikális-liberális szellemben fogja vezetni. Egy cikkemet adtam át neki, amelyben kifejtettem az oroszok előtt, hogy Ausztriát feltétlenül meg kell semmisíteni. Oroszországban ép úgy hirdetem kellett ezt, mint Nyugaton; a legtöbb orosz ugyanis egy Ausztria megkisebbitéséről szóló tervvel foglalkozott állandóan, amely megkisebbitett Ausztriában mi vinnők a vezető szerepet. Sazonovnak is küldtem Belic belgrádi professor útján egy írást, amelyben Dürich képviselőt ajánlottam figyelmébe.

Oroszországban élöcseheink viszonyairól levél útján külön hírhozóimtól, több orosz férfiútól és Londonba érkező embereimtől értesültem. Pucálka dr. jött ki az elsők között Londonba; szerbiai katonáink érdekében is nagy munkát végzett. Kijött Pavlú szerkesztő is, alkalma nyílt kint Angliát és Franciaországot megismernie és a Nyugatnak Oroszországhoz való viszonyát tanulmányozni. Reiman, Vaněk és Pisecky úrat említem még. Az orosz viszonyokba és oroszországi kolóniáinkba így meglehetősen erős bepillantást nyerhettem s képet alkothattam vezetőikről.

Dmowsky is kijött 1916-ban Londonba; sok mindenben egyetértettünk. Belátta, hogy Ausztria megmaradása a lengyelekre is állandó veszélyt jelent most és a jövőben. A sziléziai kérdéstről keveset beszéltek még akkoriban, közös céljainkhoz viszonyítva alárendelt kér-

dés volt ez, csak később, Washingtonban tárgyaltam róla Dmowskyval.

58.

Sok délszláv élt Londonban; a horvátok és szlovének: Supiló, Hinkovic, Vosnjak, Potocnjak, Mestrovic és mások politikai központjukká tették Londont. Említettem már, hogy Londonban szervezték meg a délszláv külügyi bizottságot. Szerbiából mint londoni követ jött ki Jovanovic, akit már Bécsből is ismertem; elődje Antonievic jó ismerősöm volt. A londoni szerbek közül Savic és Popovic tanár – Írókat említem meg, továbbá az idősebb Velimirovicot s ügyes egyházpolitikai propagandáját. 1916 áprilisában megérkezett a szerb trónörökös Pasiccsal, mindenkettőjünkkel barátságos eszmecserét s megbeszéléseket folytattam.

Az Olaszországhoz való viszony – a londoni paktum – volt a legkényesebb téma a délszlávokra-s rámnézve is. S azért volt oly sürgős e kérdés, mert az olaszok nem sajnálták a fáradságot s Londonban maguk védték a paktumot. Úgy vélekedtem, hogy a béketárgyalásnál az olaszok végül bizonyára engedni fognak; Olaszországot csak ajándékokkal lehetett rávenni a közbelépésre s a kérdés mégis csak az volt: a győzelem szempontjából fontos-e mindannyiunknak Olaszország közbelépése? Mi lenne, ha az osztrákok és németek győznének? A délszlávok ügye is megrosszabbodna nagyon hosszú időre. Délszláv barátaim kevés kivétellel rendkívül élesen helyezkedtek szembe Olaszországgal; taktikailag sokat jelentett azonban, hogy egy részük enyhébb véleményen volt és összekötötést tartott fenn Itáliával. A hivatalos Szerbia e kérdésben nyugodtan viselkedett s ez a horvátok és szlovének bizalmatlanságára és arra a gyakori panaszra adott okot, hogy Szerbia is, épenúgy mint

Oroszország, elárulja a délszláv és általában a szláv érdekeket.

A londoni paktumnak többek között az a jelentősége is volt, hogy annak értelmében, Olaszország kívánságához híven, a Kúria ki volt zárva a béketárgyalásokból; horvátok és szlovének e kérdésben sem éreztek úgy, mint mi.

Itáliához való viszonyunk Olaszországnak a háborúba való belépése után azértis volt rendkívül fontos rámnézve, mert ebben az Ausztriával küzdőállamban rövidesen nagyszámú hadifoglyunk gyűlt össze; e foglyokat, mint Oroszországban, itt is légióvá szervezhattük. A Nemzeti Tanácsnak Olaszország így nagyon fontos lett; meggyezésünk szerint – mint már említettem – Stefánik dolgozott Olaszországban; Benes is odautazott időnként és a párisi olasz nagykövettel állandó összeköttetésben állott. Én a délszlávokkal állandó egyetértésben dolgoztam együtt s ezért ugyancsak sokat kellett a délszláv-olasz problémával foglalkoznom.

Kolóniáink együttműködtek a délszláv kolóniákkal; 1916 augusztusában pld. közös gyűlést tartottunk Ausztria ellen, amelyen Vicomte Templetown elnökölt s amelyen Seton-Watson is felszólalt.

Az Olaszországgal való ellenségeskedés-ügy láttam – kifejlesztette a Szerbia és Horvátország közti régi egyenetlenkedést; személyes ellentétek is támadtak s e nagymérvű viszálykodások már-mára délszláv név jóhangzásának is ártalmára voltak.

Seton-Watson és Steed hűséges védelmezői voltak a délszlávoknak, az olasz kérdésben mindketten a délszláv bizottság álláspontja mellett exponálták magukat. Seton-Watson szervezte meg a rendkívül fontos szerb-angol segélyegyesületet s ennek a mintájára alakult meg valamivel később a cseh-angol egyesület is. 1917 tavaszán Párisban megalakult a montenegrói bizottság kormány

– (király) ellenes irányzattal s márciusban kiadta programját a nemzeti egyesületről.

Sokat voltam Supilóval, Ährenthal elleni segítőtársammal együtt; a délszlávokért való régebbi fellépésem folytán (Boszniaért és Hercegovinaért való állásfoglalásom 1891/93-ban; a zágrábi és a Friedjung per; Ährenthal elleni harcom; a belgrádi per) megkülönböztetett helyem volt a délszlávok körében. Supiló mindjárt az 1915-ös évkezdetén Pétervárott jártsonnan nagyon ingerülten tért haza, mert az oroszok hozzájárultak a londoni egyezményhez; az ügyről e könyv orosz fejezetében akarok beszélni. Itt csak londoni összeköttetésünkről emlékezem meg, amely még Genfben kezdődött. Rövid idő múlva Supiló nemcsak az oroszokkal és szerbekkel különbözött össze, hanem a délszláv bizottsággal is; sokat fáradoztam az ellentétek kiegyenlítésén. Oroszországi utam előtt egy nappal Supiló megígérte, hogy kibékül ellenfeleivel. Nem gondoltam volna azonban, hogy utoljára látjuk egymást. ígérését azonban Supiló beváltotta.

39.

A londoni, sőt az egész angliai cseh kolónia nem volt nagy; egy-két személyes ellentétet már első londoni tartózkodásom alatt sikerült kiegyenlítenem. Honfitársaimmal rendszerint Sykora úr vendéglőjében találkoztam. Úgy ő mint Fr. Kopecky is sokat fáradoztak az angol hatóságoknál embereink érdekeinek védelmében. Kopecky úr azonkívül az angol hadseregbe való belépés mellett is agitált s maga is jó példával járt elől. 1916 júniusában egy Osusky nevű fiatal szlovák jogász érkezett meg Amerikából; rövid idő múlva Franciaországba utazott Beneshez és miután gyorsan megtanult franciául, mozgalmunk becses munkása lett.

Privát életemnek emlékezetes esete volt egy újabb vérmérgezősém. A londoni orvosok nem tudták megmagyarázni betegségemet. Kellemes oldala volt e kellemetlen esetnek, hogy egy walesi születésű ápolónőt hoztak hozzám, akitől sokat hallottam Wales nemzeti életéről. Ápolónőm ismerte Lloyd Georgeot is, aki gyakran látogatott el egy walesi templomba s ott beszédet is tartott néha. Orvosi tanácsra rövid időre a tengerpartra, Bornemouthba utaztam, itt meg is operáltak; a sebész azt állította, hogy fehéreneműm útján kaptam mérgezést. Felmerült a gyanú, hogy osztrák ellenségeim fáradoztak ily irányban. Már Genfben és Londonban voltak bizonyítékaim arra, hogy kémkedtek utánam. Mindenesetre eljártam lövöldébe s gyakoroltam magam a revolver kezelésében, azt enélkül is megtettem volna, hisz a céllövéssel mindig szívesen szórakoztam s mindig örültem egy telitalálatnak. Személyes biztonságomra már az is elég volt, ha az utánam kémkedők látták, hogy felkészültem a védekezésre.

Betörők is jártak egyszer lakásomon; nyilván osztrák ágensek voltak, akik levéltáramat akarták kikutatni. Szerencsés véletlen folytán megzavarták őket; a rendőrség tanácsára ezentúl lakásom minden bejáratát villamos csengőkkel láttam el.

40.

Sokat jártam Londonban s más városokban a moziba s főleg háborús képeket néztem meg; bemutatták a háborús előkészületeket a lőpor- és hajógyáraktól a lövészárókig s a haditechnika minden ágát; Franciaországban inkább politikai filmeket gyártottak. A francia és angol közönség a szentimentalizmust szerette, de az angol és amerikai filmek nem voltak oly szomorúak, mint a franciák.

Londonban s később Amerikában megfigyeltem, hogy a filmen megjelenő politikai és katonai hatalmaságok között a belga király népszerűbb, mint Foch, vagy Joffre-Angliában és Amerikában a nép főleg Belgium miatt ment háborúba.

E gyakori mozilátogatással jöttem rá, mily sok a modern angol regényekben a kinomatográfiai elem, mily előszeretettel írnak Hardy, Meredith és mások-rejtélyes és detektívszerű bonyodalmakról. A németek és hasonlóképen mi is, orosz példán tanulva és elromolva, a lelket analizáljuk minduntalan, kiássuk titokzatosságait és betegségeit; az angol és amerikai naivabb, őt a gépszerű rébusz érdekli inkább; bár Angliában és Amerikában is sokat rontottak a különböző teóriák, problémák és álproblémák, sőt adott esetben Freud nevetséges pszichológiája is; – lásd a már említett Lawrencet, aki néha már Barbussét és Jaegert közelíti meg! (Egyébként a régebbi francia irodalom regényei – Balzac! – már valóságos detektív regények.)

Amíg kényelmesen néztük a mozi lövészárkait és lövé-zárok harcait, Verdunnél február végétől az egész 1916-os esztendőn át hónapról-hónapra rettenes és véres harcok dúltak. A németek nem tudták a győzelmet kierőszakolni s ez jellemezte a harctéri helyzetet. A Sommenál ugyancsak hosszadalmas és véres állóharcok folytak. Míg 1915-ben keleti front volt az általános háborús helyzet kifejlődésére a legfontosabb, addig 1916-ban a háború súlypontja a francia harctérre vetődött vissza; Oroszországban Németország megvalósította pan-germán tervét. (1917 elején). A német hadsereg élére 1916 augusztusában Hindenburg és Ludendorff kerültek; a francia hadsereg vezetőségében is komoly változások történtek; a marschalli ranggal kárpótolt Joffre helyére decemberben Nivelle került, mint generalissimus;

– a vezérkarfőnöke Fochlett. Nivelle generalis 1917 áprilisától a német front áttörésével kísérletezett – hiába: mindkét fél rengeteg halottat vesztett. A németek 1917 márc.) megrövidítették frontjukat (Siegfried állások) s február 1.-én megindították a korlátlan tengeralattjáró harcot.

1916 kezdetétől jelentékeny angol erők tűntek fel a nyugati fronton s bár eleinte északon és Belgiumban maradtak, érkezésüket az egész francia front megérezte. 1916-ban már láthatóan bebizonyosodott a szövetségesek anyag és fegyverbeli túlsúlya a; a német hadsereg ideges lett és elvesztette önbizalmát.

Megfigyeltem, hogyan nőtt nagyra az angol hadsereg. Láttam a „sorozást, a kaszárnya- és táboréletet – nagyon megszerettem az angol Tommykat. Londonon átmentek a kanadaiak is; érdekelték a kanadai franciák nyelvükért s ezért felkerestem őket.

Fel kellett, hogy tűnjön a szemlélőnek, mennyivel jobban voltak felszerelve az angol katonák mint a többiek; és az amerikaiak még az angolokon is túltettek. Általában az angoloknak és amerikaiaknak két kiváló s mondhatnám hatalmas tulajdonságát kell elismerni: az álhatatosságot és kitartást. Mr. Steed azal vigasztalt minket és angol barátait: az angol nehezen jön lendületbe, de akkor azután lendületben van és lendületben marad, s mindaz, amit 1916-ban Mrs. Humphry Ward írt az angol háborús készségről, szóról-szóra beigazolódott.

Kitchener váratlan halálát Angliában sokan rossz ómennek tekintették, bár a Dardanelláktól való visszavonulás (1916 jan. 18.) és a kut-el-amarai vereség (ápr. 28.) még a lord halála (jún. 5.) előtt történt. A „Hampshire“ cirkáló elsüllyedését egy német akna s nem egy tengeralattjáró okozhatta, hisz a marsall elindulását tö-

kéletes titokban tartották; mégis arról a gyanúról sutogtak, hogy árulás történt s Kitchener egy tengeralattjáró áldozata lett. Köreinkben azt hitték, hogy ha árulás történt, az Pétervárról indult ki, mert hisz Kitchener épen a cár meghívására utazott Pétervárra, hogy az oroszoknak egy Ausztria-elleni sztratégiai tervet dolgozzon ki. A Dardanella-epizódról Londonban állandó nagy viták folytak; lehet, hogy az angolok itt nagy hibát követtek el, a bátor kísérlet viszont gyújtó hatást gyakorolt. A jütlandi tengeri csatát (1916 máj. 31.-jún. 1.) Londonban először angol vereségként közölték s csak későbbi hírek tisztázták a dolgot. Tény, hogy e vereség után a német flotta nem mert több támadást kezdeni.

Mezopotámiában az angolok helyrehozták előbbi vereségüket és elfoglalták Bagdadot; – a pangerman „Berlin – Bagdad“ régkívánt áttörését jelentette ez. Jeruzsálemet is elfoglalták. A Balkánon Sarrail tábornok egy Szalonikiből kiinduló eredményes támadásba kezdett, amelynél a szerb sereg maradványai is szerephez jutottak s ez Szerbiára nézve nagy politikai jelentőséggel bírt.

Az olaszok Tiroiban nagy veszteségeket szenvedtek, de az Isonzónál előrehaladtak és elfoglalták Görzöt; Olaszország (1916 augusztusában) megüzente a háborút Németországnak.

Oroszországban Brusilov kezdett (1916 június-november) nagy támadást a németek és osztrákok ellen és győzelmesen haladt előre (Luck!) száz-meg százezer osztrák foglyot ejtett, köztük sok jövődő cseh légionáriust – de hamarosan meg kellett állania. Előrehaladásával mégis tehermentesítette a franciákat, mivel a németek néhány csapattestüket a nyugati frontról a keletire vitték s ily módon tehermentesítették az olaszokat is, azáltal, hogy a tiroi hegyekből májusközepén kiinduló s ele-

inte eredményes offenzívát, osztrák csapatoknak az orosz harctérre való elszállítása következtében megszüntették. Oroszországgal és az entental folytatott hosszadalmas tárgyalás után az orosz előnyomulás következményeként végre Románia is megüzente a háborút (aug. 27.), de az Erdélybe való gyors előnyomulás után Mackensen az év végén már Bukarestet is elfoglalta.

Brusilov pillanatnyi győzelme dacára az 1916-os év a szláv hadseregek teljes bomlását és visszavonulását hozta; Oroszország végérvényes vereséget szenvedett; az 1915.-i szerb vereség a montenegróiak leveretésével (1916 jan.) érte el tetőfokát. 1916 január 15.-én ezt irtam naplómba: „Ad Berlin- Bagdad: Az első balkánvonat Berlin-Bécs-Budapest-Belgrád-Szófia-Konstantinápoly! “

1916 áprilisában kezdődik az ir felfelks; Lloyd George hadügyminiszter (július 6.) majd miniszterelnök (december 7.) lett. Jellemző volt Oroszországra, hogy Stürmer lett a miniszterelnök (febr. 2 -nov. 23). Benc-kendorff veszedelmes garmanofilnek tartotta. Ausztriában a németek követték a magyarok példáját; 1915 október 11.-én megalakult „Ausztria“ hogy három évig vegetáljon még; Stürgh gróf (1916 okt. 21.) és Ferenc József halála (1916 nov. 21.) a közeledő bukás előjeleit hirdette.

Az 1917-es év politikailag és katonailag minden nemzetre végzetes volt. Oroszországra elsősorban. Rég sutogták már, hogy Oroszországban vihar készül; Stürmer kormányát mindenütt elítélték. Bár az orosz cenzúra a legnagyobb könyörtelenséggel törölt minden hírt, amely a belső izgalomról tájékoztathatta volna Európát, sok francia és angol élt kint, akik vész híreket küldtek és hoztak. Mikor a dumaképviselők nyugaton jártak, Páris és London kormányait komolyan figyelmeztették a pé-

tervári és az orosz harctéri helyzetre; később Miljukovnak a dumában Stürmer ellen intézett támadása (1916 nov. 14), amely az „őrület, vagy árulás“? kérdésében élesedett ki, mindenki előtt kellőképp megvilágította a helyzetet.

Abból is látszik, hogyan fogták fel Angliában eleinte az orosz forradalmat, hogy a germanofil kormány bukásától jobb és eredményes orosz hadvezetést vártak.

Másik messzire kiható eseménye volt ennek az évnek Amerika elhatározása, amellyel az entente oldalára állt és megüzente Németországnak a háborút.

A szárazföld harctereinek küzdelme mellett a háború kezdete óta tengeri harc is fejlődött ki Németország és Anglia között. Ma már kevesebbet gondolnak e harcokra, noha nagyon elkeseredettek voltak és a háború eldöntésénél nagy szerepet játszottak. Németország hadiflottájának túlzott fejlesztésével és minden tengerre kiterjedő hódító szándékával oly mértékben hívta ki Angliát, hogy ez rögtön a háború kezdete után megkezdte Németország és szövetségesei blokálasát s ezzel lehetetlenné akarta tenni élelmiszerek és ipari nyersanyagok behozatalát. A francia flotta is segített ebben. Németország a tengeralattjáró háborúval felelt. Nem akarok e tengeri küzdelem kifejlődésére bővebben kitérni, arra utalok csak, hogy Amerika rögtön megérezte az ebből a flottájára és kereskedelmére háruló veszélyt és már 1914 augusztus 6.-án közvetítést kísérelt meg a hadviselő felek közt – eredmény nélkül. Mikor 1915 februárjában Németország az angol vizeket is harctérnek nyilvánította, Amerika azonnal tiltakozott; e tiltakozások ismétlődtek, mikor a német tengeralattjárók amerikai állampolgárok életét fenyegették. A németek fokozták tengeralattjáróik támadásait (1916 febr.) míg végre megindították a korlátlan harcot. (1917 febr. 1.)

Amerika fel volt háborodva. A Németország elleni gyűlöletet a német és osztrák propaganda és az amerikai ipar és kereskedelem ellen magában Amerikában folytatott harc nagyon felfokozta; akkor fogok erről beszélni, mikor e német akció leküzdésében valórésztvételeinkről írok.

A német tengeralattjárók eleinte nagy eredményeket értek el; 1917 tavaszán szaporodtak Angliában az intő és pesszimista hangok, amelyek Anglia kiéheztetéséről és kapitulációjától tartottak. E pesszimisták közt volt Lloyd George is.

Mivel 1915 őszétől Londonban éltem, pontosan megfigyelhettem ezt a tengeren folytatott küzdelmet; Londonban lépten-nyomon, még a mindennapi otthoni életben is elém bukkant. Állandó élénk viták folytak egy német invázió lehetőségéről. Hivatalosan még 1918 tavaszán is tartottak ettől; a kérdésnek nagy jelentősége volt, mert a hadsereg megfelelő részének otthon kellett készenlétben maradnia s nem mehetett át Franciországba.

Érthető érdeklődéssel kísértem tehát Amerikának Németország elleni nyilatkozatait; Amerika tiltakozása mára „Lusitania“ elsüllyesztése előtt (1915 május 7.) rendkívül energikus volt és a „Lusitania“ miatti jegyzékben még élesebb lett. Megemlítem Amerikának Ausztriához intézett jegyzékét is, amelyet az „Anconá“nak egy osztrák tengeralattjáró által történt elsüllyesztése (1915 december) váltott ki. 1916-ban újabb jegyzék ment a „Sussex“ francia gőzös elsüllyesztése miatt, míg végre 1917 ápr. 6-án Amerika megüzente a háborút. Ez aztán nemcsak a német tengeralattjárók, de a német hadsereg eredményeivel is felért. Ez volt legerősebb reményem, mikor elhatároztam, hogy egyidőre Oroszországba utazom.

Rendszeresés fáradhatatlan propagandánk mindenütt meghozta gyümölcseit. Politikai körökben nagy segítségünkre volt Seton-Watson (1916 októberében megjelent) revúje a „New Europe“. A szövetséges sajtó és a szövetséges politikusok hivatalos nyilatkozataikban egyre határozotabban hirdették osztrák ellenes programunkat és hangsúlyozták a kis népek önállósághoz való jogát. Belgium megrohanása különben is már a háború kezdetén a kis népek felé terelte Anglia figyelmét.

Csak a feszült harctéri helyzet volt rendkívül nyugtalanító. A németek nagy hangon hirdették győzelmüket s mégis békeajánlatokkal kísérleteztek; látszott, hogy nem bíznak a győzelem megtartásában. Most már persze tudjuk, hogy Ludendorff és mások már 1916 végén fenyegetőnek találták a harctéri helyzetet, (lehet azonban, hogy ez állítólagos „aggodalmakkal“ akarták a tengeralattjáró harcot kierőszoakolni). Nyilvánvaló volt e békeajánlatoknál a terv: Franciaországból kivonni a német csapatokat és a Keletet-Oroszországot tartani meg. Vilmos császár ugyanis 1916 okt. 51.-én utasítást adott Bethmann-Hollwegnek egy békeajánlat kidolgozására német kancellár december 12.-én nyújtotta át javaslatait az amerikai, svájci és spanyol megbízottaknak. E javaslatokra legelőször Briand válaszolt elutasítóan, utána a többi entente-államférfiak s december 50.-án az összes szövetséges kormányok elküldték kollektív válaszukat.

Wilson elnök személyében új és fontos politikai faktor lépett fel ezidőtájt. 1916 november 7.-én újból elnökké választották s már ez is nagy politikai súlyt adott személyének. Már december 21.-én kérdést intézett az összes hadviselő felekhez a békefeltételek iránt. Ebben az üzenetében is kiemeli a kis államok önrendelkezési

jogát és egy népszövetséget javasol. Az üzenetnek az a pontja a legfeltűnőbb, amelyben az elnök nyomatékosan hangsúlyozza, hogy akcióját nem a központi hatalmak békekísérlete hívta ki; később tudódott ki, hogy Bécs és Berlin már 1916 nyara óta igyekezett Wilson a békekezdeményezésre rávenni s hogy ezért Berlin és Bécs fellépése az elnöknek kellemetlen meglepetéstokozott.

1917 január 1 2.-én a szövetségesek közös jegyzékben válaszoltak Wilson békekezdeményezésére s e válasz ügyünk legragyogóbb eredménye volt. A béke feltételei és követelései között ezt olvashattuk ugyanis: „az oroszok, románok és csehszlovákok idegen uralom alól való felszabadítása“.

Nagy feltűnést keltett a válasz kolóniáinknál s megerősítette munkánkat; az entente publicisztikai és politikai köreire is hatott, hogy a jegyzék minket csehek és szlovákokat külön kiemelt. Épen ez adott azonban a délszláv és lengyel kolóniáknál bizonyos elégedetlenségre okot; eredményeinket itt aránytalanul nagynak találták.

Rögtön kiolvastam a jegyzék szövegéből, hogy a „csehszlovák“ szót utólag illesztették csak a már kész szövegbe, amely a szlávok általános felszabadítását követelte; feltevésem be is igazolódott. Benes dr. megtudta ugyanis, hogy a szövetségesek válasza készülőben és tárgyalást kezdett M. Berthelot-val és másokkal. Nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, mert a szövetségesek Ausztria-Magyarország teljes szétrombolása és a népek biztos felszabadítására nem akarták kötelezni magukat. Benes dr. szóval és memorandumaival kivitte, hogy ezt az ígéretet az elnyomott nemzetiségek ellenállásának megerősítése céljából adják meg és főleg a csehek és szlovákok kifejezetten külön megemlítését követelte. Benes befolyásos egyéneket nyert meg törekvésének. (M. Leyquest töb-

bek közt, a Külügyi Bizottság elnökét); André Tardieu a „Temps“-ba és Sauerwein szerkesztő a – „Matin“-ba irtak ráknézve kedvező cikkeket (mindkettő jan. 5.-án jelent meg). A „Matin“-beli cikk Briand minisztert figyelmeztette több, mint egy év előtt nekem tett Ígéretére.

A válaszról hosszas tárgyalások folytak Paris, Róma és London között s elhatározták, hogy általánosságban csak szlávokról lesz szó, nehogy az olaszok és délszlávok között újabb egyenetlenség támadjon. A francia külügy-miniszter elérte azonban, hogy Benes szorgalmazásának helyt adjanak.

A jegyzékben előforduló „csehszlovák“ szónak érdekes külön története van; három indítványról volt szó, „Csehország“ a „cseh nép“ és a „csehszlovákok“ felszabadításáról; a Benes dr. Stefánik és Osusky dr. közt lefolyt tanácskozáson végül is az utolsó indítványt fogadták el.

Wilson elnök a szövetségesek válasza után sem vesztette el a mielőbbi béke megvalósításához fűzött reményét. Bernstorff House ezredes tekintélyére hivatkozva (1917 január 28.-án) kormányától a német békefeltételek közlését követelte. A német kormány erre január 29.-én megküldte követeléseinek jegyzékét; Németország a harctereken a statusquot felhasználva, Oroszországgal szemben határkiigazításra gondolt s egy Németországnak alárendelt Lengyelország mellett foglalt állást. A válasz Washingtonban nem keltett kielégítő hatást.

Jellemző a német diplomáciára, hogy ugyanakkor, mikor békefeltételeit átnyújtotta, egyben a korlátlan tengeralattjáró harcot is bejelentette Wilsonnak. Január 31.-én adta hírül Németország a tengeralattjáró harcot s az Egyesült Államok már február 5.-én megszakították Németországgal a diplomáciai viszonyt. S jellemző volt

a helyzetre, hogy Wilson elnök hasonló eljárásra szólította fel a semleges államokat is; ez államok (amennyire megállapíthattam; tíz állam) rendkívül érdekesen választottak, egyesek kitérően, mások elutasítóan.

A német békekísérlettel párhuzamosan, mikor már egyre erősödött Amerikában a Németország elleni feszültség, Ausztria is külön békeakcióba kezdett; Károly császár sógora, Sixtus herceg útján titokban Poincaréhoz – és a nyugati államférfiakhoz fordult. Más vonatkozásban fogok erről részletesen beszélni.

Nagy figyelemmel követtem mind e békeakciókat; az általános helyzetre ezek éppolyan jellemzőek voltak, mint a harctér eseményei. A cárizmus bukása és az orosz forradalom mindenfelé a béke utáni vágyat és a pacifizmust erősítette; az ideiglenes orosz kormány április 10.-én nyilatkozatot tett közzé, amelyben minden nemzetnek önrendelkezési jogot ígért; ezt az orosz munkásság és katonaság képviselőinek nyilatkozata követte (ápr. 15.), amelyben annexió- és hadikárpótlás nélküli békét követelték s április 19.-én a német, osztrák és magyar szocialisták nyilatkozata, amely mindenben csatlakozott az orosz munkások és katonák kijelentéséhez.

Erősen meggyöngítette e nyilatkozatokat Amerika hadüzenete; Wilson és a szövetségesek híradásaiból kintúnt, hogy Amerika a háborút nemcsak pillanatnyi nyomásként, de valóban megüzente. Amerika gyors s bizonyos mértékben már előkészített fegyverkezése minden kétséget kizáróan bizonyította ezt.

42.

Nem vártam volna, hogy a szövetségeseknek Wilsonhoz intézett válaszában elért nagy eredményünk, amelyet oly nagy megerőltetéssel s csak Franciaország rend-

kívüli barátságával vívhattunk ki, otthon (– s mennyire féltem ettől! –) képviselő társaim körében dezavualtásunkat fogja eredményezni.

Az otthoni állapotokat állandóan gondosan figyelem persze; több cseh és osztrák újság jutott el hozzánk – amint már közöltem is – s azonkívül különböző egyének személyesen is hoztak hírt Bécsből és Prágából. S ezenkívül állandóan arra törekedtem, hogy a legfontosabb híreket a szövetséges kormányoktól kapjam meg.

Beszéltem már arról, hogy a külföldön passzivitással vádoltak minket; az ellenséges propaganda is sokat és meglehetősen eredménnyel emlegette ezt. Üldöztetésünkre utaltunk; érthető azonban, hogy az entente államokban még az oly tények, mint dr. Kramar és dr. Rasin letartóztatása és elítéltetése sem váltottak ki olyan hatást, mint otthon. Mindenki a saját gondjával, bajával törődött; különösen Franciaországban, ahol majd minden családnak meg volt a maga hősi halottja. Mi mégis minden becsületos módon értékesíthető dolgot értékesíteni próbáltunk; ilyen pedig volt elég. A dr. Kramar-elleni ítélet bírói indokolása például osztrákellenes mozgalmunkat nagyonis élénken hangoztatta; Beesés az osztrák hadseregfőparancsnok ostobasága önmagának ártott itt s mi persze kihasználtuk az általuk nyújtott lehetőségeket.

Megfigyeltem az otthoni pártok és személyek szétforgácsolódását; a viszonyok elutazásom óta nem javultak, de-mivel a politikai és katonai nyomás következtében, úgy sem volt nyilvános politikai élet, – nem sokat ártott ez. Örömmel üdvözöltem ezért az 1916 év vége felé a kísérletet, amely a cseh képviselőket és pártokat a Cseh Szövetségbe és a (csonka) Nemzeti Bizottságba akarta tömöríteni. Mikor Ferenc József 1916 november 21.-én meghalt s utóda Károly lett, a képviselők és politikusok e szövetsége okos, sőt feltétlenül szükséges do-

log volt. Ferenc József halála megerősítette pozícióinkat; évek óta elterjedt már a hír, hogy Ausztria az öreg császár halálával feltétlenül szét fog hullani. Sokszor hallottam e véleményt már a háború előtt Amerikában és másutt is; és a népszerű agg császár halálában a birodalom széthullásának ómenjét látta mindenki. Az új császárt nem ismerték s amit tudtak róla, nem keltett reménységet. Már az agg császár halálát megelőzően Stürgh grófnak meggyilkolása is nagyban bizonyította Ausztria gyengeségét; Dr. Adler későbbi, Ausztriát vádoló védőbeszéde (Adler dr. Ausztriát okolta a háborúért) rendkívül kedvezőtlen hatást keltett. S mi ugyancsak gondoskodtunk róla, hogy e fajta bizonyítékok az egész külföldön elterjedjenek.

Ekkor küldték el a szövetségesek válaszukat Wilsonnak. Nem lepett meg, hogy a katolikusok úgy siettek a visszautasítással (már 1917 január 14.) s hogy német és osztrák szervezetek e loyaltást siettek világgá kürtölni. Ám a Cseh Szövetség is dezavualt minket. Megértettem a képviselők nehéz helyzetét s számítottam rá, hogy kénytelen lesznek – már a klerikálisok állásfoglalása miatt is – nyilatkozni; az volt csak a kérdés: hogyan? A válasz nem olyan volt, mint amilyenre számítottam. Azáltal volt csak kevésbé kellemetlen, mert az én nevemet nem említette; a sajtó és a politikai nyilvánosság megtagadtatásunkat e gyenge formában nem sok figyelemre méltatta. Czernin minden esetre nagy szolgálatot tett nekünk azzal, hogy egy rövid táviratot tett csak közzé, amelyet három, a külföldön teljesen ismeretlen képviselő irt alá. Osztrákbarát körök persze alaposan kihasználták az esetet és elég sok vesződséget okoztak nekünk.

Ellenségeink nagy örömmel fogadták a Cseh Szövetség és a Nemzeti Bizottság nyilatkozatát is (nov. 19.)

amelyben azok a dinasztit és annak történelmi küldetését elismerik. Külföldi akciónk elleni bizonyítéknak tekintették továbbá mindkét szervezetnek Károly király budapesti koronázásán való részvételét is (december 30.) s a dezavualást elég ügyesen hozták e két ténykedéssel kapcsolatba.

Én részemről megtagadtatásunkat a Kramar dr. és hívei amnesztiája miatt érzett hála megnyilatkozásának tekintettem. De Károly császár amnesztiájával tulajdonképpen csak Ferenc József felfogását tette magáévá, aki a felségsértés miatti vádemelést gyengeség jelének tartotta; hallottuk kint, hogy Bécs úgy sem merete volna foglyainkat kivégeztetni s az amnesztiát képviselőinknek nem kellett volna ily drágán megfizetni. Otthoni politikánk – úgy látszott odakint – túlzott aggodalommal koncentráldott letartóztatott híveink kiszabadítására. Arra is gondoltam, hogy a dezavualást maga a császár hívta ki azzal, hogy abban az időben már felkészült az ententenak és Franciaországnak teendő külön békeajánlattal s embereinket a mielőbbi békére való kilátással nyerte meg. S ez komoly körülménynek látszott. Rosszabb benyomást tett rám egy Boroevicnek küldött prágai üdvözlő távirat; az olasz fronton harcoló Boroevic egy kisebb akció keretén belül vivőt ki akkoriban valamely jelentéktelen győzelmet s ez a külön gratuláció annál feltűnőbb volt.

1916 nyarán dr. Tobolka szerkesztésében egy könyv jelent meg „A cseh nép“ címen s Ausztria barátai bizonyítékul használták fel amellet, hogyan gondoskodott és gondoskodik Ausztria népeiről. Hivatkozhattak arra, hogy a könyv Ausztriáról egyetlen rossz szót sem szól. A katonai cenzúra említésével könnyen megdöntöttük ezt az állítást; a magyarbarátok a könyvben közölt térképre hivatkoztak, amelyen a cseh nemzet elterjedése

csak osztrák vidékekre szorítkozik, Szlovákiát figyelmen kívül hagyja; mi a szövegre utaltunk, amelyben a szlovákokról is szó van. Tobolka közléseit, könyvének sok közgazdasági és más cikkét kitűnően felhasználtuk.

Sokkal több és felesleges munkát adott az „Ausztiria Nova“ című könyv és a „Dasneue Österreich“c.folyóirat, amelyek prágai embereink cikkeit közölték.

Dezavualásunkat a világ hamar elfeledte – az orosz forradalom és Amerika beavatkozása a háborúba lefoglalta az emberek figyelmét és növelte az entente győzelmébe vetett reménységet. Láttuk, hogy otthoni képviselőink kiáltványát is (1917 ápr. 14.) nyilván az oroszforradalom eredményezte; kint nagy szolgálatot tett ügyünknek, mert, ha közvetve is, de Ausztriáról szóló kritikát tartalmazott. Nem okozott már olyan aggodalmat az sem, hogy a helyzet következtében a bécsi parlamentet összehívták.

V
**A P Á N S Z L Á V I Z M U S É S
F O R R A D A L M I H A D S E R E G Ū K . .**

*(Pétervár – Moskva – Kiev – Wladiwostok
1917 májustól – 1918 ápr. I.-ig.)*

43.

Az orosz forradalomról szóló első jelentések bizonytalanok voltak és hitelt sem érdemeltek: kezdettől vártam ehíreket, s mikor megjöttek, mégis megleptek; – kellemtelenül leptek meg: – milyen következményei lesznek a szövetségesekre és a hadvezetésre? – Miután azonban információt szereztem és félig-meddig tájékozódtam is, március 18.-án táviratot küldtem Miljukovnak és Rodziankonak, amelyben a változás feletti meglegedésemet fejeztem ki. Hangsúlyoztam a szláv programot, ami sem Oroszországgal szemben, sem a nyugatiak előtt nem volt fölösleges. A szövetségesek tervéről: a kis nemzetek felszabadulásáról és a demokrácia erősítéséről beszélnem nem volt könnyű dolog, amíg tudtam, hogy a szövetségesek egyikének, a cári Oroszországnak, nem kenyere sem a szabadság, sem a demokrácia; most azonban, a forradalom után, minden fentartás nélkül kijelenthettem, hogy a szabad Oroszország teljes joggal hirdetheti a szlávok felszabadítását. A szláv programot röviden a következő szavakban foglaltam össze; Lengyelország egyesítése Oroszországgal szorosabb szövetségben; a szerbek, horvátok és szlovének egyesítése s hasonló egyesítése és felszabadítása a cseheknek és szlovákok-

nak is. S nemcsak rólunk, szlovákokról van szó-tettem hozzá még – hanem a latin nemzetekről, a franciákról, olaszokról, románokról és jogos nemzeti eszméikről is.

Látható, hogy e programm megegyezett a szövetségeseinknek röviddel ezelőtt Wilsonhoz intézett válaszával és a hozzánk közelálló szövetséges politikai körök eszméivel; tekintettel kellett lennem azonkívül az akkori orosz kormányra és különösképp Miljukovra, a külügy-miniszterre. Miljukov azonnal és nagyon barátságosan válaszolt.

A forradalomról s különösen annak gyors üteméről szóló hírek, mint már mondtam, nagyon nyugtalanítottak. Bármennyire ismertem is Oroszországot, a jelen pillanatban nem ismerhettem minden szereplő személyiségét és azok jelentőségét. Lehetnek aggodalmaink, sejtéseink, lehet az általános helyzetről valamelyes képünk, megkísérelhetjük a helyzet fejlődését elképzelni, más dolog azonban adott pillanatban a konkrét valóságot s a legfontosabb szereplő-személyiségek cselekvésének rugóit és terveit ismerni. S ez az ismeret hiányzott. A burzsoáziától és a szocialistáktól (a demokratáktól és forradalmároktól) nem vártam forradalmat, tudtam hogy nem készültek fel rá; a sok vereség következményeként inkább demonstratív puccsra számítottam (s ilyen demonstráció volt a cár által már felosztatott дума ülése), de hogy a hadsereg és az államapparátus a cárizmussal együtt ily fenekestül fel volt kavarva, mint az most kitűnt, az mégiscsak meglepetés volt, bármennyire ismertem és kárhoztattam is a cárizmust és tehetetlenségét. Az én viszonyom a hivatalos Oroszországhoz barátságatlan volt. Tudtam, hogy rég indexre tettem, de evvel szemben a progresszív pártokban sok barátom volt. Már első könyvem (Az öngyilkosságról) orosz fordítását is megsemmisítették, mégis felkeltette Tolstoj

érdeklődését. „A marxizmus kritikája“ című könyvemet a cárizmus engedélyezte, orosz fordításban sokat olvasták és nevemet ismertté tette. Magukat a marxistákat sem ijesztette el, noha könyvem nem értett velük egyet. Oroszországról irt tanulmányaim terjesztése viszont szintén tilos volt; a német kiadás mégis felhívta Oroszország figyelmét; Trockij egyoldalú marxizmusában kedvezőtlen kritikát irt az „Oroszország és Európa“ c. munkámról (1914 őszén, a „Der Kampf“ című bécsi szocialista folyóiratban).

Ismertem az orosz reakcionárius körök velem és a szövetségesekkel szemben érzett ellenszenvét s azért a cári uralom alatt nem nagyon siettem Oroszországba; egy esetleges konfliktusunk az orosz kormánnyal ellenségeinknek nagy hasznára lehetett volna. Ezért állandóan arra törekedtem, hogy a hivatalos Oroszországot az orosz és szövetséges nagykövetek, Svatkovskij és a nyugati államokba gyakran ellátogató oroszok útján befolyásoljam; honfitársaimmal levelek, küldöncök s az engem meglátogató kolónia tagjai révén álltam összekötésben. Mikor a forradalommal személyes ismerőseim és barátaim jutottak hatalomra – s egyesek a kormányba is bejutottak – elhatároztam, hogy Oroszországba utazom és hadifoglyainkból hadsereget szervezek; legfőképpen Miljukov külügyminiszterre számítottam. Rég ismertük egymást, a háború alatt Angliában találkoztunk és megegyeztünk a háború- és békeprogram főbb pontjaiban.

Oroszországi utamat a nyugati főfronton 1917-ben kifejlődő komoly helyzet is siettetett. Úgy számítottam, hogy csak néhány hétig maradok Oroszországban. Londonban minden fontos dolgot elintéztem s beszéltem többek közt az oroszországi hivatalos missziójából nemrég hazatért Lord Milnerrel is az ottani viszonyokról.

Angol útlevéllal indultam útnak 1917 április 16.-án. A német tengeralattjárók elkeseredett harca az Anglia és Oroszország közti útra is kiterjedt; április 17.-én a kis Amble kikötőből kellett volna elindulnom, de hiába vártuk a hajót – útközben elsülyedt. Vártam egy napig, két napig s ekkor Londonból táviratot kaptam, hogy Stefánik visszatért Oroszországból; egyidejűleg küldönc érkezett azzal a felszólítással, hogy utazzam vissza Londonba. A hajószerecsétlenségnek megvolt tehát az az előnye, hogy Stefánik így még részletesen közölhette velem az oroszországi dolgok állását. Jelentést tett a légiók eddigi fejlődéséről; az orosz forradalommal kapcsolatban elsőrangú orosz katonai erők véleményét osztotta, amely szerint az orosz hadsereg ezentúl élénkebb és eredményesebb harcot fog a németek ellen folytathatni, mert megszabadult a germanofil befolyástól. A hadsereg sok vezető tisztje előmozdította a forradalmat és erősen remélték, hogy eredményeit harctéri győzelmekkel fogják biztosíthatni.

Benes is megjött még Párisból s így Stefánik hírei alapján még egyszer alapos tanácskozást folytathattunk oroszországi akciónkról és további európai munkánkról.

Más hajót kerestem ki magamnak és május 5.-én Aberdeenbe utaztam; hajónk két torpedózúzó kíséretében szállt tengerre. Szerencsésen elértem Bergent; éjjel kis híja, hogy ellenséges aknára nem futottunk; a kapitány utolsó pillanatban gyors fordulással kerülte el a veszedelmet. Erről csak reggel értesültem.

Bergenben csak rövid időt töltöttem. A városban mindenfelé látszott, hogy Norvégia a szövetségeseikkel rokonszenvezik. Bergenből Oslón át Stockholmba utaztam és egy napot töltöttem ott. Nem akartam éjszakára a városban maradni, nehogy az útlevél formalitásokkal felhívjam magamra a hatóságok figyelmét (bár útlevelem

idegen névre szólt); Londonban ugyanis figyelmeztettek, hogy a svéd hivatalnokok semlegességüket osztrák befolyásra esetleg úgy értelmezhetik, hogy mint Ausztria ellenségét egyszerűen internálnak. Egy svájci precedens is elővigyázatosságra intett.

Stockholmban Pavlú szerkesztő várt; az Internacionálé, nevezetesen a skandináv és holland szocialisták gyűlését készítették elő. Az Internacionáléban erjedés volt észlelhető: áprilisban Gothában a német szocialista párt két táborra szakadt és megalakította a független pártot. Az orosz leninisták hatása mindenütt érezhetővé vált (Lenin április 4.-én megérkezett Oroszországba); a pacifizmus s ezzel bizonyos germanofil irányzat érvényesült.

Május 16.-án Haparandán át érkeztem Pétervárra; mikor a pályaudvarról elhajtattam, a levegőn varjúcsapat fekete felhője szállt át; az ezelőtti években aligha vettem volna ilyesmit észre.

Megérkezésem után azonnal felkerestem Miljukovot, aki épen akkoriban határozta el, hogy kilép a kormányból; kellemetlen meglepetés volt ez, ám az ideiglenes kormány többi tagjaival, Lvov herceg miniszterelnökkel, az új külügyminiszterrel, Terescenkóval és másokkal rövidesen összeköttetésbe kerültem. A külügy és hadügyminisztérium érdekelt persze leginkább. Itt-ott – amint el is vártam – józaneszű emberekre találtam, akik nem zárkóztak el érvek elől s megőrizték az entente iránti szimpátiájukat.

Pétervárott az akkori, nyilvánvalóan felkészületlen és gyenge kormány mellett a szövetségesek képviselőihez való viszonyom volt főleg hasznos. A pétervári francia katonai missziót említem legelőször, Niessel generálist és Lavergne ezredest; a főhadiszálláson Buchsenschutz őrnagyot és Janin tábornokot, aki később a

mi hadseregfőparancsnokunk lett (1916 áprilisa óta volt Oroszországban) Kiewben Tabouis generálist, Jassyban Berthelot tábornokot, akik mind szolgálatkész, őszinte barátaim voltak. A francia nagykövet, M. Paléologue akkoriban utazott el Pétervárról (vonatjaink valószínűleg keresztezték egymást) helyette az ügyünk iránt barátságos érületű Albert Thomas maradt Pétervárott, míg Paléologue osztrák barát volt. M. Thomas titkársa, P. Comert szerkesztő, jó barátja volt Steednek.

Az angol nagykövet, Sir George William Buchanan nagyon készségesnek látszott; mint az ideiglenes kormány és liberális körök loyális barátja, nagy befolyásnak örvendett akkoriban Pétervárott. A konzervatívok és reakcionáriusok kézzelfoghatóan valótlan pletykákat terjesztettek róla: hogy ő készítette elő a forradalmat s más efélét.

Nagyon szoros összeköttetésben álltam az olasz nagykövettel (Carlotti Marcheseval); kormányánál erősen támogatta egy olasz foglyainkból alakítandó légió tervét. S végül sűrűn érintkeztem a szerb követtel, Spalajkoviccsal is (nálunk a Friedjung – perből ismerték) és Diamandi román követtel.

Akkoriban jött Pétervárra Root szenátor vezetése alatt egy amerikai misszió; vele jött régi barátom Charles Crane, Dr. John R. Mott és mások. A szlávista Harper professzor, akinek atyja a chicágói egyetemen volt, mikor én ott előadásokat tartottam, – volt beosztva hozzájuk. Megjött Voska úr is, akit az amerikai kormány azért küldött ki, hogy Pétervárott hírszolgálatot szervezzen (Slav Press Bureau); honfitársaink, Koukol, Martinék szerkesztő és Svarc urak voltak munkatársai. Az angol munkásság vezetője, Henderson, is megérkezett Pétervárra; az angol kormány küldte ki, hogy az orosz viszonyokról tájékoztódjék. Vandervele is itt volt,

akivel már régebben irodalmi összeköttetésben állotunk, de személyesen csak az aberdeeni áthajózásnál találkoztunk.

Mint mindenütt, Pétervárott is egy-kettőre nekiláttam hogy a fontosabb politikai körök és irányzatok képviselői vei kapcsolatot teremtsék. Miljukovot már említettem; megismerkedtem Struveval és a kadettpárt más tagjaival. A szocialisták közül Plechanovval – akit utoljára Genfben láttam – elevenítettem fel ismeretségeimet s felkerestem Gorkijt is, aki akkoriban napilapot adott ki. Néhány szociálforradalmárral és vezető lapjaik szerkesztőivel is megismerkedtem (Sorokin). Savinkovval később Moszkvában találkoztam.

Nemcsak politikai ismeretsegekre szorítkoztam, de megújítottam az egyetemi és akadémiai körökkel való kapcsolataimat is.

Mikor Kerenszki kormánya megalakult, tárgyalnom kellett tagjaival. Magával Kerenszkiivel, aki sokszor utazott el Pétervárról s leginkább a fronton tartózkodott, nem találkoztam. Magam is sokat jártam Pétervár, Moszkva és Kiew között. Gyakran találkoztam azonban Vasiljev tanárral, Kerenszki nagybátyjával s neki adtam át közléseimet és kérvényeimet.

Mint Londonban és Párisban, Pétervárott, Moszkvában és Kiewben is tartottam nyilvános előadásokat és egyre több kiváló és befolyásos személyiséggel kerültem össze. Informáltam a szerkesztőket és több cikket írtam. Propagandám rövid vezéreszméje mindenekelőtt Ausztria szétzúzása volt. S e propagandára Oroszországban ép oly szükség volt, mint nyugaton, mivel az orosz befolyásos köröknek sem volt kifejezett ausztriaellenes programja s inkább csak Ausztria megkisebbitésének tervével foglalkoztak. Az orosz-lengyelekkel való összeköttetésemet kell még megemlítenem; vezető embere-

ikkel megérkezésem után azonnal megismerkedtem. E lengyelekkel minden fővárosban találkoztam – központjuk Moskvában volt – s később állandóan értesítettük egymást a hadseregügyben folytatott közös, vagy legalábbis párhuzamos működésünkről. A lengyelek jövődöbéli hadseregüket honfitársaikból alakították meg s természetesen ugyanolyan nehézségeket kellett leküzdeniük, mint nekünk.

44.

Mielőtt Londonból elindultam megígértem barátainak, hogy mihelyt lehet, hírt küldök nekik az oroszországi állapotokról. Arról volt természetesen szó: mily mértékben várhatnak a szövetségesek katonai segítséget Oroszországtól? Elég hamar rájöttem, hogy a szövetségesek katonailag Oroszországra nem számíthatnak és ne is számítsanak többé. E megállapításomat május 15.-e körül egy a „Times“-nek küldött táviratban foglaltam össze; a sürgönyöket erősen cenzúrázták s azért nem merem állítani, hogy a közzétett szöveg az én fogalmazványommal és azzal, amit a pétervári levelezővel megbeszéltünk, mindenben megegyezett. Nem tehettem más-kép: egyszer s mindenkorra el kellett oszlatnom az orosz katonai segítségbe vetett „reménységet“; – mindnyájunk érdeke volt, hogy ne ringassuk magunkat illúziókban Angliában és a többi entente-államokban az orosz forradalmat mindenütt a hadvezetés gyengesége elleni tiltakozásnak tekintették; de a hadsereg, a katonaság és a tisztikar teljes és tökéletes züllöttsége mindenütt és mindenben nyilvánvaló volt. Nem akarom leírni, hogy nőtt napról-napra e züllés; a kínos benyomásra gondolok csak, amelyet a női zászlóalj alakítása keltett bennem: sok naiv európai és orosz akadt, akik felállításában nem

ismerték fel a hadsereg züllésének és az általános demoralizáltságnak szimptomáit.

A hivatalos Oroszországot s különösen a cári udvart a Rasputin-affér jellemezte kiválóan. Londonban hallottam már emlegetni, de Pétervárott az ügy minden részletét megismertem. Képzelnék el, hogy az egész cári udvar Stürmer és Trepov kormányával együtt Rasputinnak, e durva, csaknem írástudatlan bár elég okos és tehetséges férfiúnak befolyása alatt állott. A cári udvar e rásputiniádája hat évig tartott. Ha azt hozzák fel menteségül, hogy mindez vallási rajongás volt csak, akkor is azt kell mondanom, hogy durva babona s undorító őrlöngés volt ez a vallásosság. S nem Rasputin volt az első kalandor, aki a babonás cári udvar bizalmát megnyerte.

Ez az erkölcsi pestis nem egyedül a cári udvarban pusztított; tény, hogy a hivatalos politikai és egyházi társadalomban nem volt senki, aki tiltakozott volna és nem volt meg senkiben a tekintély és tetterő ahoz, hogy a cárt és Oroszországot Rasputin befolyásától megszabadítsa. Képzelnék el az ország erkölcsét és jogállapotát; csak Rasputin meggyilkoltatása szabadíthatta meg az oroszokat a kalandor befolyásától s e gyilkosságot a főnemesiség egy tagja, egy konzervatív képviselő és a cár egy rokona, (aki jelenvolt és tudott a gyilkosságról) követték el. Ha Puriskevic könyvében elolvasom a gyilkosság részleteit, meg kell állapítanom, mily tehetetlenek, felelőtlenségek és felelőtlenségük következtében mily feleslegesen brutálisak voltak ezek az emberek. A gyilkosság, annak módja és kivitele is elárulja a hivatalos Oroszország széthullását és demoralizáltságát – cinikusan hangzik, de való, hogy ezek az emberek még igazi bűnösök sem tudtak lenni. Annál bűnösebbek!

S milyen volt a cári család, a nagyhercegek e siralmas csapatja, amely a hadsereg és a közigazgatás legfonto-

sabb pozícióit foglalta el! Igaz, hogy ugyanazzal, amivel Oroszországban, – mutatis mutandis – Ausztriában s kisebb mértékben a porosz Németországban is találkozhattunk.

Az udvar erkölcsi és politikai mocsarának bűze a nemességre is szétáradt. Nem erkölcsi, vagy vallási okok vezették ezt az osztályt Rasputin ellen, de kasztmotívumok. Ezért támadt fel körükben a terv, hogy a cárt is elteszik láb alól, legrosszabb esetben akár à la Paul. Ez a szélsőséges eszköz mindig a passzív emberek fegyvere, akik nem tudnak rendszeres munkával ellenállást kifejteni. E palotaforradalom tervéről több oldalról is hiteles híreim voltak s ezek itt-ott a sajtóba is átszivárogtak.

Ugyanez áll az egyház előkelőségeire is.

Az én munkám most elsősorban az volt, hogy a katonai és politikai helyzetet megfigyeljem; természetesen nem juthattam más eredményre, mint amelyet a londoni lapnak megüzentem már.

Ettől az Oroszországtól a szövetségesek nem várhattak segítséget s mi sem számíthattunk politikai támogatásra. A harcéri vereség döntő oka az orosz magasabb körök és az orosz nép jelentős részének erkölcsi rothadásában keresendő. Masojedov (aki szintén összekötésben állt Rasputinnal és akit 1915 márciusában felakasztották) és Suchomlinov (1916 májusában letartóztatták) esete mutatja, mily demoralizált volt az orosz hadvezetés. Ha nem is árulták el az orosz ügyet a németeknek, amint általában állították, e perek ténye elég ahoz, hogy az orosz hadvezetést elítélhessük. Nem tartom fontosnak, folytatott-e tényleg Protopopov, mikor a дума képviselőkkel Stockholmban volt, Wahrburg német követtel tárgyalásokat egy német különbéke ügyében, amint azt sokan állították; lehet, hogy nem tette, bár eme fölösleges tárgyalással nagy politikai

tapintatlanságot követett el), – én abban látom a cárizmus legfőbb tévedését és bűnét, hogy felkészületlenül, meggondolatlanul és érdekei ellen lelkiismeretlenül ment a háborúba. Ezért kergette Oroszországot a legelső vereség Németországhoz; már 1916-ban jöttek jelentések arról, hogy Stinnes egy Oroszországgal való megegyezésre törekszik és Stürmert is Németországra való tekintettel tették miniszterré. Strepovot szintúgy. Érthető, ha a szövetségesek elvesztették Oroszországhoz való bizalmukat; egyidőben nem mertek már az oroszoknak fegyvert és muníciót szállítani, nem voltak bizonyosak benne, nem ő ellenük használják-e fel azokat.

Természetes, hogy a szövetségesek stratégiai tervét – az oroszok katonai gyöngesége folytán – meg kellett változtatni. Franciaországban főleg azért volt nagy bizalmatlanság Oroszországgal szemben, mert nem küldte el a megígért hadsereget. Az orosz hadvezetőség vereségei után azzal csitította a szövetségeseket, hogy millió és millió katonája van még; és Alexejev tábornok követelte is a további milliók besorozását, anélkül, hogy eszébe jutott volna, lesz-e elég fegyverük és kenyérük és elég erők lesznek-e az embertömegek megfékezésére. Rosszul lettem, mikor orosz generálisok a Brusilov offenzíva után azzal kérkedtek, hogy több, mint 15 millió emberük van még. Megígérték, hogy Franciaországba legalább félmillió embert küldenek és 1916-ban mindössze 16.000 érkezett meg, ezeket is internálni kellett nagy fegyelmezetlenségük miatt. Nagy igazságtalanságot követtek el egyes oroszok, mikor háládatlansággal vádolják a Nyugatot, mert nem tett eleget Oroszországért; a szövetségesek tehetnek Oroszországnak szemrehányást, mert ígéretét nem váltotta be. Nyugaton már az 1914.-i vereség után sokan látták, hogy az

oroszok felkészületlenül – hazárdul – mentek a háborúba. Párisban, Londonban, Washingtonban nemegyszer adtak politikusok e kétségeiknek kifejezést.

Elismerem mégis: a jóakaratot nem lehet Oroszországtól elvitatni. Oroszországa háború legelején őszinte segítséget ígért Szerbiának; betört Kelet-Poroszországba, mikor a németek Párist fenyegették; Brusilov offenzívájával Itáliát akarta tehermentesíteni és Kerenski is segíteni akart.

Az oroszok azzal védekeznek, hogy a cárné vezetése alatt álló német udvari klikket terheli az árulás. Ez nem igaz. A cárné semmiféle árulást nem követett el; dumakörökben kutattam eziránt s mindenütt azt beszéltek, hogy a cárné époly loyális híve volt Oroszországnak, mint a többi oroszok. Nem tagadom azt sem, hogy annyiban történt árulás a cárné környezetében, amennyiben a cárné bizalmas viszonyban volt Rasputinnal, aki ravasz fondorkodók markába került s ezek használták ki a cárné gyengeségét. Végzetes hiba volt ez is. A cárné műveletlenül, durva babonával, politikai tehetetlenséggel és hatalomvágyból cselekedett; legnagyobb hibája volt gyenge férje, akin föltétlenül uralkodott. A cár úgy hitt asszonyában mint egy igazi prófétában s így lett a cárné Oroszország legfőbb politikai fóruma! A cárné a konstitúció és a дума esküdt ellensége volt s a cár is osztotta ezt a gyűlöletet; – a háború alatt, 1916 februárjában jelent meg a dumában legelőször. Alexejev tábornok le akarta tartóztatni a cárnét, de késő volt már s úgy sem sokat használt volna vele.

A cár a szövetségesekkel szemben loyális volt; mikor Eulenburg gróf, a berlini udvari marsall, 1915 decemberében Frederick gróf közvetítésével békekísérletet tett, a cárelutasító választ adott, ugyanúgy mint 1916 márciusában, mikor a hesseni nagyherceg (a cárné fivére) kö-

zeledett békeajánlattal. Ugyanilyen mértékben ellenezte Witte németbarát agitációját. Energikus hadvezetést akart – ám mindezt csak szóval; mert a háború energikus vezetéséhez nem értett. „Fáslelkű ember“ volt, – ahogyan Pétervárott jellemezték. Akkor sem tett semmit, mikor felismerte már a szerencsétlen helyzetet. Akkor sem viselkedett férfiasan, amikor az udvari klikk egy része – hogy a cárizmust megmentse – be akarta engedni a németeket Pétervárra. S hogy e terv nemcsak az udvari körök elszigetelt terve volt, azt azzal az értesítéssel is bizonyíthatom, amelyet Londonban szereztem Goremkynről. Ez a – utódjához viszonyítva aránylag jobb-miniszter nem rettent volna vissza a vereségtől és a németeknek Pétervárig való előnyomulásától: csak rendet teremtsenek a forrongó oroszok között.

A cár gyengeségét és megbízhatatlanságát uralkodásának történetében nem egy eset igazolja; itt van például a bjorkői ügy (1905); a cár engedett Vilmos császár sugalmazásának s megígérte Oroszország segítségét Német – és Franciaországnak egy Anglia elleni szövetségben; Lamsdorff külügyminiszter és Witte utolsó pillanatban akadályozták meg a szerződésratifikálását. Meg kell állapítani, hogy e tervvel Vilmos császár is nagy politikai rövidlátásról tett tanúságot. A háború alatt a cár ugyanilyen lehetetlenségeket követett el: a cárné ösztönzésére átvette a hadseregfőparancsnokságot s ezzel csak bajt csinált: elküldte jobb embereit, mint pld. Sazonovot és Stürmereket és hasonló alakokat fogadott magához. Ami ügyünkben – látni fogjuk – époly szószegő volt, mint amikor a Bjorkőben sajátkezűleg aláírt ígéretét megszegte.

Witte emlékezéseiben azt írja Miklós cárról, hogy jónevelésű ember volt ugyan, de műveltségét tekintve nem érte el egy jócsaládból való gárdaezredes nívóját,

– naplójának az orosz forradalomról és lemondásáról nyilvánosságra került részletei is kétségbeejtően igazolják Witte ítéletét: – a cár nagy nulla volt! Érzem, nem voltam igazságtalan, mikor nem bíztam sem politikájában, sem jellemében.

A cárizmus Sodomáját és Gomorrháját tűzzel-vassal kellett kiirtani. S itt nem az udvarról és az udvari társaséletről beszélek csak: – a demoralizáltság Oroszország minden rétegét, az úgynevezett intelligenciát, sőt a muzsikot is megtámadta már. Oroszországot a cárizmus s egész politikai és egyházi rendszere demoralizálta.

A cári rendszer erkölcsére helyeztem a hangsúlyt s jól tudom, hogy a társadalmi erkölcs, vagy erkölcstelenség az egész közigazgatásban és hadvezetésben megnyilvánul. A hadsereg és polgári lakosság elégtelen ellátása, amely oly keservesen állt bosszút a kormányon és rendszerén, szintén ennek az erkölcsi állapotnak volt a következménye; apétevári forradalmat gyakorlatban az éhség robbantotta ki, az első lázadó ezredek élelmezési csapatok voltak. A nagy fegyverhiány, az 1916 őszén besorozott férfiak nagy tömege, amely a mezőgazdasági munkaerő teljes hiányát okozta, stb. mind a halálraítélt vezetés jele és következménye volt.

Nekem, aki Oroszországot már a háború előtt is így Ítélt meg és elítéltem, minden jogom megvan ez Ítélethez; véleményemet nemcsak a háború balsikerére alapítom, – a vereség az egész cári rendszer s az egész orosz nép súlyos erkölcsi betegségének volt a következménye. A forradalom előtti Oroszországnak és irodalmának tanulmányozása is megerősít véleményemben. A nagy orosz írók az orosz lelket gyengének, alélnak festik s gyönyörűen írják le az igazság utáni elementáris vágyát. Tolstoj relief-szerűen jelzi csak az orosz lélek vágyódásának irányát, mikor a művészet alapját az

igazságban látja. A cárizmus bizony nem volt ez az igazság és a háború sem fedte fel az igazságtalanságot jobban mint Puskin, Gogol, Lermontov, Goncsarov, Turgenjev, Dosztojevszki, Tolstoj, Gorkij! Az oroszok most Dosztojevszkit tartják a forradalom prófétájának, – a háború és a forradalom az orosz irodalomnak véres igazolása.

Oroszország elesett – és mint Kirëjevskij mondaná, belső hazugságai folytán esett el. A háború csak szörnyű alkalom volt, amelynél e bajok teljes meztelenségükben napvilágra kerültek s a cárizmus önmagában és önmagától esett össze. A cárizmus értett hozzá, hogy Oroszországot: a nemességet, a bürokráciát, a tisztikart nagyjában civilizálja, azaz Európa vívmányaiból ízelítőt adjon nekik, de a muzsik, a muzsik-katona, – a nagy Oroszország ki volt zárva ebből a cári civilizációból s ezért nem is vette védelmébe, mikor a háborúban gyarlósága és tartalmi szegénysége következtében nem tudott többé védekezni.

Nagy bünt követettel passzivitásával az orosz egyház is; abban a legbűnösebb, amit nem követett el, hogy t.i. nem törődött az orosz nép erkölcsi nevelésével. Amit a slavjanofilok, főleg Kirëjevskij legjobban dicsérnek az orosz papságban, az ép legnagyobb fogyatékosága Csaadjev tisztábban látott, mint a slavjanofilek.

45.

A cárizmus erkölcsi alapjáról szóló nézeteimet jóval a háború előtt alkottam meg; közvetlenül a háború előtt megjelent, Oroszországról szóló könyvemben leírtam és elemeztem már Oroszország siralmas állapotát. Otthoni és oroszországi kritikátlan ruszofiljeinkkel a háború kitörése után természetesen nem érthettem egyet.

Oroszországi cseh kolóniánk nemzeti felszabadulásukat a cártól várta; kolóniáink politikai nevelése következtében azért is érthető volt ez, mert a cár mindig tisztességesen bánt oroszországi honfitársainkkal. A háború legelején, 1914 augusztus 20.-án, fogadta egy deputációnkat. Említettem már, milyen vérmes reményeket keltett otthon ez a cári fogadtatás. Valamivel később, szeptember 27.-én a cár egy másik küldöttségünket fogadta s e kihallgatáson a szlovákok iránt is érdeklődött, amennyiben emlékiratot kért róluk; 1915-ben rendjeleket küldött francia légionáriusainknak; 1916-ban tárgyalta a cseh kérdéstről Stefánikkal, akit orosz katonai körökben és az udvarnál Janin tábornok támogatott; a cár júniusban beleegyezett a szláv foglyok szabadonbocsátásába és decemberben fogadta egy újabb küldöttségünket.

Miklós cár maga tehát tisztességesen viselkedett ügyünkkel szemben, de ennél szembeötlőbb itt is a cár és a cárizmus közti nagy különbség. Lehet, hogy a cár nem is tett kötelező nyilatkozatokat a mieinknek, akiket minden „szlávtestvérek“-ről kiejtett szó elragadtatásba hozott. Véleményemet mindjárt kezdetben kifejtettem erről és figyelmeztettem a rajongókat, hogy a hivatalos Oroszország „szlávok“ alatt főleg hitrokonait érti.

Igaz, hogy Oroszország s főleg a cár kezdettől Szerbia oldalára állott, de a többi nagyhatalom is azonnal azonosította magát Szerbiával; egyik sem akarta megengedni, hogy Bécs megbántsa Szerbia önállóságát. Egy „büntető expedícióba“ Oroszország épúgy beleegyezett volna, mint Anglia.

Oroszországi honfitársaink főleg 1914 szeptember 17.-1. audenciára hivatkoztak; aki azonban figyelmesen átnézi az erről szóló tudósításokat, annak épen ez az audencia nagy csalódást okoz. A politika tapasztalatlan

gyermekait a másik politikai gyermek, a cár, szavakkal fizette ki; érdeklődött ugyan ügyeink iránt, de kötelező Ígéretet nem tett. A küldöttség megmutatta neki a jövő ország térképét, amely Felső-Ausztriát és Bécset is magába foglalja; a cár egy szót sem szólt ehhez az ábránhoz és beszédét így végezte: „Köszönöm uraim, közléseiket. Remélem, hogy Isten segítségünkre lesz és kívánságaik teljesülni fognak! „Én is hiszek Istenben, de nem Rasputin Istenében, – aki Oroszországra annyi átkot hozott!

Ismeretes, hogy a cár apja udvarában sokat hallott a szlávokról s főleg a vendek iránt érdeklődött, de sem neki, sem minisztereinek nem volt pánszláv programja. Különben nem nevezte volna ki külügyminiszterré Stürmert, akiről tudta, hogy kifejezetten németbarát. A cár 1916-ban a szlávellenességéről és németbarátságáról ismert Rosen báróval is megegyezett abban, hogy Oroszországnak és szövetségeseinek-lehetőleg az Egyesült Államok útján rövidesen békét kell majd kötni.

Idéztem már Sazonovnak 1914 aug. 8.-án a dumában tartott beszédét. Ismertem Sazonov egész múltját és nézeteit. A cár azért menesztette, mert környezete liberálisnak tartotta Sazonovot. Bizonyára nem helyezte a rasputiniádát és általában tisztességes ember volt, pozitív szláv-cseh terve azonban neki sem volt. Sazonov – s ezt Nyugaton jól tudták róla – ellenezte a háborút és sokat fáradozott a németekkel való konfliktus elsimításán; már ezért sem lehetett olyan arányú szláv terve, amelyet naivitásukban honfitársaink tulajdonítottak neki. Sazonov, mint minden orosz főméltóság, ha szlávokról beszélt, ezalatt főleg hitrokonait értette. Idéztem már a háború elején a dumában tett kijelentéseit. E felfogása második deputációnknak szeptember 15.-én adott válaszból is kitűnik; honfitársaink nagy súlyt helyeztek e

megbeszélésre; Sazonov megkérdezte, hogyan képzelik el a csehek egy orthodox uralkodónak a katolikus néphez való viszonyát – és kételyeinek adott kifejezést; a küldöttség a mi cseh toleranciánkra hivatkozott. Sazonov a jelentés szerint kedvezően nyilatkozott népünkről és szintén Istenre hivatkozott: – „Ha Isten döntő győzelmet küld az orosz fegyverekre, a teljesen önálló cseh királyság felújítása az orosz kormány beleegyezésével fog találkozni; a háború előtt mérlegeltük már ezt a kérdést és a csehekre nézve kedvező szellemben döntöttünk róla“. Ezt az idézetet a deputáció feljegyzéséből közlöm; mindenki tisztán láthatja ebből, mily óvatos volt Sazonov s mennyire nem vállalt semmi kötelezettséget. Nem vetem ezt szemére; mint orosznak s mint felelős miniszternek joga volt ehez, sőt kötelessége volt így cselekedni; nekem viszont csak az volt a fontos, hogy teljesen megszabaduljunk a szlavjanofil és ruszofil illúzióktól. Sazonov érdeklődése a pravoszlávok iránt nagyjában fedi Izvolskij már idézett felfogását. Paléologue a cári Oroszországról szóló emlékezéseiben elbeszéli, hogy 1915 január 1.-én azt indítványozta Sazonovnak: próbálja az entente Ausztria-Magyarországot megnyerni Németország ellen; Ausztria talán lemondana Galíciáról Oroszország és Bosznia-Hercegovináról Szerbia javára s evvel minden elintéződne. S mi lesz Csehországgal és Horvátországgal? – kérdezte Sazonov a francia diplomatától. - A cseh- és délszláv kérdés alárendelt kérdése Franciornak, – felelte Paléologue, – elég lenne, ha a csehek és horvátok széleskörű autonómiát kapnának. Sazonovra – mint Paléologue elbeszéli – látható hatást tett ez az érvelés és elismerte, hogy a terv megérdemli, hogy foglalkozzanak vele. Ha Paléologue hitelesen írja le a jeletet, arra kell következtetnem, hogy Sazonovnak a háború elején nem volt általános szláv programmá; ha lett

volna, nem tudta volna megállani, hogy a francia diplomata érveire ellenvetést ne tegyen. (Megjegyzendő: Sazonov csak csehekről és horvátokról beszélt s a hozzájuk tartozó országokról egyetlen szót sem szólt).

Ami a hivatalos Oroszország szláv programját illeti, érdekes megfigyelni, hogy a háború – azaz a vereségek – előhaladásával hogyan lett egyre tartózkodóbb a szláv kérdésben. Írtam már a háború elején megjelent különböző kiáltványokról. Sazonov még 1916 május 29.-én a dumában megemlékezik szláv testvéreiről, de már csak „jövendő megszervezésükről“ beszél és a lengyeleknek a legteljesebb autonómiát ígéri meg. De Trepov, mikor valamivel később (1916 decemberében) a háború céljairól szól, már meg sem említi a szlávokat s a cár a hadseregekhez és flottához intézett parancsában azt ismétli, hogy a háború célja Konstantinápoly és a szabad, de Oroszországgal elválaszthatatlanul összekötött Lengyelország, ahogyan arról Trepov és Trepov előtt Stürmer beszélt.

Oroszország igazi leplezetlen hadicéljait csak titkos egyezségeiből ismerjük, amelyekben valódi szándékait juttatta kifejezésre. Legfontosabb ezek közül a Franciaországgal és Angliával 1915 nyarán kötött titkos szövetség, amelynek főkövetelése Konstantinápoly meghódítása; kétségtelenül rendkívül fontos e szerződés különösen Angliára való tekintettel. A második (ideiglenes) szerződés a Doumergue és Pokrovskij által 1917 február 12.-én kötött egyezség. Franciaország a Rajnánál, Oroszország pedig nyugati részén köt ki ebben határkiigazítást. A helyzet és főleg Románia titkos szerződése (1916 szept.) következtében (Romániának egész Bukovinát – ruthénlakta vidékeit is – egész Erdélyt és a Bánátot ígérték oda). Oroszország lengyel programjának megfelelően nyugati határait Galíciával, Posennel s talán Kelet-Porosz-

ország egy részével is kibővíthette volna. Amennyire értesültem róla, ennek a határkiigazításnak egyes részleteit nem állapították meg pontosan.

Egyes nem hivatalos slavjanofil orosz körökben régebben beszéltek már Szlovákia meghódításáról, legalább is annak keleti és középső vidékéről, tekintet nélkül a cseh tartományokra, ezeket és főleg Csehországot a Nyugatnak engednék át (Morvaországot azonban e slavjanofilek kegyesen elfogadták). E tervről a mieink (a szlovákok) közül is némelyek többször megemlékeztek, különösen az oroszok 1914-évi téli előnyomulásakor és a Brusilov offenzíva idején, 1916 nyarán.

A cári Oroszországnak nem volt jól átgondolt csehszlovák programja; ellenkezőleg, szlávellenes törekvést árult el azzal, hogy tekintet nélkül az egyes szláv népekre birodalmát kizárólag sztratégiai szempontok szerint akarta kikerekíteni és Konstantinápolyba akart eljutni mindenáron. S abban, hogy e tervnek a szláv nemzetek jelentős részét feláldozta volna, nem rossz szándék – annál több: gyengeség és tehetetlenség nyilvánult meg.

Alexëjev generális is megmutatta, hogyan értelmezte a hivatalos Oroszország a szláv kérdést? Megbeszélésem – jobban mondva: vitám- volt vele a helyzetről és Oroszországról. Elővigyázatos és kritikus ember volt, akinek konzervatív és korlátozott orosz nézetei voltak ugyan, de egy percig sem habozott volna, hogy Oroszország megváltásáért magát a cárt is feláldozza. Elsők között volt, aki (már 1915-ben) rájött, hogy az orosz hadsereg gyenge a németekkel szemben s ezért abban az időben, mikor én megismertem, kifejezett szláv programja nem is lehetett. Oroszországi honfitársaimat meglehetősen kritikus szemmel nézte, a pétervári zűrzavar sehogysem tetszett neki. Európáról, rólunk és Ausztria-Magyarország népeiről nem volt tiszta képe. Úgy képzelte a háború

kezdetén, hogy Ausztria-Magyarország majd szépen fel-darabolhatja magát néhány Oroszországot szolgáló ál-lamra; a csehek az Adriáig, Triesztig és Fiúmég terjesz-keznének és német-Ausztria jelentős részeit is bekebe-leznék (Béccsel együtt!), de Szlovákiából csak a Kosicéig terjedő részt s ezzel szemben sok magyar lakost tart-hatnának meg. A cseh államnak ez orosz terv szerint tehát nem cseh többsége lett volna! Szerbia, egész Orosz-országig, északon tehát Uzhorodig terjedne! A cár Szer-biának segítséget ígért, Szerbia ezért északon határos lesz Oroszországgal. A magyarokról most nem beszél-tek, noha a háború kezdetén maga Alexëjev is számított rá, hogy Magyarország elszakad Ausztriától; ez esetben a szlovák „testvéreket“ kegyetlenül feláldozták volna nekik. Rég alkalmuk nyílt és kötelességük lett volna az oroszoknak, hogy a lengyelekkel és kisoroszokkal szem-ben szláv politikát űzzenek; e politika története szomorú fejezete az orosz történelemnek és egyben erős bizonyí-téka Oroszország szlávellenességének.

A cári Oroszország nem szláv, hanem bizantinus volt; a dekadens Bizánc hamisította meg. Ami minket, cseheket illet, Pétervár félt liberalizmusunktól és katholicizmu-sunktól. Megtudtam a külügyminisztériumban (ahol voltak még becsületes és tisztességes emberek), hogy csak akkor gondoltak ránk, mikor London és Páris már el-ismertek minket. Utaltam már arra, hogy Briand általi fogadtatásom hatással volt az orosz diplomáciára és érte-süléseim szerint Pétervárra is. A németek Berlin-Bag-dád terve elleni fejtegetéseim figyelmet keltettek Péter-várott; nem tetszett azonban az oroszoknak, hogy lon-doni professzor lettem, arra következtettek ebből, hogy Anglia akarja szabadságmozgalmunkat hatalmába kerí-teni. Azt is kolportálták Pétervárott, hogy Londonban egy angol herceget akarok királyunknak megnyerni.

Így tette Páris és London forradalmi mozgalmunkra és ügyünkre figyelmessé a cári Oroszországot. Csehország fontos lett Pétervár szemében, mint sorompó a németek keleti és balkáni nyomása ellen. E megfontolásokból alakult ki 1916 őszén az a politika, amely Dürich kormánybarát Nemzeti Tanácsának megalakításával végződött.

46.

Többször említettem már Supilo képviselőt és oroszországi útját; a dologról most részletesebben és Supilo közlése alapján szeretnék beszélni.

Supilo 1915 januárjában utazott Londonból Rómán át Nisbe (ahol a szerb kormány székel), hogy Pasiccsal tanácskozzék. Nisből Déloroszországon át Pétervárra utazott, hogy Sazonovöt és Oroszországot megnyerje azoknak a terveknek az ellenzésére, amelyeket már akkoriban rebesgettek s amelyek az Olaszországgal kötött londoni egyezményben konkretizálódtak. Supilo március végén Pétervárrott volt és Genfben (június elején) részletesen referált nekem oroszországi tartózkodásáról.

Meggyőződött arról, hogy a hivatalos Oroszország a szláv kérdéshez egyáltalán nem ért és hogy csak szerb. hitrokonaival törődik. Sazonov bizonyítgatta előtte pl., hogy Spalato tökéletesen olasz város; a katolikus és orthodox Dalmácia közt is különbséget tett s úgy tudta, hogy az orthodoxok, a szerbek a déli részen laknak; nagyon meglepte, mikor Supilo kifejtette, hogy nem Dél, de Közép-Dalmáciának van szerb lakossága; annak a vidéknek, amelyet Oroszország Itáliának ajánlott fel. Ezzel aztán elárulta Sazonov az Olaszokkal kötött paktumot; elmondta, hogy a délszlávok az orthodoxnak vélt Déldalmáciát és Spalatót kapják meg. Spalató kiemeléséből kitalálta Supilo, hogy Sazonov Északdalmáciát

nem a délszlávoknak szánta. – S mi lesz Sebencióval? – tette fel a kérdést Supiló. E kérdésből az orosz külügyminiszter arra következtetett, hogy Supiló tud a szövetségeseknek Olaszországgal való tervéről és további részleteket közölt az egyezségről. Így ismerte meg Supiló a londoni paktumot jóval a londoni paktum előtt; táviratot küldött róla Pasiénak és Trumbicnak és részletes memorandumot írt az ügyben Delcassénak Párisba.

Supilót nemcsak az Olaszországnak tett territoriális engedmények érdekelték, de az is, egyesítik-e a délszlávokat, vagy továbbra is három részre osztottak maradnak e? (Szerbia, Horvátország, Montenegró). A londoni egyezmény – semmi kétség – ellenezte a délszlávok egyesítését és inkább a nagyszerb programot támogatta. Nyugaton úgy tudták, hogy Sazonov sokáig erősen ellenezte Itália követelését; mások szerint csak annyiban ellenezte, hogy a tévesen orthodoxnak hitt Déldalmáciát nem akarta Olaszországnak adni. Máig sem derítettek még világosságot e kérdésekre.

Supiló Nikolaj Nikolajevicnál is járt; jelentése az orosz generalisszimussal és környezetével folytatott hosszúságú tárgyalásáról ijesztő képet nyújtott az orosz vezetők politikai naivitásáról és nemcsak szláv kérdésekben való tudatlanságáról.

Supilonak igaza volt s mégsem helyeseltem ingerült taktikáját, amellyel Pétervárt nemcsak magára haragította, hanem a horvátok ellen is hangolta, – és a horvátok és szerbek közti különbséget kiélezte. Supiló nem értette meg a súlyos helyzetet, amelybe vereségei taszították Oroszországot s nem látta be, hogy kényszerből fogadta csak el az Olaszországgal kötött egyezséget; számolni kellett azzal is, hogy Szerbia dinasztiája és külpolitikája konzervatív és cárbarát volt. Pasic a londoni

paktum megkötése után személyesen akart Pétervárra utazni, de Sazonov nem találta helyénvalónak és szükségesnek.

Az egész cári szlávizmusból egyetlen egy dolog valósult meg: az, hogy Pétervárból Petrograd lett. Megírtam már, hogy nacionalista és szláv programmunkat idejekorán elküldtem a hivatalos Oroszországnak; többször terjesztettem elé s felkell tételeznem, hogy az angol és francia nagykövetek is referáltak róla. A párisi, londoni és római nagykövetek mégsem kaptak reánk vonatkozólag semmiféle utasítást; Péter várnak és külföldi hivatalainak egyes jelentéktelen levélváltásáról tudok csak ez ügyben. Nincs a cári Oroszországnak egyetlen aktája sem, mely Briandnak ügyünkért való közbelépésével, vagy épen Wilson elnök programmszerű nyilatkozatával egyenértékű volna. A szövetségeseknek ezt az első, ügyünkre vonatkozó programmszerű nyilatkozatát nem orosz kezdeményezés és közreműködés eredményezte – amint azt elvárhattuk volna, hanem nyugati szövetségeseknek s elsősorban Franciaországnak megértése és segítsége (Izvolksij csak a kész nyilatkozatot írta alá.) Különben a cári szlávizmust hadseregünk története illusztrálja legtalálóbban.

47.

A háború kitörése után mint többi kolóniáink, az oroszországi is azonnal kinyilatkoztatta nemzetünk szabadságára és önállóságára való törekvését és hozzáfogott egy ott élő cseheinkből és szlovákjainkból álló hadsereg megszervezéséhez. Minden kolóniánknál spontán módon indult meg e törekvés, mint nemzeti program munk logikus következménye. A párisi kolónia példájára, amely legelsőnek állt elő, a moskvai csehek (aug. 4.-én) a kormánynak egy csehszlovák légió tervét nyúj-

tották át; – egy nappal Ausztriának Oroszországhoz intézett hadüzenete előtt. Augusztus végén megindult a csehlégió organizálásának munkája. – S október végén a Druzina – e néven lett az orosz légió ismertté – elindult a frontra.

A hatóság a Druzina cseheiből, mint orosz állampolgárokból alakult légiót az orosz hadsereg alkatrészének tekintette, mikor azonban hadifoglyok kezdtek a Druzinához jelentkezni, bizonyos politikai egyenetlenség támadt a Druzina tagjai, azaz az orosz állampolgárok és a mi állampolgáraink között. Sok tiszt ellenezte a nem orosz állampolgárok felvételét; de – miután sikerült a hatóság által támasztott nehézségeket leküzdeni – végül is megkezdték a „megbízható“ hadifoglyok sorozását és rövidesen ezek képezték a Druzina többségét. Az „Új Druzina“ 1915 elején Tarnopolban alakult meg hadifoglyaink belépésével, de e megjelölést később nem használták. A kormány megkövetelte, hogy a hadifoglyok honosításukért folyamodjanak s hogy a tisztikarnak legalább egyharmada orosz legyen.

Az orosz kormány honfitársainkból megbízható orosz hadsereget akart alapítani; a Druzinának azonkívül a katonai hatóság s különösen a vezérkar kezdettől fogva nem katonai, hanem politikai feladatot szánt: Ausztria megszállásánál a Druzinának propaganda-hadtestté kellett válnia s az orosz megszállást kellett a lakosság körében megkönnyíteni. A Druzina nem katonai karakterét az is bizonyítja, hogy nem vártak tőle olyan fegyelmet, mint más hadseregtől; elegendőnek tartottak annyi fegyelmet, amennyivel kijelölt propaganda-helyére rendben eljuthat.

Későbbi fejlődése folyamán fiaink ügyessége, intelligenciája és nyelvtudása folytán a Druzinát hírszerzőszolgálatra használták fel. A Druzina tagjai a katonai-

hatóságok nagy merevsége dacára sok orosz főtiszt kegyét nyerték meg, – mint Radko Dimitrievét, Brusilovét és más parancsnokokét és biztosították maguknak a hírszolgálatot. Így aztán el is szóródott a Druzina a hosszú fronton és mint teljes egész, nem érvényesülhetett.

Nem akarom első cseh katonáinknak sem nagy fáradságait, sem mellőztetését és az oroszok, sőt csehek miatti sok csalódását leírni, – végig kitartottak, nem vesztették el szláv érzelmeiket és az oroszok, de főleg az orosz muzsik-katona iránti szimpátiájukat. Az orosz tisztre azonban csakhamar kételkedéssel tekintettek.

Az orosz kormány és katonai hatóság nem kívánt nagyobb csehszlovák hadsereget; küldt rövidesen, hogy az orosz katonai hatóság nem akar nagyobb idegen hadseregalakulatot. 1916 januárjában sikerült mindazonáltal a Druzinából csehszlovák lövészezredet alapítani és májusban engedélyt szerezni egy brigád felállítására. A legénység száma nagyon kicsiny volt ugyan, de mint-hogy főleg címről volt csak szó, kezdetnek ez is elég volt. Ezidőben Stefánik már Oroszországban tartózkodott és befolyásával nagyban hozzájárult az eredeti Druzinának – egyelőre csak ily formászerű – kiépítéséhez. Októberben már egy hadosztály alakításához is engedélyt adtak, de ezt rövidesen újra visszavonták.

Kolóniánk, amely már a háború első hónapjaiban (1915 márc. 11.) „Szövetség“-gé alakult, nagy szeretettel és lelkesedéssel fáradozott a Druzina alapításán: Mindenfelé nagy áldozatkészség mutatkozott. Zborot után különösen a kiewiek gondoskodtak nagy szeretettel sebesültjeinkről és betegeinkről. Nagy melegséggel gondolok a Cervený családra; – katonáink kiváló orvosi ápolásban is részesültek – dr. Gírsa, dr. Haerink s mások részéről.

Elutdram tekintem a politikai meggyőződések külön-

féleségétől és konzervatív honfitársaimmal is érintkeztem, nem tudtam azonban egyesek politikai áttekin-tésének és katonai szellemének hiányán átsiklani. A „Szövetség“ orosz egyesület volt (orosz állampolgárokból állott), hive volt a kormánynak és átvette tőle a Druzina propagatorikus feladatáról való hivatalos nézetét; a „Szövetség“ vezetői kisebb hadsereggel is megelégedtek már attól való félelmükben is, hogy a háborús küzdelem sok polgártól fogja az alapítandó államot megfosztani. Sokan katonai szimbólumokkal (zászlószente-léssel s egyebekkel) is megelégedtek, embereinknek az orthodox hitre térítésén agitáltak (a hadifoglyok is agi-táltak az orthodox vallás érdekében; fogoly tisztjeink ünnepélyes áttérése Muromban pld.) és rendkívüli ka-tonai tapasztalatlanságot árultak el. Többen rémes de-finíciókat találtak ki arról, hogyan kell az igaz cseh katonának viselkedni – és hasonló játékokkal foglal-koztak.

Egyenetlenség támadt-előbb Pétervár és Kiew kö-zött – azután a kiewi kolóniánknál; itt egy külön ős „Csehszlovák Egyesületet“ alapítottak, amely megtá-madta a „Szövetséget“ és mindenkit sorra denunciált, többek közt engem is állítólagos nyugatiasságomért. E feljelentéseket, tódításokat, és hazugságokat az orosz miniszterek és a katonai hatóságok dirigálták, tisztes-séges katonák, mint Alexejev tábornok is visszataszító-nak érezték, sokhelyütt – a külügyminisztériumban például – mindazonáltal meghallgatásra találtak.

Nem akarom e rémes és lehetetlen dolgokat úgy le-írni, ahogyan azt az orosz hatóság festette le előttem; – a szlávság cégére alatt a „fekete-százak” eszmeköre és politikai rövidlátása valóságos orgiákat rendezett. Hadseregünkbe mégis egyre több hadifoglyunk lépett be és a forradalom végtére mégis leküzdötte az orosz

nevelés e káros hatásait. Az orosz cári uralom politikai analfabétizmusa és megvesztegethetősége nemcsak az orosz társadalmat, de sok honfitársunkat is megrontott.

Mikor Pétervárra megérkeztem, a progresszívebb Pétervár és a konzervatív Kiew, a „Szövetség“ és az „Egyesület“ közti ellentétek formálisan elintéződtek már. A pétervári ellenzék épúgy mint a „Szövetség“ munkatársai s hadifogolytáboraink többsége a párisi Nemzeti Tanácsot tekintette feljebbvalójának. Dandárunk, mint már említettem, a Párisi Nemzeti Tanácsot elismerte legfőbb politikai tekintélynek és engem 1917 március 20.-án diktátorrá kiáltott ki. Március 25.-án a „Szövetség“ is bejelentette, hogy engem ismer el a csehszlovák nemzet egyetlen képviselőjének. Május elején végre megtartották Kiewben a „Szövetség“ (III.) kongresszusát, amelyen nagy többséggel elfogadták Stefánik Nemzeti Tanács-programmját. Formális jelentősége volt a Stefánik, Dürich, a „Szövetség“ képviselői és az amerikai delegáció által aláírt úgynevezett kiewi egyezménynek. A majdnem a háború kezdete óta húzódozó viszálykodások legalábbis látszólagos megszüntetését jelentette ez az irat; de azért még sok keserűséget és lehangoltságot találtam orosz kolóniánknál.

Nem akarok oroszországi cseh-szlovák politikusainkkal szemben igazságtalan lenni. Az első időben hadifoglyaink és a háború következtében Oroszországban rekedt cseheink és szlovákjaink minden reményüket a hivatalos Oroszországba vetették. Csak mikor jól megismerték e köröket – s utóbb, a forradalom alatt, változtatták meg véleményüket. Annál nagyobb tehát pétervári honfitársaink érdeme, akik kezdettől s főleg Stürmer kormánya alatt kritikai álláspontra helyezkedtek és kitarítottak szabadságmozgalmunk egységességé-

nél. Három nevet említek: Pavlut, Cermákot és Klecanát. Ugyanekkor hadifoglyaink is a pétervári irányzathoz csatlakoztak, 1916 végén és 1917 elején már a forradalom előtt táborainkban sokan az akciók egységességének szükségét és a párisi Nemzeti Tanács iránti hűséget hangoztatták.

Érdekes lesz áttanulmányozni, hogyan szervezkedtek politikailag az egyes táborok hadifoglyai és hogyan fejezték ki véleményüket nemcsak a „Szövetségéhez, de az orosz kormányhoz is intézett emlékirataikban. Az egyes táborok elszigeteltsége folytán legtöbb ténykedésük a többi táborokkal való megbeszélés nélkül folyt le.

48.

Pétervárott első gondom volt, hogy tájékozódjam a helyzet felől s megtudjam, mi történt 1914 óta hadseregünk ügyében. Időről-időre levélbeli értesítéseket kaptam ugyan, Oroszországból gyakran jöttek hozzám földiek és oroszok, én is küldtem küldöncöket Oroszországba és Stefániktól is kaptam információkat – most mégis alkalmam nyílt, hogy akciónk oroszországi történetét a legkisebb részletéig megismerjem. Ismervén a hivatalos Oroszországot jól tudtam, hogy hadseregünk felállításánál nem számíthatok valami nagy szolgálatkészségre; az 1914.-i és 1915.-i vereségek sem fokozták a kedvet és a hangulatot ahhoz, hogy a vezetőség idegen hadsereggel törődjék. Az 1916-os év meghozta Brusilov offenzíváját, a reménykedés egyre nőtt s oroszországi akciónkat most Páris vette pártfogásába Stefánik tábornok útján, akinek Párisban közösen megbeszélte tervéről említést tettem már. Ám a Brusilov-offenzíva megghiúsulása következtében beállott pesszimisztikus hangulat az oroszokat minden idegen akcióval szemben újra közönyössé tette.

Emberek tájékozatlansága feladatokról s kellemtelen viszálykodásaik elriasztották az oroszokat; sokszor – őszintén szólva – csodálkoztam azon, hogy a mieinkkel szemben ennyi türelmet is tanúsítanak. 1915 januárjában Vondrák dr. a külügy-és hadügyminisztériumnak a kiewiek nevében egy cseh hadsereg tervezetét nyújtotta át. Azt kívánták ebben, hogy az orosz kormány ismérje el a „Szövetséget” a cseh-szlovák nemzet képviselőjéül; nem jutott eszükbe, hogy ahhoz, hogy Oroszországban autoritásra tegyenek szert a nemzet részéről bizonyos legitimációra lenne szükségük s hogy az orosz nemzet nem döntheti el, kik képviseljék nemzetünket. Mint orosz állampolgárok csak szintén orosz állampolgárokból álló kolóniáinkat képviselheték. Nem kívántak nagy hadsereget – egy hadosztályt legfeljebb, de e hadseregnek leelőször Szlovákiának – a jövőendő állam egy részének-megszállásánál kellett volna akcióba lépnie. A kiewiek attól féltek, hogy az osztrákok az elfogott cseh katonákat halállal, fogják büntetni; ennek Szlovákia megszállásával, a cseh állam önállóságának kikiáltásával és a Habsburg-dinasztia detronizálásával akarták elejét venni; kötelezni akarták továbbá Oroszországot, hogy a csehek jövőjét valamely formában – pl. olyképen, mint a lengyelekét, a hadsereg főparancsnokság egy manifesztumával – biztosítsák. Ha az osztrákok ennek dacára kivégeznék a cseh foglyokat, hasonló módon kell megtorolni tetteiket; – e politikai naivitás persze sem a hadseregnél, sem a minisztériumban nem talált meghallgatásra s ezért Maklakov belügyminiszter májusban kategorikusan kijelentette, hogy a kérvényt visszautasítja.

A javaslat jellemzéséül megemlítem még, hogy tiszteket – akár cseh, akár más tiszteket – nem akartak a hadsereg tagjai közzé felvenni. Sok ilyen és ehhez hasonló

felesleges problémán vitatkoztak kolóniáink; sok tiszt – aki a Druzinánál s később a dandárnál felvételre jelentkezett civil tervezetők részéről a szó szoros értelmében erkölcsi bántalomban részesült. A nagy igyekezetben, hogy ideálisan szláv, demokratikus és testvéries hadsereget alakítsanak, tervek merültek fel, amelyek az igaz cseh katona tulajdonságai feletti természetlen rabulisztikába süllyedtek. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznem, hogy ehhez hasonló jóhiszemű ötletek az „Új-Druzinában“ és hadifoglyaink közt is fel-felbukkantak.

A csehszlovák egyesületek II-ik, kiewi kongresszusán (1916 ápr. 25. – máj. 1.) elhatározták, hogy a dandárból hadsereget alakítanak és megkísérik a hadifoglyok szabadonbocsáttatásának kieszközlését. E határozat meg egyezett azzal a tervvel, amelyet mi Párisban a legapróbb részletig kidolgoztunk s amelyről Oroszországba részletes jelentést küldtünk. Dürich képviselő június végén Oroszországba érkezett és – eleinte legalább – hasonló szellemben folytatott tárgyalásokat.

A „Szövetség“ (most a kiewi) 1916 júniusában a cseh hadsereg alapításáról újabb javaslatot nyújtott át a főhadiszálláson s ezt Alexëjev tábornok a vezérkarnak átadózásra és megfogalmazásra ajánlotta. A vezérkar a maga módján mégis tette ezt, – ám a főhadiszállás ezt a vezérkar által kidolgozott tervet sem fogadta el: a külügyminisztérium kifogást emelt, Alexëjev tábornok Cervenka tábornok útján hallott valamit a hadseregben dúló rendetlenségekről, az „Egyesület“ panaszairól, stb.-ről, és maga is a „Szövetség“ javaslata ellen fordult. S így augusztus elején el is temették a javaslatot.

Erősen reménykedtek honfitársaink abban, hogy maga a cár foglyaink szabadon engedését kívánja. Alapjában a cár már 1916 április 21 .-én beleegyezett a foglyok szabadon bocsátásába és július 10.-én jóváhagyta

Suvajev tábornok jelentését, aki a szláv hadifoglyok sorának megkönnyítéséért járt közben. Ez persze a foglyok szabadon bocsátásának engedélyezése volt csak; hosszú át vezetett még innen a hadsereg megalakításához. Ezt a kiewiek is tudták s ezért legelső tervezetükben, amelyben a cárnak audienciájukon tett kijelentésére is hivatkoztak, kérték már a felelős kormány ilyirányu kijelentését, – hiszen Oroszország, ha tökéletlenül is, de mégis csak alkotmányos állam volt.

Bizonyos befolyásos személyiségek még az augusztusi sikertelenség után is fáradoztak hadifoglyaink érdekében; többek közt Brusilov tábornok 1917 január 9.-én Alexjew tábornoknak benyújtott részletes jelentésében. De Brusilov sem tudott eredményt elérni.

A Nyugat elleni oppozíciójában s az irántunk Franciaországban és Angliában megnyilvánult jóindulat miatti ellenszenvében végre 1916 őszén a külügyminisztérium nagyobb figyelmet kezdett a csehszlovák szabadságmozgalom iránt tanúsítani s elhatározta, hogy e mozgalmat ellenőrizni és irányítani fogja. December elején a polgári és katonai reakcionáriusok tervüket egy új oroszországi Nemzeti Tanács alapításával kezdték megvalósítani; december 17.-én azt javasolták a hadügyminisztériumnak, hogy e kormányhú Nemzeti Tanács élére Dürich képviselőt nevezzék ki. A minisztertanács 1917 január 18.-án, Běljajev hadügyminiszter február 2.-án fogadta el a javaslatot.

Ha a hivatalos Oroszország támogatta is Dürich képviselőt, orosz politikájával mégsem értett mindenben egyet. Dürich ugyanis mindenütt s Oroszországban is a Kramár-politika hívének vallotta magát és országainknak Oroszországhoz való csatlakozását hirdette, sőt az orthodox vallás felvétele mellett foglalt állást. De a külügyminisztériumban ismerték Angliának és Fran-

ciaországának a pánszlávizmustól és panrussizmustól való félelmét s azért Dürich annexiós tervét bizonyos autonómia emlegetésével utasították el, vagy legalább is restringálták; katholicizmusunk és liberalizmusunk sem tett-szett nekik, amint már említettem. Elfogadták ugyan teljes önállóságunkról szóló programmat, de ellen-örzésünkre törekedtek.

Nem akarok részleteket írni arról, milyen út vezetett a hadifoglyaink szabadonbocsátására vonatkozó cári beleegyezéstől Stürmer miniszterelnök és Trepov, (aki 1916 nov. 25.-án követte Stürmert) ellenséges aktu-sáig; különböző magyarázatokat kaptam, de nekem - öszintén szólva – sem kedvem, sem időm nem volt arra, hogy a dologgal hosszadalmasan foglalkozzak. Termé-szetes, hogy embereink a dologból Stürmer németbarát hátsógondolataira következtek; nem akarom eldön-teni, mily mértékben játszottak közre politikai és ger-manofil tendenciák; – annyi bizonyos, hogy közreját-szottak.

Legvalószínűbbnek látszó magyarázatom a következő: Stürmer kapitalista körök kívánságára ellenezte a hadi-foglyok szabadonbocsátását (a mieinkét, de általában a szlávokét). Cseh foglyaink kitűnően képzett munkások voltak, akik a szén- és más bányamunkánál is jól bevál-tak. Alkalmaztatásuk több kiewi gyárosunknak is tet-szett s ezért kívántak kicsiny és nem katonai légiót.

E magyarázatot az a tény is támogatja, hogy később az ideiglenes kormány sem feledkezett meg szakmun-kásainkról és nem akarta őket a hadsereghez elbocsá-tani.

A cár engedett Stürmer befolyásának és beleegyezett abba, hogy a hadifoglyok szabadonbocsátásáról június-ban adott beleegyezését ne hajtsák végre. Így mondta el a dolgot egy jólinformált ismerősöm. S ezt bizonyítja

a cárnének 1916 augusztus 17.-én a cárhoz intézett levele is, amelyben Rasputin nevében kéri, hogy ne engedje szabadon a szláv hadifoglyokat. (A cárné levelei nyomtatásban is megjelentek). Lehet, hogy a cár óhajának (információm legalább is így szól) azzal tettek volna eleget, hogy hadifoglyainknak egy kis részét behívják a hadsereghez; dandárunk így csak jelentéktelenül növekedett volna és sohasem válhatott volna hadsereggé. A cárnének a cárhoz augusztus 27.-én írt második levele is ezt a magyarázatot erősíti.

49.

Stefánik és a francia misszió az egész 1916-os éven át sürgette a katonai és polgári hatóságok körében hadseregünk megalapításának engedélyezését. A pétervári vezérkar egy bizottságot nevezett ki a hadseregünk megszervezésével foglalkozó szabályzat kidolgozására. Mint annyi más bizottság, ez is csak elhúzta a dolgot; októberben a szabályzat mégis elkészült, de tartalma nem felelt meg tervünknek. Valamivel nagyobb Druzina alakításáról volt szó benne s e hadsereg nem lett volna autonóm s nem lett volna a miénk; teljesen orosz, magasrangú tisztek vezetése alatt álló alakulat lett volna orosz vezényszóval, stb. E szabályzatot Cervinka tábornok a főhadiszálláshoz továbbította. A „Szövetség“ közbelépett s joggal követelte, hogy hadseregünk valamennyire cseh és ne kizárólag orosz legyen s a főhadiszállás átdolgozásra a vezérkarnak adta a tervezetet. A végleges megszerkesztés 1917 februárjáig húzódott, közben kitört a forradalom s már csak az új forradalmi kormány írta alá az aktát.

A forradalom kitörése a mieinket épűgy megváltoztatta, mint az oroszokat. Április 5.-án a „Szövetség“ az

ideiglenes kormány tagjainak nyilatkozatot adott át Dürich nemzeti tanácsa ellen, – a vezető ezentúl én voltam; az ideiglenes kormánynak átnyújtott beadványában a „Szövetség“ úgy szövegezte meg a kérvényt, hogy a csehszlovák nemzet képviselője nemzetközi ügyekben én, az oroszországi csehek és szlovákok ügyében a „Szövetség” lesz; s itt ismétlődik a kiewieknek első javaslatában is előforduló alkotmánybeli hibája. De nemcsak a „Szövetség“, az „Egyesület“ is sietve fordult egy beadvánnyal a дума elnökéhez, amelyben Stürmert, Dürichet és a többieket csúnyán megtámadta. Nem is csodálkoztam embereink megtérésén: a külügyminisztériumban röviddel ezelőtt Priklnsky úr fogta buzgón pártját Dürichnek, – s a forradalom után azonnal megfenyegette, hogy lecsukítja! ...

Az ideiglenes kormány hadügyminisztere Guckov volt. A régi határozatokhoz tartotta magát és elutasította a „Szövetséginek hadseregünk megszervezése iránti kérvényét; ezzel szemben elrendelte, hogy képzett munkásainkat az Oroszország védelmi vonalait kiépítő munkákhoz osszák be. Ám Miljukov külügyminiszter magáévá tette ügyünket; március 20.-án felkérte Guckovot, hogy egyezzen bele a „Szövetséginek hadseregünk felállítása iránti kérelmébe; ami pedig az egész akció kívánt egységes vezetését illeti, azzal a mieink várjanak, míg én Oroszországba érkezem. Miljukov (márc. 22.-én) Dürich „Nemzeti Tanácsának felosztatását is követelte és Guckov (márc. 26.-án) beleegyezett. Végül április 24.-én az ideiglenes kormány katonai tanácsa jóváhagyta a „csehszlovák hadsereg megszervezéséről szóló szabályzatot“. A hadsereg megalakítása az új szabályzat értelmében májusban kezdődött és azt Cervinka tábornok vezette, mint a szervező bizottság elnöke; április 22.-én a vezérkar rendeletet adott ki az egyes kor-

mányzóságoknak foglyaink sorozásának engedélyezéséről. S májusban ép a legjobbkor érkeztem Pétervárra.

50.

Nyugaton már rég elismertek minket, az entente felszabadításunkat a béke egyik legfőbb föltételeként emlegette. Oroszország párisi diplomáciai képviselője is megegyezett ebben az ententével – és végül, – hála a forradalomnak-Oroszországban is elismertek, bár csak a tizenkettedik órában s akkor is közvetve.

Próbáljuk megmagyarázni e kiáltó ellentét okait:

Eddigi oknyomozó fejtegetéseimből (általános, részletezés nélküli képet adtam eddig) láttuk, hogy az orosz polgári és katonai hatóságok, kezdve a cártól, megígérték ugyan hadseregünk megszervezését, de a valóságban nem teljesítették. Volt egy jóváhagyott tervünk, amelynek kivitele azonban mindenütt s főleg a főhadiszálláson állandó nehézségekbe ütközött. Egyre halasztották a terv kivitelét és egyre újabb nehézségeket támasztottak.

A dolgok ilyenén való állása egyenes következménye volt a hivatalos Oroszország igazi lényének és alkotó-elemeinek: az abszolutizmusnak, az orthodoxiának és a hivatalos, orosz nacionalizmusnak. Mi a cári Oroszországnak csak másodrendű testvérei, szemében csak másodrendű szlávok voltunk.

Minden elképzelhető és elképzelhetetlen polgári és katonai hatóságnál végzett megszámálhatatlan intervencióm közbtén napról-napra erősebben éreztem e cári abszolutizmus nehéz terhét. Megvolt hadseregünk megszervezéséhez az engedélyezett szabályzatunk, Ígéreteket tettek és rendeleteket osztogattak – a kivitel mégis megfeneklett és egész nyilvánvalóan a főhadiszálláson talált ellenállásra. Egyes emberek folytonos ígé-

retekkel biztattak, de sohasem tartották megszavukat. A legmagasabb és legbefolyásosabb személyiségekkel tárgy aham, Kornilovval, utána Brusilovval-mindannyian megígérték segítségüket, de a hadsereg megvalósulása hónapról-hónapra eltolódott.

Bizalmatlanságot és meg nem értést tapasztaltam minden vonalon. A katonai hatóságoknak elég bajuk volt abban az időben a saját hadseregükkel; nagy feleslegük volt légénységben s azért egy cseh hadseregnek nem tulajdonítottak értéket. S az orosz hivatalnokok szemmel láthatóan kimerültek már. Oroszország a háború elvesztése előtt állt, hadserege bomlófélben volt, - minek a cseh hadsereg, minek e nagy erőlködés? Ez végre érv volt, tárgyilagos érv! De sokan egész nyilvánvalóan katholicizmusunktól és liberalizmusunktól félttek, e két fogalom teljesen összeolvadt. S egyben az orosz abszolutisztikus hármasnak megfelelően is aggodalmak támadtak, nem kell-e akkor a lengyeleknek és a többi orosz nemzetiségeknek is hadsereget engedélyezni, ha cseh nemzeti hadsereg alakul? S ezért gyenge dandárunkat az orosz hadsereg alkatrészének tekintették s katonáink Oroszországnak esküdtek hűséget, - bármily tisztán látták át egyes tábornokok, hogy már tisztán katonai okokból is elsősorban saját nemzetünknek kellett volna hűségesküt tenniük.

Sokan panaszkodtak előttem a bolgárok hálátlanságáról; - a csehek bizonyára épenily hálátlanok lesznek Oroszországgal szemben!

Az orosz katonai hivatalok nagy része foglyainkat még mindig osztrákoknak tekintette; nem tudták megérteni, hogy azok csehek és szlovákok, - legitimisták voltak akkor is, ha Ausztriáról volt szó. Amennyire gyűlölték az orosz forradalmat, ugyanoly mértékben állták útját a cseh forradalom érvényesülésének. Fiaink a fo-

golytáborokban örökösen azt hallották, hogy ők Ferenc Józsefnek fogadtak hűséget és ha őt elárulják, bizonyára árulást követnek majd el a cár ellen is. Az oroszok mentességül említem, hogy Olaszországban, Angliában, Amerikában, sőt Franciaországban is – igaz, hogy csak kezdetben – mindenütt ezzel érveltek ellenünk. S csak a mi érveink kifejtése és sűrű ismételtetése szabadított meg osztrák mi voltunktól. Sok orosz generálisnak és hivatalnoknak oly erős volt a legitimista meggyőződése, hogy forradalmunkkal egyáltalán nem tudtak rokonszenvezni. Bizonyos mértékben Alexéjevre is vonatkozik ez, akit híveink legjobb barátunknak tekintettek; az is volt, csak ó-orosz nézeteitől nem tudott szabadulni.

A legitimisták azt a gyakorlati érvet hozták fel ellenünk, hogy Ausztria és Németország épígy Oroszország ellen fordíthatja a maga orosz foglyait; ezt az érvet Olaszország (Sonninó) is felhasználta. Oroszországot illetőleg azért sem volt helyes ennek az argumentumnak a felvetése, mivel a németek már tényleg rendszeres német propagandát folytattak orosz foglyaik között.

Egy nagy hadsereg felállítása ellen főleg azok az orosz reakcionáriusok érveltek, akik lelkük mélyén a Nyugat és az entente ellenségei voltak; ezek nem akarták, hogy hadseregünk Franciaországba menjen. S voltak honfitársaink, akikre joggal hivatkozhattak; Cervinka tábornok sem helyeselte hadseregünk Franciaországba való küldését. Példakép megemlítem, mivel okolta rneg előttem a Nyugat elleni ellenszenvét egy nagyon befolyásos reakcionárius: Brusilov tavalyi offenzívája – így érvelt – Oroszországnak semmi előnyt sem jelentett, noha az oroszok félmillió foglyot ejtettek és több mint egy millió löveget zsákmányoltak (a valóságban csak 250, 000 fogolyról lehetett szó és a lövegek számát még erősebben le kell szállítani). Brusilov a cár sürgetésére siettetett

akcióját, noha nem készült még fel teljesen; de a cárt az olasz király nyerte meg – és itt a bizonyítéka annak, hogy Oroszország nem a porosz királyért, de a nyugati királyokért és elnökökért dolgozik.

Említettem már, hogy honfitársaink viszálykodása, kölcsönös árulkodásaik és panaszkodásaik mennyire lehangolta az orosz katonai köröket; voltak a hadseregnek tagjai, akiknek nem tetszett e katonásdi-játék. De az hangolta legjobban ellenünk az orosz polgári- és katonai hatóságokat, hogy saját embereink is húzódoztak egy nagyobb hadsereg felállításától. Alexëjev és mások állandóan erről beszéltek előttem. Maguk a „Fiók“ tagjai közölték velem, hogy a „Szövetség“ vezetője 1916 őszén, mikor a hadsereg felállításáról tárgyalt, maga is kifejezetten kis hadsereget kívánt. Attól félt, túlsók embert veszíthetünk.

A forradalom végre javulást hozott; Miljukovot még Angliában megnyertem ügyünknek s most szerencsés sorsfordulat folytán külügyminiszter lett. Duchonin tábornok (az akkori főhadiszállásmester) 1917 június 15.-án az új irányzatnak engedve elrendelte, hogy a dandárt négy ezredre emeljék fel s a tartalékdandárt is bővítsék ki a várható nagyobb létszámnak megfelelően. Zborov után, ahol dandárunk nemcsak bátorságát, de stratégiai ügyességét is bebizonyította, végre katonailag is javult a helyzet. Fiaink hivatalos dicséretben részesültek s a cseh dandár neve az oroszok szélesebb köreibé is utat talált. A hadseregfőparancsnokság jutalmul egy újabb hadosztály felállítását rendelte el.

A felállítás mégis egyre hosszabb ideighúzódott. Meg kell ugyanis említenem, hogy a pétervári forradalmi kormány tökéletesen különbözött a hadseregtől és vezetőitől. A kormányban szocialisták és liberálisok ültek; de a magasabb katonai hatóságok nem titkolták monarchikus, vagy

legalább is tisztán militarista eszméiket; az egész katonai apparátus a régi maradt. Miljukov és a liberálisok elismertek engem, a párisi Nemzeti Tanácsot és programunkat, de a hadsereg megtartotta régi szokásait.

Ám szocialisták és liberálisok is szemünkre vetették, hogy sovíniszták vagyunk. A szabadgondolkozó és progresszív oroszok kezdettől ellenzékben álltak a régi kormány és annak hivatalos nacionalizmusával szemben s most ellenezték a mi mozgalmunkat is. S különösen, mikor jobb és balpártunk viszályaiból és egyenlenségeiből nyilvánvaló lett számukra, hogy sok honfitársunk meggyőződésből, vagy legalább is opportunista taktikából reakciós érzelmű. Kerenskij, mint hadügyminiszter ezért aztán dandárunk felosztatását rendelte el s ugyanígy intézkedett a kiewi körlet új parancsnoka, a szocialforradalmár Oberucev is. Kerenskij miniszter kétélyeit május 22.-i memorandumommal oszlattam el, Oberucev ezredest is mérsékelte közbelépésem. Zborov itt is változást hozott.

A forradalom után különböző hivatalok irattárai is az új kormány kezébe kerültek s ezek közt sok hivatalos és nem hivatalos dokumentumot találtak, amelyek egyes embereinket kompromittálták; a liberális hivatalnokok közlékenyebbek lettek és elmondták nékem, mi történt a cári uralom alatt a külügyminisztériumban és egyebütt. Biztos tudomásomra hozták, hogy a „Szövetség” egy befolyásos tagja az Ochránával és Protopopovval közvetlen összeköttetésben állott és ezért támadt hadseregünk iránt ellenszenv nemcsak a kormány, de a katonaság körében is; az Ochránát és Protopopovot még a tisztesegebb konzervatív oroszok sem szerették.

Helyzetünket nagyon szemléltetően mutatja a szerb légió sorsával való összehasonlítás. A szerb követ, Spalajkovic egy-kettőre kivitte, hogy a szerb hadifoglyok-

ból légiót szervezzenek. Szerbia önálló állam volt, Oroszország szövetségese, hivatalos képviselője volt Pétervárott, lakosai az orthodox hitet vallották, ezért az orosz hatóságok – minden ellenünk felhozott legitimista kifogás dacára – minden további nélkül megengedték a szerbeknek, hogy „osztrák“ hadifoglyaikat összegyűjthessék. Már 1915-ben több transportot küldtek Szerbiába. Odessában székelt Zivkovic szerb generális, akihez kiküldték a szerb tiszteket és altisztiket s így 1916-ban megalakították az első szerb hadosztályt. E divízióba sok tisztünk és katonánk lépett be, miután cseh hadseregünk megalakulását nem tudták kivárni. A szerbek megígérték a mieinknek, hogy külön cseh csoportot alapítanak, de erre nem került sor; Kiew részéről erős agitáció folyt ez ellen, úgy, hogy jelentékeny számú emberünk ott is hagyta a szerb hadosztályt.

E szerb divíziónak és soraikban harcoló fiainknak sorsa szomorú volt. Mackensen német előnyomulása ellen Dobrudzsában vívőt vitéz harcaik eredménytelenek maradtak; de közelebb hozták hozzánk a szerbeket és közös munkálkodásunkat erősítették. Nem helyénvaló, hogy elmondjam itt, hogyan kezdtek egy második szerb hadosztály megszervezéséhez s hogyan oszlatták fel ezt belső harcaik és viszályaik következtében. Annyit említek csak meg az oroszországi szerb légiók történetéből, amennyivel kimutathatom a különbséget a hivatalos Oroszország irántunk és a szerbek iránt tanúsított magatartása között. Ám megragadom az alkalmat, hogy szomorú hálával emlékezzem meg azokról a tisztjeinkről és katonáinkról, akik a dobudzsai síkságon életüket áldozták Szerbiáért és közös szabadságunkért. 1917 áprilisában a mieink szerb parancsra kiléptek a légióból s visszatértek Kiéwbe, hogy hadseregünkbe léphessenek.

Van egy József császárról szóló anekdota, amelyben

egy várparancsnok száz kifogást mond arra, miért nem fogadták üdvölvéssel a császárt érkezésekor; – legutolsónak említi ezek között, hogy nem volt puszkaporuk. Hasonló helyzetben volt az orosz katonai hatóság velem szemben. Különböző magyarázatokat, okokat és kibúvókat hoztak fel, de nem mondták meg azt, amit csak a bolsevista forradalom után tudtam meg, hogy a vezető katonai- és kormánykörök már 1915-ben formálisan elhatározták, hogy nem alapítanak cseh hadsereget. Amint említettem, csak a bolsevista forradalom után tudtam meg ezt Lontkevic szerb katonai attachétól.*

Megértem, ha az engedelmességre szoktatott katonaságot e határozat és a hivatalos titok megkötötte; de mégis csak bosszantott, hogy fiaink minden dicséréte mellett sem Brusilovnak, sem Kornilovnak nem jutott eszébe, hogy ezt az egész, más körülmények közt hozott határozatot megváltoztassa. Végre megtudtam, miért nem teljesítették a cár ígését s hogy a végül mégis csak elismert alakítási szabályzat miatt nem felelt meg programmunknak! Bécsből közölték velem, hogy ott tudnak az orosz hatóságok huzavonájáról és ellenállásáról és rendkívül örülnek neki. Fiaink az orosz katonai és polgári hatóságok huzavonájából Ausztria részéről való megvesztegetésre következtettek s a „Szövetségi fiók“-ban többször hangoztatták, hogy osztrák befolyás érvényesül ügyünkben. Pártjaink viszályában és Dürich „Nemzeti Tanácsá“-nakalapításában issokan Bécs kezének munkáját látták (Dürich tudta nélkül): Priklonskyt, a kormányhú „Nemzeti Tanács“ megszervezőjét nyilvánosan megvádolták (orosz részről is), hogy fizetett magyarbarát (a háború előtt Budapesten volt konzul

* Lontkevic sajnos, meghalt; Kiewben megígérte, hogy a követség útján elküldi nekem Amerikába vagy Párisba e határozat jegyzőkönyveinek másollát; ha el is küldte, én nem kaptam meg.

és a forradalom után újra ott látták). Stefánik generális állítólag alapos gyanúval illetett előttem egy kiewi személységet; ez volt az egyedüli és kizárólagos árulás sorainkban. Kételkedtem Stefánik állításában s ő irott bizonyítékokat ígért; lehet, hogy azok repülőgépek lezuhanásakor elégték. Ma is kételkedem benne, hogy elég bizonyító erejük lett volna.

Miután a helyzetet és a főbb közéleti szereplőket megismertem, előkészítettem tervemet.

Katonai akciókat az illetékes hatóságok különbözősége és nagy száma erősen megnehezítette. Pétervárott a hadügyminisztérium, a vezérkar, a külügyminisztérium és a minisztertanács, Mogilevben a főhadiszállás, Kiewben a kiewi körzet katonai hatóságai s végül a hadseregfőparancsnok s annak a hadtestnek a parancsnoka és vezérkara, amelyhez hadosztályunk be volt osztva, mind beleszólhattak ügyünkbe. Folytonos zarándokolás volt ez Ponciustól Pilátusig! S azok a vég nélküli utazgatások! Mindenütt s mindenkitől úgynevezett „Bumaga“-t kellett kérnünk s ezt nem írták meg hamar, – Oroszországban a katonaság is, mint minden egyéb, rendkívül bürokratikus.

Nagy segítségemre voltak a szövetséges államok követségei; ha különböző kisebb ügyekben fáradoztunk, támogatásban részesítettek az orosz hatóságoknál; s ugyanily szolgálatot tettek a mogilevi főhadiszálláson tartózkodó katonai attassék is.

A párisi Nemzeti Tanács fiókjának alapítása és rendezése egyszerűsítette a helyzetet; több cseh instancia szűnt meg ezzel. Azelőtt a „Szövetség“ is, az „Egyesület“ is befolyt katonai ügyeinkbe; A „Szövetség“ mellett azután még Dürich kormányhú „Nemzeti Tanácsa“

alakult meg s a „Szövetség“ inkább konzulátusi szervezetté alakult. A Druzinához politikai (propagatorikus) kíséretet osztottak be; s ez egy propaganda – Druzina eredeti tervének felelt meg; ők voltak az összekötő szerv a Druzina katonai parancsnokai és az önkéntesek, a Druzina parancsnoksága és más magasabb parancsnokok, valamint a „Szövetség“ intézősége és a hadtápvonalban levő katonáink és szervezeteink között. Eleinte csak egy ilyen kíséretünk volt, Tucek úr, akit a vezérkar osztott be hozzánk, később két másik úr került hozzá (Reimann úr és a szlovák J. Orszak), akiket a Druzina parancsnoksága nevezett ki.

A párisi központi Nemzeti Tanács fiókjának felállításával egyszerűbbé vált a helyzet. Megérkezésemmel a szervezeti szabályzat folytán én lettem a „Fiók“ feje. Nagyobb rendet és egységesebb munkát teremtettem s ezzel megnyertük az oroszok és az entente képviselőinek a bizalmát.

Kibővítettük a „Fiókot“ és felosztottuk a munkát. Főfeladatunk természetesen a hadsereg kibővítése volt. Rengeteg levelezést folytattunk hadifoglyainkkal, egyes személyekkel s egész táborokkal. A „Fiók“ tagjainak és tisztjeinek kellett meglátogatni e táborokat s a sorozásokat vezetni. Rövidesen anyagi gondjaink támadtak; régi tervünket valósítottuk meg és nemzeti kölcsönt bocsátottunk ki. A hivatalos dolgok egyszerűsítését orosz berendezkedésünkben is a lehetőség szerint keresztülvittem. – Volt pld. Kiewben egy orosz katonai bizottság, amely hadseregünk szervezését vezette; kieszközöltem, hogy e többtagú bizottság helyére felügyelőt nevezzenek ki, már azért is, mert a bizottság tagjai ellenségeink voltak.

Nagy segítségemre volt a – sajnos – oly korán elhunyt Jiri Klecanda, ügyünknek szolgálatkész, fáradhatatlan és kedves munkása.

Klecanda volta „Fiók“ titkára; magántitkáromnak a fiatal Papousek történést alkalmaztam.

A kormány hadseregünk technikai megszervezésével a cseh születésű Cervinka tábornokot bizta meg. Rátermetett közvetítője volt az orosz kormánynak és a „Szövetséginek” s később a kormányhű „Nemzeti Tanácsnak”: röviddel a háború kitörése után a kiewi katonai körzethez osztották be, ahol a cseh hadseregügyek vezetésével foglalkozott; később, mikor 1916 őszén a vezérkar kiadta a szervezeti szabályzatokat, hadseregünk alakításával bízta meg. Orosz katona volt s már ezért is sok viszálykodása támadt a „Szövetséggel” és az „Egyesülettel”, de a cseh ügynek mindvégig szolgálatkész munkása volt; konzervatív nézeteket vallott és nem voltunk mindenben egy véleményen, de közös munkánknak még sem ártott ez.

Feladatunk az volt, hogy kiépítsük hadseregünket, azaz az eredeti Druzinából, amely előbb dandárrá s aztán a második hadosztály magvával hadosztállyá alakult – ahogy Oroszországban mondtuk – „Korpust” alakítsunk. Az volt a terv, hogy először egy korpust állítunk fel s hozzáfogunk a második előkészítéséhez, hiszen önként jelentkező hadifoglyunk akadt elég. Ott folytattam, ahol Stafánik elhagyta. Stefániknak az orosz tervvel szemben egy propaganda- és egy politikai hadsereget kellett felállítani s azt a meggyőződésünket kellett képviselnie, hogy igazi és lehetőleg nagy hadseregre van szükségünk, amelyet Franciaországba kell küldeni. Ebben rögtön megegyeztünk, mihelyt Briand osztrákellenes programunkat elismerte.

52.

Meg akarom értetni, miben különbözött az én tervem az oroszok és a „Szövetség” tervétől: én elsősorban arra

törekedtem, hogy Oroszországban önálló hadseregünk legyen, amely felett szabadon rendelkezhetünk. Nem volt elég, hogy ez az orosz hadsereg alkatrésze legyen; ez esetben könnyen szétszórhatták volna a rettenetes hosszú fronton és a hadsereg teljes egészében nem érvényesülhetett volna. Lehetőleg nagy hadsereget akartam azonkívül, valóságos katonai és nem politikai hadsereget. A hadsereg szellemét is rendkívül fontosnak tartottam – csehszlovák kellett, hogy legyen s nem orosz, ha ruszofil is; mellékes volt számomra pld., hogy orosz vagy cseh vezényszóra hallgat-e? Főkérdés, milyenek a parancsnokok, milyen a hadsereg szelleme és milyen szolgálatot teljesít? A cseh hadseregnek tisztában kell lennie azzal, miért harcol s melyek a politikai céljai; nemzetünkre kellett esküdni – röviden: a mi hadseregünknek kellett lennie.

Másodszor: hadseregünket át kell vinni Franciaországba. Ezt Párisban már előző évben megbeszéltük és Stefánik is megérkezésemig ezen dolgozott Oroszországban.

Franciaország és a Nyugat ellenségei elleneztek e terveket és főleg foglyaink Franciaországba való szállítását; a cári uralom alatt is sokat tárgyaltak erről az egyes miniszterek és minisztertanácsok. Mikor M. Albert Thomas Pétervárra jött, a francia kormány nevében megújította hadseregünknek Franciaországba való szállítása iránti kérelmét; a vezérkar beleegyezett (egy 1917 május 14.-én kelt határozatában) és szépen megindokolta a tervet. Közvetlenül a forradalom kitörése után történt ez, amikor már megtört a jég. Megegyeztem a francia katonai misszióval, hogy egyelőre 50.000 foglyot küldünk Franciaországba, köztük néhány ezer délszlávot; M. Thomas beleegyezett és mindenképen segítségemre volt az akció gyors keresztülvitelében; a M. Thomassal

kötött megegyezés a legelső államszerződésünk, amelyet a Nemzeti Tanács irt alá s megint Franciaország volt .az, amely Nemzeti Tanácsunkat, mint szerződő felet elismerte. Hadifoglyaink egy részének Franciaország gyáraiiban akartak munkát adni. Megígérték (a külügyminisztérium és a vezérkar), hogy katonai szállítmányunkat lehetőleg mielőbb elindítják Archangelsken át. A dolog mégis soká húzódott, az első szállítmány de facto csak novemberben indult el. És állománya sokkal kisebb volt mint ahogy terveztük. De abban reménykedtünk, hogy Szibérián át nemsokára Franciaországba jutunk.

Tekintettel arra, hogy hadseregünk Franciaországba készült, megszervezésénél bizonyos változtatást eszközöltünk; hogy az átszállítás után Franciaországban ne legyenek kellemetlenségeink, francia fegyelmet vezettünk be és francia összekötő-tiszteket alkalmaztunk.

Minden törekvésem arra irányult, hogy bele ne keveredjünk az orosz katonai kaoszba s hogy a hadsereget összetartsam; s ez bizonyos mértékben ép az orosz hadsereg szétzüllése és Oroszország bomlása folytán sikerült. Fiaink látták e züllést és visszaretentek tőle; adminisztratív szempontból annyiban volt e bomlás hasznunkra, hogy sokszor brevi manu elláthattuk magunkat az orosz raktárak anyagaival, amelyet nélkülünk így is, úgy is szétlopkodtak volna. Sok esetben a fait accompli taktikáját követtük; oly nagy volt a bizonytalanság s a vezető személyek oly gyors egymásutánban váltották fel egymást, hogy hatósággal lehetetlen volt tárgyalnunk. Ha már megegyeztem valamiben Kornilovval, másnap már Brusilov jött helyére és így tovább – tökéletes bomlás és bizonytalanság volt mindenfelé.

A kormány által hadseregünk alakításáról kibocsátott engedély csak keretrendelet volt; részleteire, főleg

hadseregünk nagyságának megállapítására, csak a kivetelnél tértünk ki. Először természetesen egy korpust kívántam s aztán a viszonyokhoz képest egy másodikat. S végre november 9.-én Duchonin generális, a vezérkar újonnan kinevezett főnöke útján elértem e fontos döntést. Duchonin ismerte és becsülte fiainkat, hírszerző tevékenységüket és zborovi akciójukat s elhatározta, hogy nem fog az orosz kormány avult határozatával törődni. Duchonin, mint már említettem, júliusban kibővítette a dandárt s mindenben egészen más volt, mint Kornilov, Brusilov, Alexëjev, stb., akik ugyancsak elismertek és becsültek minket, nem merték azonban a régi kormánytilalmat megszegni. Egy korpusunk volt tehát-s még hozzá megegyezésünk szerint teljesen önálló; Duchoninnal azonkívül abban is megegyeztünk, hogy hadseregünk csak a külső ellenséggel harcolhat. Főelvemet, hogy nem akarunk semmiféle belügybe keveredni, az oroszok maguk is szívesen tették magukévá. Biztosítva voltunk így attól, hogy nem sodor el ma az egyik, holnap a másik orosz pártviszály és pártharc. Ezzel a formulával kielégíttem az orosz hadsereg konzervatív és reakciós elemeit is, amelyek utolsó percig tiltakoztak és féltek önálló hadseregünk felállításától.

Röviddel Duchonin döntése után az orosz tábornokok közül Sokorov generálist választottam ki hadseregünk parancsnokának. A vezérkar élére Dieterichs volt tábornokot tettem; megtudtam, hogy Kiewben tartózkodik és apályudvaron dolgozik, mint közönséges napszámos (a főhadiszálláson beszéltek róla). Eggyel több ok volt ez arra, hogy őt válasszam. A korpus-alakulatot a gyakorlatban csak e két parancsnok beiktatása biztosította.

Duchonin tábornokról akarok itt még egyet-mást mondani. Fiatal, energikus, tehetséges tiszt volt és becsül-

letes ember; szembeszállt Lenin parancsával és nem akart a Központi Hatalmakkal fegyverszünetet kötni. Megértette helyzetünket és segítségünkre sietett. A bolsevikiek sajnos megölték (dec. 2.), mikor Krylenko alatt elfoglalta a főhadiszállást. A meggyilkolt hulláját Mogilev pályaudvarán napokon át barbárul meggyalázták, míg végre átvihették Kiewbe eltemetni. Összegyűltünk a temetésre, de azt nem engedélyezték s csak a résztvevők hosszas sürgetése és könyörgése után engedték a holttestet éjjel eltemetni.

Pár nappal a temetés után meglátogattam az özvegyet s legnagyobb megütközésemre arról értesültem, hogy az elhunyt a legnagyobb készséggel átvette volna korpusunk főparancsnokságát; s Duchoninova asszony elárulta, hogy a tábornok el is várta ezt a megtisztelést. Én azonban, mikor parancsnokot kerestem és Duchoninnal tanácskoztam, nem is gondoltam rá; attól tartottam, hogy a tábornok a korpusparancsnokságot magas rangja lebecsülésének vette volna s ezért fel sem ajánlottam neki. Így, ha mint parancsnokunk elhagyta volna mogilevi állását, életben maradhatott volna... Emlékét hiven meg fogjuk őrizni – ő volt az, aki a holt betűt eleven tette változtatta, ő tette az ideiglenes kormány kedvező döntését valósággá.

Hadseregünk orosz tisztjeiről néhány szóban akarok megemlékezni. Foglyaink között csak alacsonyabb rangú tiszték voltak. Nem voltak tábornokaink s nem volt egyes katonai osztályunknak és hatóságunknak főnöke s ezért főparancsnoknak orosz tiszteket kellett kiválogatnunk. Gyakorlatlan és felkészületlen fiatal tisztjeinket nem ültethettünk ily magas hivatalokba. Mindenütt így volt: Oroszországban orosz, Franciaországba francia, Olaszországban olasz magasrangú tisztjeink voltak. Oroszországban kezdettől már azért is orosz volt a vezető-

ség, mert orosz és nem cseh hadsereget akartak. Könnyen érthető, mily nehézségek támadtak ebből, – főleg azért, mert orosz tisztjeink nagyobb része nem volt tisztában hivatásával. Sok tiszt adminisztrációján és katonai szolgálatán kiütközött már a cári uralom általános demoralizáltsága s ez rengeteg nehézséget okozott nekünk. Tisztjeink és katonáink nagy része nem értette meg rögtön pld., miért mozdítottam el azonnal megérkezésem után a hadseregünkönél nagy szeretetnek és bizalomnak örvendő Mamontov dandárparancsnokot. Úgyes ember volt, de inkább újságíró és néprövid, mint katona.

A Druzina vezényszava orosz volt, a második hadosztályé már cseh és a korpomba is cseh kommandót vezettünk be. Sok tekintetben csak névlegesen, mert az orosz vezényszónak lefordításához és viszonyainkhoz való alkalmazásához nem volt elég időnk. Ez egész katonai be rendezkedésünkkel függött össze.

55.

Nehéz elképzelni a hadseregünk megszervezését akadályozó rengeteg nehézséget. Nemcsak a vezényszó és a katonai jelzések, de az egész katonai adminisztrációnk megteremtésének a feladata is előttünk állt.

Katonáink azonkívül önkéntesek voltak; önként jelentkeztek és már ez is bizonyos szabadságot adott nekik. A demokratikus hadsereg eszményképe lebegett előttünk és érthető, ha az orosz káosz kellő közepén a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit gyakran fogták fel anarchisztikusan. S mikor végül a bolsevista forradalommal a bolsevizmus kezdett a mi köreinkben is elharapódzni, nagyon nehéz feladat volt fegyelemnek és engedelmességnek azt a demokratikus módszert kidolgozni, amely egy fronton küzdő hadseregénél

nélkülözhetetlen. Mint már említettem, a francia fegyelmi szabályzatot alkalmaztuk megfelelő változtatással.

Önkénteseink közt minden irányzatunknak és pártunknak voltak hívei s ez is sok nehézséget okozott. Katonáink és különösen tisztjeink politika éssztratégia között sokszor nem tudtak különbséget tenni. Az ellentétek mindazonáltal az otthoni megszokott környezet hiányában nem voltak oly élesek, mint odahaza.

Ily körülmények között nem volt könnyű feladat a hadsereget kifejezetten katonailag megszervezni és katonai értékét biztosítani. Ismétlem, nemcsak arról van szó, amiről oly sokat tárgyaltak, hogy a vezényszó cseh, vagy orosz legyen-e, hanem a vezényszó értelméről jelentéséről és messzebbre kiható dolgokról is, arról pld. mely taktika és sztratégia felel meg nemzetünk szellemének? Mindenesetre az volt a feladat, hogy az önkéntes hadsereget katonailag értékesé fejlesszük. Nem titkolhattam magam előtt, hogy a hadsereg szervezéséből és az egész szervezetnek és egyes osztagainak vezetéséből minden elővigyázatunk ellenére jó adag dilettantizmus ütöközött ki. Nekem magamnak is, aki nem vagyok katona, sok fejtörésembe került, amíg egy-egy feladatot megoldottunk! Nemcsak hadsereget kellett szerveznünk, de a hadsereget feladatának megfelelővé kelletttennünk, ha katonailag oly elsőrangú ellenségekkel akartuk szembeállítani. Természetes, hogy fiaink az orosz környezettel hasonlították össze magukat; de nekünk azokra kellett gondolnunk, akikkel megakartunk ütöközni: a németekre és poroszokra. A katonai szaktudás és fegyelem a harcban kisebb veszteséget biztosít; nemcsak a militarizmus, az emberiség is jó katonai iskolát és jó fegyverzetet kíván.

A körülmények önálló működést és önálló ítéletet

kívántak katonáinktól; légiónk ebben kitűnően megállta a helyét. Fiaink kicsiny és nagy dolgokban egyaránt tehetséget és rögtönző képességet árultak el.

A bolsevista példától katonáinkat nem lehetett oly egyszerűen eltiltani. S ezért pld. az üzemi tanácsok hatáskörét már Kerenskij alatt gazdasági, művelődési és egyéb feladatokra korlátoztuk. A hadsereg-nota bene önkéntes hadsereg – demokratikus igazgatásában megkövetelte, hogy bizonyos mértékig katonáinknak befolyást biztosítsunk.

Demokratikus hadseregben rendkívül nehéz probléma a tiszt-kérdés. Milyen előjogokat és szabadságokat élvezhet egy tiszt? Önként adódik a kérdés, lehet-e a tisztnek külön ellátása és sok ilyen kisebb-nagyobb probléma vetődött fel, amelyeket lehetetlen volt gyorsan, tapasztalat nélkül végérvényesen elintézni. Szigorú uniformizálásról az adott körülmények között szó sem lehetett s ezért az egyes osztagok többé-kevésbé önállóan cselekedtek.

Példaképünk és iskolánk a Szokol volt, a Szokol elvei és eszmevilága. A Szokol és a katonák közti különbséggel tisztában voltam, ám a Szokol-eszme mégis jó és jelentékeny hatást tett. Sok hibát követtünk el, de kísérletünk mégis csak sikerült.

Nagyon nehéz feladat volt hadseregünket ellátni; csakhamar több, mint 40.000 katonánk volt és ezeknek fegyvert és ruhát, cipőt, húst és kenyeret kellett szereznünk. Bizonyos fokig, mint már említettem, segítségünkre volt az orosz hadsereg bomlása. Nehéz munka volt az ukrainai muzsiktól terményt és lisztet szerezni; pénzért semmit sem akart adni; szerszámot, szöveget s ilyesmiket követelt; – végül nagyban akadályozta munkánkat a folytonosan változó politikai helyzet.

Eredetileg s még rövidebbel ezelőtt is az orosz katonai

hatóságokkal szemben függő viszonyban voltunk. Mikor azonban Ukrainában gyülekeztünk, az orosz hatóságok itt átengedték a teret az önállóságra jutott ukránoknak. A hatalomra jutott bolsevikiek vezéreivel sem tudtuk az érintkezést elkerülni.

Felmerült csapataink elszállításának nehéz feladata; eltökélt szándékunk volt ugyanis hadseregünket kelet felé, Szibirián és a tengeren át szállítani Franciaországba. Az orosz vasút igazgatása és anyagkészlete tekintetében napról-napra rosszabb lett s ez az elszállítás kérdését erősen megnehezítette.

Természetes, hogy nagyszámú önkénteseink nem voltak mind egyenlő képzettségűek és értékűek. Magától értetődik, hogy nem mindegyikük jelentezett ideális nemzeti lelkesedésből. Az orosz fogolytáborok nagyobb része fiainkra rossz hatással volt; szabadságuk hiánya és műveletlen táborparancsnokaik bürokratikus nyomása is sokat rontott lelkületükön, ezért a légió valószínűségi felszabadulást jelentett. Főleg a későbbi, 1917 és 1918. évi forradalom utáni légionáriusainkra vonatkozik ez. A légió nagyobb személyi biztonságot és főleg betegségükben jobb ellátást biztosított; a légióba lépés Ausztriától is megvédte katonáinkat – ha hazatértek volna, az osztrák hadseregbe osztották volna be őket újra s mennyit rontott volna ez helyzetükön! – sokkal több emberélet is veszett volna el. Hadseregünk ebben a tekintetben isvalóságos megmentője volt foglyainknak.

Fiaink maguk is jól vigyáztak a különböző „bujkálók” a zborovi csata előtt az Odruzinának mintegy száz embere szökött el a seregből, – oroszországi születésű és nevelésű emberek. De katonáink nagy többsége jó és megbízható volt, akik nehéz feladatukat sikeresen és becsületesen oldották meg. Sok tapasztala-

tot szereztem és sok alkalmam nyílt katonáinkat s bennük a cseh férfit megfigyelhetni.

Nem ismerem az oroszországi cseh és szlovák hadifoglyok számát, hogy a foglyoknak a légionáriusokhoz viszonyuló arányát megállapíthassam; úgy tudom: meglehetősen sokan vannak, akik nem jelentkeztek légióinkba. A pontos megállapítás jó fokmérője lenne honfitársaink nemzeti öntudatának és politikai elszántságának.

Barátságos, bajtársi, jó viszonyban voltam katonáinkkal, bármily szigorúan s néha szükség esetén túl szigorúan ítélt meg őket. Úgy érzem: az őszinteség erősíti legjobban a kisebb-nagyobb parancsnokoknak katonáihoz való jóviszonyát; az őszinteség mellett elsősorban a következetesség és igazságosság. A hadsereg a tekintély elvén alapul s különösen háborúban ugyanazt jelentik a tisztek és parancsnokok, mint politikai életben a pártvezetők. A katonai vezetőnek nem szabad azonban demagógnak lennie; a demagógia a vezetőn bosszulhatja meg leghamarabb magát; háborúban a katona életével játszik, már pedig veszedelemben realista lesz minden ember s kérlelhetetlenül bírálja meg feljebbvalóját. Rosszul értelmezett demokrácia sokszor hamis demagógiára és őszinteség hiányára vezeti a tiszteket.

A katona őszintébb, mint a civil; az alacsonyabb-rangúnak a magasrangúhoz való viszonyában és megfordítva nem ismeri azt a formalitást, amelybe a polgári életben lépten-nyomon beleütközünk. Bizonyos lakonikus tónus támad köztük, amely a katonai gépezet pontosságából, határozottságából és gyakorlatiasságából következik; az aránylag meglehetősen egyenlőség, a körülmény, hogy a katonának kenyeréről, ruhájáról, lakásáról nem kell gondoskodnia, a tény, hogy nincs gazdasági konkurrenciája, hogy nem küzd existenciájáért,

bizonyos őszinteséget és nyíltságot ad neki. A katona bajtársai társaságának nyilvánosságában él állandóan s ezáltal egész működésében tárgyilagos, kevésbé szubjektív lesz. Hivatása lényegében nem szkeptikus. A katona naivabb, gyermek, akinek gyerekes gyengéi vannak; sok féltékenységük abban leli magyarázatát, hogy a hadsereg méltóságok és kötelességek egyenes lajtortája; aki hős az ellenség előtt, a táborban kicsinyes és gyerekes is lehet. Légióink majd minden katonája átment a kritika és féltékenység tüzén. Az Ó-Druzina és a későbbi légió tagjai között kisebb-nagyobb súrlódások és feszültségek voltak, a szerb légió jövevényeit élesen bírálgatták; sokat beszéltek a kisebb-nagyobb hibákról, amelyeket a tisztek különösen az osztrák hadseregben követtek el, a különböző oroszországi táborok tagjai féltékenykedtek egymásra, stb.

S mindehez képzeljük el a teljesen abnormális orosz állapotokat, amelyek közt hadseregünket megszerveztük.

Sokat érintkeztem katonáinkkal és meggyőződtem róla, hogy bíznak bennem. Tudták, hogy otthon kritikus és józan politikát folytattam; elvárták tehát, hogy Oroszországban sem fogok másképp cselekedni s hogy jól meggondoltam, mire vállalkoztam s mit kívánok tőlük. Megalapozott programot terjesztettem eléjük s ok elfogadták; katonáink elég műveltek voltak ahhoz, hogy megbírálják, megértsék és elfogadják politikai és történelmi következtetésünket. Ész-okokkal próbáltam meggyőzni őket; meggyőződésükre és meggyőződésükből következő áldozatkészségükre hivatkoztam. Nehézségeinkről leplezetlenül beszéltem velük. Saját szemükkel s mindennapi tapasztalataik alapján győződtek meg róla, hogy törődöm ellátásukkal és az egész hadseregállapotával; végül egy szerű életem és a tény, hogy nem félek – azaz, hogy nem árulok el félelmet – szintén jó hatással volt

rájuk. A bolsevista forradalom alatt Pétervárott, Moskvában, Kiewben többször bebizonyítottam előttük, hogy kötelességem teljesítése közben életveszély elől sem tértem ki. S ezért jogomban állt áldozatot – az élet legfőbb áldozatát követelni tőlük.

Katonánk, hősiességig bátor és jó harcos; tudnia kell azonban, miért harcol; azt a vak engedelmességből származó áldozatkészséget, amelyet az osztrák hadsereg követelt és ápolt katonáiban, a mi hadseregünk nem ismerte. A husita szellem feltámadása nem üres szó, de reális érzés és elhatározás volt; ezredeinknek Husról, Zizkáról, stb.-ről való elnevezése – amely a zborovi csata után vette kezdetét – nem volt üres történelmi disz. A tényt, hogy a husita eszmét nem tudtuk a háborúban minden vonalon s a hadvezetésben is következetesen keresztülvinni, azzal magyarázhatjuk, hogy lehetetlen volt az adott katonai viszonyokat (az osztrák és orosz tradíciót) legyőzni és eszméinket az idők követelményeire való tekintettel megvalósítani.

Anekdóta szerű, de jellemző apróság: fiaink címerén oroslán és kehely volt; az orosz paraszt „rjumocky“-t és „sobacky“-t (poharacsát és kutyácskát) látott ebben s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a címert nem használták általánosságban.

Első hivatalos fellépésem Ausztria ellen a svájci Husünnepen történelmünk szerves következménye volt – a husita és táborita katonatradíció újjáéledése is nemzeti volt a szó legnemesebb értelmében.

Katonánk gyorsan cselekszik; gyors megfigyelő és gyorsan tájékozódik; de a balsikert nehezen viseli el. Veszedelmes helyzetből egy-kettőre kiverekszi magát. Említettem már, hogy katonáink Zborovnál nemcsak személyes bátorságról, de taktikai tehetségükről is tanúságot tettek.

A szlovák is jó katona, csak jobban ért az engedelmességhez, mint a parancsoláshoz és a vezetéshez.

Jól tudom, hogy a jó hadsereg nemcsak az egyes katonák személyes bátorságától és ügyességétől függ; e jó képességeket általános fegyellemmel kell fenntartani; nemcsak a tűzben fellépő bátorság fontos, hanem a kitarítás fárasztó és kimerítő harctéri szolgálatban is. S a katona nem él meg fegyelemből, kenyérre van szüksége – a jó ellátás egyik fő feltétele napjainkban a sikernek. Lehet ma még oly bátor a katona, az ezred, a hadsereg-holnap mégis elfoghatja a pánik. A jó hadseregnek megfelelő szervezésre, adminisztrációra s állandó vezetésre van szüksége, egy-egy katona bátorsága a siker biztosításának csak egyetlenegy tényezője. S ezért a tiszt- és altiszt-kérdés, különösen egy demokratikus hadseregnek nagyon fontos problémája.

54.

Az 1917 november 7.-én kitört bolsevik] forradalom újabb nehézségeket okozott.

Megfigyeltem a pétervári bolseviki mozgalmat és tanúja voltam, hogyan terjedt át Moskvára és Kiewre. Csodálatos véletlen folytán mindenütt a bolsevista harcok kellő közepébe kerültem. Pétervárott a Morskán, a Dvorka közelében laktam szemben a távíró és távbeszélő-hivatallal; utcánkban heves küzdelem folyt e hivatalokért. A „Fiók“ helyiségei előbb a Basejna, majd a Znamenska-utcában voltak; mindennapi tanácskozásainkra a Morskából a Znamenskába menet a Litejni-Prospekten kellett áthaladnom, ahol állandó utcai harcok folytak. Rendszeresen és minden nap elmentem tanácskozásainkra; sokszor mentem át olyan utcákon, amelyeken lövöldöztek. „Fiók“-beli kollegáim hara-

gudtak ezért; azt hiszem, mostani követünk, Seba vetette szememre egyszer, hogy a veszély érzésének fiziológiai hiányát tapasztalja nálam. Elhatározták, hogy külön őrt neveznek ki mellém; be is osztották egy Húza nevű foglyunkat. És a „Fiók“ sürgetésére Moskvába kellett költözöm, nehogy baj érjen. Azzal mentem el, hogy a „Fiók” majd utánam jön. Elutaztam hát Moskvába, ahol megérkezésem reggelén indult meg a harc a bolsevisták és Kerenskij csapatai között; egyszerre azon vettem észre magamat, hogy hoteletem, a „Metropol”, Kerenskij emberei egy-kettőre várrá alakították. Hat forró napot éltem át a Metropolban a bolsevisták ostroma alatt. Mikor végre Kerenskijék éjszaka észrevétlenül elvonultak és a bolsevisták reggelre bevették a hotel-várat (nagyszerű masszív, erős épület volt a Metropol), engem választottak a külföldiek és egy lengyel urat az oroszok szószólójának; – az oroszok nem merték ugyanis e szerepet átvenni. S mikor Moskvából Kiewbe érkeztem, megint egy a Krescatikon, tehát a legveszélyesebb helyen levő francia szállóba kerültem a bolsevik ostrom alatt. (Fontos tanácskozásunk közben egy mellékszobába óriási gránát csapot le egyszer, de szerencsére nem robbant fel). Barátaim unszolására szanatóriumba költöztem át; a veszély itt sem volt kisebb, mert tanácskozásainkra épügy eljártam a „Fiók” helyiségébe és a bolsevikiek golyói a szanatóriumba, sőt szobánkba is behatoltak. Egy délután Húzával a bolsevisták valóságos golyózáporán szaladtunk át... Még most is, évek múlva, ha az orosz fővárosokban a bolsevista ostrom alatt átélt élményeimre gondolok, lidércnyomásos állomnak érzem az egészet.

A nagy változás legfőképen hadseregünk és katonai terveink miatt érdekelt. Rövidesen kisült, hogy a bolsevisták – akarva, nem akarva a németekkel békét fog-

nak kötni. Ebben is a cár és elődjek példáját követték. A sors különös játéka folytán Miljukov az ideiglenes kormányban azért adta át helyét Kerenskijnek, mert utóbbi a program-revisiót pacifista szellemben akarta eszközölni; később Kerenskij próbált harcolni és Miljukov akart a németekkel béketárgyalásba bocsátkozni:

Komolyan elhatároztam, hogy nem avatkozom a forradalom okozta orosz eseményekbe és hogy megegyezésünk szerint rövidesen visszatérek Franciaországba.

Mikor aztán a bolsevikiek Muravjev vezetése alatt az ukrainai polgári Nemzeti Tanács ellen vonultak <k elfoglalták Kiewet, szerződést kötöttünk velük: jótálltak fegyveres semlegességünkért és biztosították Franciaországba való elvonulásunkat. A fegyveres semlegesség engedménye folytán szabályszerűen elismerték hadseregünk és kormányunk önállóságát.

A bolsevikiek február 8.-án bevették Kiewet; egy nappal azelőtt a francia katonai misszió tanácsára hadseregünket a francia hadsereg alkatrészének nyilvánítottam, hogy pozíciónkat megerősítem.

Muravjev azon volt, hogy kötelezettségét teljesítse; a kiewi bolsevista Sovjet azonban – állítólag Muravjev tudta nélkül – cseh agitátorokat küldött táborunkba, hogy katonáinkat a vörös hadseregbe való belépésre bírja. Kritikuspillanatvoltezmegint, amilyentmárszámtalanszor átéltünk- Hosszas megfontolás után elhatároztam: megengedem katonáinknak, hogy a bolsevista agitátorokat meghallgassák. Meg is történt s eredményeként egész hadseregünknek mindössze 218 embere jelentkezett a vörös hadseregbe s azokból is egyesek már a következő napon visszatértek, mivel a bolseviki hadsereg fogyatékoságait hamar felismerték. Példának említem, hogy vöröseink egyike már másnap dicsekedve mutogatta órákkal megrakott táskáját. Jobb embereinknek szemét

az ilyesmi jobban felnyitotta, mint ahogyan azt a bolsevik! fejtegetések meghallgatásának megtiltása tette volna. Igaz, hogy orosz – és francia tisztjeink nagy része kételkedett elhatározásom helyességében, de az eredmény engem igazolt és nem a katonai bürokratizmust.

Nem kétlem, hogy azok közt, akik a vörös hadseregbe átléptek, jobb és tisztességesebb emberek is voltak. Egyesek a bolsevistáknál viselt állásukban jó szolgálásokat tettek nekünk.

A bolseviek kiévi és környékbeli őrjöngése erősen próbára tette türelmünket; legjobban az a hír nyugtalanított, hogy Kiew környékén katonai raktárainkat őrző katonáinkat a bolseviek megegyezésünk dacára megölték. S a bolseviki túlerő a maga brutalitásában nem elégedett meg őrünk megölésével, a ruháitól és cipőitől megfosztott holttesteket be is mocskolták. Nem volt könnyű dolog ellentállni az indulatnak, amely bosszút követelt, de a helyzet mérlegelése után megelégedtem egy határozott tiltakozással és a kapott Ígérettel, hogy a tetteseket meg fogják büntetni és a megegyezést híven be fogják tartani.

Sok borzasztó és embertelen dolgot láttam a bolseviki forradalom alatt. Különös asszociációképen a bolseviki szó említésével egy képre emlékszem: röviddel a pétervári és más városokbeli utcai harcok után az áldozatok holttesteit visszaadták hozzátartozóiknak; a jólismert orosz izvoscsikon szállították a holttesteket. A merev testek úgy feküdtek a kis kocsin, mint a gerendák; egyik oldalon lábak, másik oldalon fejek, itt-ott egy-egy kéz nyúlt ki a szekérről. Fel is állították sokszor a holttesteket s holmi ronggyal vagy zsineggel erősítették a szekérhez. Láttam egyszer egy holttestet, amelyet feje tetejére állítottak, két lába úgy meredt a levegőbe. Valahányszor csak visszaemlékszem e hátborzongató lát-

ványra, az emberi élet esztelen, felesleges, barbár elpusztítása idéződik fel lelkemben.

A Muravjevvel kötött szerződést katonáink Kiew bevétele előtt írták alá; Muravjevvel 1918február 1 o.-én szalonkocsijában, az entente megbízottainak jelenlétében tárgyaltam, (Az entente megbízottak engem kértek fel e tárgyalásokra, mivel egyikük sem tudott oroszul). Február 16.-án átiratot kaptam Muravjevától, amely fegyveres katonáinknak Franciaországba való szabad és zavartalan elvonulását biztosította.

Muravjevvel való összeköttetésemről egyes kiewi reakcionáriusok sokat pletykáltak, hogy a bolsevista generalissimus a túlságig körülrajong engem – és más eféjét. Maga Muravjev kijelentette egyszer, hogy hírből és könyveimből rég ismer s ezért oly előzékeny. Úgy hallottam: rendőrtiszt volt valaha és kényszerből lett bolseviki; később moszkvai parancsra agyonlőtték. (Úgy hírlett: hűtlen pénzkezelésért s más eféléért.)

55.

A bolsevizmus abban az időben főleg katonai kérdés volt szememben: milyen viszonyban lesz hadseregünkkel? Magától értetődik azonban, hogy szociológiai érdeklődés is vezetett a bolseviki mozgalmak megfigyelésénél. A szocialista- és munkásmozgalmak otthoni és európai fejlődését rég figyelemmel kísértem; ebből keletkezett a „Marxizmus kritikája“ című munkám. Mikor Oroszország tanulmányozásával foglalkoztam, a leninizmust is elejétől követni kezdtem: Pétervárra való megérkezésemmel pedig, Lenin forradalmi propagandáját is megfigyelhettem. Közel fél évig éltem azután a bolseviki uralom alatt; szemem előtt sarjadzott ki és közletről figyelhettem fejlődését.

Nem helyénvaló, hogy a bolsevizmust itt fejtegessem;

annyit akarok csak mondani róla, amennyire további elbeszélésemnél szükségem van; sok embernek okozott fejtörést a bolsevik-kérdésben vallott álláspontom – s ezért is szeretném álláspontomat megmagyarázni.

Ami magát az elméletet illeti, a kommunizmust nem tekintetem szociális és szocialista eszményképnek, ha a kommunizmus fogalma alatt a legteljesebb gazdasági és szociális egyenlőséget értjük. A társadalom normális politikai és szociális állapotát erős individualizmus, azaz az egyén szabad iniciatívája nélkül nem lehet megvalósítani. Ez gyakorlatban a természettől fizikailag ésszellemileg egyenlőtlenül megáldott különféle egyéniségek kifejlődésének a lehetőségét jelenti. A társadalomban az egyén helyzete egyenlőtlen, egyenlőtlen társadalmi környezete is s az egyén saját erejét és környezetét saját tapasztalata nyomán tudja legjobban felhasználni; ha más dönt valakinek az élete felett és más vezet, előállhat az a veszély, hogy a vezetettnek nem minden ereje használtatik ki. Mindenütt láthatjuk ezt s politikailag minden olyan kormány formában, amely erősen centralista karakterű – és a kommunizmus maga centralisztikus, sőt éppen a bolsevista centralizmus rendkívül merev elméletekre alapított, erőszakosan keresztülhajtott uralom; a bolsevizmus egy embernek és segítőtársainak legabszolútisztikusabb diktatúrája; a bolsevizmus csalhatatlan és inkvizitorius s ezért a tudományhoz és a tudományos filozófiához semmi köze; a tudományt épúgy, mint a demokráciát szabadság nélkül lehetetlen elképzelni.

Következésképpen kitarok a helyesen alkalmazott, nemcsak politikai, de gazdasági és szociális demokráciánál, e nemcsak napjainkhoz, de a legtávolabbi jövőhöz mért és óhajtott társadalmi állapotnál. A kapitalista uralom egyoldalúsága miatt tökéletlen; bár sokakban – nem

mindenkiben – egyéni iniciatívát, vállalkozó szellemet és produktivitást fejleszt, de a termelt értékek felosztását nem a produktív ügyesség szabja meg, hanem az idegen munka és hozadéka tulajdonjogára vonatkozó szabályok. A demokrácia gyakorlatban jól elviselhető egyenlőtlenséget jelent; jelentéktelen s egyre jelentéktelenebbé váló egyenlőtlenséget. Persze – kimondani könnyű ezt; ám a kivétel sokféle lehet. S ezért a kommunizmusnak is sokféle módszere lehet és van.

Ezt mutatja az orosz kísérlet gyors fejlődése és sok változása is.

Lenin 1917-ben tulajdonképpen nem is a kommunizmus alapját és eszméjét akarta Oroszországban megvalósítani, hanem fel akarta használni Oroszországot arra, hogy ez eszméket Európában keresztülvigye, vagy legalább is érvényesülésüket gyorsítsa.

Ezt Lenin maga is többször hangoztatta; tévedett mégis s főleg azért, hogy helytelen nézetei voltak Oroszország és Európa helyzetéről. Történelemfilozófiája is kétes. Már Marx és Engels is tévedtek, mikor a végleges forradalmat várták és megjósolták; Lenin és társai nem riadtak vissza s újra szociális forradalmat vártak. De mikor? És honnan?

Amit Marx Feuerbach nyomán a vallási antropomorfizmusról mond, az politikai és szociális vonatkozásban is megállja helyét: az ember nemcsak túlvilági üdvösségét, de földi jövőjét is a maga képére teremti meg. Az orosz nép Marx kommunizmusát nem tudja megvalósítani; sokkal kulturátlanabb és a cárizmus sokkal jobban elrontotta, semhogy Marx kommunizmusát, mint egy hosszú történelmi folyamat végleges stádiumát, megérthesse és keresztül vihesse. Az, amit Lenin és emberei keresztül vittek, nem volt kommunizmus, – kommunista apróságok voltak legfeljebb; mint rendszer,

primitív (agrár) kapitalizmus és primitív szocializmus volt, egy primitív állam felügyelete alatt, amely állam a cári, tehát szintén primitív centralizmusból eredő anarchisztikus alkatrészekből keletkezett. És általában az orosz primitivizmus: falvaikban izoláltan élő analfabéta parasztok tömege, a közlekedés fogyatékosága, a veszttett háború folytán szétszűllött hadsereg és hivatalnokosztály, a cárizmus és a cezaropapizmus összeomlása, a politikai pántok és osztályok tanácstalansága tette lehetővé, hogy az energikus bitorló a fővárosokban bolsevista zűrzavart támasszon és egy jelentéktelen, de jól megszervezett kisebbséget juttasson kormányra.

A politikai antropomorfizmus hiányosságai és hibái látszottak mindenfelé; a felelősségteljes katonai és közigazgatási állásokba rendszerint tapasztalatlan és szakképzetlen fiatal embereket ültettek. Becsületesebbjeik igyekeztek feladatukat tőlük telhetőleg jól elvégezni, kerestek és kitaláltak sok olyat, amit előttük már rég kitaláltak és ismertek; – sokan kihasználták pozíciójukat és egyéni céljaik eszközévé tették. Aki most kezd csak a számoláshoz, nem foglalkozhat rögtön integrálegyenletekkel. Abban, ahogyan Lenin bevallja, hogy mennyi hibát követtek el s mennyit kell tanulniok, orosz becsületesség van, de vád is: manapság nem kell sem a politikában, sem a közigazgatásban új ábécét kitalálni. Rengeteg rendszertelen improvizálásból állta bolsevista rendszer. És a bolsevista félműveltség rosszabb, mint a műveletlenség. A bolsevista diktatúra kritikátlan, minden tudományos alapot nélkülöző tévelygésből ered; olyan uralom, amely fél a gondolkodó emberek kritikájától és elismerésétől, eo ipso lehetetlen.

Az úgynevezett modern művészet minden szörnyűségének hivatalos átvételében ugyanezt a primitivizmust, a kultúrának ugyanezt a hiányát látom.

Az állam ideológiájáról való téves marxista felfogás boszulta meg magát a közigazgatásban is, amelynek megszervezésére és vezetésére a marxisták sohasem fordítottak kellő figyelmet. Az anarchizmusnál (astatismusnál) tovább nem feszegették és a gazdasági viszonyok elsőbbségét hangoztatták (gazdasági vagy történelmi materializmus). Ez a marxista materializmus megfelelt az orosz passzivitásnak – a kenyéren kívül mással ex thesi nem kellett törődni. Ám az állam, az irodalom, a tudomány, filozófia, az iskola és a nevelés, a nemzet egészsége és erkölcse, röviden az egész szellemi kultúra nem a gazdasági helyzet következménye, de azokat a gazdasági helyzet közepette kell kiküzdni; a kultúra nyújtja és biztosítja a gazdasági fejlődést és a kenyeret is.

Az oroszok és maguk a bolsevisták is a cárizmus gyermekei; évszázadokon át az nevelte, az alakította lelkületüket. Elkergették a cárt, ám a cárizmust nem tudták elkergetni. A cári uniformist hordják, ha megfordítva is, – mint ahogy az orosz tudvalevőleg a csizmáját is tudja megfordítva viselni.

A bolsevisták évekig dolgoztak – mint ők mondják – földalatti taktikájukkal; pozitív, adminisztratív forradalomra nem voltak felkészülve, negatív forradalomhoz értettek csak. Forradalmuk oly értelemben volt negatív, hogy egyoldalúságukban, szűkkeblűségükben és kulturátlanságukban, sok fölösleges rombolást vittek véghez. Azt tudom legkevésbé megbocsátani nekik, hogy tipikusan a cárizmus mintájára oly tehetetlenül tobzódtak az öldöklésben. A barbárság legfőbb próbaköve az, hogyan bánik valaki a maga és embertársa életével. A bolsevikieknek az intelligencia körében véghezvitt öldöklése intő példát kaphatott volna a római Severus és a római ősi szenátorcsaládok kiirtásának históriájából; Severus az állam és a közigazgatás barbarizálására töre-

kedett, de egyben a birodalom összeomlását is siettette. A történelemkutató különben közelebbi, orosz példákra is akadhat: Rettenetes Iván, vagy még inkább Stenka Razin esetében...

A bolsevizmus sokkal inkább felel meg Bakunin mint Marx tanának; Marxtot inkább első forradalmi időszakban – 1848-ban – követi, amikor szocializmusa még nem volt oly kidolgozott.

Bakuninra a bolsevikiek főleg már említett jezsuitizmusuk és macchiavellizmusuk miatt hivatkozhatnak. Megszokott összeesküvő-titokzatosságuk s a hatalom, a diktatúra utáni törtetés teszi őket, leginkább Bakuninhoz hasonlóvá; legelső céljuk a hatalom megszerzése volt. Aki abban a hitben él, hogy a fejlődés legfelső fokát végérvényesen elérte és megszerezte már a társadalmi berendezkedés csalhatatlan ismeretét, az fejlődés és tökéletesedés utáni törekvését végkép feladta már és egyetlenegy fő – főgondja lesz, hogy pozícióját és hatalmát megtartsa. Így volt ez a reformáció idején s megszületett az inkvizíció és az ellenreformáció – és ugyanez a helyzet Oroszországban.

A bolsevikiek alig ismerik Oroszországot. A cárizmus külföldre üldözte őket – Oroszországtól elszoktak; de nem ismerik a Nyugatot sem, mert folytonosan saját köreikben éltek. Érdeklődtek a Nyugat iránt és hozzá mérték Oroszországot. Abban a tévhitükben, hogy a szociális forradalom Nyugaton s az oroszországinál hamarabb fog kitörni, a nyugati propagandával foglalkoztak s az oroszországi viszonyok iránti figyelmük szétforgácsolódott. Aránylag túlsók pénzt is költöttek az egész propagandára. Egyszóval: a bolsevista politika extenzív és nem intenzív; extenzív külsejében és belsejében. Ismétlem: egészen véve primitív.

Az orosz bolsevizmus a kommunizmussal semmiben

sem azonos; legjobb esetben is csak államszocializmus és államkapitalizmus. Az eddigi tapasztalatok szerint igazi, tartós kommunizmust csak erkölcsi és vallási alapon csak barátok között lehet elképzelni; ám a szimpátiára alapozott, barátilag megszervezett társadalomtól még nagyon messze vagyunk. Egy-egy forradalom kezdetén pillanatnyi lelkesedésből sikerülhet esetleg egy kommunisztikus kísérlet, de később, mikor a lelkesedésnek a hétköznapi élethez kell idomulnia, a kísérlet nem sikerül és elfajul.

Lenin uralmát Kerenskij és az ideiglenes kormány készítette elő; amennyiben a vezetésben az ideiglenes kormány épügy, mint Kerenskij csak tehetetlenségét igazolta és tudatlan és gonosz embereknek adott jelentős hatáskört. Lenin folytatta mindezt. Az intelligencia 1906 óta anarchisztikus magatartásával egyengette Lenin útját; akkoriban még a nem szocialista pártok sem fogták lel ésszel, hogy a politikai ténykedésnek a forradalom és az – akármily tökéletlen – alkotmány elnyerése után pozitívabbé kell válnia. Lenin volt az orosz logikátlanság logikus következménye. Ennél Németország leplombált vagonjai nagyon alárendelt szerepet játszottak. Lenin leigázta Oroszországot, mintahogyan azt előtte annyi más bitorló megtette, – a bitorlás hosszú fejezete az orosz történelemnek. Lenin céljának megvalósítására a háborúba való belefáradást, a hadsereg összeomlását az 1862.-1. jobbágyfelszabadító szociális és liberális irányzattal támogatott nagy földéhséget használta fel agitátorikus módon. A paraszta-kommunizmus halvány sejtelve nélkül foglalta el a földet, és a paraszt Oroszország. Igazságtalan a szemrehányás, hogy Lenin és kísérlete nem elég orosz; – teljesen, tökéletesen orosz; maga a sovjetrendszer is egyszerű kibővítése a primitív orosz „mir“ és „artel“-nek.

Hogy Lenin uralmának kevés köze volt a kommunizmushoz s hogy voltak és vannak is nagy fogyatékoságai és nagy hibái, ez még nem jelenti azt, hogy az orosz birodalomnak és különösen az orosz paraszt nagy tömegének ne lett volna haszna is a sok rosszból! A bolsevizmus szabadságérzetüket s főleg saját hatalmuk tudatát keltette fel bennük; megismerték a szervezkedésben rejlő erőt; a munka és szorgalom szükségességének tudatát. (maga Lenin és vezetőársai jártak ebben jó példával elől.) A városokban és az intelligencia körében bizonyos rousseau-i egyszerűség lett úrrá. Az orosz fejlődés igazságos és tárgyilagos megfigyelője nem vitathatja el a bolsevizmustól e relatíve kedvező eredményeket. Nagy mínuszt jelent ezzel szemben az erkölcsi züllés, az oktatás és nevelésügy hanyatlása, az erkölcsi és kulturális anarchia. S miért kellett Oroszországnak a cári álomból ily erőszakos valóságra ébrednie? Aki Oroszországot szereti, kell, hogy elgondolkodjon ezen, – de a cárizmus és a papi uralom hívei gondolkodjanak e kérdésen legfőképen.

Meg kell jegyezni, hogy ez, amit itt elmondom, a bolsevizmus legelső idejére vonatkozik csak; az ezután következő időben s napjainkban erősen fejlődik az orosz kommunizmus, – megpróbálták megvalósítani. A jólét rovására persze. Ami pedig az orosz politika elleni intervenciót illeti, – én megmaradtam a tartózkodás álláspontján. A bolsevizmus Oroszország belső krízise, amelyet külső beavatkozás meg nem gyógyít. A bolsevikiek mindazonáltal támogatják az intervenció mozgalmat, amennyiben vágyva-vágynak arra, hogy – a burzsoázia de jure elismerje őket!

Csapatainkra nézve annyiban volt a bolsevizmusnak jelentősége, amennyiben egy részük – ha kisebb részük

is – többé-kevésbé következetesen eszméihez csatlakozott. Ez az oroszországi cseh bolsevizmus Muna nevével függ össze. Személyesen tárgyaltam Munával, mikor kiewi lapjának a „Svoboda“-nak első száma megjelent, (nov. í.)

Kiewben meglehetősen sok munkás-foglyunk volt, akik az ottani cseh és orosz gyárakban nagyon tisztességes bért kaptak; voltak köztük, akik nem akartak hadseregünkbe állani és adományokkal sem járultak fenntartásához; azzal a kényelmes jelszóval védekeztek, hogy burzsoák vagyunk s hogy hadseregünk a burzsoá-kapitalizmust szolgálja. Maguk e munkások szolgálták a kapitalizmust Muna kétszínű játéka következtében.

Hogy mily alaptalan volt ez az érvelés, az is bizonyítja, hogy Muna három-négy munkatársa közül, akik átjöttek hozzám Munával a „Svoboda“-ügyben tárgyaim, kettő azonnal be akart állani légiónkba, mihelyt Muna Ízléstelen beszédeit visszautasítottam. Muna azzal a furfanggal védekezett, hogy légiónkat csak a kiewi munkásság kedvéért támadja és csak látszólag; a kiewi „handabandázókat“ nemsokára táborunkba fogja vezetni. A „Svoboda“ kezdetben támadta a bolsevistákat, sok hibát vetett szemükre; a forradalom után átvedlett: Muna is, lapja is bolsevistává változott.

Említettem már, hogy hadseregünkben nem sok embert nyertek a bolsevikiek.

Mikor Muravjev hadseregével közeledett, a kiewi Nemzeti Tanács tagjai megegyeztek, hogy forradalmunk eszméi és személyem iránti hűségük jeléül előttem húségesküt tesznek (jún: 30.) Egész hadseregünknek s minden Oroszországban élő honfi társunknak példát akartak adni ezzel.

Akadtak természetesen gerinctelen alakok és ravasz spekulánsok, akik a legfeketébb „fekete százak“ csoport-

jából egyszerre a legvörösebb vörös táborba lendültek át. Sokan, mint pld. Snep, kétkulacos politikát folytattak. S akadtak cseh vállalkozók, akik rövidlátó kapzsiságukban nemcsak, hogy eltúrték a légió elleni támadást, de elő is segítették. Ezt sem szabad elfelejtenie annak, aki a „politika“ hadsereg teremtésére vonatkozó munkánkat megítéli.

Röviddel kiewi utam után megalakult orosz mintára a cseh „Munkás- és Katonatanács“. A bolsevizmus hatásaképpen a Nemzeti Tanácsban titokban változást készítettek elő; jóelőre értesültem erről s nyugodtan vártam a fejleményeket. Moskvábakellettutaznomsottgyakorlatban is keresztül vinnem, hogy a francia hadsereg alkatrészének tekintsenek; hadseregünket anyagilag biztosítani akartam ezzel. Távollétem alatt Kiewben egy új Nemzeti Tanács alakult, amely azonban forradalmi vezérül – újra csak engem választott. Boszantott, hogy e komédiát Nemzeti Tanácsunknak ép azok a szocialista tagjai jászották el, akik cseh bolsevikieink üzelmeit leghevesebben elítélték előttem. A Nemzeti Tanács ez új „fiókja“ február 24.-én alakult meg, nem volt azonban semmi gyakorlati jelentősége. Ám a legostobább ember is sokat árthat és hátráltathat s Muna hivei is ártalmunkra voltak az oroszoknál intervencióikkal.

Kiewben már várták akkora németés osztrák csapatokat s az ellenség közeledtére a kiewi ellenzékieskedők egyszerre a „burzsoá“-hadseregbe való belépéssel kezdték életüket menteni. Február 20.-án kezdtek csapataink Ukraínából elvonulni s a németek már március 2.-án harcot kezdtek a kiewi hídért és Bachmacért.

Attól a perctől kezdve, hogy a bolsevisták béketárgyalásba kezdtek (dec. 5.-án a fegyverszünet iránti kérelemmel történt ez meg formálisan) tisztán láttuk, hogy hadseregünknek nincs több keresnivalója Oroszország-

ban. Ezért lehetőleg mielőbb felkészültünk a távozásra, amennyiben Wladivostokon át akartunk Franciaországba jutni.

Március 5.-án aláírták a brest-litowski békét.

57.

A bolsevikiekkel való kellemetlenségeinkkel egyidejűleg az ukránokkal is sok nehézségünk volt. Korpusunk Kiew körül, ukrán területen táborozott. Míg ez a vidék Oroszországé volt, az oroszokkal egyszerű viszonyban állottunk; Oroszország megadta a lehetőséget, hogy korpusunkat megszervezzük, felfegyverezzük és megfelelő, tartalékkészlettel ellásuk. Ennek ellenében mi őriztük – különösen Kiewben – a különböző katonai tulajdont és vigyáztunk a rendre.

Ám röviddel a bolsevizmus kitörése után Ukrajna önálló lett. 1917 november 20.-án kikiáltották a III-ik „Univerzált“, amelynek értelmében Ukrajna köztársaság és az orosz föderáció autonóm alkotórésze lett. E körülmény arra késztetett, hogy az ukrán kormánnyal külön tárgyalásba bocsátkozzunk; ugyanoly feltételek között egyeztünk meg, mint amelyek között 1918 január 15.-én Oroszországgal szerződünk. Az ukrán önállóság első idejében meglehetősen homályos volt Ukrajna és Oroszország, de különösen az ukrainai és az orosz hadsereg egy más közti viszonya; s ez Ukrajnához való viszonyunkat még homályosabbá tette. Nagyjában mégsem voltak kellemetlen incidenseink; egy-két kellemetlenségünket főleg az ukrainai belügyek ki-egyenlítőtlensége s egy-egy pártviszály okozta

Ukrajna már januárban előkészítette Oroszországtól való elszakadását; január 12.-én ismerték el a Központi Hatalmak Ukrainát. A történekről jól értesültem és a szerint irányítottam ügyünket. Lehetetlennek tartottam,

hogy az Oroszországtól tökéletesen elválasztott Ukrajnában maradjunk, nemcsak régi, Oroszországnak tett kötelezettségeink miatt, de a bolsevista Oroszországban élő honfitársainkra és főleg foglyainkra való tekintettel is (feltűnik, hogy üldöztetésnek tesszük ki őket). S Oroszország segítsége nélkül nem juthattunk Szibirián át Franciaországba. Azért – midőn január 25. én kihirdeték a IV. „Universált“ s ezáltal Ukrajna, mint állam teljes önállóságot kapott – január 26.-án közöltem A. I. Sulgin külügyminiszterrel (aki megkülönböztetendő a kiewi orosz V. V. Sulgintól), hogy szerződésünk a IV. „Universál“ következtében semmisnek tekintendő s azért katonáinkat mielőbb ki akarjuk vinni Ukrajnából; hadseregünket Oroszországgal való megegyezéssel alakítottuk, katonáink Oroszországnak esküdtek hűséget, Oroszországnak tehát hűséggel tartozunk – s noha semmi szándékunk Ukrajna ellen vagy politikája ellen fellépni, nem akarnánk köpenyegfordítónak látszani. Oroszország rövidesen meg fogja oldani az ukrán kérdést, mi elvből nem avatkozunk beleügyeikbe. Kijelentettem Sulgin miniszternek, hogy az adott helyzetben hibának tartom az Oroszországtól való elszakadást, elsősorban azért, mert a feldúlt és adminisztráció szempontjából felkészületlen Ukrajna rendkívül erős német és osztrák befolyás alá kerülhet. Véleményemet komoly bizonyítékokra alapítottam. Elhatározásom formális oka az volt végül, hogy nem maradhatunk oly állam területén, amely a németekkel és osztrákokkal békét kötött. S ez áll a bolsevistákhoz való viszonyunkra is. Ukrajna február 9.-én, azon a napon, amelyen a bolsevisták bevették Kiewet, békét kötött Brest-Litovskban a németekkel és osztrákokkal. Nem éredekten momentum hogy a IV. „Universál“ el nem ismerése lényegesen megkönnyítette Muravjevvel való tárgyalásainkat.

Röviden megjegyzem még, hogy Kiewben propagandamunkánkat nem szüntettük be, – ellenkezőleg: minden alkalmat felhasználtunk, hogy programunkat az orosz és ukrán nyilvánossággal megismertessük. Előadásokat tartottam Kiewben; megtartottuk az elnyomott nemzetek naggyűlését (dec. 12.) s előzőleg (aug. 29.) dr. Girsát kiküldtük volt a moszkvai kongresszusra.

58.

Kiewből Szibirián át Franciaországba! – magam előtt is sokszor ismételtam, mily fantasztikus e terv; de a körülmények mérlegelése után mégis ez látszott a célszerűbbnek, bármily hosszú utat jelentett is. Sokféle tervet kovácsoltak mindenfelé; voltak, akik azt tanácsolták, menjünk a Kaukázusba a kozákokhoz, vagy a Kaukázuson át Ázsiába az angol hadsereghez... Irányjelzőnk, mint hajósoknak a kompasz, Franciaország volt.

Még egy lehetőség lett volna – osztrákok és németek ellen románok és oroszok oldalán román földön harcolni. Pétervárott korpusunk megalakítása előtt behatóan tárgyaltam erről a francia katonai misszióval és Diamandi román követtel. A románokkal állandó, barátságos összeköttetésben álltunk; fiaink a románoknak román önkéntesek toborozásával a fogolytáborokban nagy segítségére voltak. Párisban is úgy kívánták, hogy hadseregünket a román frontra vezessük. Berthelot tábornokkal, a romániai francia katonai misszió vezető,ével, tárgyaltam ez ügyben; a romániai orosz, csapatrészeknek Scerbacev tábornok volt a parancsnoka. Ismertem a román viszonyokat és Stefánik múlt évi információiból ismertem a romániai foglyok helyzetét; megtudtam állapítani ebből, hogy Romániának már 1916-ban nagy élelmezési nehézségei voltak. Mielőtt erre határoztam volna magamat, Románia és a román front helyzetéről személye-

sen akartam meggyőződni s ezért október végén Jassyba utaztam; Romániának ezt a vidékét nem szállta meg az ellenség.

Jassyban nemcsak a francia misszióval és az orosz parancsnokkal, de román katonai és politikai vezetőkkel is találkoztam; a királlyal és Bratianu miniszterrel tanácskoztam a helyzetről. Take Jonescut jól ismertem s angol barátaim is beajánlották; Marcescu és Dúca miniszterekkel akkor ismerkedtem meg. Tisztjeik közül Averescu, Grigorescu s más tábornokokkal találkoztam; kiutaztam ugyanis a frontra, hogy a hadsereg, de főleg az élelmezési viszonyokat tanulmányozzam. A román katonákat rövid tűzérési harc közben figyeltem meg; jó benyomásokat szereztem s megfigyelhettem, mily jó hatással volt lelketükre a marcestii győzelem s hogyan tüzelte őket ez a további harcra és kitartásra.

Felkerestem az összes idegen követségeket; Marinovic szerb követ és Hadzic katonai attasé nevére emlékszem főképen; fontos megbeszélésem volt Fasciotti, olasz követtel, akivel az olaszországi foglyainkból alakítandó légió ügyében tárgyaltam és folytattam a pétervári olasz követ el ez ügyben folytatott tárgyalásaimat. Amerika követét, Vopicka honfitársunkat, említem még.

Abból, amit megismertem és hallottam, arra a következtetésre jutottam, hogy hadseregünket nem vihetjük a román frontra. Meggyőződtem róla, hogy az ellátás kérdése nagyon súlyos volt s hogy Románia 50.000 embernyi szaporodást nem fog könnyen elviselni; legfőképen arról győződtem meg azonban, hogy Románia az ellenségnek nem fog soká ellenállhatni. A román tisztok és csapatok elég jó benyomást tettek; hangulatuk – mint említettem – jó volt; a román hadsereg francia tisztjei nagy becsületességgel teljesítették kötelességüket, de az általános helyzet mégis, mintha a béke felé

mutatott volna: a romániai orosz csapatok nem látszóttak megbízhatóknak. A bolsevista Oroszország nagyon rövid időn belül békét fog kötni Németországgal – s vajon Románia áll ja-e akkor tovább a harcot? S mit csináljunk mi román területen a békekötés után? A tapasztalat rövidesen igazolta elhatározásomat. Az orosz béketárgyalásokkal egyidejűleg román béketárgyalások is kezdődtek. 1917 december 9.-én kezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások, 1918 március 5.-én megkötötték az ideiglenes, május 7.-én a végleges békét. Érdekes Romániát Ukrainával és Oroszországgal összehasonlítani – a román tárgyalások félévig húzódtak; Oroszországgal és Ukrainával sokkal gyorsabban ment a dolog.

Párisból a nagy távolság miatt nem tudták a viszonyokat helyesen megítélni s döntésem elégedetlenséget keltett. Rövidesen mégis rájöttek helyességére.

Jassyi tartózkodásom politikailag meghozta gyümölcsseit; személyes ismeréseim s a románokkal való oroszországi együttműködésem volt a hármasszövetségünk magja. Mikor Románia beleavatkozott aháborúba: Benes, Stefánik és én táviratot küldtünk Bratianunak, Románia nemzetünk felszabadításáért is harcol s közös érdekeink a háború után is összehoztak. S a délszlávokkal szintén; – igaz ugyan, hogy Szerbia és Románia között a Bánát határai miatt nem volt akkoriban elég tiszta a helyzet; alkalmam volt mindkét féllel tárgyalhatni és békés megegyezést ajánlani.

Jassyban Caporettoról kaptunk híreket-s ennek következtében még biztosabban Ítéltettem meg a román politikát.

A szabály, amelyet Oroszországban (Ukrainában s az új Oroszországnak általában minden politikai alakula-

tával szemben) követtünk, az volt, hogy ez országok belügyeibe semmi körülmények közt sem avatkozunk és a pártviszálykodások és pártharcok elöl mindenkor kitérünk. Miután fegyveres semlegességet kötöttünk ki magunknak, esetleges önvédelemre voltak a fegyveres-ink; ha megtámadtak volna mint a francia hadsereg alkatrésze a franciák és többi szövetségesünk védelmében fogtunk volna fegyvert.

Kezdetől hangoztattuk, hogy Ausztria és Németország az ellenségeink; Oroszországban is ellenük akartunk harcolni. S e harcból – Zborovnál – becsületesen kivettük részünket. Mikor azonban Oroszország feladta a harcot, mikor a bolsevista Oroszország és Ukrajna béketárgyalásba bocsátkozott a németekkel s láttuk, hogy megkötötték a békét, – ellenségeinkkel orosz földön nem harcolhattunk többé; minden igyekezetünk az volt tehát, hogy mielőbb Franciaországba jussunk, ahol hadseregünk érvényesülhet. November elején küldtük (Husák vezetésével) első csapatrészeinket Franciaországba. 1918 februárjában Seba és Chalupa, a „Fiók” tagjai Olaszországba utaztak, hogy ott orosz mintára légiőt alakítsanak.

Még egy mellékes, de semmiesetre sem jelentéktelen körülmény vezetett a nagy igyekezetnél, hogy Franciaországba jussunk. Oroszország nem állt közvetlen összeköttetésben a Nyugattal; az orosz hírek nehezen és tökéletlenül jutottak el a nyugati hatalmakhoz s ezt az összeköttetést a németek és osztrákok ellenőrizték. S azok elhallgatták és elferdítették minden cselekedetünket. Franciaországban barát és ellenség közelebről és jobban figyelheti meg hadseregünket.

A cári és a bolsevizmus előtti Oroszország politikusai és hadvezetői ellenezték hadseregünk elvonulását. Kornilov és Alexjev generálisok, Miljukov és mások rá

akartak venni, hogy együtt harcoljunk a bolsevizmus ellen. S a bolsevisták és ukránok is azért elleneztek elvonulásunkat, mert mind arra törekedtek, hogy hadseregünket megnyerjék. Mint már említettem, különösen Muravjev volt rendkívül kedves és figyelmes velem szemben.

Elhárítottam e terheket. Megvoltam győződve, hogy az orosz parancsnokok és politikusok rosszul Ítélik meg az általános orosz helyzetet és vezetésükhöz és szervezőképességükhöz nem volt semmi bizalmam. Kornilov, Alexéjev és mások pillanatszülte vállalkozásai is megerősítettek ebben. S elfelejtették ezek az urak, hogy velük, illetve utódjukkal, Duchonin tábornokkal, szerződést kötöttem, amely szerint hadseregünk csak külső ellenséggel harcolhat s e szerződést már a bolsevista uralom alatt kötöttük.

Másik fontos okom volt korpusunk készületlensége, és a nagy fegyver és muníció hiány; nehéz tüzérségünk, amely nélkül további rendszeres harcot el sem lehet képzelni, egyáltalában nem volt. Repülőink sem voltak és felszerelésünk mindenben hiányt szenvedett. Azért volt ez rendkívül fontos, mert ha a németekkel és osztrákokkal harcolnánk, azok nagy fölényben lennének. Muravjevet és Kiewet támadó hadseregét könnyen visszaverhettük volna, de a pétervári és moszkvai bolsevistákkal szemben katonáink száma kicsiny volt; lehetett-e megkockáztatnunk, azt hogy a bolsevisták a németeket és osztrákokat hívják ellenünk segítségül? A tönkretett és az ellenség által szétrombolt vasútvonalakon való rendszeres szállítás lehetetlenségéről nem is akarok beszélni.

A lengyel légió 1917.-i kudarca és későbbi (Pilsudski, Musnicki és Haller általi) lefegyvereztetése elrettentő példaként állt előttünk; kiewi és bachmaci harcaink is

bebizonyították, hogy a németekkel szemben gyengék vagyunk.

Súlyosan esett a latba, hogy az orosz lakosság, amely egészében háborúellenes volt, nem értett volna meg minket; idegen betolakodót látott volna bennünk és megnehezítette volna élelmezésünket. A „Fekete Százak“ ránk akaszkodtak volna s már az is okot adott volna a lakosság nagy részének, hogy ellenünk forduljon; az orosz népnek akkoriban a béke megváltó fogalma mellett egyetlenegy vágya és programja volt: a föld s ezt mi nem tudtuk volna megadni néki.

Az orosz állapotok kategorikusan egyetlenegy szabályt diktáltak: bele nem avatkozni ügyeikbe. A forradalmi állapotokat az komplikálta legfőképen, hogy nemcsak egyes nemzetiségek, de egyes külön körök, külön városok is önállósultak. Nemcsak a központi Oroszországgal és kormányával kellett tárgyalnunk, de Ukrajnával és más autonóm alakulatokkal is, melyekkel érintkezésbe kerültünk (a kozákokkal pld.).

50.000 ember nem szállhatja meg a hatalmas orosz birodalmat; nemcsak Kiewet, de városoknak és községeknek hosszú sorát kellett volna Moskva ellen okkupálnunk, mindenütt erős őrséget hagynunk – s ez erőnkől egyáltalán nem tellett. Oroszországban (Szibiriában még nem) a bolsevisták már hadsereget kezdtek toborozni, tovább keleten és Szibiriában még alig volt katonájuk s azért tudtunk ezen az úton legbiztosabban Franciországba jutni.

Ami pedig a szövetségeseket illeti, – sajnos, meg kellett állapítani, hogy az orosz kérdésben nem volt határozott tervük és hogy a bolsevikiekkel szemben nem jártak el egységesen. A bolseviki forradalom kezdetén a szövetségesek nem is ellenezték, hogy elismerjék Lenin híveit és hogy tárgyaljanak velük. Tudtam, hogy Nou-

lens francia követ 1917 decemberében tárgyalt Troc-kijval s hogy az amerikai követ röviddel azután (19t 8 januárjában) segítséget és kormányuk hivatalos elismerését ígérte a bolsevistáknak, ha Németország ellen fordulnak. Kiewben Tabouis generális velem együtt tárgyalt a bolsevikiekkel. A szövetségesek mindazonáltal nemsokára a bolsevikiek ellen fordultak; nagyban hibáztattam, hogy támogatták a bolsevista-ellenes felkeléseket, különösen mikor ez a támogatás nyilvánvaló kalandoroknak, mint Semjonovnak és másoknak vált hasznára. Egy a bolsevisták elleni valódi hadjáratra nem volt a Nyugatnak elég ereje; helyi harcok pedig nem sokat jelentettek. Csak 1918 őszén gondoltak arra, hogy a Szalonikiben lévő hadseregből hat divíziót a bolsevisták ellen küldenek, de sem Clemenceau, sem Lloyd George nem egyeztek bele a tervbe; attól féltek, hogy a katonák megtagadják az engedelmességet és nem hajlandók a bolsevisták ellen vonulni.

Nehéz helyzetünk volt a szövetségesekkel szemben. Független hadsereg voltunk s mégis a francia hadsereg alkotórésze. Anyagilag Franciaországtól és az ententétől függünk. Megegyeztünk ugyan, hogy kölcsönt kapunk csak, amelyet államunk vissza fog fizetni, a gyakorlatban és pillanatnyilag mégsem voltunk függetlenek. Akaratomat mégis keresztülvittem és elindultunk Franciaországba.

Dr. Benesre hagyom, hogy a szövetségesekhez való oroszországi viszonyunkról jövődő tanulmányában bővebben beszéljen; a tény, hogy hadseregünk volt s hogy a mienk volt Oroszországban az egyetlen nagyobb katonai és politikai szervezet, szerepünknek súlyt adott és elismertetésünk iránti tárgyalásainkban hadseregünk jelentős szerepet játszott.

A szövetségesek nem értettek egyet abban, mi tör-

ténjék katonáinkkal? Páris a Franciaországba való átszállítást kívánta. London szívesebben vette volna, ha Oroszországban, méginkább, ha Szibiriában maradunk. Lehet, hogy ebben már az indiai bolsevik agitációs kísérletek is szerepet játszottak.

Hosszú lehetne e fejezet, ám néhány szót akarok csak mondani. Ha orosz intervencióról és nem intervencióról van szó (szándékosan használom e kifejezést) a bolsevik kormány alatti viszonyokba való nem beavatkozás és a bolsevikiek elleni háború közt különbséget kell tenni. Az internacionalis szokásból önként következik, hogy a szövetségesek nem avatkozhatnak Oroszország belügyeibe; s a bolsevistáknak sem kellett volna a szövetségesek dolgaiba avatkozni. E kérdésben persze komoly akadály a proletár internacionale feladatáról vallott bolsevik tan. A bolsevista Oroszország elleni harc akkoriban egyben a hivatalos Oroszország elleni küzdelem volt: ha szükség volt az Oroszország – a bolsevista Oroszország, mert ilyen volt csak – elleni háborúra, azt okadatulással formálisan meg kellett volna üzeni. Ezt nem tették s én kertelés nélkül kijelentem, hogy sohasem helyeslem a bolsevikiek elleni eljárásnál a politikai formások be nem tartását és pedig annál kevésbé, mert elvi tekintetben jómagam a bolsevizmusnak sokkal radikálisabb ellensége vagyok, mint sok londoni és párisi úriember. Sokat gondolkodtam az Oroszország és a bolsevisták elleni háborún, szívesen kapcsoltam volna korpusunkat oly hadsereghez, amely a bolsevistákkal és a németekkel felvehette volna erőben a harcot s megvédte volna a demokráciát. A bolsevikiek elleni harcnak egyetlen lehetősége volt: a japánok mozgósítása. De ezt sem Amerika, sem Páris, sem London nem akarta. Mindezt – mint majd később beszélek róla – csak 1918 nyarán tűnt ki, mikor katonáink a bolsevistákkal harcoltak.

Hadseregünkben uralkodó párt viszonyokra való tekintett el is fontos volt izolált állapotunkban a semlegeség. Sikertelenség, vagy vereség hadseregünk egységét tökéletesen szétforgácsolta volna s nagyon is negatív programmért kellett volna harcolnunk. A bolsevisták elleni harcot azért tartottam negatívnak, mert orosz ellenségei Oroszország sorsáról egymásközt zavarosan és különbözőképen vélekedtek s szervezésre tökéletesen képtelenek voltak.

S végtére a bolsevikiek is oroszok voltak. Az én szememben Lenin volt olyan orosz, mint Miklós; mongol származása ellenére több orosz vér folyt ereiben, mint a cáréban.

Egy kiewi incidensről szeretnék mégbeszélni. A helyi bolsevikiek elleni harc közepette távollétemben (okt. 29.) az orosz parancsnok 2. ezredünk egy részét Kiewbe vezette a bolsevisták ellen; Mamontov ezredes segítségével megtévesztés útján tették ezt, amennyiben katonáink előtt egy állítólag tőlem eredő parancsra hivatkoztak. Maxa a meggondolatlan eseményt azonnal liquidálta, Dürich képviselő is megjelent ez alkalommal néhány beszámíthatatlan egyénnel a porondon. Azért említem e tényt, mert az orosz és cseh bolsevikiek gyakran jászották ki ellenem.

A történelmi hűség kedvéért megjegyzem, hogy a bolsevikiek még a fegyverszünet megkötése után (1917 dec. 6-15.), sőt a brest-litowski béketárgyalások alatt is foglalkoztak hadseregük reorganizálásával és a Németország elleni küzdelemmel. Trotckij a háború kezdetén éles kis röpiratot szerkesztett a németek és osztrákok ellen; 1918 februárjában a pétervári Központi Bizottság előtt indítványt tett, hogy kíséreljék meg hadseregük reorganizációjához Anglia és Franciaország segítségét megnyerni. Lenin is beleegyezett a tervbe. Szavahihető

tanuktól ennyit hallottam, részleteket nem tudok. Közismert, hogy Sadoul is tolmácsolta 1918 január és februárjában Párisba a bolsevisták kívánságát, hogy az entente nyújtson segítséget hadseregük reorganizációjához. S ismeretes az is, hogy a brest-litowski egyezséget csak Lenin erős nyomására fogadták el; Trockij ott sem volt a szavazásnál.

Biztos tudomásom van továbbá arról, hogy Trockij még márciusban, a békekötés után is tárgyalt az entente megbízottaival, hogy a katonai küldetésből Oroszországból hazakészülő Berthelot tábornokot megnyerje. Noulens követ, aki akkoriban Wologdában volt, erősen ellenezte a tervet.

(E tényt csak Oroszországból való távozásom után állapíthattam meg; nem tudom, Lenin hogyan viselkedett ez ügyben.)

Trockijnak Noulens követtel való tárgyalásáról és az amerikai követ ígéretéről írtam már.

Itt említhetem meg azt is, hogy Bachmacnál a bolsevikiek a mieinkkel együtt harcoltak a németek ellen; ukrán bolsevikiek voltak ezek, akiknek a küzdelemben való – különben elég fogyatékos – részvétele nem volt megfontolt németellenes akció, hanem a véletlen konstellációból eredt.

Ismertem a Sovjet németellenes hangulatát s ezt állandóan figyeltem; megbízható értesüléseim voltak erről. Számoltam természetesen a bolsevikiek hangulatával s ez is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy támadásunkkal nem kergettem őket a németek karjaiba. S még egyet: a bolsevikieknek ebből a németellenes hangulatából merítettem a reménységet, hogy nem fogják fiainknak Szibiriánát való elvonulását megnehezíteni.

Tudom, hogy egyoldalú német barátsággal vádolják a bolsevistákat, mert békét kötöttek a németekkel, de

én sohasem vallottam e nézetet. A bolsevikieknek nem volt más lehetőségük – maguk sem tudták, mit tegyenek, mit nem. Az egész brest-litowski tárgyalás, a mód, ahogyan a németek a békét – s főleg az úgynevezett kiegyesítő szerződést – kieroszakolták, bizonyítja, hogy a bolsevikiek nem szívesen kötöttek békét. Ebben is cári, de egyben forradalmi elődjüket is követték. Miljukov – mint már említettem – kész volt a németekkel békét kötni és Terescenko is tárgyalt a békéről Ausztriával, noha alapjában a háború folytatását kívánta. Erről később szólok. A bolsevikiek – joggal vethetjük szemükre – esztelenül siettették hadseregük feloszlását (ez is a cári uralom alatt indult meg és az ideiglenes kormány és Kerenskij alatt tudatosan folytatódott) s a pacifizmus-sal agitátorikus célból visszaéltek, bár hadseregüket rövidesen reorganizálniuk kellett; lehet, hogy voltak soraikban egyoldalú germanofilek is. A bolsevizmus legfőbb hibáját azonban nem kül-, hanem belpolitikájukban kell keresnünk. S állítólagos németbarátságukban is a cárizmus gyermekei voltak.

Az entente-országoknak előbb a cári, majd a forradalmi Oroszországgal szemben való helytelen eljárását nagy mértékben Oroszország s ezzel együtt a bolsevizmus hiányos ismeretével magyarázhatjuk. Az antibolsevista dokumentumok nyilvánosságra hozása is bizonyítja, mily tudatlanul és kritikátlanul ítélték meg a bolsevizmust. Nem tudom, mit fizettek az amerikaiak, angolok és franciák e dokumentumokért, – tartalmuk a szakértő előtt azonnal elárulja, hogy barátaink hamisítványokat szereztek. (Könnyen bebizonyítható ez; az állítólag különböző államokból való okmányokat egy és ugyanazon írógépen írták). Igaz, hogy ebben a vonatkozásban a bolsevistáksem voltak különbek. A forradalom után azonnal nyilvánosságra hozták a külügyminisz-

térium titkos levéltárát; nagy eseményként hirdették ezt s de facto nem került semmi olyan nyilvánosságra, amit már rég ne ismerték volna. Trockij harca a titkos cári diplomácia ellen szintén elég naiv volt.

Oroszországgal szemben fejlődésének minden stádiumában legjobb tudásom és nemzeti programmunk szerint jártam el; eléggé bántott, hogy az entente nem értett meg azonnal. Az általános eredmény engem igazolt. Párisban és Londonban nem ismerték az orosz helyzetet s a bolsevizmusnak abból való szükségszerű kifejlődését; ám sok francia és angol, aki Oroszországban járván a dolgok állását közlőleg megfigyelhette, utóbb helyes nézetet vallott.

Ami végül a németeknek a bolsevikiekhez való viszonyát illeti, helytelen volna azt mondani, hogy a németek a bolsevizmust kezdete óta és minden körülmények között támogatták volna. Igaz, hogy a bolsevikiek uralomrajutását, sőt már agitációját és küzdelmét felhasználták a cárizmus és az ideiglenes kormány ellen – s ez meglehetősen rövidlátó taktika volt. De nem minden német államférfi és vezető katonai méltóság osztotta a bolsevistákkal szemben vallott nézetet; a polgári, monarchista és szocialdemokrata pártok a bolsevikiek ellen foglaltak állást. A bolsevikiek nem tarthattak uralmuk kezdetén a monarchista németekkel és sem politikailag, sem katonailag nem is tartottak velük. A németek bizalmatlanok voltak a bolsevikiekkel szemben s bizonyos tekintetben félték tőlük; látszik ez a brest-litowski béketárgyalásokból s abból a tényből, hogy a németek 1918 tavaszán jelentékeny számú csapatot hagytak Oroszországban bár ezeket Franciaország ellen sikeresebben használhatták volna fel. Hogy a németeknek a bolsevisták való tényleges viszonyát megismerhessem, az oroszországi német és osztrák seregek erejét

akartam minden elképzelhető módon megállapítani; a főhadiszállás egyes orosz tisztjei a német katonák számát egy millióra becsülték; az én becslésem szerint félmillió, emberük lehetett Oroszországban, elég szép szám ahhoz, hogy elgondolkozzék az ember: miért kellett a németeknek ily erős frontot tartani? Nem csak a bolsevisták ellen sorakozott fel e hadsereg; a németek számoltak a körülménnyel, hogy a bolsevisták nem soká tarthatják magukat s hogy utódjuk, Oroszország új feje – esetleg uralkodója – az orosz hadsereget újra feltámaszthatja. Erre következettek abból is, hogy Hoffmann tábornok a bolsevikieket Pétervár megszállásával és a monarchia kihirdetésével fenyegette meg. Ad vocem Pétervár: várható volt, hogy a németek bevonulnak Pétervárra; hogy ez nem történt meg, az is egyet bizonyít csak: nem voltak biztosak a dolgukban s nem akarták egy új Oroszországhoz való viszonyukat elrontani.

A németek és a bolsevikiek közti viszony részletesebb megvizsgálása gondosabb analízist kíván, mint amilyenre e helyütt szükség van. A bolseviki theoretikusok egy része műveltségét Németországban és Ausztriában szerzie s ezért bizonyos mértékben Németország felé orientálódtak; ezzel szemben politikailag legerősebb ellenfeleik éppen a németek, sőt a német marxisták táborában voltak. A független szocialisták (és Liebknecht-hívei) közelségesem változtatott ezen, sőt ellenkezőleg. A németek finnországi és ukrainai előnyomulását s a balti államok elleni berlini politikát a bolsevikiek meg sem tudták érteni.

Ha a cári hadsereg leverése utáni általános fejlődést tekintem, meg keli állapítanom, hogy az 1917.-i orosz forradalom nemzeti felszabadulásunkra inkább pluszt, mint mínuszt jelentett. S nemcsak oroszországi légiókn-

ra gondolok ezzel kapcsolatban, de a hatásra is, amelyet az orosz forradalom otthon, Csehországra, Ausztriára és egész Európára gyakorolt. Még a bolsevik forradalom sem ártott ügyünknek.

60.

Azzal a reménnyel jöttem Oroszországba, hogy néhány hét múlva visszautazhatom, – de az orosz állapotok majdnem egy teljes évig tartottak ott. Oroszországban kellett a legnagyobb nehézségekkel küzdenünk, – úgy a cári mint az azután következő uralom alatt. De külföldi akciónk legfőbb feltételét, amelyhez mindenkor ragaszkodtam s melyet állandóan hangsúlyoztam, mégis elértük: hadseregünk volt, önálló hadseregünk. Az „önálló“ szót hangsúlyozom, ez volt a legfontosabb s ebből támadt a cári Oroszországgal legtöbb nézeteltérésünk. Nem az volt legfőbb célom, hogy hadseregünk legyen, hanem, hogy e hadsereg felett magunk rendelkezhesünk s hogy a „Nemzeti Tanács“ politikailag és katonailag dönthessen felette.

Nagyon fontos volt azután, hogy e hadsereget Oroszországból Franciaországba szállíthassuk. Az általános körülmények szerint a Szibirián át vezető út látszott legbiztosabbnak; Archangelskben télen befagyottá tenger és a Murman tengeröböl és az odáig vezető vasút bizonytalan volt; a két kikötőből kiinduló rendszeres és hosszú tartamú transzportokat a német tengeralattjárók veszélyeztethették; a szárazföldön átvezető utat sem választhattuk, mivel Ausztria és Németország Oroszország nyugati részeit megszállva tartotta. Azért is maradt ezek után csak Szibiria, mivel – híveim szerint – az ottani vasutak jobban funkcionáltak még, mint az oroszországiak. Egyéb vad tervek (Kaukázus, Ázsia, stb.) nem is jöhettek számításba.

A brest-litowski tárgyalás és az 1 g1 8-as év harctéri helyzete a háború végét és a közeli békét hirdette. S hogy hadseregünket mielőbb Franciaországba vihessem, mint fiaink szállásmestere, mielőbb Európába kellett utaznom. Február 22.-én utaztam Kiewből Moskvába, hogy az utolsó előkészületeket megtegyem. Megtudtam, hogy az angol és francia missziók is elutaznak s ezt az alkalmat ki akartam használni; az angol Vöröskereszt, amely Wladiwostokba utazott (Lady Paget és Bagge konzul) készségesen átengedtek nekem vagonjukban egy helyet.

Moskvában a bolsevikiekkel tárgyaltam s nyomatékosan megmagyaráztam helyzetünket és megegyezésünk értelmét; féltem, hogy az ügy homályos ismeretéből még félreértések támadhatnak. Klecanda is több ízben tárgyalt Fricel (irodalomtörténésszel) a kiewi bolseviki biztossal.

Az, hogy nem akartunk Oroszország belügyeibe avatkozni, korántsem jelentette azt, hogy hadseregünk ne védekezzék, ha megtámadják. A „Fiók“ tagjai egy percig sem haboztak ebben. Az önvédelem és a megtámadott szövetségesek védelme egy önálló hadsereg legtermészetesebb követelménye volt.

Ilyen szellemben tárgyaltam a bolsevistákkal. Fegyveres semlegességüket megígérték. Kikötötték azonban, hogy fegyvereink egy részét, amelyet a bolsevisták, mint orosz tulajdont követeltek, ki kell adnunk. Tudtuk, hogy ha hadseregünk minden akadály nélkül eljut Franciaországba, ott természetesen a francia hadseregben francia felszerelést fog kapni. A felszólítás, hogy adjuk ki fegyvereink egy részét, a bolsevikiek katonai helyzetére is jellemző volt.

Moskvában a franciákkal az anvaøi kérdést is ren-

günknek fontos és sürgős szüksége volt pénzre; mindent, amit kaptunk, készpénzzel kellett fizetnünk. Rendkívül szigorú voltam ebben. Az első pénzüsszeget a kiewi angol missziótól kaptam, a francia misszió nem készült még fel a kifizetésre; 80.000 fontot fizettek s később hallottam, mily nehézségek támadtak az átváltásnál. Moskvában a Rampont tábornokhoz tartozó francia missziónál az összes pénzügyi és ellátási ügyeket csakhamar teljes megelégedésemre intéztem el. A hadsereg pénzügyeit Sp legionárus intézte.

Március 6.-án külön proklamációban búcsúztam cseh honfitársaimtól s március 7.-én a hadseregtől. Nehezemre esett a hadsereget s a „Fiókot“ Oroszországban magárahagyni, de tudtam, hogy halaszthatatlanul vissza kell mennem Nyugatra. Oroszországi cseh kolóniánknál teljes volt az egyetértés. Hadseregünk egységes volt s kitűnő szellemű. Hosszú útján sok nehézségre számítottam, meg voltam mégis győződve róla, hogy a hadsereg, ha az orosz eseményektől kellőképen távoltartja magát, mielőbb és baj nélkül hajóra szállhat. Utazásom egyik főcélja volt, hogy hadseregünk átszállításához hajókról gondoskodjam.

Moskvából való elutazásom előtt, már a vonatból adtam politikai tárgyalásainkhoz Klecanda titkárnak meghatalmazást. Klecandával elég soká dolgoztunk együtt s külföldi akciónk minden problémájába bevezettem. Minden várható eseményt megbeszéltünk. A vonatok oly rossz állapotban voltak már, hogy ellátási és szállási nehézségekre számítottam. A helyi sovjetek részéről is sok kellemetlenséget vártam; Moskvában megfigyelhettem, mily decentralizált állapotban volt még a bolsevista Oroszország s hogy hogyan esik szét Oroszország napról-napra kisebb-nagyobb autonóm területekre. Ez is sok kellemetlenséggel fenyegetett. Sok

nehézséget hozhatott hadseregünkre az orosz pártok vizsálya is. Elutazásom előtti időkre vártak egy – ha nem is felkelést – de az orosz szociálforradalmár pártnak a moszkvai bolsevik igazgatás ügyeibe való erős beavatkozását. Nem vártam sok eredményt ettől. Klecandát kioktattam, hogy egy antibolsevista mozgalom sikere esetén is tartsa magát erősen direktívánkhöz, és ne avatkozzon az orosz belügyekbe.

Szociálforradalmárokról beszéltem. Egy ismerősöm jelentette, hogy Savinkov Moskvában időzik; nem akarok-e beszélni vele? Oroszországról szóló könyvemben Savinkov filozófiai regényének külön fejezetet szenteltem s szerettem volna a „Fakó ló“ Írójával megismerkedni. Nagy csalódás ért: Savinkov Oroszország helyzetét politikailag helytelenül ítélte meg és a bolsevizmus erejét lebecsülte; erkölcsileg és filozófiailag nem tudott a személyes terrorisztikus aktus és a forradalom közti különbségig eljutni. Nem tudta a háború és forradalom közti támadási és védekezési különbséget megérteni; erkölcsileg sem tudott felemelkedni a legelemibb vérboszú primitívizmusán. Savinkov későbbi fejlődése is gyengeségét bizonyítja (Kolcak szolgálatába állt), a Hamletté vált terrorista titán gyengeségét.

A bolsevikieknek a németekkel és osztrákokkal kötött békeszerződése megtiltott Oroszországban minden agitációt, mely a német állam és német hadsereg ellen irányul. A németek e békepont alapján sok kellemetlen rendszabályt erőszakolhattak ki ellenünk az orosz hatóságtól. S végül sok nehézségünk támadhatott abból, hogy a szövetségeseknek Oroszországról és Oroszország ellen nem volt egységes, – nem volt semmilyen terve.

Ezekről és más lehetőségekről aprólékos tanácskozást folytattunk Klecandával Moskvában; az esetre, ha Oroszországban, vagy Szibiriában valamely orosz párt

(vagy a bolsevisták) megtámadnának, irott utasítási adtam: energikusan védekezni! Különböző embereinkről is soká tanácskoztam Klecandával: kiket kell a hadseregnek és a „Fiók”-nál alkalmazni. Klecandát – fájdalom-korán és váratlanul elvesztettük: április 28.-án Omskban meghalt.

61.

Március 7.-én, este nyolckor utaztam el Moskvából s Saratovon, Samarán át április 1.-én érkeztem a szibíriai vasúton Wladiwostokba. Harmadosztályú betegszállító kocsiban utaztam; Moskvában vásároltam valami matrác-félét, éjszakára rátettem a padra s azon aludtam. A kocsi Európába utazó angolokkal volt tele. Az utazás szibíriai megfigyelésekkel, olvasással, kis munkámnak az „Új Európádnak befejezésével, de főleg a mindennapi kenyér miatti gondokkal telt el; az egész hosszú úton magunknak kellett élelmezésünkről gondoskodnunk, az állomásokon bevásárolnunk. S mégis kellemesebb volt Szibírián mint az európai Oroszországon át utazni. Rengeteget vesztegettünk az állomásokon és szabad pályán, a kocsi, a lokomotív, az út rossz állapotban volt. Amazar állomáson pl. hosszú ideig vártunk; idejekorán megtudtuk, hogy vasútösszeütközés volt előttünk és a pálya nem szabad. Irkutzkban egy teljes napot töltöttünk, megnéztük a várost, bevásároltunk. Különböző publicisztikai irodalmat gyűjtöttem mindenfelé – régibb kiadásokatis, – amennyire még kapható volt. S természetesen mindenütt megvettem a helyi újságokat és röpiratokat. Klecandától azonkívül megbeszélésünk értelmében az egyes állomásokon siffírozott és egyszerű táviratokat kaptam.

Kiewtól az angol missziót egy négy emberből álló bolsevik őrsg kísérte. Vezetőjükkel naponta sokat vitat-

koztam s alkalmam nyílt így a szocializmus kérdését újra sorra venni. Kísérőink furcsa szocialisták, de még furcsább kommunisták voltak.

Wladiwostokban egy teljes napig maradtam; felke-
restem a cseh „Palacky”-egyletet és sokáig időztem
honfitársaimnál. A postát és sürgöny hivatalt is igénybe
vettem. Útitársaimmal különböző leveleket küldtem
Európába, a sürgönyök Párisba, Londonba és Ameriká-
ba száltak. Wladiwostokban hirt kaptam a szövetsége-
sekről s ezzel kiegészítettem a szibíriai lapokban olva-
sott tudósításokat és a Klecandától kapott sürgönyök
tartalmát.

Hadseregünkre nézve ez a hír volt legfontosabb, hogy
a németek liquidálták Bachmac mellett harcaikat s hogy
hadseregünk részeinek Ukrainából Oroszországba, Kur-
landba való átvonulásakor (márc. 16.) megtörtént fegy-
vereink egy részének önkéntes átadása. Márc. 26.-án
megkötötték a bolsevikiekkal a Szibirián és Wladiwos-
tokon át való zavartalan utazást biztosító szerződést. Bár
Muravjevvel rögtön Ukrainába való megérkezésünk-
kor tárgyaltunk erről, óvatosságból Moskvában is
folytattunk az ottani szovjettel tárgyalásokat, hogy szer-
ződésünket betartsák s quasi ratifikálják. Stalin nép-
biztos március 26.-án megsürgönyözte az egyes helyi
sovjeteknek Moskvából, hogy a csehszlovákok nem mint
harcoló fél, de mint szabad polgárok utaznak és bizo-
nyos számú fegyvert visznek magukkal az ellenforadal-
márok elleni védelem céljából „a népbiztosok utasítják
a helyi sovjeteket, hogy orosz földön mindenben segít-
ségükre legyenek.”

Az úton olvastam a nyugati frontról szóló híreket.
A németek új offenzívát kezdtek s természetes, hogy
a bolsevista lapok a franciák, de különösen az angolok
kudarcát alaposan megnagyították. Sok érdekes dolgot

tudnék szibíriai utamról elmondani, nemcsak Oroszországról, de angol útitársaimról szóló érdekes megfigyeléseket, azonban politikai jelentést írok és nem útleírást.

A T Á V O L I K E L E T E N .

(Tokió, 1918 április 6.-20 ig).

Wladiwostokból egyenesen Amerikába akartam hajózni, különböző akadályok miatt a mandzsuriai vasúton kellett azonban tovább utaznom Koreán végig Fusánba, hogy onnan hajón menjek Japánba. Április 1.-én indultam el Charbinon és Mukdenen át. 6.-án érkeztem Shimonosekibe, 8.-án már Tokióban voltam, ám tulajdonképpen újra Európában, amennyiben az összes európai követségekkel azonnal újra felvehettem a kapcsolatot.

Amerikát Mr. R. S. Morris, Angliát Sir Conyngham Green képviselte. Mr. Morris felkért, írjak Wilson elnöknek Oroszország és a bolsevizmus helyzetéről egy memorandumot és erre vonatkozólag több kérdést intézett hozzám; feleletként röviden összefoglaltam az európai államok jól megfontolt oroszországi politikájának szükségességét. Itt közlöm a rövid memorandum szövegét; Oroszországról elmondottak után nem szükséges, hogy további magyarázattal kísérem. Memorandum dátumára szeretnék csak utalni s a viszonyokra, amelyek között nézeteimet megalkottam.

Magánügyi
Bizalmas!

*Kelt Tokióban, 1918
április 10-én.*

1. Kívánatos volna, ha a szövetségesek a bolsevik kormányt elismerjék (de facto: – a de jure elismerést nem kell vita tárgyává tenni.) Wilson elnöknek a moszkvai gyűléshez szóló üzenete jelentős lépés volt ez irányban; ha a szö-

vetségesek a bolsevikiekkel jó viszonyban lesznek, befolyást is gyakorolhatnak rájuk. A németek elismerték őket, amennyiben békét kötöttek velük (a bolsevisták gyengéit ép úgy ismerem mint a másik pártéit, egyik sem jobb és nem tehetségesebb a másikonál.)

2. A monarchista mozgalom gyenge s azt a szövetségeseknek támogatni nem szabad. A kadettok és szociálforráldalmárok szervezkednek a bolsevisták ellen; e párttól még sem várok nagyobb eredményeket. A szövetségesek azt remélték, hogy Alexëjev és Kornilov a Donnál jelentős eredményt fognak elérni; én sohasem hittem ebben és – bár a vezetők közeledtek hozzám – elutasítottam az összeköttetést. Ugyanezt mondhatom Semenovról s a többekről.

5. A bolsevikiek tovább maradnak kormányon, mint ahogyan azt ellenségeik feltételezik – és mint a többi pártok – ők is dilettantizmusukba fognak belepusztulni. A cárizmus átka, hogy a népet nem tanította meg dolgozni és szervezkedni; a bolsevisták erejét a béketárgyalásoknál vallott kudarcok és a földreform problémája gyengíteni fogja, másrésztől azonban, mivel megtanulnak dolgozni s mivel a többi pártok gyengéek, rokonszenvet is fognak kelteni.

4. Úgy képzem, hogy egy koalíciós kormány (szocialista pártok és a kadett batárt) egy idő múlva általános többséget szerezhetne (természetesen bolsevista kormánytagokkal).

5. Egy állandó demokratikus és köztársasági orosz kormány nagy nyomást gyakorolhat az osztrákokra és poroszokra (szocialisták és demokraták); ez az oka annak, hogy a németek és osztrákok ellenségei a bolsevikieknek.

6. Keleteurópa minden kis nemzete: a finn, lengyel, észt, lett, litván, cseh és szlovák, román, stb. erős Oroszországot kíván, különben a németek és osztrákok kényének lenne kiszolgáltatva szövetségeseknek Oroszországot minden áron és minden eszközzel támogatni kell. Ha a németek meghódítják a Keletet, utána meghódítják a Nyugatot is.

7. Tehetséges orosz kormány rávehetné az ukránokat, hogy Oroszország egy részének tekintett autonóm köztársasággal megelégedjenek. Ez volt az ukránok eredeti terve s csak később kiáltották ki önállóságukat, noha a független Ukrajna a valóságban könnyen válhat német, vagy osztrák

provinciává. Ukrajnában a németek és osztrákok ugyanazt a politikát űzik, mint Lengyelországban.

8. Nem szabad elfelejteni, hogy Oroszországnak dél a gazdagabbik (termékeny talaj a Don medence, a Fekete tenger stb.), észak a szegényebbik része; az orosz politika dél felé fog gravitálni.

9. A szövetségeseknek Oroszország támogatásáról egyéges tervet kell készíteniük.

10. A szövetséges kormányoknak nem szabad oroszországi hivatalnokaikat utasítás nélkül hagyniok; más szóval az egyes kormányoknak pontos tervük kell hogy legyen Oroszországot illetően.

11. A japánok – remélem – nem fogják megtámadni Oroszországot; a németeknek és osztrákoknak ez nagy előnyt jelentene; ellenkezőleg a japánoknak a szövetségesek oldalán kellene harcolniok, hogy a Németország és Japán közti szakadás még nagyobb legyen.

12. Szibiriában (márc. 15.-étől április 2.-áig) sehol sem látam felfegyverezett német vagy osztrák hadifoglyot; az anarchia Szibiriában nem nagyobb, mint Oroszországban.

13. Oroszországban a szövetségesek a következőképpen szállhatnak szembe a németekkel és az osztrákokkal:

a) Alakuljon egy társaság, amely a termést (búzát stb.) összevásárolja s ott adja el, ahol szükség van rá; ezáltal a németek nem tudják a termést megkapni. De az orosz (ukrán stb.) paraszt a termést nem pénzért, hanem áruért (cipőért, ruháért, szappanért, szerszámért) adja el.

Mivel a németek és osztrákok nem rendelkeznek e gyártmányokkal, kiváló alkalma nyílna a szövetségeseknek úrrá lenni az orosz piacon.

A tervhez csak energia és szervezőkészség kell; az üzletbe fektetett tőke megtérül.

b) Oroszországot német és osztrák ügynökök fogják elözönlíteni; meg kell tehát szervezni a szükséges ellenakciót. (Amerikai s angol ügynököknek mintagyűjteménnyel kell utazni, bizonyos gyártmányból kívánatos volna kisebb kiállítás rendezése, képes árjegyzéket kell terjeszteni, stb.).

c) A németek az orosz sajtóra nem annyira újságíró-ügynökeik révén gyakorolnak befolyást, mint inkább hadifoglyaikkal, akik a különböző orosz lapokba cikkeket írnak. (A kisebb városokban.)

Orosz foglyaink kisebb mértékben már dolgoznak ez ellen, de az ellenakciót az egész vonalon meg kell szervezni.

d) Az orosz vasútvonalakat gondozásba kell venni; vasút nélkül nincs hadsereg, nincs ipar stb.

e) A németek összevásárolták az orosz vállalatok részvényeit, hogy az orosz ipart a jövőben ellenőrizhessék.

f) Közismert dolog, mily erős nyomást gyakorolnak a németek a hadifoglyokra, amennyiben pld. az ukrán hadifoglyokból ukrán hadsereget alakítanak stb.; a szövetségesek is befolyást gyakorolhatnának a német foglyokra, ameddig azok még Oroszországban vannak (sajtó, külön ágensek, Stb. útján.)

j) Sikerült Oroszországban 50.000 cseh és szlovák hadifoglyunkból korpust alakítanom; megegyeztem a francia kormánnyal, hogy seregünket Franciaországba küldöm. A szövetségesek e korpus átszállításában segítségünkre lehetnének; fiaink elsőrangú katonák, amint azt a múlt év júniusában lefolyt offenzívánál be is bizonyították.

Módunkban állana egy második ilyen nagyságú korpust felállítani; kívánatos, hogy ez megtörténjék, nehogy foglyaink visszakerüljenek Ausztriába, ahonnan az olasz, vagy francia frontra küldhetik őket.

A szövetségesek elhatározták, hogy a szükséges eszközt megszerzik számunkra. Franciaországban is van már egy kisebb – részben Oroszországból küldött, részben menekültekből alakult-hadseregünk s remélem, hogy olaszországi légiónkat is megszervezhetjük.

A Franciaországban harcoló cseh hadsereg jelentősége nyilvánvaló; el kell ismernem, hogy Franciaország ügyünk politikai jelentőségét kezdettől megértette és nemzeti mozgalmunkat minden eszközzel támogatta. Briand miniszter volt az első államférfi, aki nemzetünknek a francia köztársaság segítségét nyilvánosan megígérte. S ő volt az, akinek sikerült a Wilsonnak irt válaszúzenetbe a csehszlovák nemzet felszabadításáról szóló kifejezett kívánságot is beilleszteni. (A Csehszlovák állam lenne a legnyugatibb szláv sorompó Németország és Ausztria ellen.)

Az adott helyzetben 100.000 vagy akárcsak 50.000 képzett katonának is nagy jelentősége van.

14. Feleletem a gyakran ismétlődő kérdésre, lehet-e

Oroszországban hadsereget alakítani: 6-9 hónap alatt mondjuk, egy milliós sereg állítható fel.

A vörös hadsereg nem jelent semmit; a bolsevisták felszólították a régi cári hadsereg tisztjeit, hogy lépjenek ki-képzőknek hadseregükbe. (A hadseregnek vasútra van szüksége.)

Megjegyzés: A mai (április 11.-i) „Advertiser“ a következő hirt hozza:

Az önkéntesek lerakják a fegyvert. Trotckij megállítja a Franciaországba vonuló csehszlovák korpust.

Moskva április 5. – A Trotckij és a francia nagykövet között kötött megállapodás értelmében a csehszlovák önkéntesek hadserege, mely Franciaországba vonult, átadta fegyvereit a sovjet hatóságoknak. A tiszteket Dieterichs tábornok kivételével, aki a korpust Franciaországba kíséri, elbocsátották.

E hír rendkívül kedvező; a Franciaországba vonuló hadseregnek nincs szüksége fegyverre, mivel ott újonnan felszerelik. Az említett tisztek, hadseregünkbe belépett orosz katonatisztek.

E nézeteimet előszóval M. Renault francia követnek is előadtam.

Az angol nagykövetségen megtudtam, mi történik Európában.

A japán külügyminisztert is felkerestem. A japánok akkoriban – természetesen – alig ismertek minket. Az akkori ideiglenes minisztérium titkárának, Shidehári-nak egy (orosznyelvű) memorandumot nyújtottam át s megkértem az angol és amerikai követeket, hogy járjanak közbe érdekünkben a japán kormánynál. Hadseregünknek Wladiwostokból esetleg japán területen való átszállításánál s az Oroszországban és Szibiriában nem kapható cipővel és ruhával való ellátásánál nagy szükségünk volt a japánokra. Többekkel tárgyaltam arról is, hogyan kellene hajót szereznünk.

Mint mindenütt, a japán sajtóhoz is összeköttetést kerestem. Néhány napig a tokiói rendőrséggel is nehéz-

ségeim támadtak; megütközött angol útlevelelen: a lapok nevémen említettek s útlevelem más nevre szólt. Nem csodálkoztam, hogy a tokiói rendőrség csak napok múlva nyugodott meg ebben. Londonban ugyanígy volt. Útlevelem ott nevévre szólt ugyan, de szerb volt es a rendőrség sehogysem tudta megérteni, hogyan egyezhet ez meg a valósággal? Javában előadtam már a londoni egyetemen, Asquith miniszterelnök megbízottja útján már rég bevezetett s a rendőrséget útlevelem még mindig nyugtalanította. Szent Bürokrácius mindenütt egyforma; a tisztviselők egyébként csak kötelességüket teljesítették.

Japánban olvastam Czernin ápr. 2.-i beszédét. Czernin személyes támadása nem lepett meg; fontos volt, hogy Painlevé miniszter és főleg Clémenceau az Ausztria békeajánlatáról szóló osztrák hazugságot kategorikus nyilatkozatokkal visszautasították s hogy Sixtus bourbon herceg 1918 márc. 31.-i levele nyilvánosságra került. Ausztria hazudott, a császár maga is csúnyán és gyáván viselkedett s az affér ápr. 15.-én Czernin lemondásával végződött. Ennek az epizódnak, amint még ki fogom fejteni, ráknézve nagy jelentősége volt, amennyiben Ausztria megbízhatatlanságát és ravaszságát a szövetségesek előtt hathatósan dokumentálta.

Tokióban hírt kaptam Ausztria-Magyarország elnyomott népeinek római kongresszusáról is (1918 ápr. 8.). Erről, valamint a korfui egyezségről (1917 július 20.) a délszlávokhoz való viszonyunk összefoglaló áttekintésében akarok bővebben beszélni.

Kéthetes japáni tartózkodásom japán ismereteimet vajmi kevéssel gazdagította. Minden figyelmem légióink sorsára, a háborúra és a küszöbön álló békére irányult. Benéztem Tokióban különböző felekezetek templomaiba, megnéztem minden hozzáférhető, nem mondhat-

nám azonban, hogy Japánt tanulmányoztam volna. Japán gazdasági viszonyai érdekelték legfőképen, azokat figyeltem meg; látni szerettem volna, milyen hatással van a háború a tevékeny Japán gazdasági életére? A tény, hogy a háború Angliának s bizonyos mértékben Franciaországnak Ázsiába való árukivitelét megakasztotta, természetesen alkalmat adott Japánnak, hogy üzleteit Ázsiában egész Egyptomig kiterjessze.

Érdeklődéssel néztem a könyv- és műkereskedéseket. Néhány csinos japán fametszetet s néhány európai könyvet vásároltam. A német irodalom – főleg az orvosi irodalom-hatása látszott e könyvkereskedéseken; egy könyv-antikváriumra akadtam, amely főleg német könyvekkel kereskedett.

1918 április 19.-én Jokohamába költöztem. Szerencsés véletlen folytán akkor indult az „Empressor Asia“ nevű nagy gőzhajó Kanadába; Amerikából Európába küldendő csapatok átszállítására akarták a hajót felhasználni. Így igen hamar elértem az amerikai partokat; április 20.-án délben indultunk s április 29.-én ki is kötöttünk Victoriában és Vancouverben.

VII.

AZ AMERIKAI DEMOKRACIA... FINIS AUSTRIAE.

(Washington, 1918 ápr. 29. – november 20.-ig.)

65.

Az angol hajón újra Európában és Amerikában képzeltem magamat s nemcsak internacionális jog szerint: egész környezetem, az utasok európaiak és amerikaiak voltak. A szép időtől és a nyugodt utazástól valósággal felüdültem (sohasem szoktam tengeri betegségbe esni). A tengerrel, a hullámokkal, az áramlatokkal, az időjárással, az ég és az áradat színével foglalkoztam, mint mindig-s ez volt üdülésem; feljegyeztem, hogy április 24.-én haladtunk át az úgynevezett meridiánon (181 keleti fok). Jules Verne „Utazás a föld körül“-című művére gondoltam s a váratlan egy napi nyereségre.

A hajó könyvtárában néhány angol regényre akadtam s nagy érdeklődéssel olvastam May Sinclairnek, az általam jól ismert angol Írónőnek, Ch. Brontéről írott jubileumi írását.

A pétervári amerikai követség tagja, Mr. Wright is velünk utazott többek közt; s elég alkalmunk volt az orosz viszonyokat újra és újra megtárgyalni.

Sok időt szenteltem a Londonból való elutazásom óta beállott európai viszonyok rekapitulálásának: Oroszország a háborúból tehát véglegesen kikapcsolódott s a ráerőszakolt béke teljesen megkötötte; Kerensky offenzívája (19 17) elkésett. A németek – Ludendorff- maguk is félték tőle, hogy hamarabb jön, s ezáltal veszedelme-

sebb lesz. Az orosz vereség és a forradalom megbuktatta a cárt, – várható volt, hogy a veszített háború Miklós példájára Vilmost, Károlyt és rendszerüket is el fogja seperni. Európa így megszabadul az abszolutizmustól s ez a kis nemzetek szabadságát és a demokrácia vívmányait biztosítandja. Nagy mínuszt láttam másrésről abban, hogy Oroszország nem harcolhat többé s hogy belső fejlődése oly bizonytalan, sőt veszélyeztetett volt.

A németek Lengyelország megszállása után az orosz határszéli államok megszállásához kezdtek; bevették Rigát, az Ösel, Moon, Dagö szigeteket, (1917 szeptembertől októberig) 1918 április 2.-án Finnországba érkeztek s ott megverték a bolsevikieket, akik nem ismerték el Finnország 1917 július 19.-én kikiáltott önállóságát. (Ez is bizonyítja, hogy a németek a bolsevikiekkel szemben fenntartással jártak el). A németek Gorlice óta lépésről-lépésre foglalták el Lengyelországot és az orosz határállamokat. A pangermánok keletretörekvése Európa e részén – úgy látszott – kielégült. Németország elismerte a patronátusa alatt alakult apró államokat; Kurlandot 1918 március 15.-én, Litvániát március 25.-én, Lettlandot ápr. 9.-én és Estlandot április 10.-én ismerték el. A két utóbbi már április 13.-án proklamálta Németországhoz való tartozását.

Az ukránok békét kötöttek, azaz tulajdonképen engedtek az erősebb fél nyomásának. S a románok szintén.

A németek és osztrákok voltak Lengyelország urai. A lengyel tartomány már 1915 nyara óta német-osztrák közigazgatás alatt állott; a németek (von Beseler varsói kormányzó-generális vezetésével) hirtelen elhatározták, hogy félmillió lengyel hadsereget alakítanak. Ezért alakult meg (1916 november 5.-én) a lengyel királyság, de a lengyel hadsereg nem valósult meg és Németország az egyetértés köpenye alatt soká har-

colt Ausztriával a lengyel királyság uralásáért. Oroszország a lengyel kérdésben kezdettől nagy hibát követett el; kezdetben tett ígéreteit korlátozta; – a cenzúra még az autonómiáról irt cikkeket sem engedélyezte – s a független lengyel államnak az ideiglenes kormány által 1917 március 30.-án történt proklamálása elkésett.

A román kérdésben hasonló egyetértés s egyenetlenség honolt Németország és Ausztria között.

Ezzel szemben a görögök Konstantin király elüzetése után 1917 június 27.-én a szövetségesekhez csatlakoztak.

Anglia folytatta ázsiai előnyomulását. Az éhség és betegség nagy pusztítást vitt végbe télen a török katonák között. A tengeralattjáró-harc Angliában meglehetősen sok aggodalmat okozott, ám 1917 végén e harc sikerében és oppurtunitásában a németek maguk is kételkedni kezdtek; kezdetben kevés tengeralattjárójuk volt és nagyobb hatást értek el velük.

1917 novemberében határozta el magát Anglia a nagyszerű sakkhúúzásra, hogy késznek nyilatkozik egy palesztinai zsidó nemzeti állam elismerésére; – ezzel nemcsak a cionistákat, de a világ egész nacionalista zsidóságát is megnyerte.

A francia harctéren 1917 júniusától érezhető volt már az amerikai hadsereg előidézte szaporulat, de a német nyomás nem vesztett veszélyességéből. Nivelle tervét, a német front áttörését nem tudta keresztül vinni. 1917 május végén nagyobb mértékben kiobbanta francia hadseregben a vezetőség elleni elégedetlenség, az elégedetlenséget azonban rövidesen elfolytották. A parancsnokságban újabb változás állott be; a hadsereg-főparancsnok (1917 május 15) Petain lett, a nagy akciót tervező Nivelle ellenfele. Tavasszal (1918 április 15.) a szövetséges haderők főparancsnokává Focht ne-

vezték ki. A hadvezetőség egységesítését, e régi kísérletet, nem tudták teljesen megvalósítani, novemberben (1917) mégis megalakították a szövetséges haderők legfőbb katonai tanácsát. Egységes vezetésre régszükség volt már; most azonban, mikor a németek az orosz ügyek elintézése után nagyobb offenzívára készültek, különösen. Március 21-én a németek el is kezdték támadásukat s akciójuk kezdetben oly sikeresnek ígérkezett, hogy a franciák újra foglalkoztak párisi kormányuk átköltöztetésével. Ám az Amiensnél, a német támadás főcéljánál szenvedett vereség a németek fiaskját, vagy legalább is sztratégiai tervük megghiúsulását és a „nagy csata“ továbbbi eldöntetlenségét bizonyította.

1917 novemberében Clemencenu erélyes kormánya jutott Franciaországban uralomra; Clemenceau hadügyminiszter és miniszterelnök lett egy személyben. Malvy volt belügyminiszter kiutasítása (aug. 7.) Duval szerkesztő kivégzése (aug. 15.), Caillaux volt miniszterelnök és pénzügyminiszter letartóztatása (1918 jan. 14.), Bolo pasa agyonlövetele (február 5.) Franciaország belügyeire jellemző tünetek voltak. Meg kell jegyezni, hogy a defaitizmus és békepropagandája elleni törvényt a parlament már Clémenceau előtt is megszavazta. Olaszország hamar összeszedte magát a caporettoi vereség után. Ausztria csak Németország segítségével tudott az olasz fronton győzelmet aratni – az osztrák sereg egy-magában sem katonailag, sem sztratégiailag nem sokat ért már. Most már tudjuk, hogy az októberi támadásnak az volt a célja, hogy az ellenség Itália leverésével az Alpokon át betörhessen Délfranciaországba (e kísérletet kezdettől vártam); Olaszország azonban francia és angol csapatrészek segítségével újraszervezte hadseregét.

Érdekesen jellemezte az általános politikai és katonai

helyzetet a már említett számtalan békeszerződés is, amelyet a németek kötöttek keleti ellenségeikkel; e békekötéseket – különösen a Nyugattal kötendő békeelőhírnökének láttam. 1917-ben és 1918 első hónapjaiban tényleg számos békekísérlet történt mindkét részről, különösen a Központi Hatalmak részéről. Németország és szövetségesei már 1916 december 12.-én hivatalos – s később egész sereg titkos békeajánlatot tettek a nyugati szövetségeseknek. Számukat nem lehet pontosan megállapítani; egyrésztük a döntő helyről közvetlenül indult ki; a többi adöntő tényezők beleegyezésével biztos befolyásos személyek közvetítették.

Ausztria az öreg császár halála után (1916 dec.) titkos tárgyalásokat kezdett az entente-tal, amelyek 1917 tavaszáig húzódtak. Rövidesen részletesen fogok beszélni erről; egyelőre e tárgyalásoknak – amelyeket az új császár sógora Sixtus herceg közvetített s a melyeket egy év múlva Clémenceau hivatalosan leleplezett – szimpomatikus jelentőségére akarok rámutatni. A Központi Hatalmak elerőtlenedésének tünetei voltak e tárgyalások s elárulták, hogy Németország és Ausztria között nincs már meg az az egyetértés, amely Ferenc József életében volt. Czernin a császárhoz intézett bizalmas jelentésében hivatalosan is lefestette e gyengeséget; e jelentés – mint mondják – Erzberger indiszkréciója folytán jutott el a szövetségesekhez; bár Erzberger tagadja ezt az állítást. Czernin memoranduma mindenesetre megmagyarázza Károly béketárgyalásait, látni fogjuk, hogy e kísérlet nem volt egyedülálló; Ausztria az egész 1917- es éven át kereste a szövetségesekhez vezető utat.

A német Reichstag 1917 júl. 19.-én 214 szavazattal 116 ellenében (17 képviselő tartózkodott a szavazástól) megszavazta a békerezolúciót, amely orosz mintára az annexiómentes, politikai és gazdasági erőszak-nél-

küli békét követelte; de titokban a hivatalos Németország is közeledett a szövetségeseihez. Bethmann Hollweg hajlandó volt Elzász-Lotharingiáról, vagy legalább egy részéről lemondva béketárgyalásba bocsátkozni. Bécsben legalább úgy vélték s osztrák ágensek ezt terjesztették. Egy francia-német kísérlet részletei ismeretesek: Freiherr v. d. Lancken, a párisi német követség volt hivatalnok, aki akkoriban Belgiumban működött (ő lövette agyon Miss Cavelt) keresett különböző egyének útján Briandhoz kapcsolatot; a dolog odáig fejlődött, hogy Lancken szept. 27.-én megbeszélés értelmében Svájcban találkozásra várta Briandot, aki azonban nem érkezett meg. A Clémenceau és Briand közti polémia ennek az affairének utójátéka volt.

Októberben a németek Spanyolország útján akartak Angliához közeledni s már utat is találtak Angliához (Hágán stb. át.)

Különböző tárgyalások folytak Német- és Oroszország közt is. Két, a cárnak tett német ajánlatot említettem már; úgy látszik, 1916 októberében Oroszország intézett Németországhoz, decemberben Németország Oroszországhoz békeajánlatot. 1917 februárjában, még a cári regime alatt kísérletezett Bethmann Hollweg egy különbékével; e kísérletet ez ideiglenes kormánnyal s Miljukovval folytatta. Rizov, berlini bolgár követ a skandináv államokban folytatott tárgyalásokat, – nem tudom, nem több iniciatívával-e, mint a német kancellár; Németország a fegyverszünet ideje alatt Erzberg útján tárgyalt Oroszországgal (szintén Stokholmban.) Kerenskij is tett Ledwinskij, lengyel politikus, a lengyel felszámolási bizottság elnöke útján békeajánlatot.

Ismeretes, hogy Vilmos császár 1917 őszen enyhébb békére volt hajlandó, mint amilyent 1916 decemberé-

ben felajánlott; július elején tárgyalt Pacelli nunciussal akiről nemsokára beszélni fogok s közvetítésével a pápai kérte fel erélyes békepropagandára. S Bethman Hollweg (júl. 15.-án), midőn Hindenburg és Ludendorff ellene fordultak, mégis visszalépett, nehogy a Reichstag békeajánlatát gyengeségnek tekintsék. A német flottában de facto lázadás tört ki, nemsokára maga Ludendorff is ingadozni kezdett.

Angliában ebben az időben (1917 nyarától 1918 nyaráig) nagy nyugtalanság vett erőt Lloyd Georgeon a nyugati front állása, de főleg a német tengeralattjárók miatt bekövetkező élelmiszerszállítási zavarok miatt. Mint már említettem attól félt, hogy Anglia nem fog kellő számú katonát felállíthatni s tervbevette, hogy energikusabban lép fel Törökországgal szemben (ami meg is történt) s Franciaországban kizárólag defenzívára szorítkozik. Nem tudom, ki volt a terv kezdeményezője, de megtudtam, hogy azt a legkiválóbb entente hadvezérek – maga Foch is – támogatta. Az olvasó bizonyára emlékszik rá, hogy Repington ezredes mily élesen támadta Lloyd Georgeot békés szellemű beszéde miatt (1918 jan. 5.). Az angol miniszterelnök az ezredest erre hazaárulással vádolta meg. Anglia békekészségét Lord Landsdowne, Wimborne és mások pacifista fellépése is bizonyította. Lloyd George maga is részt vett, ha nagy óvatossággal is, a Sixtus féle osztrák békekísérletben; 1917 tavaszán jól informált londoni körökben úgy hallottam, hogy Lloyd George békére gondol s hogy a németeknek jelentős engedményeket akar tenni.

Ezzel kapcsolatban azt is megemlítem, hogy 1916-ban és 1917-ben a japán csapatszállítások lehetőségén vitatkoztak; vitás volt, hogy a tengeren, vagy Szibirián át jöjjenek-e? A tervnek nemcsak Amerikában voltak hívei és ellenzői.

Nagyon fontos volt a Vatikán 1917 augusztus 1.-i és 30.-i békeakciója s az összes államoknak ehhez fűződő levelezése; a szövetséges államokat a Vatikánnak egyáltalán nem sikerült megnyernie. A Vatikán békejegyzéke bizonytalan volt s a vezető szövetséges kormányok azért nem is tekinthették a béketárgyalások alapjának. A Vatikán nyilvános akcióján kívül nyomatékos titkos tárgyalásokat is folytatott a németekkel és a szövetségesekkel. Az angol kormány útján tapogatózott a békefeltételek iránt. Pacelli, müncheni nuncius révén, akivel Vilmos császár előbb személyesen tárgyalt, a Vatikán értésére adta (augusztus 30.) Michaelis német kancellárnak, hogy Anglia szeretné Németországnak főleg Belgiumot illető tényleges szándékait megismerni. Németország válasza határozatlan és ezért elfogadhatatlan volt.

Nagyon fontos volt Wilson elnöknek a szenátushoz intézett üzenete (1918 június 8.), amelyben programját az ismert 14 pontban foglalta össze. Németország nevében Hertling, Ausztria nevében Czernin oly formában utasította vissza az üzenetet, amely Berlin és Bécs állandó elvakultságát bizonyította. Wilson üzenetére rövidesen vissza fogok térni.

Említettem már a német és osztrák szociáldemokrata pártok békekísérletét, amelyhez az orosz szocialisták jártak jó példával elől; ezt az Internacionale stockholmi konferenciájára való utalással akarom kiegészíteni (1917 jún. 1.), amelyen ami cseh szociáldemokrata pártjaink is képviseltették magukat (Habrman, Némec, Smeral). Dr. Smeral védte austrofilpolitikáját, bejelentette azonban, hogy munkásságunknak s általában a cseh népnek 95%-a velem és nem velem tart; e három szociáldemokrata nyilvános kijelentése, amely egy föderatív Ausztria-Magyarország keretében felállítandó önálló cseh

állam létesítését követelte, az osztrák szociáldemokraták terve ellen irányult, akik a nemzetiségeknek csak kulturautonómiát ígértek. Ez volt az első határainkon kívül elhangzott hivatalos cseh szó. Smeral dr. beismerését kiváló eredménnyel hirdettük az összes lapokban. Maxa professzort Stockholmba küldtem, hogy képviselőinket Oroszországbeli és európai kedvező helyzetünkről informálja. Habrmann akkoriban arra készült, hogy végkép külföldön marad; én mégis úgy véltem, hogy otthon jobb szolgálatokat tehet, mint külföldön s azért arra kértem: térjen vissza és hasson oda, hogy otthon ne tegyenek több kompromisszumot és koncessziót s minket ne dezavualjanak többé.

A német szociáldemokrácia fejlődése és két irányra és pártra szakadása jellemző volt az 1917-es esztendőre; 1918 elején politikai sztrájkok kezdődtek Bécsben (jan. 16.) és Berlinben (jan. 28.). A német munkásság munkástanácsokat szervezett.

Az általános helyzetet figyelve egy eredményre juthattam csak: a döntés közeledik. Oroszország kiválása a küzdők közül – a bolsevisták hatása Európa szocialista pártjaira – a pacifizmus erősödése – a küzdő hadseregek kifáradása és a csapatok szemmel látható elégedetlensége a döntő győzelemért folyó hiábavaló igyekezet – a titkos és nyilvános béketárgyalások – mind arra a meggyőződésre vezettek, hogy a háború nem tartmár sokáig. S az eddigi háborús események azt bizonyították, hogy az eredmény mireánk lesz kedvező; ez nem remény volt többé, de egy több mint három évi kritikus megfigyelésből származó meggyőződés. A szövetségeseknek is természetesen sok hátránya volt, sok politikai és stratégiai hibát követtek el, de osztrák és német részen is történt ilyesmi. Egy kétség merült még fel; nem fogja-e az amerikai csapatszállítás a háborút 1919-ig kitolni?

Akadtak ugyanis politikai és katonai szakemberek, akik úgy vélték, hogy a háború még 1919-ben is tartani fog; maga Foch marsall is az 1918-as őszi győzelem idején a döntést 1919 tavaszára várta. Az általános helyzet következtében biztosra vettem, hogy a háborúnak még 1918-ban vége lesz s azért siettem Oroszországból Nyugatra.

A legtöbb 1917 és 1918.-i béketárgyalásról még sincs tiszta képünk; a résztvevő személyek a tényeket nem irták le. Hallottam itt-ott egyet- mást, de többnyire csak annyit, hogy újra folyt egy titkos tárgyalás; megnevezték a tárgyaló személyeket, részleteket azonban nem lehetett megállapítani; elég volt a tény, magam vontam le belőle a helyes következtetést, hogy a háború aligha fog 1918-nál tovább tartani.*

1917 végén és 18 elején mi is felkészültünk a békére. Nagy pluszt jelentettek légióink. Oroszországi sikereink francia légiónk felállításának befejezését eredményezték s olasz légiónk szervezését sietteték. Mint már említettem 1916-ban Franciaországban a francia kormánnyal megegyezve nemzeti hadseregünk alakításának nagy tervét vetettük fel. Stefánikot azért küldték hivatalosan Oroszországba. Leírtam már, mit végzett kint s milyen körülmények közt. 1917 májusától én folytattam e munkát, – azt is megírtam már, hogyan és mily eredménnyel működtem.

Mikor hadseregünk megalakítása Oroszországban komolyan megindult, felszólítottam Benest, kezdjen had-

* A Sixtux esettel kapcsolatban akarom megmutatni, hogyan kísértém figyelemmel a béketárgyalásokat; 1917 április 20.-án Londontól a következő táviratot küldtem a mieinknek Párisba; „Vigyázhatok barátaim, Ausztria újabb komoly különbékéről tárgyal. A kormány feje megérkezett. Úgy látszik mindnyájuknak elég volt a háborúból. Számunkra önkormányzás stb. van kilátásban s kissé megkisebbitett Ausztria“.

seregünk ügyében Franciaországgal tárgyalásokat és kössön szerződést a francia kormánnyal. Közben arra törekedtem, hogy legalább néhány csapatot küldjék Franciaországba; ez sikerült is. E transzport romániai hadifoglyaink egy részéből állott. Amerikából is ahol 1917-ben Stefánik szervezte a sorozást, átjött önkénteseink egy része Franciaországba. Benesnek a francia kormánnyal folytatott tárgyalása eredménnyel járt. Már augusztusban megegyezésre jutottak s további tárgyalások következményeképp a francia kormány december 16.-án dekrétumot adott ki hadseregünknek Franciaországban való felállításáról. 1918 januárjában és februárjában Benes végleges megállapodást kötött Clémenceau miniszterelnökkel. E megállapodás számunkra a béketárgyalásnál még legrosszabb esetre is előnyt biztosított.

Olaszországban nagyobb nehézségeink voltak. Miniket, cseheket alig ismertek és a délszlávellenes propaganda egyre nagyobb mérveket öltött. Stefánik és Benes erősen dolgoztak Olaszországban s én is mindenfelé, de legfőképp Oroszországban tárgyaltam az olasz követekkel. 1917 januárjában megengedték, hogy a cseh és szlovák foglyokat egy táborba gyűjtsük össze. Állandóan a hadsereg alakításán fáradoztunk. 1917 szeptemberében a carzanói eset jött segítségünkre. Ott ugyanis (a tiroli fronton) egy szlovén tiszt, Pivkó katonáit a legnagyobb csendben átvezette az olaszokhoz. Jelentékeny számú cseh katona volt az átszökök között. Olaszországra nagy hatást tett ez és szimpátiát keltett a szlávok iránt; a bécsi lapok sokat írtak a carzanói árulásáról, a németek interpellációt adtak be miatta a parlamentben. Röviddel ezután, októberben, Olaszország elismerte a „Nemzeti Tanácsot“ s megengedték, hogy munkásosztagokat alakítsunk; a carzanói szökevények nagyobb részt az olasz

fronton maradtak és 1917 októberében a Monte Zebion és Asiagónál harcoltak. 1918 februárjában megindultak Sychrava és Osuskv vezetésével a sorozások, – a hadseregalkitást kivívtuk. 1918 április 21.-én kötötte meg Stefánik Orlandó val az olasz kormány és a „Nemzeti Tanács“ közti első szerződést hadseregünk felállításáról.

Ily körülmények közt tartották meg Rómában 1918 április 8.-án Ausztria-Magyarország elnyomott népeinek kongresszusát, azon a napon, amelyen Tokióba érkeztem. Hogy ennek milyen politikai jelentősége volt, azonnal meglátjuk.

A csehországi és bécsi viszonyokról szóló híreim kielégítőek voltak. A januári desaveu-t áprilisban képviselőinknek a már említett első híradása követte, erre májusban íróink manifesztuma következett; a parlamenti politikának bizonyos felbátorodását láttam ebben s ezt a politikai feléledést az 1917 évi orosz forradalomnak tulajdonítottam. Kellett, hogy ez meggyengítse a monarchizmust és erősítse a köztársasági eszmét. Hasonló jó hatást tett nálunk a japán háború utáni orosz forradalom, A háború alatt először, 1917 május 50.-án egybehívott parlamentben képviselőink közjogi nyilatkozata még Ausztria és a Habsburgok érdekében hangzott el; felvették egy a nemzeti államokból álló államszövetség programját. E nyilatkozat nem okozott nekünk kint kellemetlenséget, mert hisz az összbirodalom, a dinasztia és az államszövetség kiérezhetően platonikus elismerése mellett a cseh államért folytatandó küzdelmet és Szlovákia csatlakozását hangsúlyozta. A bécsi parlament most már semmit sem árthatott nekünk; ellenkezőleg. Ezt a szocialista képviselőknek a stockholmi határozat elkobzása miatt benyújtott interpellációja is bizonyítja. Nagyon fontos s számunkra kint igen előnyös volt képviselőink július 25.-i bécsi határozata; a – bár jelentékte-

lennek látszó – (5 szavazatnyi) többség megfogadta az alkotmány megváltoztatásának tárgyalásánál való részvételét. Ha nem csalódom, Habrmannak Stockholmból hozott külföldi hírei nagy szerepet játszottak ebben. Rasint és Kramárt szabadlábra helyezték; képviselői működésüket nem kezdhették ugyan el, de ez annál kedvezőbb volt, mivel Rasin így most minden idejét Prágának és a munkának szentelhetette. Nagyon nagy előnyünkre szolgált a németeknek 1917 december 5.-én illoyalitásunk miatti interpellációja; tudtam, hogy a cseh képviselőtestület 1917 szeptember vége óta teljesszámú s ebben az egyetértésben annak bizonyosságát láttam, hogy a mieink is rájöttek végre a közelgő döntés bizonyosságára.

Az 1918 január 6.-i deklaráció kielégített, ha az előbbi nyilatkozatoknak abban kifejezett jóváhagyása egyben a parlament megnyitásakor elhangzott nyilatkozat elfogadását jelentette is; ezt az akkori bizonytalanságban odakint azért sem érthették meg, mivel további tartalma külföldi programmunkkal megegyezett. E bizonytalanságból láttam, hogy egy tisztán habsburgi és osztrák program a mieinknél, sőt talán a képviselők többségénél ellenállásra találna. Az osztrák miniszterelnök és külügyminiszter eleget hangoztatták a deklaráció „hazaáruló“ jellegét.

A vizkereszt napján kiadott deklarációt Czernin személyeskedő támadása követte; sokat ártott ez Czerninnek, főleg Angliában és Amerikában (ezekben az államokban a személyi gyalázkodásokat már régóta elítélik.) Nekünk ellenben nagy hasznunkra volta dolog, mivel Czernin haragjában azzal vádolta nemzetünket, hogy velem tart. („A birodalom határain belül is akadnak ilyen Masarykok“.)

A mi külföldi működésünkről eleget tudtak már

otthon, hallottak Zborovról és Habrmann képviselő, Psenicka volt hadifogoly és mások kimerítő híreket hoztak. – Nem vártam többé, hogy desavualnak, bármily kellemetlen volt is a francia front helyzete. Az április 13.-i ünnepélyes eskü is hűségüket hirdette s nagy öröömre szolgált a szlovákoknak Srobár vezetése alatti első forradalmi szereplése Lipt. Sv. Mikuláson.

Április 29.-én reggel érkezünk Victóriába és délután Vancouverbe. Itt kaptam kézhez a wladiwostoki kábeltáviratot Klecanda haláláról... Schelkingúrára pétervári külügyminiszterium volt hivatalnoka várt, aki híveinknek híreivel oly fontos szolgálatot tett Pétervárott, mikor azok Stürmer és Protopopov politikája ellen dolgoztak. Sokat vitatkoztunk Oroszországról, bukásának okairól és jövőbeli kilátásairól.

Vancouverben néhány szervezkedésünkön dolgozó honfitársam (a szlovákok részéről Bosák úr) és Pergler úr várt, akit amerikai honfitársaim titkárnak rendeltek mellém; még Tokióból kábeleztem érte, hogy a Vancouverben kezdődő hosszú utat máris munkára fordíthassuk. Pergler úr Amerikában időzésem alatt mellettem maradt és szorgalmasan dolgozott; érkezésem előtt is részt vett már mozgalmunkban.

Április 30.-án utaztam Vancouverből Kanadán át Chicagóba. Az útközei 5 napig tartott; St. Paulban megszakítottam, mivel régebbi amerikai tartózkodásom óta ismert honfitársaimmal akartam itt találkozni.

Május 5.-én érkeztem Chicagóba. Tevékenységemnek itt új fázisa kezdődött; azonnal s a legnagyobb mértékben hozzáálltam a munkához.

Chicagóban honfitársaim amerikai szokás szerint fel-tűnő nagy fogadtatást rendeztek tiszteletemre. Chicagó

volt Prága után a legnagyobb cseh város és pénzügyi akciónk központja. Itt élt Stěpina úr, akit már Velencéből kezdtem pénztkérő levelekkel bombázni; a Nemzeti Szövetség feje Dr. Fischer volt; Benes Vojta beutazta kolóniáinkat és a felszabadításunk érdekében rendezett gyűjtés sikerén fáradzott. Egész Chicagót sikerült híveinknek szerencsésen megnyerni, nemcsak cseheket, de amerikaikat is. Óriási tömeg kísért az állomástól szállodámig, a város nemzeti színeinkkel s a szlovákok zászlóival volt elárasztva. E ragyogó kezdetet a többi város, amelyben cseh és szlovák kolóniáink voltak, példának tekintette. Az utcán ünnepi menetben cseh és angol beszédeket tartottak. Ezt kisebb-nagyobb, cseh vagy cseh-amerikai gyűlések követték. Május végén másodszor is el kellett jönnöm Chicagóba az egyes szervezetek részére gyűléseket rendezni; egynéhány intézményben, mint az egyetemen, nagyobb újságíró-klubokban stb. gyűléseket és előadásokat tartottam. A chicagói egyetemen már 1902-ben tartottam előadásokat s ezekkel sok cseh és amerikai barátot szereztem; Mr. Judson, a mostani elnök liberális módon segítségemre volt.

Később New-Yorkban, Bostonban, Baltimoreban, Clevelandban, Pittsburgban, Washingtonban hasonló fogadtatásban volt részem s hasonló gyűléseket tartottam. E gyűlések és felvonulások mindenütt felkeltették az amerikaik figyelmét; népviseletünk, zászlóink, címeink, és a felvonulások művészi rendezése rendkívül tetszetek s e szemléltető módszer Amerika legszélesebb rétegeinek érdeklődését irányította felénk. A háború előtt rengeteget mennydörögtem a zászlókomédiák ellen, – Amerikában meggyőződtem róla, hogy túloztam. – Mégis csak professzor is voltam („néptanító“) s nem tudtam megérteni, hogy egy jól rendezett felvonulás sem ér kevesebbet, mint egy állítólag világot ren-

gető politikai újságcikk vagy egy parlamenti szónoklat...

Élénken emlékszem rá, hogy Chicagóban a felvonulás közben Spurgeonnak, az ismert prédikátornak mondása jutott eszembe: – „szívesen a fejem tetejére állok, ha ezzel egy jobb ügyre irányítom a közfigyelmet” s ezt megtette volna a templomban; – miért ne tegyük mi meg az utcán?

Mint mindenütt, kezdetben amerikai kolóniáinknál is sok személyes és politikai viszály támadt; Amerika semleges volt, a német, osztrák és magyar befolyás erősen érezte hatását; kolóniáink sok tagja bizalmatlanságot táplált minden forradalmi akcióval szemben s körünkben meglehetősen osztrákbarátság volt érezhető. Irányzatunk mégis győzött s a „Nemzeti Tanácsot“ már kezdetben elismerték mozgalmunk vezetőjének. Akadtak még egyesek, akik az Ausztria felé való orientálódást hangsúlyozták, de ezek már nem sokat nyomtak a latban. A logfontosabb viszálykodásokat vitáikon már korábban elintézték. A Dürich-affér bizonyos izgalmat keltett; Stefánik említette gyűléseken és egyesületekben; Horky úr Dürichet erősen védte. Bármily kellemetlen volt is az affér politikai kárt nem okozott.

Természetes, hogy Amerikának Németországhoz intézett hadüzenete (1917 ápr. 6.) kolóniáinkra nagy és döntő hatást gyakorolt. A hadüzenetig sok honfitársunknak voltak kételyei; április 6.-án megszűnt minden kétség s nagyban erősödött politikai nézeteik egységessége. S e tény hatása – mint már említettem – akciónként folytatott gyűjtésünknel is megnyilvánult.

Két eseményt kell különösképen megemlítenem:

Először azt, hogy katolikusaink szocialistáinkkal és szabadgondolkodóinkkal egyöntetűen jártak el; aki tudja, mily viszonyban állt e két irányzat a régi időben egymással, örömmel látja szabadságmozgalmunk egy-

ségesítő erejét. A katolikusok egy évvel ezelőtt (nov. 18.) Chicagóban memorandumot dolgoztak ki, amelyet V. Benedek pápának szántak; át is adták a pápai delegátusnak, aki helyeselte a „Cseh katolikusok Nemzeti Szövetségének“ munkáját és megígérte, hogy eljuttatja a pápához. Az emlékirat a csehszlovákok önállóságát és a történelmi tartományok és Szlovákia csehszlovákjainak felszabadítását követelte.

Magam is részt vettem a júl. 20.-i washingtoni katolikus kongresszuson. Régi szemrehányásokat elhárítandó megvilágítottam vallási álláspontomat s kifejtettem, miért ellenzem azt a politikai katolicizmust, amely Ausztriában és Magyarországon a Habsburgok befolyása alatt kapott lábra. Az egyháznak az államtól amerikai mintára való elszakadása mellett szólottam. Az amerikai katolikusok értették meg legjobban, mennyire nem árt az egyháznak ez az elválás. Megígértem, hogy elősegítem a harc nélküli szétválást; a papi birtokok lefoglalásának eszméjét elvettem. Mikor 1918 október 25.-én a „Cseh katolikusok Nemzeti Szövetségének“ végrehajtó bizottsága elhatározta, hogy a republika papjainak és népeinek az elválás lényegét megmagyarázandó képviselőket küld a Csehszlovák Köztársaságba, november 15.-én kelt Írásomban a legnagyobb örömmel üdvözöltem szándékukat. Megjegyzem még, hogy az amerikai „Szlovák katolikusok Szövetsége“ is helyeselte az egyház és állam viszonyának amerikai szellemenben való rendezését, persze figyelembe véve a szlovák viszonyokat (nov. 27.)

A többi fontos tárgyalás a szlovákok és csehek között Pittsburgban folyt le. Június 50.-án írtam alá az amerikai szlovákok és csehek közti egyezményt. („A csehszlovák egyezményt.“ és nem szerződést!) Ezt az egyezményt egy kis szlovák frakció megnyugtására kötöt-

tük, amely a szlovákoknak tudj, Isten, milyen önállósá-
gáról álmódzott. Néhány orosz slavjanofilnek, Sturnak
és Vajanskynek eszméi az amerikai szlovákok közt is gyö-
keret eresztettek. Ezzel szemben a mi cseheink és szlo-
vákjaink megállapodtak az egyezményben, amely Szlo-
vákia részére saját közigazgatást, tartománygyűlést es
törvénykezést követelt. Minden habozás nélkül aláírtam
az egyezményt, miután ez az amerikai csehek és szlo-
vákok egymásközti helyi megállapodása volt; két kivé-
tellel amerikai állampolgárok írták alá (az aláírások utó-
lag meg nem engedett módon szaporodtak.) Az egyez-
ményben megállapították, hogy a szlovák nép törvényes
képviselői maguk fognak határozni a szlovák politikai
kérdés részleteiről. A tulajdonképeni önállósági prokla-
mációban szintén leszögeztem, hogy ez a jövődő alkot-
mányt megjelölő kísérlet volt csak s hogy az alkotmány
felett a nép törvényes képviselői fognak véglegesen dön-
teni. Ez meg is történt, amennyiben alkotmányunkat
nemcsak a csehek, de a szlovákok is elfogadták. Ezzel
Szlovákia törvényes képviselői a teljes egység mellett
foglaltak állást; s ez az alkotmányra tett hűségi fogada-
lom nemcsak a szlovákokat kötelezi, de a cseheket és
természetesen engem is. A szlovákok képviselői 1918
okt. 50.-án Turc.-Sv.-Martinban és már előbb május
1.-én; tehát a pittsburgi egyezség előtt. Liptov.-Sv.-
Mikuláson az egység mellett döntöttek. Ez az egység a
fontos; az autonómia ép oly jogos kívánság, mint a cen-
tralizmus, a főfeladat mégis a kettő helyes viszonyának
a megállapítása.

Cseh és szlovák körökben sokat beszéltek arról, hogy
Gróf Károlyi az év elején Amerikába jött, hogy az ame-
rikai kormánytól Magyarországot területi integritásának
elismerését kieszközölje; a cseheknek állítólag szabad-
ságot kívánt, ám a szlovákok maradjanak Magyaror-

szág mellett. House ezredes értesítette erről a cseheket s azok megállapodtak a szlovákokkal, hogy az egységes államért fognak síkraszállani.

A gondolkodóbb szlovák szószólók megértették, hogy a területi autonómia semmi jót sem hozna a szlovákoknak s hogy önálló szabadságmozgalmuk feltétlenül fiaszóval végződne. Gyűlésünkön sokat és hosszasan megtárgyaltuk ezt. Bebizonyítottam a szlovákoknak, mily ismeretlenek voltak ők a politikai világban s milyen kudarc ért volna minket, ha önállóan lépnek fel. Önálló Szlovákiáról komolyan szó sem lehetett volna s csak az a lehetőség maradt volna, hogy Magyarországon belül autonómiát kapjanak. Az adott viszonyok között ez is lehetetlen volt s így az egyesülésről lehetett csak szó. A háború alatt minden kis nemzet szabadságot és egyesülést kívánt. A szlovákok és csehek jól tudták, hogy mindig a szlovákság javán dolgoztam; származásomat és tradíciómat illetőleg szlovák vagyok; szlovákul érzek s egész életemben nemcsak rajongtam Szlovákiáért, de dolgoztam is érte. Csehország a szlovákokkal állandóan élénken rokonszenvezett. A csehek – Havlicek! – elismerték, hogy a szlovákok és morvák megtartották nemzetiségüket. Elég jól ismerem Szlovákiát és a szlovákokat; az idősebb és ifjabb generációval egyformán összeköttetésben álltam s együtt dolgoztam velük az ország újjászületésén. Jól tudom, hogy még a ruszofil Vajansky is az egység híve volt, mikor a dolog komolyra fordult; úgyszintén atya s ő előttük Kollár is és mások. De arról is tudok, hogyan vigasztalódtak egyes szlovákok nemzetiségi és politikai magaláztatásuk közepette, tettek és a munka helyett víziókkal. S megelégedtek velem, hogy egyes oroszok, – mint Lamansky is – nemzeti eredetiségükben gyönyörködtek, a magyar nyomás elleni ágálásra azonban ez se nagyon biztatta fel őket.

A háború alatt feltámadt az oroszországi szlovákokban a romantika. A hivatalos orosz nyilatkozatok különösképpen fellelkesítették őket. Sokat emlegették, hogy azon a bizonyos audiencián a cár melegen érdeklődött a szlovákok iránt és Nikoláj Nikolajevic is megemlítette őket Ausztria népeihez intézett manifesztumában. Az oroszországi szlovákokra Lamansky és mások eszméi hatottak s egyes szlovák munkások egy önálló, vagy Oroszországgal szövetséges Szlovákiáról álmodoztak: voltak azonban szlovákok, akik a Lengyelországhoz, vagy pláne Magyarországhoz való csatlakozást hirdették. Moszkvában már 1915-ben megalakult a „Szlovák-orosz egyesület Stúr emlékére“, amely néhány politikailag naiv orosz vezetésével egy homályos és éretlen pánszlávizmus és panruszizmus cseh ellenes illúzióit fejlesztette. S egyes csehek is megegyeztek ebben a szlovákokkal. Már az 1914 szeptemberében a cárhoz intézett memorandum is az „egyesült kettős királyságról“ beszél; Konicek már említett „Csehszlovák közösségek párisi Nemzeti Tanácsa“ 1915 február 15.-i szlovákoknak szóló üzenetében a „szlovák vidékek“ teljes önállóságát és Nitrán külön tartománygyűlést ígért; az „Oroszországi Csehszlovák Egyesületek Szövetsége“ is kijelenti, (1915 május 51.), hogy a szlovákoknak saját tartománygyűlésük és saját politikai közigazgatásuk lesz.

Mikor Amerika megüzente a háborút, az amerikai Szlovák Liga, amely 1919-ig névleg létezett csak (alapszabályait csak 1919 május 17.-én hagyták hivatalosan jóvá), nyilvánosságra hozta korábban szerkesztett memorandumát, amelyben a régi Sv.-Martini memorandum nyomán a magyar állam keretében követel autonómiát; egy időben egyes személyek és politikai csoportok az Oroszországban kedvelt programot, tehát az Oroszországgal szövetséges önálló Szlovákia alapítá-

sát hangoztatták (szlovák föderáció, stb.) Konicek úr is ebben a szellemben agitált Amerikában és Oroszországban.

A szlovákok nagy többsége és vezető emberei azonban Amerikában és Oroszországban az egyetlen észszerű és elfogadható terv: az egységes Csehszlovák Állam hívei voltak; a clevelandi kongresszuson (1915 október) szlovákok és csehek egységre és közös munkára szövetkeztek. Az 1915 november 14.-én kelt első osztrákellenes kiáltványt az amerikai szlovákok vezetői aláírták. A pittsburgi csehszlovák egyezmény is e programok sorába tartozik s mint látható nem is éppen a legradikálisabbak közé.

E két akcióval nem jellemeztem még tökéletesen amerikai kolóniáinknak a háborúban való részvételét; a háború kezdete óta üzött politikai propagandájukra is rá kell mutatnom.

Amerikai kolóniánk szervezetei útján csakhamar a nyilvánosság elé lépett és az amerikai közvéleményre jelentős hatást gyakorolt. E tevékenységének annál nagyobb a jelentősége, mivel Amerika két és fél évig semleges volt. A „Nemzeti Szövetség“ már 1916-ban nyilvánosságra hozott egy manifesztumot, amelyben a semleges Amerikának kifejti szabadságmozgalmunkat; 1917 májusában a Ligával, House ezredes közvetítése útján Wilsonnak is memorandumot adott át, amelyben politikai aspirációinkat fejtette ki; 1918 februárjában a Szenátus külügyi bizottságának nyújtott be memorandumot, amely az autonómiát ígérő Ausztria ellen emelt óvást tartalmazta. A publicisztikai tevékenység mellett a politikai gyűléseknek és előadásoknak is nagy hatásuk volt. Amerikai kolóniánk így szabadságunk kivívását nemcsak anyagi, de politikai téren is elősegítette – s e téren talán még erősebben; híveinknek sikerült pld. a

jowai szenátort Kenyont megnyerni, aki 1917 május 25.-én a szenátusban egy határozatot terjesztett elő, amely a kötendő béke feltételei közt a csehek és a szlovákok felszabadítását követelte; egy évvel később (1918 május 31.) King utahi szenátor ugyanezzel a követeléssel állt elő. Megérkezésem után (jún. 29.) a Szövetség a kongresszuson kieszközölte a bevándorlási novella kiterjesztését, miáltal lehetővé tette légionáriusainknak és az amerikai önkénteseknek, akik az entente-hadseregben harcoltak, az Egyesült Államokba való akadálytalan visszatérését.

Röviddel megérkezésem után megszerveztük a *Slavy Press Bureau*-t, (1918 máj. 14.), amely propagandánknak hivatalos publicisztikai központja lett; *Tvrzický* szerkesztő, *Smetánka* és *Benes Vojta* nagy önfeláldozással foglalkoztak sajtónkkal és egész akciónkkal.

65.

Május 9.-én érkeztem Washingtonba; azonnal elkezdtem munkámat: interwieweket adtam és szoros kapcsolatot teremtettem *Mr. Charles R. Crane*hez, akivel legutoljára *Kiewben* találkoztam. *Mr. Crane*vel 1901 óta kellemes összeköttetésben állottam; akkoriban egy szláv alapítványt létesített a chicagói egyetemen, ahol 1902-ben előadásaimat tartottam. Munkásságát azóta csenben, de annál intenzívebben a szláv ügyeknek szentelte; Egyidejűleg az amerikai nagyiparban viselt állása folytán hazája politikai életében is élénk részt vett. Amerikai tevékenységem bevezetéseként kiutaztam vele és ismerősével, *Houston* mezőgazdasági miniszterrel (aki mint értesültem, *Elliot*nak, a *Harvard* Egyetem volt elnökének védence volt), továbbá *Innes* angol őrnaggyal a *gettysburgi* csatátrre, ahol 1863 július 3.-án

Lee von Meadet megverték. Gettysburg, mint a nemzeti egységért folytatott háború emlékeztetője, nagy hatást gyakorolt az európaiakra. Rengeteg kis és nagyobb szobor van a csatatéren, de nemcsak tábornokok szobrai; a demokrácia ebben is megnyilvánul. Nagy meghatóddással olvastam Lincoln ércbevésett üzenetét, az amerikai demokrata szellemmel áthatott ismert mondást: „A népből a néppel a népért! “ Látogatásom emlékeül egy golyót kaptam, amelyet a helység lelkésze talált egy árban s amelyet a háborús szellem elretentő szimbólumaként megőrzött; mai napig is itt van, ugyancsak mint szimbólum íróasztalomon.

Erősen reméltem, hogy Amerikában s főleg Wilson elnöknél szerencsém lesz. Amerikával személyileg és családirag szoros kapcsolatban állok. 1878 óta többször felkerestem az országot; tudományos és politikai pályám kezdete óta élénken érdekelt az amerikai demokrácia és az amerikai kultura fejlődése.

Többféle demokrácia van a világon. Az amerikai demokrácia vallási alapon épült; az amerikai köztársaság fejlődésével foglalkozó újabb történelmi munkákból tisztán kitűnik ez: Tocqeville helyesen mutat rá a vallás erkölcsi befolyásának az amerikai republikára gyakorolt fontosságára. Amerika számtalan szektára való szétforgácsolódása a köztársaságnak és a demokráciának mitsem ártott; e szektarendszer a vallási energiának és a modern individualizációnak erős jele. Amerika katólikusai is, mint az angol katólikusok, szilárdabbak vallásukban mint európai államok katólikusai; e hatást protestáns környezetüknek köszönhetik.

E vallási tényező ép az amerikai köztársaság megalakulásakor bírt nagy fontossággal; a hatalmas, kérésé lakott vidékek közlekedési eszközeinek hiányossága mellett nem fejlődhetett ki egy erős központi közizagza-

tási szerv; ezért az egyes egyházi és templomi körzetek szervezetei mint összekötő elemek rendkívül fontos szerepet játszottak.

Az amerikai köztársaság lelkes úttörők műve; energikus emberek voltak ezek az úttörők, akik energiájuknak azzal is bizonyítékát adták, hogy elszakadva az otthoni környezetből Amerikában csak energiájuk és munkaerejük fokozásával tarthatták el magukat. Az úttörők szabadságot és jólétet kerestek, az amerikai köztársaság mai napig is a gazdasági célt és ideált szolgálja, márcsak azért is, mert nincsenek olyan politikai és nemzeti problémái, mint Európának. Independentizmus és puritánizmus volt az úttörők igazi vallása. Az alkotmány, amelyet az akkoriban Angliában és Franciaországban elterjedt racionális jogfilozófia szellemében alkottak meg, az úttörők ökonomizmusának valóságos kódexe. Az amerikai kolóniák kivándorlásukkal elidegenedtek az angol uralkodóháztól; dinasztia híján nem volt nemességük, hadseregük és millitárizmusok sem. A köztársaság valóságosan organizált községek alapján épült fel; alapítói nem expanzív katonák, de elsősorban farmerek, továbbá kereskedők s persze az elkerülhetetlen jogászok voltak. Ebben különbözik az amerikai állam az európaiaktól, nevezetesen Poroszországtól, Ausztriától és Oroszországtól, a francia köztársaság is a régi uralom berendezését örökölte (nemesség, hadsereg) s ez Amerikában sohasem volt és ma sincsen. Az amerikai állam fejlődése folytán kontinensé nőtt, de eredeti tulajdonságaiban ez csak annál jobban megerősítette. S az úttörés munkája a Nyugat és Dél meghódításával állandó erkölcsi és politikai tényező lett.

Államunk – s ezen sokszor gondolkodtam, de a gettyburgi csatatér-temetőn legkivált – abban fog Amerikához hasonlítani, hogy nekünk sincs dinasztánk s egy

idegen dinasztától idegenkedünk; nincs nemességünk, nincs hadseregünk és nincsenek katonai, tradícióink. Ezzel szemben az egyházhoz való viszonyunk a hagyományos reformáció következtében nem intim s ez nagy mínuszt jelentene, ha nem tudnók, hogy a demokrácia és köztársasági érzület legfőbb alapja az erkölcs. Új államunknak, demokrata köztársaságunknak eszmén kell nyugodnia, – kell, hogy az új államnak az egész világ által elismert *raison d'être*-je legyen.

Vannak az amerikai alkotmányok figyelemreméltó sajátságai. Elsősorban az elnökség. Az elnöknek alkotmánybiztosította nagy hatalma van; maga választja ki a kormány tagjait, de nem a parlamentből, – az amerikai elnök angol mintára *de facto* választott, alkotmányos király. A parlamentarizmus hibáit, amelyek ellen annyit tiltakoznak ma mindenfelé s egységének a pártok szétforgácsoltsága és sokasodása miatti hiányát az amerikai példa nyomán lehetne korrigálni. Nagyon jelentős az a berendezés, hogy a törvények alkotmányosságát a bírák szabadon Ítélik meg s egyéb sajátságok.

Amerika politikai leckét adhatna nekünk a köztársaság és demokrácia föderatív voltáról is; ellenkezője ez a föderalizmus a sehol be nem vált európai centralizmusnak. A kicsiny svájci köztársaság is autonómisztikus és föderatív karakterű. Ám az amerikai federációnak és autonómiának az autonómia rovására egyre fejlődő centralizáció ellen erősen védekezni kell; s az államok autonómiája és a központi kormányzat közt nincs még igazi harmónia; e diszharmónia technikai fogyatékoságát (a törvényhozás egységének hiányát, felesleges szóhalmozást stb.) nem sikerült még leküzdenie.*

* Le akarom itt írni az amerikai cerdot, amalyet 1916-ban és 17-ben nyilvános pályázat eredményezett; Wilson elnök és sok politikában és publicisztikában szereplő egyén támogatta a pályázatot, amelynek eredménye ez a William Tyler Page, Tyler elnök leszármazottja

Európában s főleg Németországban és Ausztriában sokat polemizálnak az „amerikanizmus“, az egyoldalú mechanisztikus és materiális világnézet ellen; a dollár hatalmára, politikai és állami érzék hiányára, a tudomány és műveltségelégletességére hivatkoznak – s ezek egyoldalú, túlzott s ép német álláspontból igazságtalan szemrehányások. Mintha nem Németországban uralkodott volna a mechanizmus, a katonai, militarisztikus, állami mechanizmus legerősebben; a materializmus a német filozófiában és gyakorlati életben ülte legfőbb diadalát; a német tudomány és filozófia a porosz pangermán erőszakuralomnak vetette alá magát. Ismeretes és a Góthai Almanach is bizonyítja, hogy Európa minden országának uralkodó családjai és arisztokratái amerikai dollárhercegnőket keresnek; érthető, ha ezek az emberek nem rokonszenveznek a teljesen antimilitarisztikus amerikai humanizmussal. De ha ezt az amerikademokratizmus ellen hozzuk fel bizonyítéknak, ép oly erős bizonyíték lehet ez az európai arisztokratizmus ellen is. Szeretem az amerikai kulturát s hiszem, hogy a kivándorlóinknak, tehát nemzetünk tetemes részének is rokonszenves. Amerikában nemcsak a gépszakmát tanulhatjuk meg, de a szabadság és az egyéni önállóság szeretetét is; a különös amerikai naivitásnak és a nem-

által szerkesztett credo. Szövegét Tyler az alkotmánynak, az önállósági proklamációnak és kiváló államférfiak beszédeinek különböző alkalmas mondataiból állította a következőképen össze:

„*Amerikai credo.*”

Hiszek az amerikai Egyesült Államokban, mint a népnek a népből a népért alakult kormányában, melynek igazi hatalma a kormányzottak beleegyezéséből fakad; hiszek a köztársaság demokráciájában; souverain állam souverain nemzetében; a teljes egyetlen és megbont-hatatlan egységbe, amelyet a szabadságra, egyenlőségre, igazságra és emberségre alapítottak s amelyért amerikai hazafiak vérüket és vagyonukat áldozták.

Azért úgy érzem, hogy hazám iránti legelső kötelességem szeretni őt, alkotmányát megvédeni, törvényeinek engedelmeskedni, zászlaját tisztelni s megvédeni minden ellenséggel szemben.“

csak társadalmi, hanem politikai és közgazdasági életben is tapasztalható közvetlenségnek a köztársasági politikai szabadság a szülőanyja. A humanitás eszméjét példás kórházi viszonyaikban (betegápolásban) valóstították meg. Amerikában a pénz felhasználásának egy emberséges és bőkezűbb módja fejlődik ki. – Amerika sok vonatkozásban szép példát mutat a jövő kultúrájának.

66.

Nem akarom s nem is tudom azt állítani, hogy Amerikának nincsenek árnyoldalai és nehéz problémái. Az irodalom régen harcol már a puritanizmus elavult formái, korlátoltsága és merevsége (Hawthorne, *Scarlett Letter* 1850-ben s ezek nem az első támadások) s a kis és nagyobb városok és vidékek elmaradottsága ellen. Az ifjabb kritikugeneráció a különféle művészetek eszmei szegénysége, a szociális és szocialista meggyőződések iránti megértés s az egész szellemi és kulturélet tipizálása és standardizálása ellen harcol. Abból, hogy Baldwin amerikai filozófus az esztétikai öntudat elsődlegességét védelmezi („Pankalizmus“), könnyen következtethetünk az amerikai életben ennek az eszmének teljes hiányára.

Az irodalomban a dekadencia eredete és fejlődése figyelhető meg; íróiknak egész serege foglalkozik ezzel a problémával, többek közt Mrs. Wharton, az ismert írónő is. Sokszor olvasunk az Amerikában iparszerűen űzött magzatelhajtásról, a válások nagy számáról, stb.ről. Gondoljunk csak a dekadencia okaira: Franciaországban főleg a militarizmussal okadatoľják; Franciaország gya-kori háborúban és forradalmaiban állítólag elvérzett és elgyengült; Amerika azonban, a hadsereg és militarizmus nélküli gazdag ország, ép gazdagsága és békéje foly-

tán satnyulna el. S miért beszélnek úgy Amerikáról, mint egy új államról? – Amerika nem új és nem fiatal, – lakosai öregén jönnek át Európából és úttörő energiájukban kimerülnek. Európa dekadenciáját a túlnépesedés és következményeinek számlájára írják, – Amerikának aránylag kevés a népessége s mégis a dekadencia jeleit mutatja. Ki tudja, hogyan hat a népek össze-visszaságaéskeveredése – „great melting-pot“ – ahogy az amerikaiak mondják) morális és biológiai szempontból? Az idegesség és pszichózis rendkívül elterjedt, az öngyilkosságok száma egyre nő, akárcsak Európában. S legkivált az amerikai nők idegességét hangsúlyozzák.

Többször voltam Baltimoreban s felkerestem Poe sírját; Poe is dekadens; sokban hasonlít Baudelairehez, noha világos a különbség köztük; Poenál nem ötlük úgy szembe az ideges sexualitás. Dostojevszky, aki szintén dekadens, is eszembe jutott; elgondolkodtam rajta: az „új“ és „friss“ Amerikában és Oroszországban megtaláljuk mindazt, amit az „öreg“ Franciaország produkál – alapos revízó alá kell majd venni a nemzetek szokásos osztályozását.

Ezeket s a többi amerikai kérdéseket a szépirodalomban is nagy figyelemmel kísértem. Abban az időben kerültem Amerikával szorosabb kapcsolatba, amikor ott (1877-ben) egy különös realizmus s egyben új áramlatok érvényesültek: a nemzet polgárháború okozta sebe beheggedt, és az egység és erő Amerika és az amerikanizmus tulajdonképeni lényegének kritikus és realiztikus tudatossá válásában mutatkozott meg.

Érdeklődésem első amerikai vonatkozásom óta Howlesre és realizmusára irányult; rajta lehetne bebizonyítani a tételt, hogy a realizmus a demokrácia módszere, – az úgynevezett hétköznapi, tehát de facto nem arisztokratikus élet megfigyelése és művészi ábrázolása. Ép

abban az időben, mikor az amerikai irodalommal élénkebben kezdtem foglalkozni, játszódott le Comstock hírhedt harca a hazai és idegen irodalom ellen. Személyes amerikai összeköttetésem révén élénk érintkezésben voltam az akkor élő nagy amerikai Írókkal; 1877-ben s a rákövetkező évtizedben éltek és haltak meg az idősebb generáció képviselői: V. C. Bryant, Longfellow, Whittier, Lowell, Whitman, Holmes, Emerson. Családi vonatkozásaim folytán a régebbi irodalmat és szellemi termékeket tanulmányoztam, Thomas Paine, Theodor Parkért, a két Danat, Daniel Webstert stb. Hawthorne nevét említettem már, – tartalmánál és művészi értékénél fogva méltán sorolhatjuk Poe mellé.

Európában és főleg nálunk az amerikai irodalomnak – elég igazságtalanul – csak részeit ismerjük. Elismerem, hogy az amerikai filozófusokban nem sok örömem tellett, sem Franklin, sem Edward irányzatában; s az újabb irányzatok sem érdekeltek. James pragmatizmusa ismeretelméleti szempontból ép oly elfogadhatatlan előttem, mint a pozitívizmus. Jobban érdekelt James fivére az amerikai és európai karakter összehasonlításának kísérletével (Daisy Miller,) mint a hogyan Amerika szellemi fejlődését inkább a szépirodalomban kísértem figyelemmel.

Különösen a puritanizmus és kálvinizmus elleni harc modernebb, humánusabb felfogásával tűnik ki. Az irodalomban a rabszolgaság ellen a polgárháború előtt sokáig folytatott harcot is megfigyelhetjük. Különben is az amerikai irodalom tele van a haladás elemeivel; az amerikai nem fél semmi újtól, tudja, hogy államát és nemzetiségét a forradalom alkotta meg s innen van igaz rokonszenve a szabadságukért küzdő nemzetek iránt. Mi is mint előttünk annyi más nemzet, Ausztria elleni felkelésünkkel vívtuk ki Amerika szimpátiáját.

Az amerikai regényírók főtémája persze a szerelem és a nőkérdés; az amerikai realizmus megnövekedését látjuk ebben, amely az európai irodalmak realizmusával párhuzamosan, de semmi esetre sem annak befolysa nélkül fejlődött ki.

Az amerikai regény-irodalomban természetesen az amerikai életsokféleségét, de főleg külsőségeit ismerhetjük meg. A kontinens államainak, a keleti, nyugati, a déli- és középállamok életét, de főleg a különböző néprétegeknek, legfőképpen a négereknek és különböző kivándorlóitoknak szociális viszonyait tanulmányozhatjuk e regényekben. Az amerikai történelem kimagasló fázisait és héroszait is lefestik (kissé művésztlenül) s érdekes megfigyelni, hogy mennyire tudatában vannak az amerikai írók az amerikanizmus lényegével (nyelvük, szokásaik, általános nézeteik tekintetében s főleg annak az európaizmustól és kiváltkép az angolszászoktól való különbözésével).

Jellemző a rövid novella műfaj a; -a sürgöny és telefon korában a tudományos és irodalmi stílus is rövid és tömör lesz, bár a rövid novella elég régi eredetű (Poe!). S a rövid novella Európában is fejlődésnek indult.

Míg 1914-ben Európa a háborúra készült, addig egy amerikai hetilap hétről-hétre satirikus verseket közölt, amelyekben az elköltözőitek sírfelirataik hazug dicshimnuszait korrigálták. 1915-ben ez a gyűjtemény „Spoon River Antology“ címen jelent meg. Már a cím is Amerikát s annak szellemi, de főleg erkölcsi elmaradottságát satirizálja. Kétszázötven vers és egy epilógus. Tartalmában nem a költészet, (amely talán nem is sok van benne) érdekelt, hanem az Amerika eddigi kultúrája és civilizációja elleni lázadás; filozófiai érvek voltak benne, amilyenek Európában Voltaire korában divatoztak s Browning és a „Faust“ egyes részleteinek vissz-

hangjai. Edgar Lee Master szatírája az ifjú – a legifjabb-Amerika érveinek kézikönyve; a szerző Chicagóban él és elátkozza Chicagót és a többi amerikai nagyvárost; Jézust pld. parasztnak tartja, akit a városban a város: bankárok, ügyvédek és bírák ütöttek agyon.

Master nyomán egész sereg író folytatta ezt az irodalmi forradalmat. Dreiser Chicagót festi le, a nagyvárosok e titánját és bemutatja nekünk a multimilliárdos titánt; Sodorna és Gomorha az erény menedékhelyei ahoz képest, amit Dreiser leír, – a régi római Ceasarok, az olasz renaissance, Páris, Moskva, Berlin eltörlül Chicagó és New-York dekadens perverzítése mellett. S nemcsak Dreiser ír így, Anderson és sok más író lépett ugyanígy fel.

Ha az amerikai kritikusok tudatosan realistának vallják magukat, az oroszokat és franciákat utánozzák; ex thesi a romanticizmus és idealizmus (az új angol transcendentalizmus) ellenségei. Az egyház és a gép ellen, azok materiális és szellemi következményei, tehát az industrializmus, a kapitalizmus és a kommunizmus ellen harcolnak; a korlátoltságnak, a filozófiai pragmatizmusnak és a tudomány túlbecsülésének üzennek háborút, a lelkiismeret igaz szabadságáért és a nő felszabadításáért harcolnak. Tout comme chez nous – Európában. Sugyanazokatahibákatcsinálják; – az egyoldalúság elleni radikális egyoldalúságukkal homályos és határozatlan céljaikkal, negativitásukkal, tipikusan amerikai felületességükkel, itt-ott a „szabad szerelem“ utáni rajongásukkal és túlzott sexualitásukkal. A művészet és költészet s ezzel egyidejűleg a szellemi haladás iránt kevés érzéket igazságtalan egyoldalúsággal vetik a puritanizmus szemére; a puritánok olvasta új- és ó-testamentumban több a poézis és a romanticizmus, mint ultrarealisztikus ellenzőikben; s azt hiszem, kitűnő disszertációt lehetne

írni arról, hogy Poe fantasztikuma és újságíró szenzációja eredetét legnagyobb mértékben a természettől való elidegenedésből veszi s ezt az elidegenedést a puritanizmus és utána a transcendentizmus fantasztikumai mozdították leginkább elő.

Ezek mellett az „ügynevezett realisták“ mellett egész sor újabb realista és idealista író van (utóbbi nagyobb számmal); a gép és a kapitalizmus nem tudta Amerikából a romantizmust kiirtani. Talán mégerősítette is – a csodában való hitet, a romantizmus e fő-elemét a modern mechanika reális csodái fokozták. (Wells művei s azok hatása az amerikai irodalomra!)

Van Amerikának nagyszámú Írónöje is, bár aránylag nem oly sok, mint Angliának; rendkívül érdekel ez a számarány s nem tudom magyarázatát adni. El is hagyom fejtegetését, csak két új írónőt említek: Miss Willy Cartert és Miss Ganfieldet; mindketten a Nyugatot festik le, a kontinens nyugati közepét, ahová sok amerikai szociológus teszi át keletről a kultúra centrumát. E két írónő a puritanizmust elemezi, de kevesebb egyoldalúsággal és negativitással. Miss Canfield a férfi és nő egymáshoz való viszonyát egy tisztább és igazabb felfogásban igyekszik kifejezetten kritikailag visszaadni, tisztábban, mint ahogyan azt az európai dekadencia hatásaként az amerikai dekadensek ábrázolják; munkáját azzal könnyíti meg, hogy Mefistot oly feketének festi, hogy az Amerikai Gretchen könnyen ellenáll neki: (Miss Cater cseh kivándorlókról is ír minden szeretete mellett helyes realizmussal.)

Érdekes az amerikai irodalomban Európa hatását megfigyelni; az új irodalomban (a régi irodalomban döntő) angol hatás mellett, francia, orosz és skandináv művek hatását látjuk, míg a német irodalom hatása főleg tudományos művekben nyilvánul meg, Amerika ép

oly mértékben európaizálódik, mint ahogyan Európa amerikanizálódik; Amerika önmagából élénkebb szellemi kultúrára mutat hajlandóságot s elítéli az egyoldalú gazdasági érdekeket és korlátozottságot; egyidejűleg Európa önmagából amerikanizálódik.

Az új Amerikának ez az Európához való közeledése politikailag is figyelemreméltó. A kivándorlók, főleg a németek és zsidók hatását érezni ebben. Új Angliának Új Amerika iránti érdeklődését is kiemelem, ha Amerika hangoztatja is, hogy nem angolszász s ezzel tudatosan az angolszászság ellen foglal állást. S organikus jelenség az is, hogy Amerikában Wells mellet Bennett-1, Cannan-t, Walpolet-t és Lawrence-t is nagyon olvassák. Amerikának a szövetségesekhez való csatlakozása, amely Európa iránti élénk érdeklődését bizonyította, valószínűleg szintén e szellemi fejlődésnek és az Új Amerika irodalmában is megnyilvánuló változásnak következménye.

Meg kell különben jegyeznem, hogy az amerikai irodalom iránti érdeklődésem inkább politikai, mint irodalmi vonatkozású volt; mint Franciaországban és Angliában, Amerikában is az irodalomtól vártam feleleteket a kérdésre, hogyan, milyen szellemben és milyen szerencsével fognak az amerikaiak résztvenni a háborúban? A legszigorúbb kritikusok s az elégedetlenek sem hirdettek semmi rosszat. Abból amit láttam és hallottam, csak megerősödött meggyőződésem, hogy Amerika csatlakozása fogja döntő győzelmünket meghozni. Élénken érdeklődtem az Európába küldött csapatok száma és felszerelése iránt. Örömmel halottam, hogy a német tengeralattjárók semmit sem ártnak, a csapatok felszerelése és átszállítása kifogástalan, Amerikában személyesen győződtem meg róla, mily nagy szerepe van háborúban az ipari munkának – fegyverek és élelmi-

cikkek elképesztő tömegét láttam. Tömegekkel harcoló tömegek háborúja! A fegyver és ágyúcső, gépfegyver stb. gyártása szédítő méreteket öltött. Mily gyorsan épült egy hajó! A háború kezdetén valóságos csodaként számíttalan repülőgép gyártására számítottak – ám e várakozásban csalódtak. Amerikai katonák nagy elégtétellel beszélték, hogyan csodálkoztak a franciák az ő technikai ügyességükön; mily gyorsan építettek vasutat a kikötőtől a harctérig, stb. Amerikának is megvoltak a maga hadigazdagjai és siberei.

Imponáló volt az amerikai hadsereg élelmezése s nemcsak a tisztké. Fényűző ellátás – mondaná az európai, aki csak tisztekkel törődő arisztokratikus hadsereghez van szokva.

67.

Arra törekedtem, hogy az ország politikai helyzetét minél előbb megismerhessem. Gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy a kormány, a kongresszus és a társadalom fontosabb személyeivel kellett megismerkednem. Mr. Crane kiváló segítőtársam volt ebben, amennyiben majd minden engem érdeklő embert ismert s főleg Wilson elnökkel volt jó viszonyban; fia, Mr. Richard Crane, aki később legelső amerikai követünk lett, Mr. Lansing külügyi államtitkárnak volt a titkára.

Propagandamunkám során szükségessé vált az Egyesült Államok főbb városainak meglátogatása, személyi vonatkozások megszerzése s régi ismeretségeim felújítása. Főcélom volt a közvélemény megnyerése – s ez sikerült is. A nagyobb és befolyásosabb napilapokban folyóiratokban és revükben csakhamar cikkeket és interwiew-kat tettem közzé. Sok különböző irányzatú kiváló publicistával kerültem személyi összeköttetésbe; pld. Mr. W. Harddal, akivel igen gyakran találkoztam, Mr.

Bennett-vel, Mr. Dixon-nal (Bostonból) és Mr. Martinel (Clevelandből). Nem írok le több nevet, nehogy bárkit is kihagyjak e hosszú sorból; az egész amerikai sajtónak hála kötelezett híve vagyok.

Különböző egyesületet és klubot látogattam meg (a már említett Chicagó-klubot pld.). Washingtonban a publicistákon kívül a két főpártnak s a többi irányzatnak képviselőivel is érintkezésbe léphettem (pl. Mr. Hitchcockkal, a szenátus külügyi bizottságának elnökével.) Repulikánusokat is felkerestem természetesen; Lodge szenátort igyekeztem többek közt informálni. Root szenátorral már Oroszországban ismerkedtem meg.

A képviselőkön kívül a kormány tagjaival és a különböző minisztériumok főbb hivatalnokaival is sikerült közvetlen kapcsolatot teremtenem. Lansingon kívül több úrra emlékszem: Mr. Phillips első helyettes államtitkára, Mr. Polk államhivatali tanácsosra, Mr. Long, helyettes államtitkára, Mr. Baker hadügyi és Mr. Lane belügyi titkárokra. S végül Mr. Crane közvetítésével House ezredest és Wilson elnököt is megismerhettem.

Rendkívüli előny volt, hogy megismerkedhettem az előkészítő bizottsággal, amely a béketárgyalások és az elnök számára anyagot és emlékiratokat dolgozott ki; elnökük Mezes professzor volt. Honfitársaink közül Kerner professzor volt munkatársa. A béketárgyalások céljaira szervezett sajtótörzsnek (Mr. Crell) is nagy fontossága volt. Ehez és általában minden fontosabb intézményhez és szervezethez összeköttetést szereztem.

Nem jutott sok időm az egyetemek és a tudományos világ látogatására, – a chicagói és a Harward egyetemet mégis felkerestem; a chicagói egyetem elnökét említettem már; a cambridgei elnököt, Elliot professzort kell még megemlítenem, aki, mint mindenben, az európai

politikai kérdésekben is igaz tudományos érdeklődéséről tett tanúságot. A hisztorikusok között elsősorban Coolidge professzorra emlékszem; Wiener szlávszakos professzor ismert tudós; a new-yorki Columbia egyetem elnöke, Butler szimpátiájával és a világhelyzet kiváló ismeretével volt segítségemre.

Gyakran jöttek át Amerikába Európa ismert publicistái és befolyásos politikusai; Bergsonnal és a már Párisból ismert Chéradame-mal kerültem így össze.

Mint mindenütt, itt is erősen támogatott a zsidóság. S a Hilsner-ügy is a legjobban épen Amerikában „kamatozott“ (ha szabad ezt a kifejezést használnom). A new-yorki zsidók már 1907-ben óriási fogadtatásban részesítettek; ezúttal sokszemélyes találkozásom volt az orthodox irány képviselőivel és a cionistákkal. Elsősorban említem ezek közt Mr. Brandeist, a főtörvényszék Csehországból származó tagját, aki bizalmas, jó ismerőse volt Wilson elnöknek. A new-yorki cionisták vezére Mr. Mack volt. Sokolovval, a befolyásos cionista vezérrel is megismerkedtem. A zsidók, úgy mint Európában, Amerikában is nagy befolyást gyakorolnak a sajtóra s nagy előnyünk volt, hogy ez a nagyhatalom nem volt ellenfelünk. Így tartózkodóak és pártatlanok voltak azok is, akik politikámmal nem értettek egyet.

Hangsúlyoznom kell, hogy Amerikában a pacifistákat és a kifejezetten germanofil személyiségeket és irányzatokat is kultiváltam; sok régi ismerősöm volt ebben a táborban s ez csak annál erősebben sarkalt, hogy a nemzeti ügyünket védelmezsem velük szemben. Nagy szükség volt erre, mert a rendkívül elterjedt pacifizmus itt is akaratlanul a németek ügyét támogatta. Nagyon komoly tényező volt a közvetlen és a közvetett német befolyás – ezt a német születésű, vagy német szülőktől származó amerikaiak nagy százaléka magyarázza. Külön emléke-

zést akarok Roosewelt volt elnöknek szentelni. A háború előtt, mint ellene irt cikkeimből látszik, ellenfele voltam. A háborúban Roosewelt elszántan a németek ellen fordult és beszédeiben és üzeneteiben erősen felkarolta a cseheket. Stefánik nyerte meg ügyünknek. Csak egyszer s futólag találkoztam vele a Lafayette-Day-n New-Yorkban. Ott hallottam először beszélni. Személyes érintkezésre nem adódott alkalom, de sok közös barátunk volt. A háború után, röviddel halála előtt, az exelnök tervbevett európai felolvasó-körútjára vonatkozólag kimerítő tervezetet küldött nekem. Arra gondolt, hogy nálunk is tart politikai előadás-sorozatot.

Rövidesen – last not least – pénzügyi körökkel is összeköttetést kerestem. Nem annyira a hivatalos pénzügyi körökkel (a pénzügyminiszter Me, Adoo, Wilson veje volt) mint inkább bankemberekkel. (Eljártam pld. New-Yorkban a Bankers Clubba).

Amint ebből is kitűnik, propagandánkat, mint mindenütt, itt is demokratikusan szerveztem meg; főcélom volt az amerikai közvéleményt s általa a kormányt és a politikai személyiségeket megnyerni. Sok átíratból, felolvasások tartására felszólító meghívókból, eddig ismeretlen egyének látogatásából láthattam^ hogy ügyünk eredményesen gyökeret vert – s ezt a napisajtó is bizonyította. Sok barátunk és jóakarónk volta nagy országban mindenütt; sok név helyett egy nevet Townsend tengerésztiszt nevét említem-; sajnos, a spanyol nátha ragadta el e fiatal embert; halálos betegen is ügyünkért fáradt. (A bécsi amerikai követség volt titkárának fia volt).

Mint már említettem, munkámban Pergler úr segített; nemsokára azonban irodalmi titkárra lett szükségem s ezt Cisar úr személyében találtam meg, akinek nagy matematikai, természettudományi és irodalmi

képzettsége volt. Sok hasznos propagandamunkát látott el Pergler úrral együtt.

68.

A demokrácia s a demokratikus propaganda nem zárták ki, hogy a követségekhez kapcsolatot teremtsék; Stefánik és Benes európai akcióját akartam támogatni ezzel. Becses szolgálatot tettek a követségek. Elsősorban Mr. Jusserand, francia követet illik megemlítenem. Evek óta élt már Washingtonban, mindenkit ismert és mindenki ismerte, – az összes nagykövetek között neki volt az amerikai államférfiakra és Wilsonra legnagyobb befolyása. Politikai és irodalmi műveltsége (Mr. Jusserand-t, mint angol és francia író is ismerik) elismert tekintéllyé tette a diplomáciában és Washington társas életében.

Gyakori tanácskozásokat kellett a francia katonai misszióval és azokkal a franciákkal folytatnom, akik külön kiküldetéssel jöttek Amerikába.

Kellemes és gyakori érintkezésben álltam a kint élő angolokkal. A nagykövetet akkoriban Mr. Hohler követségi tanácsos helyettesítette, aki jól ismerte Péter várt és Konstantinápolyt. Később Lord Reading is kijött Washingtonba és munkánkat, derekasan előmozdította.

Angol ismerőseim közül Sir William Wiseman említtem, akit már Angliából ismertem s aki, mint az angol hírszerző szervezet feje, sok vonatkozásban volt segítségünkre. Később néhány szót szeretnék még szólni róla.

Conte Celere olasz nagykövet tisztában volt helyzetünkkel s az olaszországi foglyainkból alakítandó légiónk okozta munkánkkal; megértette erkölcsi és politikai szempontból, légiónk mily sokat jelent Ausztria rovására s lehetőség szerint segítségünkre volt.

Belgiumot báró Cartier, tapasztalt jó tanácsadó, képviselte Washingtonban.

A japán követ, gróf Ishii közvetítette Japánhoz és Szibiriához való bonyolult kapcsolatainkat.

S magától értetődik végül, hogy az Egyesült Államokba való megérkezésem után azonnal állandó összeköttetésbe léptem a szerb követséggel és a délszláv ügy összes tényezőivel és munkatársaival.

Oroszországot a bolsevista időkben is az azelőtti nagy követ: Bachmetjev képviselte.

69.

Propagandánkkal, amellyel Amerika (és a többi szövetséges államok) elismerését kivívtuk, szerves összefüggésben áll a többi felszabadításukért dolgozó nemzetek külföldi szervezetével és képviselőivel való együttműködésünk. Kezdetből főfeladatunknak tartottam az entente-től megértetni s úgyszólván szemléltetően bemutatni, hogy a háborúnak főcéljaként Közép- és Kelet-európa politikai helyzetének megváltoztatását s a Központi Hatalmak által elnyomott nemzetek hosszú sorának felszabadítását kell maga elé tűznie. S ezért álltam minden adott alkalommal a többi felszabadításukért küzdő szervezetekkel közösen a nyilvánosság elé.

A délszlávokkal még a háború előttől, de főleg a Balkánháborúból datálódó jó viszonyom tette intim együttműködésünket lehetővé. E háborús együttműködést még Prágában kezdtem el; leírtam már, hogyan fejlődött viszony Rómában, Genfben, Párisban, Londonban, és Oroszországban.

Együttműködésünk azért lett Amerikában hatósabbért úgy a délszlávoknak, mint nekünk is, itt voltak legtekintélyesebb számú kóloniáink; tagjaik Amerikában

is elismert személyiségek voltak (mint pld. Pupin professzor). Washingtoni „Nemzeti Tanácsuk“ elnöke az általam rég ismert Bianchini dr. volt, a dalmát képviselő fivére. A délszlávok is kiküldték (már 1915-ben) követeiket honfitársaikhoz; Potocnjak drt. Marjonoviót, Milan Pribicevicet s később (1917-ben) Hinkovic dr.-t. Nemcsak a vezetők dolgoztak együtt, de közös gyűléseinken nagy tömegben is együtt léptünk fel; e gyűléseken a mieink a délszlávok felszabadításáért, a délszlávok a mieinkért szólaltak fel.

Ha most a délszlávokkal való amerikai együttműködésünkről akarok írni, sok mindent kell kiegészítenem és a délszláv politikáról és viszonyokról is kimerítően kell beszélnem. Köteles diszkrécióval akarok szólni; – a délszlávok politikai viszonyainak fejlődését saját érdekünkben nagy figyelemmel kísértem, sok ügyüket ismertem már és sokat a háború alatt ismertem meg, – nem a délszláv szabadságmozgalmat írom le azonban, oly dolgokat említek csak, amelyek közvetlenül minket is érintenek s amelyekbe az események folyamán belekapcsolódtunk.

A délszláv kérdésben elfoglalt álláspontomról kijelentettem már, hogy Szerbiát tekintem – minden időleges veresége ellenére – a délszlávok centrumának; a háború alatt mindig a politikai és katonai centrumnak van döntő jelentősége. Bizonyos, hogy a horvátoknak is megvannak a maguk jogai; helyes, hogy történelmi jogaikra és bizonyos kulturális érettségükre hivatkoznak, de ez nem zárja ki Szerbiának, mint kijegecesedett politikai centrumnak az elismerését. A történelem rendeli így s a vezetőeszme és vezető erők felbecsülése, de főleg Ausztria és Magyarország helyes értékelése.

A háborút Ausztria Szerbia miatt indította; az akkor még kicsiny Szerbia legfőbb reményét a cár és a nagy orosz testvérbirodalom ünnepélyes ígéretébe vetette, –

s csak Oroszország 1915.-i tavaszi vereségei után helyeződött a szerb és délszláv kérdés súlypontja a Nyugatra át. Az 1915 április 26.-i londoni egyezmény az olaszoknak a szerbek és délszlávokhoz való viszonyát oly súlyos problémává tette, hogy az a háború további fejlődésére és a háborús programra a legnagyobb mértékben kihatott.

A londoni egyezmény feltételei nem tetszettek nekem, de az 1915.-i háborús helyzettel úgy alakult a kérdés: nagyfontosságú-e a délszlávokra is Olaszország beavatkozása, hogy Ausztria ne maradjon győztes? Olaszországnak megvolt a maga irredentája s természetes, hogy az olasz kisebbség vidékét követelte s hogy történelmi jogaira hivatkozott. Álláspontomat eleinte nem értették meg; akadtak horvátok és szlovének akik nagy olasz és szerbbarátot láttak bennem. Annál nagyobb elismeréssel állapítom itt meg, hogy vezető horvát politikusok mint dr. Trumbic; az események előrehaladásával elismerték Olaszországnak az entente, de főleg a délszláv ügyekre való nagy jelentőségét; a délszláv kérdésben a londoni egyezmény óta Oroszország is az olaszokkal és a szövetségesekkel tartott.

Elismerem: sok szerb s főleg szerb politikus volt elfogult a horvátokkal szemben, de ezek szerbekkel szemben is elfogultak voltak. Közös érdekeink is úgy kívánták, hogy ne lépjünk fel ellenségeskedően Szerbia ellen. Hogy egyes emberek milyen abszurdumokra képesek, látjuk a szóbeszédből, amely szerint akciónkat a szerb kormány finanszírozta. Stefánikot egyenesen meggyanúsították. Időről-időre, néha Írásos értekezésekkel igyekeztem a bizalmatlanságot eloszlatni. S nemcsak bizalmatlanság, de egy bizonyos, hogy úgy mondjam, baráti féltékenykedés is volt a dologban, – délszláv barátaink nem tudták afölötti csodálkozásukat elrejtteni, hogy mi csehek, a po-

litikai életben oly hamar felküzdöttük magunkat s főleg a szövetségeseknek Wilsonhoz szóló válaszában foglalt nyomatékos megemlézésünkért irigykedtek. S a lengyeleknél is ugyanezt tapasztalhattuk, légióinkat, egységes és főleg következetes programmszerű eljárásunkat nem vették figyelembe azok, akik programjukat illetőleg bizony jó sokáig ingadoztak. Nem is voltak ily viszályaink és belső harcaink, mint barátainknak s a szövetségeseket épen fegyelmezettségünkkel és határozottságunkkal nyertük meg ugyanakkor, mikor a délszlávok és lengyelek javában árulkodtak egymásra az entente előtt. Csak Oroszországban nem volt kezdetben nálunk sem minden rendben. Az indokolatlan bizalmatlanság még magát dr. Trumbicot is befolyásolta; a korfui vita résztvevőitől hallottam, hogy Trumbic ott egoistáknak nevezett bennünket. A fődolog azonban az volt, hogy Korfuban Trumbic, a külügyi bizottság vezetője megegyezett Pasiccsal és közösen aláírták (1917 júl.20.) a deklarációt; a szerb kormány és a horvát külügyi bizottság megállapodtak egymással a háromnevű nemzetnek a Karageorgevic dinasztia alatti tökéletes egyesítésében. A háború után általános választó joggal megválasztandó alkotmányozó gyűlésnek kell az alkotmányt kidolgoznia s azt minősített többséggel elfogadtatnia. A Pasic-Trumbic-egyezség főleg azért örvendeztetett meg, mert a Délszláv Bizottság 1916-óta erős ingadozást mutatott. Amerikában értesültem róla, hogy a korfui deklarációt Trumbic és Supiló Steeddel és Seton Watsonnal beszélték meg. Rendkívüli politikai jelentősége volt annak, hogy mikor júliusban a korfui deklaráció után Lloyd George a hadicélokról beszélt, a pódiumon Pas'ić és Sonnino ültek mellette.

Hasznos és jelentős volt a római kongresszus (1918 április 8.). Ausztria-Magyarország elnyomott népei el-

nyomóik ellen közös lépésre határozták magukat s itt a délszlávok és olaszok barátokként találkoztak. Le is gyengítették a londoni szerződés hatását, amely az idők folyamán úgyszólván sokat veszített élességéből; sok olasz politikus hivatkozott ugyan rá, de Európa és Amerika közvéleménye s maga Wilson, nem ismerte el. A római meg egyezés újra Steed és Seton-Watson érdeme.

Caporetto után az olasz és délszláv közeledés nagyban előrehaladt, – mindketten elismerték, hogy közelebb állnak egymáshoz, mint az osztrák-magyar monarchiához s a délszlávok belátták, hogy az olasz vereség az ő vereségük is. December közepén Mr. Steed közös értekezletre hívta össze a délszlávokat és olaszokat s ezen megegyeztek Ausztria-Magyarország ellen. Steed rávette Orlando miniszterelnököt, hogy Trumbiccsal tárgyaljon. Ez 1918 januárjában Steed jelenlétében még is történt. Februárban egy olasz parlamenti bizottság egy francia bizottsággal karöltve előkészítette Ausztria-Magyarország elnyomott népeinek kongresszusát; tárgyalásaik nem voltak könnyűek. Benessel kezdték Párisban és Töire képviselő, Galenga, Amendola, Borghese és Bissolati bizalmi embeie, Lazarini, vettek ezeken részt; francia részről Franklin-Bouillon és Fournol. A románok nevében Florescu, a lengyelek nevében Dmowsky tárgyalt; ám a lengyelek tartózkodóan viselkedtek. Benesre a délszlávok megnyerésének feladata jutott; kemény feladat, amennyiben délszláv barátaink az olaszokhoz radikális követelésekkel fordultak. Az olaszok: Törre és Borghese Londonba utaztak; Steeddel és Seton-Watsonnal tárgyaltak nagy nehézségek közepette. Trumbic dr. elutasítóan viselkedett, míg végre Steed és Watson elős rábeszelésére megtalálták a kellő formulát. Penesnek Parkban meggyőzően rá kellett beszélnie Tumbicot, hogy adja fel merevségét. A kongresszus végül is rend-

kívül ünnepélyesen zajlott le s nagy politikai jelentősége és hatása volt.

Ezt a hatást az is fokozta, hogy Anglia Northcliffe útján az olasz fronton heves osztrákellenes propagandába kezdett, amelynek tervét Steed dolgozta ki. Azt tanácsolta a szövetségeseknek, hogy az osztrák nemzetiségek önállóságát már most proklamálják s ezt az osztrák hadsereg szláv katonáival repülőgépről ledobott röpcédulákon tudassák. S bár Diaz generális megegyezett Steeddel, Sonnionak, mint mindig, most is voltak ellenvetései; az angol és francia kormány mindazonáltal beleegyezett a dologba. Annyi tény, hogy e röpiratokon közölt proklamáció az olasz fronton harcoló szláv csapatokra nagy osztrákellenes hatást gyakorolt.

A római kongresszuson minket Benes és Stefánik képviseltek; a kongresszus jelentősége főleg abban állt, hogy Amerika elfogadta határozatait (május 29.) és Amerika nyilatkozatát a június 3.-i entente-konferencia magáévá tette.

Mielőtt a délszlávokhoz való kapcsolataink utolsó fázisáról beszélnék, vissza kell térnem Oroszországhoz s annak a szerbekhez és délszlávokhoz való viszonyához.

A hivatalos Oroszország nem ismert délszlávokat, csak Szerbiát és Montenegrót. A cári Oroszországban a délszláv kérdést dinasztiák és azok rokonsága szerint bírálták el s ezért nemcsak szerb, de montenegrói befolyás is érvényesült; a londoni szerződés után Oroszország annak szellemében járt el; megtiltotta pld. a valószínűleg Supiló ösztönzésére Jastrebov professzor által Dalmáciáért rendezett tüntetéseket. A kormány a hivatalos római „Messaggero“-ban is Olaszország álláspontja mellé állt.

Supiló után, akinek tevékenységéről már beszéltem, Mandic dr. jött a délszláv bizottság nevében Péter várra

(1915 nyarán); hamarosan meggyőződött róla, hogy a hivatalos Oroszország szemében délszláv kérdés nem létezik; Szerbia kapja Boszniát és Hercegovinát, azaz megsemmisítik az osztrák okkupációt és Szerbia utat kap a tengerhez. Ennyi volt az oroszok terve Szerbiával. Hogy Montenegró megszűnjön létezni, az Oroszországnak eszébe sem jutott. Oroszország akkoriban még, mjnt a többi szövetségesek, tekintettel volt Bulgáriára. Mikor 1915 őszén Ausztria leverte Szerbiát s Bulgária a Központi Hatalmakhoz csatlakozott, Oroszország sokat kesergett a bulgár árulása miatt, de Szerbiát tette érte felelőssé. Sazonov abban látta a hibát, hogy Szerbia Mecedóniát nem adta idejekorán vissza Bulgáriának.

Mikor Szerbia és Montenegró leveretése 1916 január jában tetőfokát érte el, megváltozott a hivatalos orosz vélemény. Egyes дума-képviselők, – köztük Miljukov, – érdeklődni kezdenek a délszláv kérdés iránt, de határozott és tiszta délszláv programjuk nincsen, az egyesült délszlávok programját nem ismerik.

Abban az időben, mikor a hivatalos Oroszország Dürich akcióját felkarolta, hasonló kísérletbe kezdett a délszlávokkal is. Nem sikerült. Ezzel szemben a szerb kormány egy az orthodox Szerbia vezetése alatt állóegyesült Délszlávi-állam érdekében lép fel (a hangsúly az „orthodoxon“ van) és Spalajkovic követ is ezirányban dolgozik.

E hivatalos programra ellen Miljukov a délszlávokat vallási különbségre való tekintet nélkül akarta egyesíteni. A hivatalos Oroszország jellemzéséül emlitem, hogy a „Novoje Vremja“ élénken bizonyította ennek az egyesülésnek a lehetetlenségét és észszerűtlenségét. Sobolevsky professzor a szláv kérdésben, még 1917 februárjában is az orosz hivatalos álláspontot hangsúlyozta.

És jött a forradalom s a forradalmi Oroszország. Az

új kormány, épúgy, ahogy mellénk és programmunk mellé állt, támogatta az egyesített Jugoszlávia eszméjét is.

Sok nehézség, egyenetlenség, vita támadt a délszlávok között és a Délszláv Bizottságban; Steed és Watson segítségével sikerült mégis a korfui értekezletet és a római kongresszust megrendezni.

Mikor Oroszországba megérkeztem, éles vita folyt a szerbek, horvátok és szlovének között; a programot illetőleg nagy nézeteltérések voltak. A szlovének „Jugoslavie“ címen folyóiratot adtak ki s egy Szerbiával és Horvátországgal föderációt alkotandó Nagy-Szlavóniát követeltek. A sok szóbeli előadás, amit ez ügy béna szlovénektől hallottam nem csökkentette e programra határozatlanságát és túlzottságát.

Az ellentétek eredményeként a délszláv légió szétesett; horvát és szerb része elvált a szlovénektől és Kiewben vegetált.

Bizonyos idegesség keletkezett a mieink és a szerbek között ama nézeteltérésekből, amelyek a dobrudzsai harcok után önkénteseinknek a szerb osztagból való kilépése következtében támadtak; néhány önkéntesünk megmaradt még a szerb légió kiewi romjaiban.

A szerencsétlen szalonikii eset kellemetlen következményekkel járt az oroszországi délszlávokra. Atitkos szerb tisztiegyesülete „Cmamka“ (s az „Ujedinjenjeilismrt“) forradalmi tevékenységét a szalonikii fronton kezdte el; merényletet követtek el a trónörökös ellen; Dimitrijevicet, a szerb vezérkar volt főnökét 1917 júniusában agyonlőtték, bűntársait Afrikába deportálták; a szalonikii francia főparancsnok – úgy beszéltek a szerbek nekem – nagy súlyt helyezett a tettesek megbüntetésére. Dimitrijevic oroszországi hívei rokonszenvet igyekeztek ébreszteni maguk iránt s nekem is átadtak egy memo-

randumot. Háború előtt Belgrádban hallottam már valamit a „crna rukaról“, természetes, hogy politikailag oly izgatott emberek meggondolatlanságával szemben elutasítóan viselkedtem, de sikerült az egyetlen pártokat és az izgatott politikusokat újból és újból kibékítenem. Elismerem, hogy a szerbek egyes esetekben hibát követtek el; a szituáció nyugodt taktikát és nagy önuralmat követelt.

A szerbekkel való újabb nézeteltérésre és újabb bizalmatlanságra adott okot horvát és szlovén vidékeknek Olaszország által való megszállása. A zágrábi országgyűlés nov.4.-én óvást emelt Wilsonnál az olasz megszállás ellen s ezt Dalmácia, Bosznia, stb. tiltakozása követte. Horvát körökben azt a hírt terjesztették, hogy Vesnic az olaszoknak beleegyezését adta e megszálláshoz. Trumbic dr. azon az állásponton volt, hogy a megszállást nem olaszoknak és nem szerbeknek, de amerikaiaknak kellett volna teljesíteni – ezt az álláspontot persze Szerbiában erősen ellenezték.

Amerikába való megérkezésem után azonnal láttam, hogy a délszlávok közt nincs valami nagy nyugalom. A horvátoknak nemcsak az Egyesült Államokban, de a Délamerikai köztársaságokban is voltak kolóniáik, s megfigyelhettem, hogyan jutottak itt, akárcsak kezdetben nálunk a különböző helyi nézetek és személyek érvényre. Rossz vértszült, hogy Mihajlovic washingtoni követet, akit én Rómában ismertem meg, Pasic július végén nyugalomba küldte; azt beszéltek, Mihajlovic a korfui álláspontot és a délszlávok egyesítését védte állhatatosan s ezért lett kegy vesztett. Pasic ugyanis ezt a nyugodtabb horvátoktól tudtam meg – Wilson és Lloyd George 1918 januári osztrákbarát nyilatkozatának hatása alatt nem tartotta lehetségesnek az összes délszlávok egyesítését és szerette volna Szerbiának leg-

alább Bosznia-Hercegovinát és a tengerhez vezető utat biztosítani. Bizonyos, hogy a korfui egyezményt Amerikában egyoldalúan és inkább nagy-horvát és republikánus programnak megfelelően kommentálták.

Mikor 1918 szeptember 5.-án az Egyesült Államok sokatjelentő elismerését kivívtuk, a délszlávok ugyanezt akarták s felkértek, hogy tárgyaljak ügyükben a kormánnyal. Még október közepén ugyanilyen tartalmú felszólítást kaptam Párisból Trumbictól. Magától értetődik, hogy szívesen dolgoztam mindig a délszlávokért s ezt a korfui és római egyezmény Amerikában erősen megkönnyítette. Ám -akárcsak ami ellenségeink – a délszlávok ellenségei sem aludtak, – a szövetséges kormányok és befolyásos tényezők minden a délszlávok körében lezajlott nézeteltérésről és összekoccanásról pontosan értesültek és fel voltak ingerülve ellenünk. Abból is látszik, milyen volt a háború vége felé bizonyos körök hangulata, hogy Clémenceau még a béketárgyaláson is kijelentette: Franciaország sohasem fogja elfelejteni, hogy a horvátok az ellenség oldalán harcoltak. Érvényesült bizonyos tekintetben az orthodox hivatalos Oroszország álláspontja is, amely a horvát szeparatizmust nem ellenezte. A délszlávok ellenségei Amerika hatóságait ezenkívül a különböző ausztriai deklarációkra is figyelmetzték így a szlovén képviselők (szept. 15.) és Bosznia-Hercegovina katolikusainak (1917 november 17.) nyilatkozataira.

Kezdetől nagy nehézséget okozott a délszlávoknak a tény, hogy hivatalos reprezentánsaik mind szerbek voltak s Szerbia a háború kezdete óta erősen az egyesítés mellett foglalt állást. Szerbia mindenütt a legteljesebb rokonszenvnek örvendett. De az Ausztria-Magyarországból kivándorolt délszlávoknak, akik formailag még osztrák és magyar állampolgárok voltak, valahogyan szer-

vezkedni kellett s így alakult meg a Délszláv Bizottság. A szerb követségek és a szerb kormány nem tudták akkoriban ezeknek az állampolgároknak érdekeit megvédeni; tudomásom van róla, hogy a Délszláv Bizottság alapítását és fenntartását maga Pasic támogatta és beajánlotta a szövetséges kormányoknál. Rövididő múlva azonban a Bizottság és a szerb kormány között nézeteltérések keletkeztek; Supiló 1915 tavaszán történt fellépése nemcsak az oroszokat, de a nyugati szövetségeseket is nyugtalanította. Röviddel ezután Szerbia és Montenegró leveretése a horvátok és szlovének között a horvát (nagyhorvát) orientálódást erősítette, amennyiben Szerbia sorsa bizonytalannak látszott. S Szerbia is kénytelen volt vereségei után az általános helyzet bizonytalansága következtében egy kevésbé ragyogó jövő képével megelégedni. Nem akarom ezt a tárgyat tovább feszegetni; – sokszor kerültem két, vagy még több tűz közé, de kijelenthetem, hogy mindig a délszlávok érdekében jártam el; mikor végül (1918 dec.) Trumbiccsal Párisban összekerültem, nagyon jól megértettük egymást. Éhez persze nagyban hozzájárult a genfi konferencia (nov. elején), amelyről még Washingtonban értesültem. Genfben Pasic Trumbiccsal, Korosecel és a különböző pártok képviselőivel nemcsak a területális és nemzeti egységben egyezett meg, de abban is, hogy a Zágrábban október 6.-án alakult délszláv Nemzeti Tanácsot (Národno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba), mint az azelőtti Ausztria-Magyarország délszlávjainak kormányát és képviselőjét, a szerb kormány elismeri s hogy a szerb és délszláv kormányok mellett egy egységes szerb és délszláv kormányt fognak választani. Ennek következtében a délszlávok washingtoni (nov. 1.-i) szerbellenes proklamációját, amelyben a délszláv köztársaságot követelik (a genfi egyezés nov. 9.-én kelt)

s amelyet Hinkovic szerkesztett (aki az amerikai délszlávok nagyobb részével együtt kivált a Délszláv Bizottságból) elintézettnek tekintetem. Bizonyos, hogy a délszláv dualizmust a genfi egyezség nagyban erősítette; az a tény sem használt, hogy a szerb kormány és a király nem hagyták jóvá az egyezséget. Többek közt azt is hangoztatták, hogy Pasic nincs bent az egységes kormányban, úgy hírllett, ellenségei a genfi konferenciát használták ki ellene.

Mintmár mondtam: a délszláv szabadságmozgalom történetéből annyit említek csak, amennyi ügyünkre nézve jelentőséggel bírt; s hangsúlyoznom kell, hogy az ellenünk emelt panaszok igazságtalanok. Ha ennek dacára ma is azt olvasom, hogy Radic úr Szerbia túlsúlyát Jugoszláviában az általam az entente államférfiakra gyakorolt nyomásnak tulajdonítja, nem marad más hátra, minthogy a dolgokat egyszerűen konstataljam és hogy megvárjam, míg a kedélyek lecsendesülnek. Nem voltak köztünk viták az alapelvekről; a délszláv programot a délszlávok és nem mi döntöttük el; annyi igaz csak, hogy gyakran tanácsoltam barátaimnak: foglalkozzanak programjukkal konkrétan. Taktikájukat sokszor nem helyesltem pld. Supiló taktikáját Oroszországgal szemben. Vagy egy másikpélda: Mikor Lloyd George Ausztriától 1918 januárjában csak autonómiát követelt, a Délszláv Bizottság ez ellen a „Timesben“ tiltakozott; eredetileg meg azzal a képtelen kívánsággal lépett elő, hogy az összes délszlávok, élükön a királlyal s a szkupstinával, gyűljenek egybe s így határozzák meg a délszláv államok jövőendő rendjét. Egyik vezető emberük még Amerikában is szememre vetette, hogy nem léptem fel Lloyd George ellen. Hivatalosan semmit sem tettem, de Wilsons, akinek akkoriban Ausztriával ugyanaz a terve volt, mint Lloyd Georgenak, figyelmeztettem e prog-

ramm elégtelenségére – és Angliában, ahol sok barátom volt, jól ismerték nézeteimet. Wilson elnök különben bizalmasan közölte a szövetségesekkel tokiói memorandumom tartalmát. Állandóan tárgyaltam a szövetséges kormányokkal és államférfiakkal, azonban ezt nem kürtöltem az újságokban világgá.

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy Montenegró, azaz a montenegrói király egy megbízottja is felkérészt. A montenegrói király szemében attól kezdve, hogy a bécsi parlamentben a montenegrói politika helyességében kételkedtem, kegyvesztett lettem. Elismerem: beszédemben kicsit nyersen támadtam Nikitát s ezt később, mikor engedelmével Cettinjében voltam, érezette is velem. A háború elhomályosította ezt az emléket és a király elküldte hozzám egyik generálisát. A tábornok kissé túlságosan fénylett az aranytól s ez az amerikaiakra nem tett valami jó benyomást. Azt az álláspontot képviseltem, hogy Montenegró egyesüljön Szerbiával, míg a montenegrói követ a király érdekében dolgozott. Emlékeztettem rá, hogy Nikita király a szerb királynak már a végzetes 1914-es esztendő tavaszán indítványozta Szerbia és Montenegró egyesítését, – s hogy ez a szövetség a háború után más s még intimebb lesz. Nikita király politikája ellen az amerikai montenegróiak ugyanakkor erélyes tiltakozást nyújtottak át Wilsonnak.

Ismétlem: délszláv barátainak régen, még Franciaországban és Angliában s már Rómában is tanácsoltam, dolgozzanak ki egy pontosabb adminisztratív programot s oldják meg gyakorlatilag az autonómia és centralizmus viszonyának és fokának sürgős problémáját, illetve az osztrák-magyar részeknek Szerbiával való egyesítését. Az unifikáció problémája minden felszabadított szláv nép és állam politikájának előtérében fog

maradni, ezzel foglalkozzanak behatóan és készüljenek fel a béketárgyalásokra és az új állam első idejére. Amellett jónak láttam, hogy egy külügyi bizottság, annak legalább is nagy része, mihelyt lehet Belgrádba utazzon, hogy ott a további terveiket illetően a hazai politikusokkal megegyezzen.

70.

Szoros kapcsolatban álltunk a lengyelekkel is. Oroszországban elkezdett munkámat folytattam ezzel; ott a lengyelekkel közös gyűléseket tartottunk s a lengyel vezetőkkel mindenütt élénk összeköttetésben álltam. Grabskira emlékezem elsősorban. Paderewski és Dmowski Amerikában időztek; az amerikai lengyelek közül Czarnecki publicistáról emlékezem meg. Paderewskit csak Amerikában ismertem meg, Dmowskival már Angliában találkoztam.

Római mintára New-Yorkban is összehívtuk Ausztria-Magyarország elnyomott népeinek kongresszusát (szept. 1 5.); a lengyeleket Paderewski, a délszlávokat dr. Hinkovic, a románokat Stoica képviselte. Főleg azért említtem együlést, mert igen szemléltetően mutatja propagandánk módját. Óriási tömeg gyűlt össze; a nagy Carnegie Hallt nemcsak szlávok és románok, töltötték meg hanem amerikaiak is. Paderewskit jól ismerték Amerikában és sokan bizonyára azért jöttek, hogy zongorajátéka után beszédét is meghallgassák. Nemzeti és politikai programmunk rövid ismertetésére készültem csak, de Paderewski, akit előttem engedtem szóllásra, kiforgatott szándékomból. Alig beszélt a lengyel programról s ehelyett velem foglalkozott – még pedig nagyon barátságosan. Életrajzom egy részét ismertette s rengeteg dicséretet hordott össze. Erősen meglepett ez, annál inkább, mert Paderewski erősen konzervatív meggyőző-

désű volt s azt vártam inkább, hogy bizonyos fenntartásokat fog ellenem felsorakoztatni. Paderewski beszéde végéhez közeledett s nem tudtam még, mit fogok rá válaszolni. Utolsó pillanatban elhatároztam, hogy én sem fogok programunkról beszélni, hanem Paderewskiről szólok a politika és a művészet egymáshoz való viszonyának fejtegetésével. Volt amellet egy mellékszándékom is: Paderewskit akartam védelmembe venni azok ellen a honfitársai ellen, akiknek nem tetszett politikai vezetése, mivel csak – zongorázni tud. A lengyel, irodalom elsősorban Mickiewicz és Krasiriski a politika és a költők viszonyáról konkrét példával szolgálhat s így a művész Paderewskit mint a lengyel nép igazi politikai ébresztőjét aposztrofálhattam. Beszédem, noha nem vagy csak közvetve volt politikai természetű, nagy tetszésre talált; az újságok kritikái s a jelenvolt amerikai politikusok és publicisták kijelentései a gyűlés után legalább azt bizonyították. Kíváncsiak voltak, hogy fogok Paderewskinek válaszolni s meg voltak elégedve. Azért említem ezt az anekdotaszerű esetet, hogy bebizonyítsam: nem az a leghatásosabb egy propagandánál, ha az ember unos-untalan programra ját hangoztatja, hanem az emberek érdeklődését kell felkelteni és megtartani. Ez volt mindenütt s főleg társaságokban és magánbeszélgetésekben a taktikám.

A lengyelekkel s főleg Dmowskival gyakran és behatóan tárgyaltam nemzeteinknek háború utáni viszonyáról Dmowski a legintimebb viszonyt kívánta s gyakran beszélt föderációnkról. Sokat elmékedtünk Sziléziáról Lengyel körökben már akkor kívánták Lengyel-Sziléziának Lengyelországhoz való csatolását s maga Dmowski is beszélt róla, bár nem expanzív formában. Ajánlottam, szerkesszünk egy lengyel-cseh egyezményt, amellyel a szövetségesek, de főleg az amerikaiak előtt barátság-

gunkat demonstrálhatjuk s amely egyben mindkét nemzet radikálisainak útját vágja. Ajánlottam Dmowski-nak, hogy szerkessze meg nyilatkozatát, a magam részéről gazdasági előnyöket a Teschenen át vezető vasutat, megfelelő mennyiségű szénét kötöttem ki. Figyelmeztettem Dmowskit, hogy a lengyelek ne hangsúlyozzák velünk szemben tisztán nemzeti programjukat, (vagyis a nyelvi szempontokat), mivel egyébként történelmi programjukra helyezik a fősúlyt. Ebben az ellentmondásban bizonyos veszélyt láttam a lengyelekre nézve. Mindketten tisztán láttuk, hogy véleménykülönbségünk jelentéktelen s hogy ellenségeskedés nélkül megegyezhetünk egymással. A megbeszélte nyilatkozat tervét Dmowski nem dolgozta ki.

Voltak nálunk is, a lengyeleknél is egyének, akik differenciákat okoztak; sokszor léptem fel, hogy a nyilvános viszálykodást elkerüljük. A lengyelek Szilízia elnyomását panaszolták fel s biznyságul Bezruc költőt említették; a mieink a lengyelek német-osztrák orientálódását nehézményezték. Az utolsó pillanatban sikerült egy, A. Bruckernek a berlini egyetem szlávistájának germanofil kijelentései ellen irányuló vitairat kiadását megakadályoznom.

Nem hallgathatom el, hogy időnként entente körökben is megnyilvánult bizonyos idegesség a lengyelekkel szemben s többször kellett a lengyel politikát kimagyaráznom. Azt rebesgették, hogy a lengyelek de facto nemcsak Ausztriával, de Németországgal is tartanak.

Megkell említenem, hogy Orosz-Lengyelországnak 1917 október 14.-e óta egy az osztrákok és németek által felállított kormánya (régenssége) volt. El kell ismerni, hogy ennek a kormánynak nagyon nehéz helyzete volt a két „felszabadító“ között, akiknek mindegyike saját külön lengyel programját követte. Egy német

és egy osztrák orientálódásról beszéltek. Egyben voltak csak Ausztria és Németország egységesek: Lengyelországnak saját céljaira való kihasználásában; abból is látszik, milyen célok voltak ezek, hogy Németország és Ausztria az 1915-1 lengyel megszállásból eredő nézeteltéréseiket (már említettem e különös viszonyt) csak 1916 aug. 12.-én tudták elosztatni, amikor megegyeztek abban, hogy közösen megakadályozzák országaik lengyellakta területeinek az új lengyel államhoz való csatolását. Végül is a németek voltak erősebbek s így ők gyakoroltak felügyeletet Lengyelországra és ők vezették a lengyel hadsereget. Az új varsói kormány ezt a megegyezést félig-meddig hivatalosan is elismerte s így alakult ki a harmadik lengyel orientálódás, a régensségé, amely Galíciáért és Posenért Oroszországban keresett kompenzációt. Az oroszellenes szellem erősítette ezt a politikát időről-időre értesültem a lengyelkérdésről folyótárgyalásokról. A varsói kormány 1918 áprilisvégén határozottabb tervet nyújtottáta németeknek és osztrákoknak; sokáig és eredménytelenül tárgyaltak a kérdéssel, mert Ausztria ép úgy, mint Németország vonakodott kimondani az utolsó szót. S ezért történt, hogy a varsói kormány bizalmi emberei szept. végén (1918) megjelentek Spaaban Vilmos császárnál és Bécsben. Rövidesen megismertem e tárgyalások részleteit; fontos volt az adott pillanatban, hogy Varsó a szövetségesekkel ellentétes álláspontra helyezkedett. Ez abban is megnyilvánult, hogy a lengyelek nem helyeselték az entente oroszországi intervenciók politikáját; a megerősödött Oroszország persze a varsói kompenzációs politikának, amely Litvániára, Fehéroroszországra és Ukrajna egyes részeire tartott igényt, útjában állott volna.

Ezek a politikai körülmények okozták, hogy az entente politikusai és államférfiai oly sokat vitáztak a len-

gyei kérdés felett s erre Oroszország képviselői is ösztönöztek őket. Álláspontom általános programomnak megfelel ő volt; úgy véltem, Varsó túl korán mondott le Posenről és Galíciáról (Károly császár 1918-ban már számolt Galícia elvesztésével) és oly nagy orosz vidék elfoglalásában veszélyt láttam Lengyelországra és a békére. Lélekta-nilag és történelmileg megértettem Varsó orientálódását.

Ukránokkal, galíciai és magyar kisorozokkal is összejöttünk. A galíciai kisorozok közül Amerikában élt Sicinskyj is, aki évekkel ezelőtt a galíciai helytartót lelőtte. Várakozáson felül kedves és értelmes embernek bizonyult. Vigyáznom kellett, nehogy a lengyeleket a vele és a kisorozokkal való barátságom felingerelje. A lengyelek Amerikában Sicinskyjvei szemben tartózkodóan, de tisztességesen viselkedtek.

Szívélyes, de ritkább érintkezésben álltam az oroszokkal. Különös helyzete volt Bachmatev követnek a bolsevista forradalom óta. Az amerikai kormány fenntartással ismerte csak el; a tartózkodást az is okozta, hogy bizonyos befolyásos publicisták, sőt politikusok is Lenin és a bolsevisták iránt rokonszenvet éreztek. Elvont rokonszenv volt ez s inkább a cárizmus ellenségeinek szólt, de megvolt kétség kívül.

Az amerikai és bolsevista kormány különös viszonya Lomonosov tanár esetében tűnt ki, akit Kerenskij kormánya 1917-ben Amerikába küldött. A bolsevista forradalom után Leninhez pártolt és azon fáradozott, hogy mint a bolsevista kormány hivatalos képviselője az amerikai kormánnyal kapcsolatot teremtsen. New-Yorkban egy nagy gyűlésen (június közepén) a bolsevizmus hívének vallotta magát s megszűnt az orosz misszió tagja lenni. A kormány internálta. Csak jelentéktelen privát összeköttetésben álltam vele.

Az Amerikában élő többi orosz közül báró Korffot és

Lvov herceget kell megemlítenem; már Pétervárott ismertem őket. Röviddel elutazásom előtt tárgyaltam Lvovval arról, milyen fontos lenne a különböző országokban elszórt orosz emigrációt egy legalább keretszerű, közös politikai program alapján egyesíteni. Kínos volt látni, mennyire nem értenek a külföldi oroszok a szervezkedéshez. Az orosz intelligencia fogyatékoságát láttam ebben. A románokkal folytattam az Oroszországban elkezdett együttműködést. Kevés politikus képviselte Amerikában Romániát; a képviselők közül Lupu jött ki rövid időre.

71.

Gyakran találkoztam a litvánokkal, lettekkel és észtekkel. Összekötetésünk főoka az volt, hogy a népeknek is – s főleg a litvánoknak-kolóniáik voltak Amerikában. Görögökkel, örményekkel, albánokkal s másokkal is tartottam egy-egy politikai értekezletet. Külön egységesítő alakulat lett ezekből a tárgyalásokból: „Középeurópa Demokratikus Unió“-ja („Mid-European Democratic Union“). Eredetileg amerikaiakból szerettem volna egy társaságot alapítani, amely az elnyomott kis népekért munkálkodott volna; a tervet nem lehetett az elképzelt formában megvalósítani s megalakult ehelyett az Unió, amely kívánságom ellenére engem választott elnökké. Herbert Adolphus Miller amerikai professzort választották társelnöknek. Az Unió gyakran tartott gyűléseket s azokon középeurópa kis népeinek ethnográfiai és politikai problémáit fejtegették. Hogy hogyan dolgoztunk, arra példát említek: összehoztam a lengyeleket és litvánokat, (dr. Slupas) hogy programjaikkal jóelőre tisztában legyenek s így az Unió plénumában elkerüljenek minden élenkebb ellentétet. Ugyanígy jártam el a görögökkel és albánokkal.

Az olasz irredentisták is szorgalmasan résztvettek kis gyűléseinken. Az Unió annyira konszolidálódott, hogy egy küldöttségét, amelynek szónoka én voltam, Wilson is fogadta. Nem tudom, ki vetette fel a szerencsés ötletet, hogy Philadelphiában nyilvános gyűlést és konferenciákat tartsunk, amelyen az egyes nemzetek programját fejtegettük. Október 23.-án, a történelmi nevezetességű függetlenségi-teremben (Independence-Hallben) írtuk alá a konferencia tárgyalási eredményét s én aztán az udvaron közös nyilatkozatot olvastam fel, miközben történelmi hagyomány szerint a függetlenségi harang is megkondult. Amerikai ízű volt mindez, de őszinte és hatásos. A philadelphiai kongresszus Wilson elnöknek is üdvözlétét küldte.

Uniónk kiváló propagandaszervezet volt és főcéljaként a szélesebb nyilvánosságot s elsősorban a napilapokat és különböző egyesületeket informálta az egyes népekről, vagy az Unióhoz tartozó népek összességéről. Philadelphiában tizenegy nemzet gyűlt össze. A közép-európai kis népek zónájáról is szándékoztunk az amerikaiaknak szemléltető képet adni. Sokszor hivatkoztam e zónára és megmagyaráztam a háborúra és Európa egész történetére kiható fontosságát. Ezzel a kölcsönös megismerkedéssel és egymás kioktatásával a különböző nemzetek reprezentánsainak a békekonferenciára kellett volna felkészülniük. Az Unió ideálja az egységesítés volt, hogy később a békekonferencián egységes tervvel léphessünk elő. Ez volt eszményképünk. Ám a valóságban sok ellentét és meghasonlás támadt. A lengyelek pld. azzal váltak ki az Unióból, hogy nem tanácskoznak a kisoroszokkal, akik Keletgaliciában ellenük harcoltak. Egyes lengyelek elárulták, hogy más okuk van a kilépésre. A többi képviselő minden ellentét dacára megmaradt az Unióban. Egy időben az a veszély fenyegett,

hogy a külügyminisztérium fellép Miller professzor ellen, aki egy nyilatkozatával kihívta maga ellen a hivatalos körök ellenszenvét. Elhárítottam a veszélyt s az Unió még elutazásom után is sokáig működött. Az Unióval a béketerv kidolgozását mozdítottam elő, ahogyan azt az „Új Európá“-ban kifejtettem.

72.

Külön kell megemlítenem Ruszinszkót (Podkarpat-ská Rust) és különösen ezen ország Egyesült-Államok-beli képviselőjét.

Miután kezdettől Ausztria-Magyarország felosztásával számoltam, nem feledkeztem meg a kisorosz vidékről s annak Magyarország szétesése utáni sorsáról sem. Mindenki világosan láthatja e vidék rendkívüli jelentőségét különösen annak a többi kisorosziakta – román, magyar, csehszlovák – területekhez való szomszédsága miatt; (a szlovák költők régen és szorgalmasan figyelték Szlovákia kisorosz részeit.) Míg Oroszország győzött, figyelembe kellett vennünk, vajjon nem igényli e ő Ruszinszkót, kivált mikor Keletgaliciát mindjárt kezdetben elfoglalta. Ám Oroszország arra számított, hogy a magyarok Ausztria ellen fordulnak s ezért nem volta kérdésben határozott terve. Beszéltem már a hivatalos Oroszország különös magyarbarátságáról. A szövetségesek nem kívánták, hogy az oroszok a Kárpátok déli vidékére terjeszkedjenek, erről Benes dr. fog a béketárgyalás adataiból érdekes közléseket tehetni. Oroszország leveretése lehetővé tette, hogy Ruszinszkót köztársaságunkhoz csatoljuk. Ez kezdetben persze hő óhajlás volt csak; de Oroszországban s főleg Ukrainában foglalkoznom kellett a tervvel, mivel Ukraina vezetői minden Oroszországon kívüleső kisorosz vidék jövőjéről vitatkoztak

velem. Ruszinszónak országunkhoz való csatolása ellen nem volt semmi kifogásuk.

Az Egyesült Államokban számos kivándorolt magyar-kis orosz van. Mihamar érintkezésbe léptem velük, mivel ismerték a kint élő cseheket és szlovákokat. Beléptek a középeurópai Unióba és Dr. Zatkovic által képviseltették magukat. Az első ruthén ajánlatot Pacuta úr tette, aki összeköttetésben állt szlovákjainkkal és a russzofil, némiképp orthodox irányzatot képviselte. Zatkovic dr. képviselte a kis oroszok nagy többségét, akik egyházilag szervezkedtek és hithű katolikusok és uniátusok voltak, de politikailag csak kevesen voltak orientálva. Az otthonról kivándorolt intelligencia magyar műveltséget kapott. S azok közt is, akik hűek maradtak nemzetiségükhöz, alig néhány beszélt ruthénul; mind-egyik a maga helyi dialektusát használta és műveltebbjeiken megfigyeltem, hogy beszéd közben keresgéltek össze a nyelvtani formát és szavakat; a magyar kormány nem adott iskolákat nekik. „Magyar-rutbének“-nek nevezték magukat (angolul Uhro-Rusins, – Rusin Greek Chatolic Churches-Rusinia; Pacuta irányzata: Carpatho-Russians.). Mint katolikusok elutasították a nagy orosz és orthodox irányzatot s ugyanily megokolással az ukránokat is, akikben szintén orthodoxokat láttak. De a galíciai kis oroszok mellé sem álltak. Nyelvük tekintetében, mint már mondtam s mintahogy az folyóirataikból is kitűnt, az irodalmi nyelv legkezdetén tartottak; ragaszkodtak tájszólásukhoz (tulajdonképpen tájszólásaikhoz) s inkább történelmi, mint fonetikus helyesírásukhoz s ebben különböztek az ukránoktól.

A középeurópai Unió megbeszélésein informálták egymást a politikai helyzetről és szomszédnemzeteik iránti esetleges viszonyukról. Érintkezésbe léptek a lengyelekkel, ukránokkal és románokkal; a magyarokról

persze pontosabb értesüléseik voltak s ezek hatásos agitációt fejtettek ki közöttük. A ruthének végül önként határozta el, hogy hozzánk csatlakoznak.

Politikai jövőjükéről legelőször Homesteadban tanácskoztak 1918 július 25.-án. Itt egyelőre feltételes kívánságokat hangoztattak csak; ha teljes önállóságuk nem lenne kivihető, a ruthének galíciai és bukovinai tesvéreikkel akartak egyesülni; ha ez sem lehetséges, autonómiát követeltek. Nem jelentették ki azonban, mely országban. Denov. 19.-én megtartották Sorantonban (Penn.) második kongresszusukat s ezen elhatározták, hogy mint állam föderaliztikus alapon, a legteljesebb autonómiával a Csehszlovák Köztársasághoz kívánnak csatlakozni. A terminológiából is látszik, hogy a határozatot angol minta szerint értelmezték, amely az osztrák-magyar viszonyokhoz mindenesetre keveset hasonlított. Követelték továbbá, hogy ez a Ruthénország a régi Magyarország minden „eredetileg“ ruthén és karpat-orosz vidékét felölelje. A ruthén szervezetek erre egyházi kerületeik kebelében is szavazást rendeltek el, amelynek eredménye nagy többséggel a Csehszlovákiához való csatlakozás mellett szólt. Zatkovic dr. e tényről memorandumot adott át nekem. Figyelmeztetem az ország főproblémáira, a gazdasági és kulturproblémára elsősorban. Rámutattam a Ruszinszkó felszabadításából származó anyagi nehézségekre, azoknak a hivatalnokoknak – tankoknak – papoknak hiányára, akik a népet nemzeti nyelvén szolgálhatnák.

Bizonyos feszültséget is észleltem az uniátikus ruthének és a szlovákok között; a cseheket jobban kedvelték, mint a szlovákokat.

Helyeseltem, hogy az iskolákba és hivatalokba a kis-orosz nyelvet vezessék be. S paedagógiai szempontból akkor is helyesnek tartom e nyelv használatát, ha az az

oroszl nyelvnek csak egy tájzlólása is. Evvel a pétervári tudományos akadéma kiváló tudósai és paedagógusai által meghatározott s a nagyoroszlók által elfogadott nézetet vallom. Figyelmeztetem minden esetben a kisoroszlókat, hogy nyelvüket a tájzlólás alapján népköltőknek kell majd kifejlesztteni; nyelvkeveredéstől, mesterseges nyelv szynkretizmustól féltem és előre láttam, milyen nyelvbeli nehézkességet fognak a bürokraták produkálni. Ami pedig a nagyoroszlók felé orientálódó russzofil irányzatot illetve, nem láttam semmi okát annak hogy a kisebbségek, akárcsak a többi kisebbségeknek, kulturális nehézségeket okozzunk.

Tulajdon nemzetünk kebelében is van egy hasonló (nem ép olyan, csak hasonló!) esetünk: a szlovák nyelvnek irodalmi használatánál.

Emlékszem végül, hogy nagyon nyomatékosan figyelmeztetem Zatkovicot hazájának politikai jelentőségére és a nehézségekre, amelyek Lengyelország, a galiciái és román ukránok és Magyarország szomszédsága miatt támadhatnak. De Zatkovic dr. és a ruthének többi vezetői is, miután minden körülményt mérlegeltek, beláták, hogy legtanácsosabb országunkhoz csatlakozniok.

Hogy hogyan tárgyaltak Ruszinszkóról Párisban s hogy maguk a ruthének otthon hogy cselekedtek, az már a béketárgyalások idejére esik. Annyit említek csak, hogy három Nemzeti Tanácsuk alakult (Eperjesen, Ungvárott és Huszton) amelyek azonban egy idő múlva egyesültek és 1919 május 8.-án kikiáltották a Csehszlovák köztársasághoz való végleges csatlakozásukat.

75.

Mielőtt az Egyesült Államokbeli tevékenységem befejező leírásához fognék, ki kell egészítenem a Voskaúr által már 1914-ben megszervezett propagandánk le-

írását. Többször írtam már erről és kifejtettem, hogyan kerültem a háború elején az ententevel Voska úr útján összeköttetésbe. Voska úr 1914 szeptember közepén tért vissza Londonból New-Yorkba s hírt vitt amerikai barátainak s különösen Mr. Charles Cranenek. Egységesen megszervezte amerikai zszurnalisztikánkat és a háború kezdetén az Egyesült Államok különböző városai-ban megalakult szervezeteinknek a „Cseh Nemzeti Szövetségbe“ való egyesítésénél is közreműködött. Egyidejűleg összeköttetést talált az amerikai sajtóhoz és csakhamar a kormányhoz is.

Voska úr valóságos nyomozóosztályt létesített. Néhány barátjának és ismerősének egy-kettőre sikerült megtudnia, hogy a Központi Hatalmak Amerikában követ-ségeik, konzulátusaik és különböző privát ügynökeik közvetítésével messzire nyúló kémrendszert építenek ki és titkos munkát folytatnak az entente-államok ellen. Voska úr az entente több hivatalos személyiségének közreműködésével, megszervezte ellenakcióját; Mr. Steed Voska urnak a jánlólevelet adott a „Times“ levelezőjéhez s ez Mr. Gaunt angol tengerész atassénál ajánlotta be Voska urat. Úgy tudom, cseh híveink közül Kopecký úr, a new-yorki osztrák konzulátus hivatalnok a később leg-első new-yorki konzulunk, volt segítségére.

E munkát s főleg a hatásos ellen kémrendszert Voska úr szervezete az egész háború alatt folytatta. Nagy elismeréssel kell kiemelnem a tényt, hogy e legalább 8 o embert foglalkoztató titkos munkában egyetlen-egy áruló sem akadt. Áll ez egyébként egész külföldi munkánkra is.

Titkos munkánk anyagiakkal való ellátását hivatalosan az angol titkosszolgálat vállalta át; legelső kiadásait Voska úr egyenlítette ki. Mikor 1916 őszén közölte velem, hogy a további kiadások vagyonát túlhaladják,

helyesnek tartottam, hogy a további összegeket az entente fedezze, mivel titkos munkánk kizárólag az entente, de elsősorban Anglia érdekeit szolgálta. Londonban közvetítettem tehát a kiadások fedezésének ügyében,

1917-ben, mikor Amerika is belépett a háborúba, titkos tevékenységünk is megváltozott, amennyiben a kormány most saját titkosszolgálatát tökéletesítette. Szabadabbak lettünk ezáltal és Voska úr az angol és francia hatóságok hozzájárulásával Oroszországba utazott, hogy ott egy tudakozódó irodát létesítsen, amelynek híreket kellett küldenie Washingtonba. Voska úr a külügyminisztériumtól Oroszország minden amerikai hivatalához kapott ajánlólevelet; ezzel megnyertük oroszországi propagandánknak az amerikaiak segítségét.

Voskaúroroszországi tevékenységét 91 /szeptember elején fejezte be. Később az entente-országokban teljesített titkos szolgálatot. Összekötő tiszt volt azonkívül az amerikai és a cseh hadsereg között. Ebben a minőségben sikerült neki – különösen Olaszországban – az amerikai Vörös Kereszttel s más egészségügyi szervezetekkel hadseregünk egészségügyi osztályát támogatatnia. A fegyverszünet megkötése után Voska urat a párisi amerikai béke delegációba osztották be. Ebben a minőségben jött aztán Wilson titkárával, M. Creel-el, hírszolgálatás megszervezése céljából Középeurópába.

Én akkoriban – már mint elnök – beleegyeztem, hogy e hírszolgálatásnak központja Prága legyen.

Amerikai titkos munkánk eredménye volt, hogy ügyünk a kormánynál s mértékadó köröknél oly korai és sokatjelentő rokonszenvre talált. Voska úrnak alkalma nyílt európai működésünkről és terveimről az amerikai kormány vezető tagjait, House ezredest és magát Wilson elnököt tájékoztatnia.

Propagandánknak nagyon nehéz feladata volt, hogy Ausztria-Magyarország felosztásának szükségességéről az amerikaiakat és a szövetségeseket meggyőzze. Bécsnek nem voltak oly közvetlen politikai ellenségei, mint Berlinnek; a franciák, angolok, amerikaiak csak a németekkel harcoltak; Ausztria frontja keleten és délen húzódott s azért Nyugaton nem volt meg Ausztria ellen az a közvetlen ellenségeskedés, mint Németország ellen. Olasz- és Oroszország ugyan ellensége volt Ausztriának, de a két országban is sok befolyásos ausztrófil akadt. Ausztriát mindenütt Németország ellensúlyozójának, kis nemzetek és néptörödékek szükséges szervezetének, a balkanizálódás elleni védelemnek tekintették. Palacký mondása, hogy „ha nem volna Ausztria, fel kellene találni“, a szövetségeseknél általánosan elterjedtnézet lett.

Ausztria másképp is viselkedett kezdettől, mint Németország. A háborút ugyanis csak Szerbiának, Oroszországnak és Belgiumnak üzentte meg; bevárta, míg a többi állam neki üzen háborút. Olaszországnak sem küldött hadüzenetet. Németország határozottabb és közvetlenebb volt ebben. Később Ausztria sokat szenvedett e taktika következtében 1917 februárjában Vilmos császár követelte Károlytól, hogy szakítsa meg Amerikával az összeköttetést. Károly elutasította e követelést.

A szövetséges kormányok is az osztrák-magyar diplomatak közvetlen befolyása alatt állottak; a szövetséges államok diplomáciai karában sok ausztrófil akadt (különösen azok közt, akik Bécsben működtek.) Sokaknak (különösen a magyar arisztokráciában) családi összeköttetésük volt, stb.

Az osztrákok és magyarok, mint mindenütt, Amerikában is erős propagandát fejtettek ki s ezt zavartalanul

megszervezhették, mivel Amerika hosszú ideig semleges maradt. A magyaroknak is voltak Amerikában kolóniáik és ahogyan otthon elnyomták a szlovákokat, ruthéneket és többi nemzetiségeket, ugyanúgy értettek hozzá-még a háború alatt is-hogy e kolóniák népeit befolyásolják. A kolóniák vezetői maguk sem vették észre, mily erős magyar befolyás alatt állanak. Az osztrákok és magyarok hatásosan agitáltak azzal, hogy magukat Németország áldozatainak nevezték. Mindenütt azt híresztelték, hogy Németország akaratauk ellenére kényszerítette őket a háborúra.

Nagy segítségére volt a magyaroknak az 1848-as forradalom és Kossuth emlékezete, aki száműzetését a szövetséges államokban töltötte el.

Eredményeket értek el az osztrákok és magyarok katolikus propagandájukkal is. Amerika, Franciaország s még Olaszország katolikusai is Ausztria-Magyarországot tartották a katolikusok főállamának. Es e katolikus propaganda rendkívül ügyes volt. Leplezetten és nem-politikai közvetítőkkel dolgozott; ezt minden országnak fel kellett ismernie és ellenpropagandáját megfelelőképen kellett berendeznie.

Említettem már a Vatikánnak a háború kezdetén folytatott politikáját; a háború folyamán a Vatikán óvatosan megváltoztatta álláspontját; nem akarta magát a legyőzött hatalmak mellett leköttni, de Ausztriának mégis állandóan pártját fogta. Németországhoz való viszonya nem volt ily határozott és egységes, pedig Németország katolikus kisebbsége igen nagy és a német katolicizmus theológiájával és egyházi szervezeteivel túlsz az osztrákon. Ám a katolikus osztrák dinasztia a protestáns német uralkodóház rovására előnyben részesült. Ausztriának megvoltak a maga régi katolikus tradíciói; Vilmos császárnak a katolicizmusra mondott bók-

jaít szívesen vette ugyan a Vatikán, de politikusainak többsége nem szenvedhette a német – porosz uralom túlsúlyát s azt remélte, hogy Ausztria saját érdekében erős védőbástya lesz a németek ellen. Gasparri legalább is ezt a nézetet vallotta és 1918-ban szót emelt a sok kicsiny állam megalakulása ellen, mivel gyöngének tartotta őket a németek ellensúlyozására. Jó szemmel csak Lengyelországnak az osztrák terv szerinti felszabadítását nézte. A Központi Hatalmak azzal nyerték meg bizonyos fokig a Vatikánt, hogy az olaszoktól független pápai állam visszaállításához segédkezet ígértek neki. A Vatikánt a háború elejétől kezdve kellemetlenül érintette, hogy a katolikus államokhoz és államszervezetekhez való viszonya nem volt elég szabad; e kérdés még sokkal égetőbb lett Itália beavatkozásával, de különösen a londoni egyezményvel, amelynek egyik pontja szerint a pápa nem vehet részt a béketárgyalásokon. Emiatt támadt aztán az Ausztria és Németország által előmozdított terv, hogy a kúriának a Tiberistől a tengerig bizonyos terri-tóriumot biztosítsanak, amelyen át a pápai diplomaták zavartalanul hagyhatják el Olaszországot. 1916-ban és 17-ben élénk publicisztikai tárgyalás folyt e tervről.

Az ausztrofil hangulatot és nézetet, amely hivatalos szövetséges körökben egész 1918 tavaszáig tartott, legjobban Wilson elnök magatartása jellemzi; az 1918 jan. 8.-i kongresszusnak küldött üzenetében nyilatkozatai még austrofilek. E legkimerítőbb, tizennégy pontba foglalt programjának egyik pontja többek köz így szól: „Ausztria-Magyarország nemzeteinek, amelyeknek helyét a többi nemzetek között kívánjuk biztosítani, egy autonóm fejlődés legteljesebb lehetősége adassék meg“. S Wilson Lloyd Georgen aki 918 jan. 5-én angol munkások előtt tett nyilatkozatára hivatkozik, amely szerint Ausztria-Magyarország felosztása nem hadicélja Angliának.

Wilson tizennégy pontjában pontosabban megismétli mindazt, amit 1917 dec. 4.-én mondott, mikor a kongresszuson az Ausztria-Magyarországnak megüzent háború jelentőségét fejtegette. Ebben a hadüzenetben is főleg Németország ellen fordul s azt tartja, hogy Ausztriának is, mint Balkán és Törökország népeinek, meg kell a szégyenletes, idegen porosz uralomtól, a katonai és üzleti plutokráciától szabadulnia. „Magunknak tartozunk a kijelentéssel, hogy nem kívánjuk az osztrák-magyar birodalom gyöngítését, vagy megváltoztatását. Nem érdekkel minket, hogyan akarja ipari és politikai életét berendezni. Nincs szándékunkban diktálni neki. Azt kívánjuk csak, hogy népeinek kisebb-nagyobb ügyes-bajos dolgainak elintézését e népek saját kezébe tegye le“. E beszédben tehát az a vélemény jut kifejezésre, hogy Ausztriát meg kell a porosz túlsúlytól szabadítani; e véleményt Svájcban Herron professzor, Wilson bizalmasa szokta képviselni. Herron még 1918 őszén is azt mondta Lammachnak: Amerika azért fordult csak Ausztria ellen, mert Németország oldalán áll; magával Ausztriával szemben nem táplál semmiféle ellenséges érzést. Wilson elnöknek ebből az Ausztria és Németország viszonyáról szóló nézetéből érthető csak meg az a jellemző tény, hogy az Egyesült Államok Ausztria-Magyarországnak csak 1917 dec. 4.-én üzent háborút. Sixtus herceg könyvében kijelenti, hogy Wilson elnök ezt is csak az én folytonos sürgetésemre tette; állítását helyre kell igazítanom. E lépést ismerőseim útján Wilsonnak a Németországgal viselt háború logikus konzekvenciájaként ajánlottam ugyan, de nem hiszem, hogy ez elég lett volna. Úgy tudom, Olaszország is sürgette Caporetto után a hadüzenetet, hogy ezzel kormányának belső pozícióját erősítse; kérelmét Wilsonhoz Mr. Sharp párisi amerikai követ közvetítette.

Angliában is nagy volt az osztrákbarátság. Lord Palmerston ugyan már 1849-ben kimondta Ausztria feletti éles ítéletét („a bestiák! “) is Gladstone (1880) úgy szintén. Lloyd George már a háború kezdetén „rozoga birodalomnak“ (ramshackle Empire) nevezte Ausztriát, nagyon sok befolyásos angol rokonszenvezett mégis a monarchiával, Béccsel és Budapesttel, vagy legalább is azon a nézetten voltak, hogy bár Ausztria sem ér sokat, mégis jobb, mint a sok apró-cseprő nemzet; Ausztria meggátolja Németország terjeszkedését és Európa „balkanizálódását“.

Hogy mily mély gyökeret vert ez az ausztrofilia, azt Sonnino álláspontja bizonyítja, aki bár Olaszország számára Ausztria bizonyos részeit követelte, mégis Ausztria-Magyarország megmaradását kívánta. Az Európa elbalkanizálódásától féltő politikai konzervativizmus következménye volt ez és Sonninónak, speciális politikája, aki nem kívánta a délszlávok egyesülését.

Ausztria védelmezői voltak végül a szocialisták s különösen a Marxisták; azok is Európa elbalkanizálódásától féltek s Ausztriát-minden fogyatékosága dacára alkalmasnak vélték ez ellen. A német Marxisták elfogadták azonkívül Németország Ausztria iránti politikáját, bár a német szocializmus megalkotói Ausztriát erősen elítélték. Lassalle Ausztriában s annak lényegében a reakció elvét és minden szabadságmozgalom állhatalos ellenségét látta. Ausztriát a demokrácia érdekében „szét kell szakgatni, fel kell darabolni, meg kell semmisíteni, össze kell zúzni s hamvait szét kell szórni a világ négy tája felé“. Marx ugyan Oroszországban látta a reakció princípiumát, de Ausztriát ő iselítelte. Jó érveim voltak ezek a szocialistákkal folytatott vitáim folyamán.

Ebben az Ausztriára nézve kedvező hangulatban vezetett be az ententenál Károly császár, sógorának Sixtus

pármai hercegnek segítségével, – a ki öccsével a belga hadseregben szolgált – béketárgyalásait. Beszéltem már erről és belső kapcsolatba hoztam az 1917-ben különböző irányból megnyilvánuló békekísérletekkel. A tárgyalásokat 1917 január végén Sixtus anyja – akit Károly Svájcba küldött-s később a császár más bizalmasai kezdték el; Sixtus maga is eljött a császárhoz Bécsbe. 1917 március 24.-i Poincaré elnökhöz intézett levelében megígéri Károly, hogy minden erejével Elzász-Lotharingia visszaadására fog törekedni; az osztrák-magyar monarchiának régi határai közt való fenntartását kívánja. E tárgyalások során – melyek már 1916 december elején kezdődtek – Sixtus ötször beszélt Poincaréval (1917), Briand és Lloyd George is, akivel Sixtus többször tárgyalt, beleegyeztek a tervbe. Sixtus herceget az angol király is fogadta.

Nem akarok részletekre kitérni. A császár és Czernin gróf között ellentét és viszály támadt az ügy miatt; Czernin aztán a bécsi városházán tartott, már említett beszédjében illoyalis módon támadta a franciákat és Clémenceaut. Kijelentette, hogy Clémenceau (az új német offenzíva megkezdése előtt) elküldte hozzá megbízottját; Clémenceau erre egyszerűen annyit felelt: „Czernin gróf hazudott!” – Az osztrák kormány tovább hordta egyik hazugságot a másikra, a végén Károly császár újabb hazugsággal védekezett Vilmos császár előtt, miközben Clémenceaut is megtámadta. A hazudozásoknak Károly levelének nyilvánosan leközölt fényképe vetett véget. Clémenceau Károlyt és Czernint, a Habsburgok Ausztriáját oly kitűnően jellemző két drasztikus szóval intezte el: „consciences pourries”. Az eset ma már (főleg Sixtus bizalmasa és Ribot útján) publicisztikai-ig is meglehetősen fel van fedve; részleteiből az olvasó jól megismerheti a habsburgi hazudozást és a ha-

tártalan osztrák ügyetlenséget. Sixtus tárgyalásainak legfőbb jelentősége abban áll, hogy az közvetlenül a legbefolyásosabb személyiségek között folyt le: – az osztrák császár maga írt a francia köztársaság elnökének; Lloyd George, Briand, az angol király, stb. mind résztvettek a tárgyalásokban. S a francia vezérkar is hozzájuk csatlakozott. Ha ki nem tör az orosz forradalom, Sixtus Károly kívánságára a cárral is tárgyalat volna.

Bécs az ententével való tárgyalásait több oldalról, úgyszólván koncentrikusan vezette be. Gróf Czernin barátai, gróf Revertera volt követségi tanácsos és több ismerőse útján maga is tárgyalni kezdett (kéretlenül?) az ententével. Revertera a francia tudakozó-szolgálat freiburgi (svájci) vezetőjével Armand gróffal találkozott. A tárgyalások 1917 júliusától 1918 februárjáig húzódtak. Lloyd George értesült a programról és helyeselte azt. Benes dr. 1918 tavaszán összekötetésben állt Armand őrnaggyal; a gróf akkoriban abban reménykedett, hogy Ausztria-Magyarországon forradalom fog kitörni s talán ez irányban egyebet is tett, azt híván, hogy ezzel Ausztria békekészségét növelheti. Tárgyalásait a francia vezérkar tudtával folytatta, azokat még Foch is helyeselte. Francia részről Painlevé és Clémenceau jogosították fel rá.

Még egy úton folytatott Ausztria tárgyalásokat az ententével. 1917 szeptemberében és decemberében Gróf Mensdorff volt londoni osztrák nagykövet tárgyalta Smuts tábornokkal a békéről. Seton Watson azt gyanúja, hogy Mensdorff ajánlata eljutott az entente-kormányokhoz és Lloyd Georgenak Wilson által idézett 1918 januári nyilatkozata már ennek hatása alatt keletkezett. Egyes verziók szerint Lloyd George Smuts generálist még 1918 januárjában is elküldte Mensdorffhoz.

Sixtus herceg tárgyalásairól oroszországi utam előtt

Londonban értesültem; Berlinben sokat beszéltek az ügyről s onnan jöttek át rövid híradások Londonba. Nem sikerült a levél pontos tartalmáról értesülnöm, de elég volt a tudat is, hogy Ausztria közvetlen összeköttetésben áll az ententével. Elképzelttem, mit ajánl és mit akar Bécs. – Részleteket csak később tudtam meg.

Az osztrák békeakcióhoz a következő gondolatokat fűztem: A szövetségesek a háború kezdete óta számítanak arra hogy Ausztria el fog válni Németországtól; Ausztriával békét kötöttek volna, de Németországgal annak teljes leveréséig folytatták volna a harcot. Ezt már 1914 decemberében is megállapítottam londoni hírek alapján s különböző országok politikusainak Ausztriáról szóló véleményei megerősítették nézetemet. Az osztrák propaganda a következő szellemben dolgozott: Ausztria kényszerülve tart csak Németországgal, tulajdonképen ellensége Németországnak; Károly maga is kifejezetten így beszélt. Ferenc József halála után az erősítette Franciaországban és Angliában Károly pozícióját elsősorban, hogy ő nem volt felelős a háborúért; állandó békekészségéről tett tanúságot és rokonszenvet keltett a szövetségesekben.

Ausztria-Magyarország és Németország elválasztásának tervét a németek sikere, Oroszország veresége és később az orosz forradalom kitörése megerősítette. 1916-ban egyszer csak azt vettük észre Svatkovskij barátunkon, hogy aggasztóan békülni kezd Ausztriával; a Stürmer-kormány hatása alatt Ausztriával és szükség esetén Németországgal való megegyezés érdekében lépett fel. Svatkovskijval több befolyásos francia újságíró is rokonszenvezett, azok akik nem rég velünk léptek fel Ausztria ellen. Arra következtettem ebből, hogy kormánykörökben is helyeslik ezt a véleményt és állandóan nagyon elővigyázatos voltam.

Abból is láthatjuk, mennyire elterjedt Franciaországban már a háború kezdete óta Ausztria Németországtól való elidegenítésének gondolata, hogy Paléologue követ 1915 január 1.-én Sazonov miniszternek részletes tervet nyújtott át e kérdésről. Más vonatkozásban beszéltem már erről; most híven megakarom említeni, hogy Paléologue ezt, mint személyes, nem hivatalos tervet vetette fel s ezért csak tünetként említem. Franciaországnak Ausztria és főleg Bécs iránt való erősebb szimpátiáját katonai szempontok növelték; az osztrák különbékével Németországot katonailag győngíthették és legyőzhették volna. A kedvezőtlen harcéri helyzet is hozzájárult ehhez. Könnyen magyarázható tehát, hogy Briand miniszter aki még 1916 februárjában Ausztria-Magyarország megsemmisítésében, kicsúcsosodó programunkat magáévá tette, egy évvel később, Sixtus herceg ajánlatára, Németországnak ilymódon való izolálásába és megsemmisítésébe egyezett bele. S Briandon kívül Martin, a Protokoll igazgatója, Freycinet, Jules és Paul Cambonésmások, egész sor befolyásos ember vállalta Sixtus (tehát Károly) nézetét. Ezen magyarázatomat – úgy vélem – a vezérkar, sőt Foch tábornok álláspontja is igazolja: a vezérkar Nivelles kudarca után komolyan foglalkozott e tervvel.

Ami Clémenceaut illeti, véleményének kialakulásáról nem vagyok tájékozva. Mikor először kerültem a hivatalos Franciaországgal kapcsolatba, rögtön láttam, hogy Clémenceau ügyünket kedvezőtlenül fogadja. Még Amerikában is értesültem róla, hogy 1917 őszén tárgyalni akart Ausztriával és – úgy gyanítom – egy ismert újságíró útján összeköttetést is talált Ausztriához (ezzel élt vissza Czernin?); Bécs ügyetlensége azonban elriasztotta. Mindenesetre épen Clémenceau sokat segített rajtunk.

Hiveink az Ausztria iránt való rokonszenv felett gyakran megbotránkoztak, de: nem mi magunk erősítettük-e meg a franciák és mások előtt ezt a politikát? Ki hirdette Palacky eredeti nézeteitől kezdve az ausztrófilát és az eszmét, hogy Ausztria Európa Németország elleni védőbástyája? S mit olvastak az újságokban 1917-ig a hivatalos Prágáról? ... A franciáknak ép úgy át kellett orientálódniok, mint nekünk, és ezt sokan, alaposan meg is tették. Chéradame pld., akivel összeköttetésben álltunk, a háború előtt Ausztria Németország elleni megmaradásáról irt cikkeket, a háborúban meggyőződött róla, hogy Ausztria nem tud már a német birodalomnak ellentállni. Károly tárgyalásait nem kísérhette siker hogy tárgyaltak, az csak amellet bizonyít – nagyon tanulságosan – mily kevéssé voltak a hivatalos körök mindkét részről politikailag tájékoztatva. Ám a szövetségesek a londoni egyezményben Olaszországnak Ausztria terhére jelentős területeket ígértek, ugyanígy Romániának is Erdély odaigérésével, Szerbiának, minimálisan Bosznia és Hercegovina és a tengerhez vezető szabad út kilátásbahelyezésével – mi marad hát akkor még Ausztria-Magyarországból? Notabene: – Ausztria és különösen Károly kész volt egész Galíciát a német vezetés alatti Lengyel Királyságnak feláldozni. Ha fel is bukkan a francia vezérkarban a terv Ausztriát Porosz Sziléziával vagy Bajorországgal kárpótolni, ez csak mindkét fél tájékoztatlanságát bizonyítja.

E tárgyi nehézségnek tulajdonítom, hogy – főleg Ribot miniszterelnök-Károly tervével szemben elővigyázatos volt és nem akart Olaszország nélkül tárgyalni. Károly és megbízottai azt állították ugyan, hogy Cadorna és a király (kb. Sixtus békeakciójával egyidejűleg) békét ajánlottak Ausztriának. Én mindazonáltal kétkellem, hogy a hír e formában igaz lett volna. Károly más

megbízottai ajánlatukat azzal az állítással támogatták hogy a cárizmus utáni Oroszország – Lvov herceg – is tett ajánlatot Ausztriának, de úgy látszik: ez az állítás ép úgy nem tett hatást az angolokra és franciákra, mint az Olaszországról szóló. Párisban úgy tudták, hogy-megfordítva – Ausztria, Czernin tett ajánlatot. Megtudtam Oroszországban (1917 augusztusában), hogy egy holland lap levelezője Terescenko akkori külügyminiszternek egy osztrák üzenetet adott át; Ausztria felajánlotta Oroszországnak a különbékét; úgy tudom, Terescenko nem ellenezte a dolgot, de az akkori kormánynak nem volt már kellő hatalma és kellő bátorsága. Az oroszországi béketárgyalásokról különben előbb írtam már.

Abból is látszik, mily szervezetlenek voltak az ententének Károllyal folytatott tárgyalásai, hogy Franciaország 1917 dec. közepén, tehát abban az időben, mikor Ausztria(Revertera, Mensdorff és Sixtus útján) aszövet-ségesekkel tárgyalt, elismerte Nemzeti Tanácsunkat a Franciaországban alakult csehszlovák hadsereg fejének; az önálló csehszlovák hadsereg felállításáról szóló rendelet Clémenceaunak dr. Benessel való megegyezése után 1918 jan. 7.-én jelent meg, egy nappal Wilson tizennégy pontjának megjelenése előtt és egy nappal Lloyd George osztrákbarát beszéde után. S végül abból is látni a béketárgyalások rendszertelenségét, hogy a szövetségesek 1917 januárjában Wilsonnak írt válaszukban felszabadításunkat követelték s hogy e követelést maga Briand állította fel.

Nem csodálkozom Ausztria és főleg Károly eljárásán. 1917-ben Ausztria már rájött gyengeségére s ezért propagálta nem őszinte németellenes tervét. 1917 áprilisában gróf Czernin (egyébként Károly parancsára a hamburgi találkozás után!) megszerkesztette Ausztria helyzetéről a német császárnak és főparancsnokságnak

szóló jelentését; említettem már, mily hamar értesült az entente erről. S csak természetes, hogy az erősen meggyengítette Károly békeakcióját.

Röviden akarom elmondani, hogyan fogadta Németország s elsősorban Vilmos Clémenceau leleplezését; sok hír beszél Károly Canossa –járásáról, de vannak, akik úgy tudják: Károly Németország tudtával tette meg ajánlatát. Ludendorff is – a tények kritikai megállapításában és értékelésében különben megbízhatatlan cég – ezt állítja. Ám Bethmann Hollweg Sixtus tárgyalásainak időpontjában Elzász Lotharingiának legalább egy részét hajlandó volt Franciaországnak átengedni.

Ránk nézve rendkívül fontos volt, hogy Clémenceau 1918 elején oly keményen lépett fel Ausztria ellen. Azzal, hogy Károly és Czernin eljárását a politikai nyilvánosság előtt így leleplezte és bebizonyította az osztrák illoyalitást, nagy segítségünkre volt s nagyban megkönnyítette osztrákellenes munkánkat, amelyhez Amerikába érkezésem után azonnal hozzáfogtam.

Mikor Amerikába megérkeztem, a nagy nyilvánosságban és a politikai világban Clémenceau leleplezései dacára még mindig erős osztrákbarátságot találtam s nagyon nagy munkát adott annak leküzdése. De propagandánk egész Amerika közvéleményében, Washington és más városok társaságában és a politikai közönség legszélesebb köreiben jól haladt előre. Cikkeink, interwieweink, előadásaink, emlékirataink, stb. egyik napról a másikra rokonszenvet keltettek és híveket toboroztak. Politikailag hatott az érv, hogy államunk jog szerint még ma is létezik és ugyanolyan jogai vannak, mint Magyarországnak; amellet ennél Wilson bizonyítékára („The State“ című könyvében) is hivatkozhattunk. Hatásos volt a nemesség választójogi privilégiumáról szóló érv és a többi antidemokratikus intézmény és be-

rendezés; a tény, hogy osztrákok és magyarok, e kisebbség a népesség többségét elnyomja, mindig és mindenütt nagy hatást tett. Ugyanily mértékben hatottak az osztrákok és magyarok népünkön és a többi népen gyakorolt kegyetlenségei. Dátumokat idéztünk Reiss professzor és mások közléseiből.

Kiadós anyagot szolgáltatottak a magyarok és németek valótlanágaikkal is; cáfolatuk mindig nagy hasznunkra volt. Példát említek: az egyik pacifista gyűlésen egy magyar propagátor azt az ügyetlen hazugságot hangoztatta, hogy 1870-ben a magyar parlament tiltakozott Elzász-Lotharingia annexiója ellen; emlékeztem a szónokot megállapításommal, hogy ez a cseh nemzetgyűlésen történt, míg a magyarok Andrassy vezetésével a monarchia semlegessége mellett foglaltak állást s ezzel a poroszoknak segítettek. S ugyanez az Andrassy csatlakozott azután Bismarckhoz, úgy, hogy a hármasszövetségnek alapját és politikáját de facto a magyarok vetették meg. Sokszor hoztam fel és sokszor kellett felhoznom ezt az érvet a magyar propaganda ellen.

Propagandánk, mint mindenütt, itt is azt a célt szolgálta, hogy Amerikát politikánk és művelődésünk történetével megismertessük. A csehekről és az egykori cseh királyságról tudtak, de a szlovákok miatt sok nehézségünk támadt; – teljesen ismeretlenek voltak és az amerikaiak nehezen értették meg, hogy a szlovákok nemzetünk egy része.

Meg kellett győznöm az amerikaiakat, hogy nemzetünk szabad akar lenni. Sokhelyütt szemünkre vetették, hogy otthon a cseh vezetők nem helyezkednek Ausztriával szemben ellenséges álláspontra. Ezt is meg kellett cáfolnunk. Az 1917 januári dezavót, amely Wilson nézetét látszott igazolni, ugyancsak szemünkre hányták.

Ismételten ellenvetettük erre, hogy e dezavót nyilvánvalóan kieroszakolták és azt otthoni híveink későbbi nyilatkozataival ellensúlyoztuk. A már említett 1917.-i német interpelláció nagy segítségünkre volt; ezzel bizonyítottuk, hogy nemzetünk Ausztria elleni felkelése valóság.

Ugyanily célzattal használtuk fel az 1918 január 6.-i deklarációt s a szlovákok részéről a Sv.-Mikulási manifesztumot; bár ennek szövege úgy, ahogyan hozzánk eljutott, nyilvánvalóan hiányos volt; lehet, hogy a magyar cenzúra hamisította meg.

Osztrákellenes propagandánkat Ausztria-Magyarország többi népei is erősítették. Cikkeinkben és publikációinkban e többi népek jogait is védelmeztük és a délszlávok, lengyelek, kisoroszkok, románok és olaszok vezetésével szoros összeköttetésben álltunk. Sokszor tartottunk közös gyűléseket; hatásos fegyverünk volt a római kongresszus és a középeurópai Unió.

Nagy hatást értek el fejtegetéseink, amelyek szerint Ausztria is vétkes a háború előidőzésében. Az osztrák és magyar propaganda minden vétket a németekre hárított; mi bebizonyítottuk, hogy Ausztriát is nagy felelősség terheli.

Mikor Károly császár, a kormány és a különböző politikusok Ausztria népeinek, de különösen nekünk, cseheknek Ígéreteket kezdtek tenni (Károly a parlament megnyitó trónbeszédben közigazgatási- és alkotmányi változtatásokat ígért, különös tekintettel a csehekre) ezt is szemünkre vetették. Ez ellen – persze többek között – azt hoztuk fel, hogy Seidler és Czernin osztrák miniszterek (utóbbi Brest-Litovskban) Wilsonnak a nemzetek önállóságáról szóló formuláját erősen ellemeztek; élénk megvilágításba hoztuk Czerninnek Wilson békefeltételeire adott nyers válaszát. De legfőképen

azt hangoztattuk, hogy Ausztria ígéreteit csak gyengeségből teszi s hogy azok korántsem őszinték; Károly 1917 őszén foglalkozott a gondolattal, hogy cseh királlyá koronáztatja magát; Coudenhove helytartó támogatta a tervet, de a bécsi kormány elvetette azt. Mondanom sem kell, hogy népünk körében egy formális koronázás sem jelentett volna semmit. Mindez nem lett volna elég ügyünk sikeréhez, ha közben politikai helyzetünk jelentősen meg nem változik azáltal, hogy Franciaország példájára a többi szövetségesek is elismerték Nemzeti Tanácsunkat és törekvéseit, már azért is, mert három szövetséges országban volt már hadseregünk. Legfőképen az volt azonban segítségünkre, hogy szibíriai expedíciónk az egész világon visszhangra talált.

75.

Az úgynevezett anabázisról itt csak annyit akarok mondani, amennyire külföldi politikai munkánk e beszámolójának megértéséhez és kiegészítéséhez szükséges van.

Japánban voltam, mikor a végzetes celjabinski eset történt. A kapott jelentés szerint egy német fogoly május 14.-én megsebezte egyik katonánkat, mire ott a helyszínen leütötték. A celjabinski bolsevikiek a német és magyar hadifoglyok védelmére keltek, erre a már ismert események következtek be s ezek a városnak csapataink által való elfoglalásával végződtek. A helyi sovjetek, Moskva és a vasúton Wladiwostokba szállított katonáink közti korábbi konfliktusok következménye volt ez az eset valószínűleg. Május 21.-én Maxat és Cermákot, a „Fiók“ képviselőit, már le is tartóztatták Moskvában.

Ezekről s az azután következő eseményekről már Ame-

rikában értesültem; május végén celjabinski osztagaink elhatározták, hogy Wladiwostokba való menetelést katonai módon fogják keresztülvinni. Május 25.-én megindult a tényleges harc, a politikai és katonai anabázis; május végén érkeztek az első bizonytalan hírek katonáinknak a bolsevikiekkel folytatott győzelmes harcairól, legelőször Pensa elfoglalásáról (május 29.). Később a volgamenti városok (Samara, Kazán stb.) megszállásáról és a szibíriai vasútvonal s az akörül fekvő városok elfoglalásáról.

Meglepő s úgyszólván hihetetlen volt e hírek hatása Amerikában; – a cseheket, a csehszlovákokat egyszerre mindenki ismerte; oroszországi és szibíriai hadseregünk általános érdeklődés tárgya lett; előnyomulásuk valószínűs lelkese dést keltett. S e lelkese dés bizonyos fokig – ahogy az már lenni szokott – a dolgok hiányos ismeretéből keletkezett; de az amerikai közvélemény csakugyan lelkesedett. S oroszországi légiónk anabázisa nemcsak az amerikai közvéleményre, de a politikai körökre is nagy hatást gyakorolt. A vasútvonal és Wladiwostok elfoglalása valószínűs legenda, valószínűs mese volt. A németek eredményes franciaországi offenzívája adta meg hozzá a sötét hátteret. A vasútvonal elfoglalásának a józanabb politikusok és katonák is nagy katonai jelentőséget tulajdonítottak. Ludendorff rábírta kormányát, hogy a bolsevikieknél hadseregünk ellen tiltakozást jelentsen be és anabázisunknak tulajdonította, hogy hadifoglyaik nem térhetnek haza és nem erősíthetik a német hadsereget.

A politikai eredmény Amerikában biztosítva volt annál is inkább, mert a szibíriai anabázist Európában is hasonlóképen ítéltek meg és fogták fel. Magától értetődik, hogy az Egyesült Államok kormányának elhatározását is befolyásolták e hírek; a szibíriai események

híre közvetlen kábel útján hamarabb jött Amerikába és erősebb visszhangra talált itt, mint Európában; légióink Amerikában augusztus elején már népszerűek voltak, Európában csak később. Európa politikai és katonai közvéleményét a közeli események élénkebben foglalkoztatták; az igazi háborút mégis csak ezeken a harc-tereken vívták meg*).

S mint ahogy az már háborúban természetes, kedvezőtlen híreket is kaptam. Legelsősorban a hadsereg különböző hiányairól. Hadseregünk egy idő múlva, augusztusban, elhagyta a meghódított volgamenti városokat. A front hosszúsága megnehezítette a harcot és a volgamenti városok elfoglalása sztratégiai hiba volt. Valamivel később szibíriai csapataink erkölcsi állapotáról terjedtek el kedvezőtlen hírek; a bolsevikiek és politikai ellenségeink megkezdték ellenpropagandájukat.

Jobban boszantottak azoknak a Szibíriából és Oroszor-

*) Bizonyítékul, hogyan fogta fel Amerika a szibíriai anabázist, idézem itt Wilson azóta elhalt belügyminiszterének, Mr. Lanenek, 1918 szept. 13.-án kelt írását: „... a világ nagy, rengeteg. S nem az legnagyobb romantikája, hogy ura és parancsolója Woodrow Wilson, hanem a csehszlovák csapatok átvonulása ázsiai Oroszországon, 5000 mértföldnyi területen. – Idegen földön küzdő hadsereg, melynek nincs kormánya, nincs egy arasznyi országa s amelyet nemzetnek ismernek el mégis. Albert belga király lüttichi bátor kitartása óta nem volt a háborúnak eseménye, amely képzeletemet jobban izgatta volna“. (The letters of Fr. K. Lane, 1922. p. 295).

1918 szeptember 11.-én Lloyd George a következő levelet intézte hozzánk.:

„A csehszlovák Nemzeti Bizottság elnökének. Paris.

A brit hadügyminisztérium nevében legszívélyesebb szerencsekívánatainkat küldöm Önnek a csodálatos eredményhez, amelyet a csehszlovák hadtest vívott ki Szibíriában német és osztrák csapatok ellen. A kis hadsereg győzelméről és élményeiről szóló jelentések valóban a történelemnek egyik legnagyobb éposza. Mindannyian csodáljuk honfitársaik bátorságát, kitartását és önfegyelmét, amely azt bizonyítja, hogy csak azok akik szívükben és szellemükben megőrizték a szabadságot, tudnak időn, távolságon, anyagi hiányon így győzedelmeskedni. Nemzetük felbecsülhetetlen szolgálatot tett a szövetségeseeknek és Oroszországnak a világszarnokság elleni harcban. Sohasem fogjuk elfelejteni.

Lloyd George.“

szágból érkező entente-tiszteknek közlései, akik hadseregünk fegyelmének hanyatlásáról beszéltek; e híreknek csak kis része jutott ugyan nyilvánosságra, de természetesen ártalmunkra voltak. A közvélemény és a kormánykörök nagy részének rokonszenve mindazonáltal mellettünk maradt.

A kormánynál fiaink megsegítése ügyében fáradotam és tényleg elindult egy szibiriai mentőexpedíció és Wilson elnök és az amerikai vörös kereszt akciója. 1918 aug. 3.-án az amerikai kormány megegyezett a japán kormánnyal néhány ezer emberünk Wladiwostokba való szállításáról; az akció célját a következőkben adták tudtul: „a csehszlovák hadseregnek az őket megtámadó, felfegyverezett osztrák és német csapatok ellen a lehető legnagyobb segítséget és védelmet akarjuk nyújtani.“-Wilson elnök egy hétmilliós hitelt engedélyezett személyes rendelkezési alapjából. A szibiriai hadsereg számára külön segítő bizottságot szerveztek, ez diszponált a pénz felett; csehszlovák tagja is volt a bizottságnak. Megemlékezem e helyt a személyiségekről, akik segítségünkre voltak: Mr. V. Cr. McCormick sok idejét szentelte légióknak s befolyásolta Wüsonnt, hogy hitelt nyújtson nekünk; Mr. Vauclain erősen védelmébe vette ügyünket s a légiók ügyében Lansing titkárai Polk és Longurak voltak nagy segítségünkre. Mr. Langfield, az államdepartement asszistense, aki minden orosz ügy iránt élénken érdeklődött, jóakarattal viseltetett irántunk, Goethals generális, a Panama-csatorna építője s a katonai bevásárló-osztag elnöke hozzájárult a segítő akcióhoz; March tábornok, a vezérkar főnöke szintén. Sheldon ezredest emlitem még, akit a vezérkar Hurbán katonai attassénk mellé osztott be. Blankenhorn kapitány volt az első között, akikkel katonai ügyekben összeköttetésbe kerültem. A neveknek e rövid, száraz felsorolása

is mutatja, hogy ügyünk a szibíriai anabázis után a legbefolyásosabb és legmagasabb hivatalos körökbe is utat talált. Az amerikai vöröskereszt elhatározta, hogy 12 millió értékben különböző készleteket és szállítmányokat ajándékoz nekünk; ám e segítség, mint az egész segítőakció, kisebb lett, mint ahogy vártuk, mivel a Szibíriával való összeköttetés és az Amerikából való szállítás nehéz, majdnem illuzórius volt.

A Szibíriába küldött katonai misszió a japánokra való tekintettel s más komplikációk következtében tervét megváltoztatta és nem avatkozott a bolsevikiek elleni harcokba. Csatlakoztam a kormány és az entente katonai szaktekintélyeinek véleményéhez, de különösebb eredmény nélkül – az entente hatalmak nem értettek egyet és az én Oroszországról való véleményem mégis csak különbözött a szigorúan vett politikai és katonai, az adott helyzetben tehát elégtelen entente-tervektől.

A helyzet arra kényszerített, hogy a szibíriai eseményekről egy különös hírszolgálatot teremtsünk. Oroszországban és híveink útján szerzett szakismeretem és az Oroszországból és Szibíriából érkező jelentések alapján küldtünk híreket a folyóiratoknak, a különböző politikai személyiségeknek és a kormánynak. Amikor pld. Semenovról kezdtek beszélni és a közte és a hadsereg közt fennálló viszonyról hamis hírek kerültek forgalomba, az amerikai kormánynak és az elnöknek memorandumot adtam át, amelyben azt az egyes honfitársaim által felesleges módon becézett kalandort, Semenovot, megfelelő színben állítottam eléjük. Az események fejlődése igazolta memorandumunkat (amelyet különben a július vége óta katonai attasészolgálatot teljesítő Húrban ezredes írt.) Egy idő múlva Churchill amerikai tábornok is igazolta híreinket és ez, mint minden hasonló eset, tekintélyünket alaposan megnövelte.

Nem kell részletesebb megbeszélés tárgyává tenni, hogy az oroszországi és szibíriai harcokat ki okozta: mi, vagy a bolsevikiek? Elfogadhatjuk, úgy hiszem, Sadoul francia tisztnek, későbbi bolsevikinek az ügyről mondott véleményét. Sadoul már februárban és márciusban s később, mikor a harc megindult, tisztán látta, hogy a moszkvai bolsevista kormány nem ítéli meg helyesen ahelyzetet és csapatainknak igazságtalanul reakciós tendenciát tulajdonít. Nem volt ez helyes, és nem volt őszinte dolog, különösen Trockij részéről, aki 1918 márciusában még maga is a szövetségesek segítségére számított a németek ellen. A helyzetet az egyes helyi sovjetek és politikailag éretlen, meggondolatlan helyi nagyságok befolyása élezte ki. Említettem a sovjettel 1918 március 26.-án kötött megállapodásunkat. Stalin népbiztos a moszkvai sovjet nevében rendeletet adott a pansai helyi biztosnak, hogy csapatainkat – megbeszélésünk értelmében – Wladiwostok felé engedje át, de már március 28.-án, tehát e rendelet után két nappal elfogták a mieink az omski sovjet táviratát, amely csapataink lefegyverezését és Archangelsk felé való szállítását rendeli el. A helyi sovjetek nyomásának végül Moskva is engedett. Fiaiink hűségesen teljesítették a Moskva által követelt részleges leszerelést (fegyvereik állítólag orosz tulajdont képeztek); megértették Moskvának a Brest-litovski béke után, a németekkel szemben támadt nehézségeit; a béke pontjai szerint nem volt szabad Oroszország területén felfegyverezett németellenes erőknél tartózkodniok – jól kiéreztek azonban másrészt Moskva illoyalítását is. Nem volt loyális dolog, hogy a bolsevikiek (júniusban) ajánlatot tettek a németeknek, engedjék meg, hogy a német hadifoglyokat hadseregünk ellenében felfegyverezzék; a németek korrektebbek voltak s elvetették a tervet. Az is igaz, hogy Moskvát

a cseh bolsevikiek tisztességtelen és áruló cselekedetei biztatták fel. A különböző elferdített hírek ellensúlyozására ily értelemben küldtem július végén Cicerinnek egy fejtegetést, amely Európa és Amerika összes lapjában nyilvánosságra került. Szibíriai harcaink nem jelentették a bolsevisták elleni beavatkozásunkat s azok nem intervenciós politikánknak, de a már megjelölt okokból szükséges önvédelmünknek következményei voltak.

Igaztalan a vád, hogy mi – ha akaratlanul is – hozzájárultunk a cárnak és családjának a bolsevisták által 1918 július 16.-án Jekaterinburgban történt meggyilkolásához. Az első moskvai hivatalos jelentés úgy szólt ugyanis, hogy a helyi sovjet azért rendelte el a cár meggyilkolását, mert szökésétől és attól a lehetőségtől félt, hogy a csehszlovákok a cárt meg fogják szöktetni; csapataink július 25.-én szállták meg Jekaterinburgot. A fődolog, hogy légióknak egyáltalán nem volt szándékában kiszabadítani a cárt. Szegény szerencsétlen! Tulajdon reakciós hívei áldozták fel és vették fontolóra: nem lenne-e jobb – akár gyilkosság útján is – megszabadulni tőle? – Kitért a bolsevizmus s a monarchisták szándékát a bolsevikiek hajtották végre, -a történelem szereti az efajta tréfákat...

Oroszországból való elutazásomkor, amint már elbeszéltem, szigorúan meghagytam, hogy hiveim a bele nem avatkozás elvétől el ne térjenek; hangsúlyoztam azonban az önvédelem szükségességét az esetben, ha csapatainkat bárhonnán, akár orosz részről is, megtámadnák. 1918 március 7. A kiáltványom („Testvérek! Katonák! Hadifoglyok! “) erre vonatkozó része így szól: „Míg Oroszországban vagytok, semlegességeteket a belső pártharcokban, mint eddig is, szigorúan őrizzétek meg. Az a szláv nemzet és az a párt ellenségünk csak,

amely ellenségeinkkel nyíltan szövöttek. „Szláv nemzetekéről beszéltem, mert tekintettel voltam nemcsak az oroszokkal, de – mondjuk – az ukránokkal és lengyelekkel keletkezhető esetleges bonyodalmakra. Klecanda titkárnak írásban hagytam meg: hadseregünk sem az egyik, sem a másik párt érdekében ne intervencionáljon; de védekeznie szabad és kell, – az önvédelem nem politikailag vezetett intervenció. Politikai, vagy éppen katonai részletutasítást Washingtonból persze nem adhattam. Oroszországi „Fiók“-unknak és egyes katonai osztagainknak a helyzetnek megfelelően önállóan kellett dönteniök s én nem tehettem mást, minthogy ítélőképességükben és jószándékukban megbíztam. S bizalmamban meg nem csalatkoztam. Fiaink maguk is érezték a politikai vezetés hiányát; eszembe jut a június közepén kapott távirat, amelyet Gajda és Patejdl küldtek s amelyben megbízható politikai, vezetőt kérnek tőlem. Nem küldhettem s a vezetés ily messze távolból lehetetlen volt.

Nem vehetem a légiómban elutazásom óta előforduló összes politikai és sztratégiai eseményeket védelmembe. Egyenletlenséget tapasztaltam, politikai ingadozást, időnkint kalandor-tempókat s egyes katonai osztagok gyakori tanácsalanságát (1918-ról beszélek csak); hibáztattam, hogy a szibíriai parancsnok Kolcáknak és germanofil környezetének tehetetlenségét nem ismerte fel azonnal. Mentségül és magyarázatul ki kell azonban jelentenem, hogy a bolsevikiek vállalkozása helytelen és illoyális volt; fiaink meg voltak győződve róla, hogy a bolsevikieket a németek, de főleg az osztrákok és magyarok vezetik s hogy ők tulajdonképpen Németország és Ausztria ellen harcolnak. Minden jelentés megemlítette a bolsevik harcokban ellenünk küzdő osztrákok és magyar hadifoglyokat. A szövetségesek szibi-

riai politikája is homályos volt; egy részletet említek csak: ép Guinet francia parancsnok igyekezett egy állítólag Vologdánál álló, de a valóságban sehol sem létező szövetséges hadsereg reményében a Volga-frontot tartani. S a mieink azt hitték, hogy a volgamenti cseh-orosz front a németek és osztrákok elleni harc feléledését jelenti.

A dolog jól végződött mégis, jobban mint ahogy azt nemcsak ellenségeink, de igazságos kritikusaink is kifejtik. Ami pedig hadseregünk fegyelmét illeti, – a hosszú tétlenséget, az Uraltól Wladiwostokig való nagy szétszóródást és az általános oroszországi idegességet kell csak tekintetbe vennünk, – s hogy egy rögtönzött hadseregnek – amint arról már beszéltem is – igen sok katonai fogyatékosága van. Végül újból figyelmeztetnem kell az olvasót az ententenak és később Amerikának is Oroszországról való sokféle és határozatlan állásfoglalására s az ebből származó bizonytalanságra és egyenetlenségre; a francia misszió tanácsolta pld. csapatainknak, hogy ne csak Wladiwostokon, de Archangelsken és Murmanskon át is igyekezzenek Franciaországba, amiáltal csapataink egységessége és ereje tetemesen megengült volna.

Csapataink sokáig jószívvel viselték az anyagiakban való hiányt és erkölcsileg sokat szenvedtek a családjuktól és hazájuktól való hosszas távollét miatt; nem csoda, ha fegyelmük kissé meglazult. De hadseregünk minden baja és minden csalódása ellenére mégsem demoralizálódón; egy-egy része súlyos válságon ment át: Svec önkéntes halála is azt bizonyítja. E szomorú eset tragikumája azonban tisztító hatást keltett.

Szibiriai hadseregünk szellemét nemcsak katonai tevékenysége alapján kell megítélni. Fiaink katonai szolgálataik mellett mindig és mindenütt különböző

gazdasági teljesítményt is végeztek. Egy-kettőre munkaszövetkezet alakult (1918 aug.) a hadseregben; később iparkamarát, bankot és takarékpénztárat alapítottak. Az Uralban és egyebütt katonáink ipari vállalatokat szerveztek; nem szabad nagyon rendszeren kiépített hadipóztáj ukról sem megfeledkezni. Gondolni kell minderre, ha oroszországi és szibíriai hadseregünkről van szó. S nem csak a hősiesség dicőségéről beszélek. Korántsem akarjuk a dolgokat megnagyítani, de helytelen lenne hadseregünk tevékenységét csak pillanatnyi rakéta-puffogatásnak tekinteni.

Ezzel kapcsolatban jegyzem meg még, hogy Szibíriában csehországi németjeink is jelentkezni kezdtek hadseregünkbe; munkásosztaggá szerveztük őket.

S végül hadseregünknek föld körüli útjáról való viszonylag kifogástalan hazatérésére kell rámutatnom. Elsőnek említem a tényt, hogy fiaink fegyelmükkel, világkörüli útjuk egyes állomáshelyein való fellépésükkel az ismeretlen népek körében becsületet szereztek nevünknek; a szállítóhajók amerikai s más kapitányai hoztak erről rendkívül kellemes híreket. Fegyelmük itt is megnyilvánult. Beszélni akarok az áthajózás technikájáról is, amelyben szervező-erőt és ügyességet láttam. Kevesen tudják pontosan elképzelni, tisztán technikai szempontból mily nagy teljesítmény volt ez a távoli Keletről való, csaknem az egész világon átvezető visszatérés. S hogy aránylag ily rövid idő alatt valósult meg (az első szállítmány 1919 dec. 9.-én indult el Wladiwostokból; június 17.-én érkezett a vezérkar Prágába s november 50.-án már be is fejezték az evakuálást) azt sokban köszönhetjük a szövetségesek jóindulatának, amellyel hajókat bocsátottak rendelkezésünkre és dr. Benesnek; aki eredményes tanácskozásokat folytatott ezirányban a szövetségesekkel.

Tervem persze az volt, hogy a hadsereget mielőbb Franciaországba hozzam, ahol még 1918, vagy 1919-ben katonailag érvényre kellett volna jutnia. Hadseregünk nem jött ugyan Franciaországba, de fontos volt, hogy van hadseregünk és hogy az mégis érvényesült. A szibíriai anabázis bizonyítja, hogy nagy hadsereg alapítását sürgető munkám helyes volt s hogy meghozta gyümölcsseit; apró nem katonai s csak politikai osztagok, amilyeneket híveink és az orosz kormány akart felállítani, Oroszországban elsülyedtek s régen szétmálottak volna a bolsevizmus marólúgijában.

Politikusok és történészek töprengésére bizom a megállapítást, mi történt volna, ha csapataink az általános békevágy idején érikel Franciaországot? „Ha akkor...” Politikailag bizonyára akkor is jó hasznát láttam volna.

76.

Össze akarom most foglalni mindazt, amit csapatainknak a szövetséges államokban való alakulásáról mondtam és meg akarom világítani külföldi hadseregünk politikai és nemzetközi jelentőségét.

A háború legelején minden cseh kolóniánkban önként alakult ki az osztrákellenes programra, az entente-hadseregbe való belépés. Kolóniáink tagjait minden háborút viselő és mozgósító országban besorozták, ha már ezeknek az országoknak állampolgárai voltak; azok, akik honosításukat nem szerezték meg, önként jelentkeztek.

Franciaországban kezdetben csak az idegen légióba vették fel fiainkat. Nem a legszívesebben maradtak ott és arra törekedtek, hogy mihelyt lehet, vagy a reguláris hadseregbe jussanak, vagy önálló osztagot alakítsanak. Franciaországban kevés emberünk élt, kezdetben

számuk nem sokat nyomott a latban. Csak később, mikor Amerikából és Oroszországból érkeztek önkénteseink, tudtunk Franciaországban hadsereget alakítani. Franciaország értette meg mégis legelsők légióink fontosságát és azok alakítását nemcsak saját országában, de Oroszországban is támogatta; sok elzászi és lotharingiai önkéntese volt a franciáknak s azért tettek a mi ügyünkben is nagyobb kezdeményezési kedvről tanúságot.

Oroszországban más volt a helyzet. Kolóniáink nagyobbak voltak s itt inkább gondolhattunk önálló csapatok alakítására. Így alakult meg a Druzina, de csak mint az orosz hadsereg alkatrésze; akkor keletkezett csak az önálló cseh csapatrész eszméje, amikor önkénteseink már nagyobb számmal jelentkeztek. Orosz hadseregünk történetét elmondtam már.

Olaszországban nem voltak kolóniáink; az olasz városokban honfitársaink magánosan, vagy kisebb csoportban éltek. Amint azonban hadifoglyaink száma növekedni kezdett, olaszországi csapatrészünk megalakításán is dolgozni kezdtünk. S ha később is, de mint másutt, itt is eredményt értünk el.

Angliában, csak Londonban volt egy kicsiny kolóniánk, amely azonban az angol hadseregbe való belépés érdekében igen korán és igen eredményesen kezdett agitálni. Mr. Steed segítségével Kopecky honfitársunk kivitte, hogy az angol hadseregbe csehek is beléphetnek.

Amerikában, ahol legtöbb honfitársunk élt, Amerika semlegessége miatt sokáig lehetetlen volt katonai osztágot alakítanunk. Amerika csak 1917-ben határozta el hadüzenetét. Több Egyesült-Államok-beli honfitársunk már korábban jelentkezett a kanadai hadseregbe, ahol az Egyesült Államok-beli önkéntesek cseh századokba szervezkedtek. Nagy nehézségek támadtak ebből, mert

az amerikai kormány polgáraitól szigorú semlegességet követelt. 1917-ben Amerika hadüzenete után szervezte meg Stefánik a kormány beleegyezésével franciaországi légiónkba küldendő fiaink sorozását; sok eredményt nem vártam az akciótól, hisz Amerika hadüzenete után 1917 tavaszáig sok ezer hívünk állt be azonnal közvetlenül az amerikai hadseregbe.

Kezdetből s már Prágából is hadseregünk felállítására törekedtem. Voska úr útján Anglia közvetítésével felkértem a szövetségeseket, fogadják be foglyainkat és szökevényeinket. Oroszország felé tekintettem leginkább, hisz legtöbb hadifoglyunk ott volt s ott sikerült végre hosszas fáradozás után tényleges hadsereget alakítanunk. Franciaországnak is küldtünk kisebb csapatrészeket Oroszországból. Légiónk megalakulásával felmerült a probléma, milyen legyen a csehszlovák hadsereg viszonya annak az országnak hadseregével szemben, amelyben megalakult s egyben felvetődött a másik kérdés is, milyen legyen a mi hadseregünk s az idegen hadsereg viszonya szabadságmozgalmunk vezető politikai orgánumával, Nemzeti Tanácsunkkal szemben.

Oroszországban, Franciaországban, Olaszországban, sőt Amerikában és Angliában is felvetődött e kérdés, mivel angol és amerikai csapatok osztagainkkal a francia harctéren könnyen találkozhattak és találkoztak is. Ám Amerika is gondolkodhatott a kérdésen, hisz csapatainkban amerikai állampolgárok és amerikai csehek is voltak. Ezért 1917 telén a cseh katonai problémát minden szövetséges országban – Japánban és Kínában is – egész természetesen nemzetközi formában kellett megoldani. Ügyünk csak Sovjetoroszországban volt bizonytalan, mert Oroszország sem leges lett és mert Oroszországban minden nemzetközi egyezmény bizonytalanra vált.

Egyforma megoldást találtunk mindenütt: a szövetséges kormányok megengedték, hogy területükön légiót alakítsunk s megindítsuk a hadifoglyok és nemhadifoglyok sorozását; egyidejűleg Nemzeti Tanácsunkat küzdelmünk politikai orgánumának s ennek következtében csapataink legfőbb parancsnokságának ismerték el. Mászóval: csapatunk, habár a szövetséges hadsereg része, mégis a Nemzeti Tanácsnak alárendelt autonóm alakulat volt. Én főparancsnok voltam, fiaink adott esetben diktátorrá kiáltottak ki, de hadvezér természetesen nem voltam; pozícióm megfelelt annak a viszonyoknak, amely uralkodókat köt hadvezéreik és hatáságaik vezette hadseregükhöz. E vezetők jelen esetben francia, olasz és orosz generálisok voltak.

A Nemzeti Tanácsnak, mint legfőbb katonai hatóságnak elismerése az egész hadsereg egységének, azaz az összes szövetséges államokban lévő különböző csapatrészeknek elismerését is jelentette. Oroszországi hadseregünk főparancsnoka a francia generalisszimusz volt, mivel hadseregünket a francia hadsereg alkatrészének tekintettük; a generalisszimusz nevezte ki Janin tábornokot összes légióink főparancsnokává. Janin tábornok, mint már említettem, a katonai misszióval volt Oroszországban; Oroszországot, az orosz katonai viszonyokat s hadseregünket is már Oroszországban ismerte meg. 1918 elején Nemzeti Tanácsunk nevében ő vezette a sorozást a francia foglyotáborokban, ahová szerbiai hadifoglyainkat Olaszországon át szállították. Szibiriába utaztában meglátogatott Washingtonban s kimerítően tanácskozhattunk itt szibiriai hadseregünk esetleges feladatairól. Janin tábornok nehéz megbízatását hűségesen és meggondoltan teljesítette.

Janin a valóságban nem fejthetett ki gyakorlati munkát; hadseregünk egyes részei még nem kapcsolódtak

egységes egésszé és oroszországi légióink még Szibiriában volt; a franciaországi töredéket eredetileg francia és amerikai önkéntesek csapatával egyesítettük. Olaszországi légióink nagyobb volt, mint a franciaországi, de avval nem egyesülhetett. Úgy tudom, jelentéktelen része, egy ezrede, került csak Franciaországba, hogy hadseregünk egységességét ezzel is dokumentáljuk.

Mivel hadseregünket aránylag későn szerveztük meg, külföldi akciónk kezdetén Nemzeti Tanácsunk által képviselt nemzeti és politikai programmunk elismertetése volt legnagyobb feladatunk. Külföldi akciónk forradalmi jellegű volt, ám az Egyesült Államokban a legitimizmus elve uralkodott; programmunkat ép ezért csak lassan s nem minden nehézség nélkül sikerült elismertetnünk. Kezdetben nem volt formális ez az elismerés, mivel engem, Stefánikot és dr Benest ismertek el csak személyünkben és csak velünk tárgyaltak; ilyen részleges elismerés volt pld. az is, hogy Asquith elnökölt londoni előadásomon.

Katonai téren hasonló módon alakultak a dolgok. Kezdetben sok nehézségeket okoztak az érvénybenlévő nemzetközi szerződések és szokások; foglyaink az entente szemében, nemzetközi értelemben, osztrákok voltak. Soká tartott, míg a szövetséges államok az osztrákok s a csehek és szlovákok közti különbséget megértették és elismerték. S ezt az államjogi és nemzetközi tény nemcsak Nyugaton, de Oroszországban is – s itt legkivált – tekintetbe vették. Híveink nehezen értették ezt meg és e tény sok kellemetlenséget okozott mindenütt. Nagy eredmény volt ezért már az is, hogy eleinte a különböző országokban hadifoglyainknak époly előnyöket sikerült biztosítanunk, mint a többi nem-német és nem-magyar hadifogolynak.

Nemzeti programmunkat hivatalosan és kifejezetten

legelőször Briand miniszter ismerte el 1916 február 5.-án s elismeréséről hivatalos kommunikét adtak ki. Ezt vette alapul az entente, mikor – újra Briand útján – Wilson békefeltételeire válaszolva 1917 jan. 12.-én a csehek és szlovákok idegen uralom alól való felszabadítását követelte.

Veszélyes év volt az 1917-es, amelyben Károly császár birodalmának megmentéséért titokban a mielőbbi különbéke megkötésére törekedett. Említettem már, mily nagy osztrákbarátságot keltett a Habsburgok sakkhuzása mindenfelé s említettem azt is, hogy Károly Franciaországot igyekezett legfőképpen megnyerni. Károly kísérlete meghiúsult s azt francia, orosz- és olaszországi légiók megalakítása és a Franciaországgal 1917 decemberében kötött katonai szerződés teljes mértékben ellensúlyozta. A Nemzeti Tanácsot, politikai programunkat s hadseregünket lassankint mindenütt elismerték. Az 1918-as nyár ügyünknek a szövetséges országok részéről egész sor döntő elismerést hozott.

Hogy légióink felállítását s a közös harcban való részvételét politikailag mennyire elismerték és értékelték, igazolja Balfour miniszter (1918 augusztus 9.-1) deklarációja is, amely itt következik:

Deklaráció.

„A csehszlovák nemzet a háború kezdete óta minden rendelkezésére álló eszközzel felvette a harcot közös ellenségeinkkel szemben. A csehszlovákok jelentős hadsereget teremtettek, amely három harctéren harcol s amely Oroszországban és Szibiriában azon fáradozik, hogy a németek betörését feltartóztassa.

Nagybritánia a csehszlovákokat – függetlenségük elnyerésére irányuló törekvéseiket látva – szövetséges nemzetnek tekinti és a három csehszlovák hadsereg

egységét szövetséges és hadviselő hadseregnek tekinti, amely rendszeres háborút folytat Ausztria-Magyarország és Németország ellen.

Nagybritánia elismeri a csehszlovák Nemzeti Tanácsnak, mint a csehszlovák nemzeti érdek legfőbb szerveének és a jövődő csehszlovák kormány jelenlegi érdekképviselőjének (Trustee) jogosultságát és a tényt, hogy övé a legfőbb hatalom e hadviselő és szövetséges hadsereg felett.“

E deklaráció alapján dr. Benes szept. 5.-án megkötötte a Nemzeti Tanács nevében az első szerződést Nagybritanniával. Légióink politikai értelmét a francia elnök a párisi békekonferenciát megnyitó beszédében a következő mondatban foglalta röviden össze: „A csehszlovákok Szibiriában, Francia- és Olaszországban kiküzdötték önállóságukhoz való jogukat.“

Külföldi hadseregünk létszámáról ezt az (ideiglenes) statisztikát közlöm:

oroszsországi hadsereg	92.00e ember
franciaországi „	12.000 „
olaszsországi „	24.000 „
	128.000 „

Hozzá kell adni még harcosaink számához a fegyverszünet után szervezett olaszországi nemzetőr-csapataink 54.000 emberét. Így összesen 182.000 emberünk volt.

E száraz számok pusztá közlése-ügy hiszem-tiszta fogalmat nyújt külföldi katonai akciónkról s annak politikai jelentőségéről; légióink száma és minősége is megmagyarázza miért ismerték el a szövetséges kormányok csapatainkat és tevékenységünket s mozgalmunkat miért kísérte mindenütt tisztelet és rokonszenv? S külföldi hadseregünk fontosságát otthon is megőrizte és meg fogja őrizni: ha a légionáriusok családját, rokonait

és barátait tekintjük, legalább egy millió, a légiókkal közvetlen összeköttetésben álló embert számolhatunk össze – a légói államunk egyik legnagyobb és legjelentősebb politikai ereje.

E számokat nagyjából az 1925 februárjáig gyűjtött adatok alapján közlöm; a jelentések szerint emberéletben, elesettekben és elhaltakban való veszteségünket Oroszországban, Szibiriában, Francia- és Olaszországban 4500 emberre becsülhetem; – ennyi emberéletet áldoztunk önállóságunk elismeréséért.

77.

Fel kellene sorolnom most mind a hivatalos elismeréseket, amelyekben főleg az 1918 év folyamán részesültünk; fejtegetéseim egyszerűsítése céljából időrendi táblázatot adok arról, hogyan ismerték el a szövetségesek a háború kezdete óta külföldi Nemzeti Tanácsunkat és légióinkat. Az itt következő áttekintés egyben eddigi fejtegetéseim összefoglalása is.

**MELY SORRENDENBEN
ISMERTÉK EL A VILÁGHÁBORÚ
ALATT AZ EGYES ÁLLAMOK
A CSEHSZLOVÁK KÜLFÖLDI
SZERVEZETEKET.**

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1914 VIII.			
1914 VIII. 20.			
1914 IX. 15.			
1914 IX. 17.			
1914 X. 2.	A belügyminister elrendeli, hogy megbízható cseh alattvalók ugyanolyan elbánásban részesülnek mint a szövetséges államok polgárai.		
1915 X. 19.		Asquith minister elvállalja az elnökséget Masaryk tanár egy előadása alkalmával a londoni egyetemen és írásbelileg egy nyilatkozatot ad. A csehek úgy mint a többi szövetséges állam polgárai mentesítetnek az internálás alól és	

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
	Nikolaj Nikolajevič kiáltványa Ausztria-Magyarország népeihez.	
	A cár audiencián fogad egy csehszlovák küldöttséget; a küldöttség szláv és ruszofil programot nyújt át. Engedélyezik az orosz hadseregben a csehszlovák Družina alakítását.	
	Sazonov egy csehszlovák küldöttséget fogad; a cseh királyság megújítása az orosz kormány programjában is foglaltatik.	
	A cár audiencián fogad egy csehszlovák küldöttséget; reméli, hogy a csehszlovákok óhajai (a cseh királyságnak a Romanov dynastia uralma alatt való megújítását illetőleg) teljesülni fognak.	

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1915 X. 19.		vagyonukat nem veszik zár alá (Már háboru kezdete óta sikerült egyes esetekben intervenciók segítségével az internálást elkerülni).	
1915 és 1916.	Nyugaton a Nemzeti Tanács a külföldi forradalom veszervvé, amelyet azután lassanként az összes külföldön Tanács		
1916 I. 15.			
1916 II. 3.	Briand fogadja Masaryk tanárt és elfogadja Ausztria felosztására vonatkozó programját.		
1916 IV. 17.			
1916 VI. 27.			
1916 X. 20.			
1916 XII. 22.			

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia

zető szerve lesz. Különféle kísérletek után fejlődött ezen vezető működő harcos szervek elismernek. Oroszországban egy Fiók keletkezik.

	A Družina nevét csehszlovák lövész ezred megjelölésre változtatják meg.	
	Az orosz hadseregben engedélyezik a csehszlovák brigád megalakítását.	
	A cár beleegyezik a szláv hadifoglyok szabadon bocsájtásába, Stürmer sürgetésére, akit a cárnő is támogat az engedélyt augusztus hó elején megint visszavonják.	
	Az orosz hadseregben engedélyezik a csehszlovák hadtest megalakítását (1916 IX. 8.-án szüntették meg.)	
	A cár a moszkvai bizottság hűségnyilatkozatára válaszolva többek között ezt mondja: „Meg vagyok győződve, hogy a csehek reményeikben nem fognak csalódni“.	

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1917 I. 4.			
1917 I. 10.	Az entente államok Wilson elnöknek 1916 XII. 21.-én lentik: a cseheknek és szlovákoknak felszabadítása az		
1917 III. 24.			
1917 VI. 15.	Masaryk tanár szerződést köt Thomas miniszterrel 30.000 hadifogolynak Franciaországba való küldésére vonatkozólag (az első államszerződés amelyet a Nemzeti Tanáccsal kötöttek.)		
1917 VII. 2.			
1917 VIII. 17.	A Nemzeti Tanács a francia kormányval az első szerződést köti a csehszlovák hadseregére vonatkozólag.		
1917 VIII. 18.			
1917 X. 4.			Olaszország engedélyezi, hogy hadifoglyaink-

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
	Chodorovič tábornok sürgönye alapján a cár felhatalmazza tisztjeiket, hogy az orosz zászló alatt küzdjenek az elnyomott szláv nemzetek nacionalista óhajainak megvalósítása érdekében.	
kelt a békefeltételekre vonatkozó kérdésére válaszolva kijelentve uralom alól egy főfeltétel.		
	A provizorikus kormány jóváhagyja a cseh-szlovák hadsereg számára kidolgozott szabályzatot (Miljukov).	
	A zborovi győzelem	
	A Nemzeti Tanács fiókja 20 millió frankos forradalmi kölcsön jegyzését írja ki. A kölcsönt a hadsereg és forradalom céljaira veszik fel.	

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1917 X. 4.			ből munkásosztagokat alakítsunk.
1917 X. 9.			
1917 XII. 16.	A kormány jelentést tesz Poincaré elnöknek egy a Nemzeti Tanács vezetése alatt létesítendő csehszlovák hadseregről.		
1917 XII. 19.	Dekrétum a Franciaországban felállítandó csehszlovák hadseregről.		
1918 I. 7.	Parancs a Franciaországban felállítandó csehszlovák hadseregről (Clémenteau — Beneš). A kormány és a Nemzeti Tanács aláírják a csehszlov. hadsereg szervezésére vonatkozó szabályzatot.		
1918 I. 15.			
1918 II. 7.			
1918 II. 10.			

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
	Jóváhagyják az első önálló csehszlovák korpus felállítását Oroszországban (Duchonin tábornok).	
	Az ukrán kormánnyal hadseregükre vonatkozó szerződést irunk alá.	
	Az Oroszországban lévő csehszlovák korpuszt a francia hadsereg alkotórészeként nyilvánítják.	
	Muravjev bolsevik parancsnokkal szerződést irunk alá, amely a fegyveres semlegességet biztosítja.	

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 II. 15.	A Nemzeti Tanács elrendeli Franciaországban a legiókba való sorozásokat.		
1918 II. 16.			
1918 III. 11.-14.			
1918 IV. 21.			Első szerződés a kormány és Nemzeti Tanács között Olaszországban felállítandó csehszlovák hadsereget illetőleg (Orlando-Štefánik).
1918 V. 14.			
1918 V. 22.		Cecil Rob. lord a külügyminiszterium nevében elismeri a csehszlovák nemzet jogát az önállóságra.	
1918 V. 24.			Rómában ünnepély keretében zászlót nyujtanak át a legióknak: Orlando, Colonna polgármester, Page amerikai nagykövet és Štefánik nyilatkozatai.

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
	Muravjev sovjet főpar. biztosítjacsapatainknak a Franciaországba való szabad átvonulást.	
	A bachmaói harcok után fegyverszünet a németekkel.	
	A tscheljabinski incidens, amely május 25.-én a bolsevikiekkel való harcokhoz vezet.	

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 V. 29.			
1918 VI. 5.	A versaillesi haditanács, Franciaország, Anglia és kozathoz, őszinte sympáthiájukat fejezik ki a csehszlovák megigérik önálló		
1918 VI. 5.		A kormány hajlandó a Nemzeti Tanácsot a csehszlovák harcok vezetőjének és a hadsereget az entente oldalán küzdő organizációnak elismerni (Balfour — Beneš.)	
1918 VI. 14.			A király Orgianoban inspiciálja a légiókat
1918 VI. 28.			
1918 VI. 29.	A kormány elismeri a csehszlovák nemzet jogát az önállóságra, elismeri a Nemzeti Tanácsot a nemzeti érdekek legfőbb orgánumának és a jövő kormány első alapjának (assise) (Pichon).		

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
A kormány helyesli az elnyomott nemzetek római kongresszusának elhatározásait.		
Olaszország miniszterelnökei csatlakoznak az amerikai nyilatvákok és délszlávok szabadságmozgalma iránt; a lengyeleknek államukat.		
A kormány V. 29.-én tett kijelentéseit oly értelemben egészíti ki, hogy a szláv törzs valamennyi ágának a német és osztrák uralom alól való teljes felszabadítása mellett foglal állást.		
A kongresszus elfogadja a bevándorlási törvény novelláját, amelynek értelmében amerikai legionáriusainknak lehetővé válik az Egyesült államokba való akadálytalan visszatérés épügy mint a szövetséges hadseregekben szolgáló amerikai önkénteseknek.		

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 VI. 30.	Poincaré, Pichon, Leygues, Lebrun ministerekkel együtt Darneynál átadja a 21. ezrednek a zászlót.		Második kiegészítő szerződés a cseh szlov. hadsereget illetőleg Orlando - Štefánik).
1918 VII. 1.		A kormány egyetért Poincarének Darneynben mondott beszédével.	
1918 VII. 4.			
1918 VII. 7.			
1918 VII. 12.			
1918 VII. 13.			
1918 VIII. 2.			
1918 VIII. 3.	A szövetséges kormányok Washingtonban elhatározzák seregünknek Szibiriában katonai		

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
	Maklakov mint párisi nagykövet szerencsekívánatait fejezi ki a Nemzeti Tanácsnak abból az alkalomból, hogy a francia kormány elismerte.	
	A szerb követ ugyan ezen alkalomból szerencsekívánatait fejezi ki.	
	A szovjetkormány felosztatja Oroszországban a csehszlovák Nemzeti Tanács fiókját.	
	Dmowski a lengyel nemzeti bizottság nevében szerencsekívánatait fejezi ki a Nemzeti Tanácsnak a francia kormány részéről való elismertetés alkalmából.	
		A japán kormány deklarációt bocsájt ki a csehszlovákok érdekében eszközendő katonai intervenció ügyében (Amerika javaslatára).

zák (főképen amerikai - japán megegyezés alapján), hogy had- és anyagi segítséget nyújtanak.

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 VIII. 9.		Balfour deklarációja: a csehszlovákok szövetséges nemzetnek tekintettnek, a három csehszlovák-hadtest egységes szövetségi hadsereg számba vétetik, amely hadsereg Ausztria-Magyarországgal és Németországgal hadiállapotban van. Nagybritánia a Nemzeti Tanácsot a nemzeti érdekek legfőbb védőjeként ismeri el, a Nemzeti Tanácsot a jövő kormány intézőjének (trustee) legfőbb katonai hatóságnak tekinti.	
1918 VIII. 23.			
1918 IX. 3.		A kormány a Nemzeti Tanács alapján elismeri a jövő csehszlovák kormányt (R. Cecil Lord és Beneš). – A kormány a Nemzeti Tanáccsal a csehszlovák hadsereget és a diplomáciai kapcsolatot illetőleg konvenciót köt: a Nemzeti Tanácsnak és hadseregnek nemzetközi helyzete azonos Szerbia és Belgium nemzetközi helyzetével.	

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
<p>A külügyi bizottságban kijelentik, hogy a csehszlovák nemzet önállósága a legfontosabb békefeltételek egyike (Lodge szenátor.)</p>		
<p>Az amerikai kormány elismeri, hogy a csehszlovákok a császári államokkal hadiállapotban vannak, a Nemzeti Tanácsot de facto kormánynak ismeri el, amelynek jogában áll a csehszlovák nemzet politikai és katonai ügyeit vezetni; a kormány felveszi a de facto kormánnyal a kapcsolatot a közös ellenség ellen való hadviselés érdekében.</p>		

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 IX. 9.			
1918 IX. 11.		Lloyd George az angol kormány és a szövetségesek nevében köszönetét fejezi ki a Nemzeti Tanácsnak a szibíriai anabázisért; sohasem fogja az Oroszországnak és a szövetségeseknek tett szolgálásokat elfelejteni.	
1918 IX. 27.			
1918 IX. 28.	A kormány szerződést köt a Nemzeti Tanáccsal a csehszlovák nemzetnek helyzetét illetőleg Franciaországban; a kormány kötelezi magát arra, hogy a csehszlovák államot a történelmi határok keretein belül megalkotja.		

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
		A japán kormány a csehszlovák hadsereget reguláris hadseregnek tekinti, amely Ausztriával hadat visel, a Nemzeti Tanácsot vezető <i>organum</i> -nak ismeri el, amellyel rendszeres tárgyalásokat hajlandó folytatni.
Az Egyesült Államok új elhatározása: az amerikai hadsereg Szibiriában nem használható fel.		

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 X. 1.		Az angol kormány a Nemzeti Tanácsal mint csehszlovák kormányhatósággal közvetlen diplomáciai kapcsolatba lép.	
1918 X. 5.			Orlando a kamarában érdeklünkben beszédet mond.
1918 X. 7.			
1918 X. 14.	Dr. Beneš bejelenti az entente kormányoknak, hogy az ideiglenes kormány Párisban megalakult és mint		
1918 X. 15.	A kormány elismeri az ideiglenes csehszlovák kormányt (Pichon).		
1918 X. 18.	Az ideiglenes kormány proklamálja a csehszlovák		
1918 X. 18.			

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
		A kínai kormány hadseregünket reguláris, hadat viselő seregnek, a Nemzeti Tanácsot vezető szervnek ismeri el.
	Az orosz kormány direktóriuma a Nemzeti Tanácsot a csehszlovák állam de jure kormányának ismeri.	

a Nemzeti Tanács elnökének IX. 26.-i határozata alapján külügyminiszter kinevezi az első követeket.

--	--	--

nemzet önállóságát. (Masaryk washingtoni deklarációja).

<p>Wilson Ausztriának 7.-én kelt ajánlatára felelve kijelenti, hogy amióta január 8.-án 14 pontját ismertette nagy fontosságú politikai események történtek és ezért az ajánlatot nem fogadhatja el. Azon nap óta t. i. az Egyesült Államok kormánya elismerte, hogy a csehszlovákok hadiállapotban vannak a német és osztrák-magyar csá-</p>		
---	--	--

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 X. 18.			
1918 X. 24.			Sonnino elismeri az ideiglenes kormányt.
1918 X. 28.			Borský lesz az ideiglenes kormány provizorikus követe
1918 XI. 4.	Dr. Beneš-t meghívják a szövetség-		
1918 XI. 15.	Az első francia és an-		
1918 XI. 22.			
1918 XI. 28.			

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
<p>szárságokkal, épen így elismerte, hogy a csehszlovák Nemzeti Tanács de facto hadviselő kormány, amely fel van jogositva a csehszlovák nemzet politikai és katonai ügyeinek vezetésére. Az Egyesült Államok kormánya továbbá a legteljesebb mértékben elismerte a délszlávok aspirációit. Az elnök ezért az ezen nemzeteknek adandó „autonomiát” nem fogadhatja el a béke alapjául; nem az elnöknek, hanem ezen nemzeteknek kell meghatározniok. Ausztriának mely javaslata felel meg a nemzetek jogáról és sorsáról alkotott véleményüknek.</p>		

gések párisi fegyverszüneti tárgyalásaihoz.

gol katonai misszió Prágában.

	<p>Görögország elismeri kormányunkat és hivatalos kapcsolatot létesít.</p>	
	<p>Belgium elismeri ideiglenes kormányunkat.</p>	

Dátum	Franciaország	Anglia	Olaszország
1918 XII. 4.	A szövetséges hatalmak Párisból tiltakoznak a má- ténő további megszállása ellen. A szövetséges hatal- sereget mint szövetséges hadsereget; a csehszlovák megszállására, mert a szerződés értelmében a sző- mazva a volt osztrák-magyar monarchia területének való felügye-		
1918 XII. 8.			Hadseregünk Páduában a ki- rály jelenléte- ben leteszi a hűségesküt a köztársaságra.
1918 XII. 14.			Az első katonai transport olasz- országból a ha- zába.
1918 XII. 16.			Masaryk elnök inspiciálja csa- patainkat Pá- duában.

Amerika	Oroszország és a többi állam	Ázsia
<p>gyar kormányznál Szlovákiának a magyarok részéről tör- mak elismerik a csehszlovák államot és a csehszlovák had- állam a fegyverszüneti szerződés alapján is jogosult Szlovákia vetséges hatalmak, tehát Csehszlovákia is fel vannak hatal- megszállására és a közigazgatásnak hadsereg segítségével letére.</p>		

E száraz táblázat semmit sem mond mindannyiunk külföldi munkájáról és fáradozásáról s az állandó töprengésről, idegmegfeszítésről, érzelmi izgalomról, amellyel politikai sikereinket elértük. Mily hosszú zarándoklás volt ez a nagyvilágon át, mennyi intervenció Páris, London, Róma, Pétervár, Washington, Tokió különféle minisztériumaiban, mennyi látogatás a legkülönbözőbb befolyásos személyiségeknél, mennyi emlékirat, mennyi sürgöny, mennyi levél, a szövetséges nagykövetek és politikai barátaink mennyi intervenciója, mennyi intervjú, mennyi cikk és mennyi előadás! – ám külföldi propagandánk, diplomáciai munkánk és légiónk véráldozata nélkül önállóságunkat sohasem küzdhattük volna ki.

78.

Az 1917 év végén és az egész 1918-as évnek politikai törekvéseinkre és a háborúban való részvételünkre gyakorolt fontossága és döntő jelentősége is kitűnik ebből az áttekintésből; az 1918-as évnek minden hadviselő nemzetre s a háború egész kialakulására döntő jelentősége volt. Nem teljesült egyesek jóslata, hogy a háború még az 1919-es évbe is bele fog nyúlni. Az 1918-as nyár eldöntötte a háborút; eldöntötte gazdaságilag és sztratégiailag.

Az 1918-as év meghozta a németeknek a Brest-litovskai és a román békét s ezzel egyidejűleg Franciaország elleni hadseregük megerősítését; világos volt, hogy e megerősített hadsereggel a németek majd addig akarják kivívni a döntést, amíg nagyobb amerikai csapatok érkezhetnek a francia hadszíntérre. Beszéltek, hogy a németek kezdetben arra is számítottak: az amerikaiak egyáltalán nem fognak csapatokat küldetni; e tételt tengereken végzett hajókísérleteikkel „bizonyították“;

csalódtak azonban s csak annál energikusabb igyekezettel láttak 1918 tavaszán a döntés kierőszakolásához. Kétségkívül észrevették, mily vágyva várják Franciaország kiváló tábornokai az amerikai megerősítéseket s Angliában is hogy növekszik a pacifizmus és vezető emberei mily készek a háborút befejezni. (Utaltam már Lloyd Georgera) A német csapatok száma tökéletesen megegyezett a szövetséges csapatok számával. Megindult hát az offenzíva; a hatás növelése céljából a németek messzehordó ágyúikkal lötték Párist (1918 március 23.-ától). Tagadhatatlan területhódításuk és foglyaik nagy száma ellenére – Páristól a németek már csak 85 km.-nyire voltak és sokan (Poincaré kivételével!) már a kormány átköltöztetésére gondoltak – a német hadsereg mégsem tudta kivívni a döntést.

A szövetségesek megtalálták végre a módját, hogyan egyesítsék Foch parancsnoksága alatt erőiket; nem ment ez könnyen, mivel nemcsak az angolodé a francia parancsnokok is féltékenyen őrizték elsőbbségüket. A szövetséges haderő mégis egyesült s júniusban Foch ellenoffenzívába kezdett; a németek Amiens melletti (aug. 8.-i) érzékeny veresége megpecsételte végleges vereségüket; bár rendben, de lépésről-lépésre hátráltak a a győztes szövetségesek elől. Négy évvel ezelőtt, aug. 4.-én kezdték a németek a Belgium és Franciaország elleni harcot, – s négy évvel később, aug. 8. án vereséggel visszavonultak. A németek azt mondják: nekik is volt ekkor Masojedovuk, – ám a kritikussabbjaik kezdenek már Ludendorff képességeiben kételkedni s elismerik, hogy a német offenzíva eleve elveszett. A németek számbeli túlsúllyal láttak a támadáshoz s vereségük ezért annál érzékenyebb volt; a nyugati fronton idáig a szövetségesek voltak túlsúlyban.

Az olaszok júniusi győzelme és a bolgárok veresége

is nagyban meggyöngítette a németek támadó-szellemét. Ausztriát végül tökéletesen megverték s hadserege demoralizálódott (okt. 24-november 5.). Ausztria haderejét főleg a bolgár vereség bomlasztotta szét; a háború a Balkánon a Balkánért indult meg s a balkáni vereség sietette a szövetségesek végérvényes győzelmét. Megindult a bomlás Ausztria és Németország hadseregében és belső életében. A Központi Hatalmak kénytelenek voltak a háborút liquidálni, fegyverszünetet és békét kérni.

Ausztria-Magyarország szokott illoyalításával Németország beleegyezése nélkül küldte szept. 14.-én a hadviselő hatalmakhoz békeajánlatát azzal a kéréssel, küldjék el delegáltjaikat egy semleges államba, hogy velük ott minden kérdéstről tárgyalhassanak. Erre a jegyzékre válaszolta Clémenceau szeptemberi 7.-én a Szenátusban: „az igazság és a bűn nem tárgyalhat egymással,“ Clémenceau beszédjét Pichon miniszter eljuttatta Ausztria-Magyarország svájci követéhez. Wilson elnök is elutasította az ajánlatot: elég világosan és elég gyakran kifejtették már békéről szóló nézeteiket az Egyesült Államok s ezért nem fogadhatnak el semmiféle tanácskozási javaslatot. Az elutasítás tartalmánál még visszautasítóbb volt külső formája – 66 szó mindössze; beszéltek, hogy ez az éles rövidség nem volt szándéktalan. A lapok élénken kommentálták a tényt a német és osztrák publikációk gúnynak tekintették az amerikai választ.

Szeptember 21.-én Bulgária kapitulált és 29.-én fegyverszünetet kötött az ententével; említettem már, milyen hatással volt a bolgár vereség Bécsre és Berlinre. Azon a napon, melyen a bolgár fegyverszünetet megkötték, felszólította a nemét hadvezetőség a kormányt, hogy kérjen fegyverszünetet és békét.

Am a fáradtság a szövetséges, de különösen persze a

francia hadseregben is megnyilvánult. Említettem már Clémenceau szigorú uralmát. Angliában és Amerikában erősödik a pacifista mozgalom s békekészség híre jött mindenfelől.

El voltunk készülve a háború liquidálására és a béketárgyalások megkezdésére. Táblázatunk világosan mutatja eljárásunkat: elismerésünkért rendszeres munkát folytattunk s azt a szövetséges államoknál, s a döntő tényezőknél idejekorán el is értük. Amerikában, Európában, Ázsiában elismertek minket. S otthoni híveink is megértették a helyzetet; Prágában 1918 május közepén a nemzeti színház jubileumi ünnepe alkalmából Ausztria elnyomott népei hatásos gyűlést tartottak; ezen olaszok is résztvettek. Magától adódott a római kongresszussal és a középeurópai Unióval való analógia. S csak Bécs gyöngeségét bizonyítja, hogy e kongresszusért újabb megtorlással állt bosszút.

Említettem már a szlovákok lpt.-sv.-mikulási sokatjelentő gyűlését (május 1). A július 15.-án megalakult Csehszlovák Nemzeti Bizottság megértette az idők jelét és következetesen nemzeti önállóságunk programjának álláspontjára helyezkedett. Figyelemmel kísértük az augusztusi laibachi gyűlést is, amelyen elhatározták, hogy Ausztria összes szlávjai önállóságukért folytatott munkájukban egyesülni fognak.

A Nemzeti Bizottság július 15.-i megalakulása azáltal jelentett már magában véve is programot, mivel a korábbi, sok ellenszenvvel küzdő Nemzeti Bizottság helyett alakult; e programra, bár jogi szempontból határozatlan, mégis kielégítő volt.

Nem tudtam megérteni, miért alakult meg a Nemzeti Bizottság mellett szeptember elején a Szocialista Tanács? Kitűnően felhasználtuk képviselőink szeptember 29.-i tüntetését, a Cseh Szövetség elnökének okt.

2.-i parlamenti beszédét és a Nemzeti Bizottság okt. 19.-i nyilatkozatát, amellyel külföldi akciónkat először ismerték el otthon nyomatékosan és nyilvánosan.

Újból és újból meggyőződtem róla, hogy hazánkban nem fognak többé nyílt osztrákbárát politikát üzni – tökéletesen felesleges volt már ez; az általános helyzetből most már Ausztria-Magyarországnak inkább formális, mint tényleges felszámolása következett, mert nemcsak a magyarok, de maguk a németek is a dinasztia ellen fordultak. Elvárhattuk persze, hogy Bécs az utolsó pillanatban – Ígéreteket fog tenni s biztos információim szerint Bécsben folytak is tárgyalások nemzeti autonómiánk bizonyos formában való kikiáltásáról.

Bécset megelőzendő, Nemzeti Tanácsunkat ideiglenes kormányra kiáltottuk ki; régebben sokat tárgyaltunk erről dr. Benessel, hogy elkészüljünk, ha az idő meghozza e változást. S most itt volt változás; Benes szept. 15.-án hírt küldött nekem a párisi helyzetről s a Nemzeti Tanácsátalakulását indítványozta; szept. 26.-án megkapta teljes beleegyezésemet. Benes előzőleg tárgyalt a kormányokkal elismertetésünk végett és október 14.-én hivatalosan közölte velük ideiglenes kormányunk megalakulását Páris székhellyel. Én lettem az ideiglenes kormány és a minisztertanács elnöke s egyben pénzügy miniszter, dr. Benes bel- és külügyminiszter, Stefánik hadügyminiszter. Egyben kinevezték követőinket is: dr. Osuskyt Londonba, dr. Sychravát Párisba, dr. Borskyt Rómába, Perglert Washingtonba és Bohdan Pavlút Oroszországba.

Pichon külügyminiszter ideiglenes kormányunkat már október 14.-én elismerte; a francia elismerést a többi szövetséges elismerése követte. De facto és de jure függetlenek voltunk tehát, és szabadok; Károly kiáltványa post festum érkezett.

S más szempontból is későn jött. Bécs szakadatlanul a semleges államok útján a szövetséges államok, Svájc, Hollandia, Svédország ausztrofil köreire igyekezett hatást gyakorolni. Franciaországban is akadtak politikusok, akik Ausztriának Németországtól való elfordulását utolsó pillanatban is honorálták volna, de Ausztria Ígéretei dacára is félt Németországtól s a saját német lakosságától és ingadozott. Ily módon késett el Károly kiáltványa, elkésett Lammasch kormánya s elkésett Andrássy is Wilson újabb osztrák programjának elismerésével. Erről még beszélni akarok.

79.

A német és osztrák politikai és katonai írók mind megegyeznek a véleményben, hogy Wilson elnöknek Ausztria békeajánlatára október 18.-án adott válasza pecsételte meg Ausztria sorsát s szabadságunkat is első-sorban ez döntötte el. Wilson saját személyében s az Egyesült Államok képviselőjében nagy erkölcsi és politikai hatalom lett Európában; Amerikát nem vonzózták területi aspirációk a háborúba, szavának ezért igen nagy súlya volt; az amerikai hadsereg a szövetséges had-erők döntő alkatrésze lett.

Ausztria-Magyarország végét akarom részletesebben leírni.

Október 5.-én Németország fegyverszünet-ajánlattal fordult Wilsonhoz; említettem már, hogy a német hadvezetőség szept. 29.-én felszólította kormányát, tegyen a szövetségeseknek fegyverszüneti- és békeajánlatot. A német hadvezérek megértették a helyzetet s határozottan léptek fel, hogy csapataik kapitulációját és fegyverletételét megelőzzék. Ausztria és Törökország csatlakoztak a németekhez s még ugyanaznap hasonló tartalmú

kérelmet nyújtottak át. Németország okt. 8.-án kapta az első választ, amely ajánlatának tulajdonképeni szándékát tudakolja; okt. 14.-én kapta meg Wilson végleges és elutasító feleletét. Az elnök Ausztria-Magyarországnak csak okt. 18.-án válaszolt.

Ausztria ajánlatában Wilson tizennégy pontjának programját, egyéb nyilatkozatait s elsősorban 1918 február 12.-i és szeptember 27.-i beszédeit kifejezetten elfogadta.

Az első beszédben Wilson közölte a kongresszussal, Hertlingnek és Czerninnek a tizennégy pontról és Lloyd George fejtegetéseiről gyakorolt kritikáját; Wilson programját négy elvre redukálta. Szept. 27.-i beszédében öt elvet állít fel s a népszövetség megszervezéséhez ugyanannyit.

Bécsben azt hitték, alázattal megnyerhetik Wilsont, békeajánlatuknak szeptemberi visszautasítását nem értették meg.

Nagy izgalmat keltett Bécsben és osztrákbarát körökben, hogy Amerika válasza oly soká késik; Washingtonban kerülő úton igyekeztek megtudni valamit s a válasz végül is váratlanul érkezett.

Megtudtam ugyanakkor, hogy Károly császár kiáltványt készül kiadni, amelyben megígéri, hogy Ausztria – s nem Magyarország – államszövetséggé fog át alakulni. A fuldokló utolsó kísérlete volt ez; mégis veszélyt láttunk benne. Meg kellett előznünk hatását azokban a körökben, amelyek Ausztria iránti rokonszenvüket még megőrizték. Ezt a pillanatot használtam fel tehát, hogy függetlenségi nyilatkozatunkat kiadjam, rég készültem már erre. Deklarációnk ideiglenes kormányunk megalakításának, amit okt. 14.-én közöltünk a szövetségesekkel – logikus következménye volt; formailag úgy állítottuk össze, hogy az amerikaiakat saját szép dekla-

rációjukra emlékeztesse; végül taktikai értéke is volt; – mire Károly kiáltványa megjelent, a házon, amelyben mint az ideiglenes kormány elnöke laktam, a szabad csehszlovák állam zászlóit lengette a szél, azét az államét, amely önmagát kiáltotta ki az imént sorsa teljhatalmú urának...

Deklarációmban elvettem Károlynak egy osztrák álföderációra irányuló késői kísérletét s vázoltam az alapelveket, amelyekre az ideiglenes kormány államunkat felépítette. Az első tervet átolvastattam néhány barátommal (Brandeyssal és Benett szerkesztővel többek közt), tárgyi és alaki kritikájukat egy kisebb bizottság mérlegelte, a deklaráció utolsó formai és jogi revízióját is ez végezte el (Mr. Calfee, a kiváló jogász és szakember is a bizottságban volt); harmonikus közös munka szép példája volt e tanácskozás s egyben államunk első nagobbstilú aktusa, amely már az én vezetésem alatt folyt le.

A deklarációt Lansing államtitkárnak adtam át, hogy az amerikai kormány beleegyezését biztosítsam s hogy Wilsonnak Ausztria-Magyarországhoz intézendő válasza előtt az utolsó percben még egyszer emlékezetébe idézzem álláspontunkat.

Az eredmény nem is maradt el; deklarációnknak nemcsak a közvéleményben és a sajtóban volt nagy hatása, de kormánykörökben s kifejezetten a Fehér Házban is. Wilson levélben közölte velem, hogy deklarációnk mélyen meghatotta s hogy ezt az Ausztria-Magyarországnak adandó válaszból is látni fogjuk. S a válasz, amely okt. 1 9.-én került nyilvánosságra, deklarációnkkal egyezően ugyanaznapról van keltezve.

Wilson hangsúlyozza válaszában, hogy az Egyesült Államoknak Ausztria-Magyarországról való véleménye s Ausztria-Magyarországnak az Egyesült Államokhoz

való viszonya megváltozott, mint ahogyan az a csehszlovák Nemzeti Tanácsnak a csehszlovák nemzet de facto kormányává való elismeréséből is látszik. S ugyanígy elismerik az Egyesült Államok a délszlávok nemzeti törekvéseit is. Az elnök nem elégedhetik meg tehát békefeltételként e nemzeteknek autonómiájával, mint ahogy azt januári 14 pontjában kifejtette. Nem ő, az elnök, de e nemzetek maguk bírái a cselekedeteknek, amelyekkel tulajdon sorsukról és jogaikról szóló kívánásaiknak és nézeteiknek az osztrák és magyar kormányok kell, hogy eleget tegyenek.

A diplomácia irodalmában kevés példa van rá, hogy valaki ily férfiasan és tiszteletreméltóan visszavonja saját régebbi nézetét; hatását is ép ez okozta. Wilson egyáltalán nem titkolta, hogyan változtatta meg nézeteit a háború során. House ezredes 1917 januárjában közölte pld. Bernstorffal, hogy az elnök nem helyesli az entente békefeltételeit s lehetetlennek tartja azokat; de már április 6.-án elhatározta Wilson a németek elleni hadüzenetet s már ez is kény szeri tette európai programjának revíziójára.

Wilson válaszának megítélésénél sokszor hallottuk a kérdést, hogyan adhatta fel az elnök kifejezett osztrák-barátságát ily rövid idő alatt? Már Amerikában is különböző legendák keringtek az elnökhöz való kapcsolataimról; röviden el akarom ezért a lényegét mondani:

A háború elején Wilsont külföldi mozgalmunkról Voska úr által informált miniszterei tájékoztatták. Ha jól emlékszem, Voska urat be is mutatták neki. Akciónk első részletes programját Wilson az 1915-ben Grey miniszter számára írt memorandumból ismerte meg. Stefánik tábornok is informálta 1916-ban amerikai tartózkodása alkalmából a kormányt és az elnököt. További részleteket hallott Wilson törekvéseinkről, ró-

lam, munkánkról Mr. Charles Crane és mások útján. 1918 január végén magam is küldtem Kiewből az elnöknek egy 14 pontját részletesen elemző táviratot, lényegileg abban az értelemben, ahogyan azt az „Új Európában“ megbíráltam. Kapott az elnök azonkívül tőlem Tokióból is (áprilisban) egy memorandumot, amelyben Oroszországról és a bolsevistákhoz való viszonyunkról szóló nézeteimet foglaltam össze.

Washingtonba érkezve csakhamar állandó összeköttetésben álltam Wilsonnak azon minisztereivel és miniszteri titkársaival, akik a minket közvetlenül, vagy közvetve érintő kérdésekben illetékesek voltak. Mr. Lansingon kívül a már említett Baker, W. Philips, Polk, B. Long, F. K. Lane, Houston urak voltak ezek. Mr. Richard Craneval, Lansing titkárával s ennek apjával állandó összeköttetésben álltam.

Meg kell emlékezmem ezzel kapcsolatban M. Jusserand francia nagykövetnek már említett segítségéről; minden elképzelhető módon és az elnök előtt is állandóan támogatott minket. S Wilson befolyásos tanácsadóját és bizalmasát, House ezredest is meg kell említenem, akinek a háború és a bekövetkezendő béke összes kérdéseit sokszor és a legbehatóbban fejtegettem.

Állandó személyes összeköttetéseimen kívül az egyes minisztereknek, de különösen Mr. Lansingnek szükség szerint kimerítő emlékiratokat, vagy rövid jegyzékeket nyújtottam át, amelyekben a fontosabb vitás kérdéseket fejtegettem s azokat az én álláspontomból hoztam új megvilágításba. S meg kell végül azt is jegyeznem, hogy szibíriai anabázisunk megnyerte Wilson figyelmét és rokonszenvét.

Wilsonnal tisztán tárgyilagos vonatkozásban állottam; mint akciónk során mindig, most is bíztam ügyünk igazságos voltában és érveim súlyában. Akkor is hittem és

most is hiszem, hogy tisztességes, művelt emberek érvek útján megértethetik magukat és meggyőzhetik egymást. Wilson elnökkel szemben szóbeli vitáink során, emlékirataimban és jegyzékeimben egyedül érveimre és a gondosan megálapított tények erejére támaszkodtam. Igyekeztem amellettt érveimet kiáltványaihoz, és irodalmi munkáihoz fűzni. Az államról és az amerikai kongresszus fejlődéséről írott munkáit háború előtt ismertem már; beszédeit figyelemmel olvastam s részleteket idézhettem azokból érveim támogatására.

Elértem ily módon, hogy Wilson elnök és Lansing külügyminiszter programunkat fokról-fokra elismerték. Nemcsak személyes befolyásom játszott közre ebben; híveink propagandája és munkája folytán ügyünk kivívta a közvélemény rokonszenvét, míg Ausztria-Magyarország elvesztette azt. Kitűnően jellemzi a helyzet változását a tény, hogy a külügyminisztérium közlekedési osztályának vezetője Mr. Putney ismert jogi író, memorandumaiban, amelyeket már megérkezésem idején Lansing számára szerkesztett, az osztrák problémáról a mi felfogásunkat védelmezte. Mr. Putney jól ismerte osztrákellenes irodalmunkat és Pergler titkárral összeköttetésben állott.

Amerikának eltávolodását az osztrákbarátságtól bizonyította, hogy lépésről-lépesre ismerte el programunkat. Lansing első nyilatkozatában, május 29.-én, Ausztria-Magyarország elnyomott népei római kongresszusának határozatát fogadta csak el. Lansing biztosít minket és a délszlávokat az Egyesült Államok rokonszenvéről. Megelőzte e nyilatkozatot Ph. Page amerikai nagykövet, beszéde amelyet egy olaszországi légiónknak szánt zászlóátadása alkalmából Rómában intézett hozzánk. Kedvező szellemben dolgozott a nemrég elhalt Sharp párisi nagykövet is.

Tárgyaltam Lansinggal nyilatkozatáról. Kritikám és a kormány különböző tagjaival folytatott megbeszéléseim eredményeként Lansing június 28.-án magyarázatot fűzött májusi nyilatkozatához. Hangsúlyozza ebben, hogy a rólunk és a délszlávokról elhangzott kedvező nyilatkozatok egyben az Ausztria-Magyarország és Németország által elnyomott összes szlávok felszabadítását jelentik. Nagy haladás jele volt ez s ez volt tulajdonképen első nagyobb sikerünk Amerikában, amelynek hivatalos köreit minden szimpátiájuk mellett is problémánkkal meglehetősen zavarba hoztuk, mivel helyzetünkre nemzetközi szempontból idáig még nem volt precedens.

Emlékszem rá, hogy a május 29.-i nyilatkozatról a szerb követ is adott át Lansing államtitkárnak emlékiratot.

Szeptember 5.-án további, világosabb és véglegesebb elismerésben volt részünk. Ennek szövegét megbeszéltem Lansinggal: Augusztus 31.-i megállapodásunk szerint kimerítő emlékiratot adtam át neki, amelyben megokoltam a szövetségesek részéről való elismertetésünk szükségességét. Akkoriban tárgyaltam szibíriai hadseregünkről és az annak adandó segélyről és Mr. Lansing ily értelemben fogalmazta meg nyilatkozatát; Balfour elismerését vette példának. Lansing nyilatkozatában elismerte a köztünk és a német és osztrák császárság között fennálló hadiállapotot. Nemzeti Tanácsunkat de facto-kormányunkká nyilvánította, amely rendszeres háborút vezet s amely a csehszlávok nemzet politikai és katonai ügyeinek teljhatalmú vezetője. Lansing államtitkár volt olyan szives s még nyilvánosságra hozatala előtt megmutatta nekem e nyilatkozatot. Hálámat és elismerésemet fejeztem ki ezért s Wilson elnöknek is Írásban köszöntem meg politikai nemessége, igazságossága és politikai bölcsessége e megnyilvánulását. Wilson

válasza meggyőzött róla, hogy a „Fehér Háznak“ Ausztria-Magyarországról vallott nézetei erősen megváltoztak és ránk nézve kedvezőbbek lettek.

Október 1 8.-án megkaptuk a negyedik és döntő elismerést. Az ennek és függetlenségi nyilatkozatunknak nyomán Ausztria-Magyarországon támadt események meggyőzték Wilsont és az amerikai államférfiakat Ausztria állapotáról vallott nézeteim és Ausztria-Magyarországbelső összeomlásáról szóló megállapításom helyeségéről. Nagy hatást gyakorolt az elnökre és a kormányra, hogy Ausztria-Magyarországról a háborúról és annak lefolyásáról adott elemzésem helyesnek bizonyult. Hátértelen örömet okozott nekem, hogy az események ilyen módon való találkozására igazolta álláspontomat. Ezáltal megerősödött az amerikai állam férfiaknak bizalma nemcsak irántam, de ügyünk iránt is s ez a küszöbön álló béketárgyalásokhoz értékes alapot szolgáltatott nekünk.

80.

Wilson elnökkel való személyes érintkezéséről akarom még a következőket elmondani:

Elsősorban természetesen Ausztriáról és a Habsburgokról tanácskoztunk. Clémenceau leleplezése adott erre örömmel látott alkalmat. Beszéltem a császárnak szövetségesével szemben való csúnya magatartásáról. Németország a háború elején Ausztriát, egy időre legalább, megmentette az oroszoktól; Németország és a német segítség szorította később az oroszokat kelet felé s megszabadította tőlük Finnországtól Ukraináig a határállamok zónáját. Németország – bár nem szívesen – Olaszország ellen is segítette Ausztriát. S a Habsburgok mégis hátra támadták a németeket. Az elnök ellensége volt ugyan Porosz-Németország hegemoniájának s Ausztria

feletti gyámkodásának, a Habsburgok becstelenségét mégis elítélte. A porosz cárizmus (úgy neveztem) megítélésében tökéletesen egy véleményen voltunk s e véleményét Wilson elnök az október 20.-i német jegyzékre okt. 23.-án adott válaszában hatásosan hangsúlyozta is. Szóba került ez alkalommal az európai szövetségesek régebbi, Ausztriát Németországtól elválasztandó terve, de tulajdonképpen ez a terv is abból a feltevésből indult ki, hogy Ausztria nem marad hú Németországhoz. A Habsburgok ily oldalról való megvilágítása Wilsonra s az amerikai államférfiakra nagy hatást gyakorolt.

Figyelmessé tettem továbbá az elnököt Ausztriának a háború előidézésében elkövetett vétkére; elismerte, hogy nem Németország kényszerítette Ausztriát a háborúba.

Mikor a békeajánlatok elkezdődtek és a fegyverszünetről kellett volna tárgyalásba bocsájtkozni, közöltem az elnökkel abbéli meggyőződésemet, hogy a szövetségeseknek a háborút tovább kell folytatniok, a német hadsereget fegyverletételre kényszeríteniök s adott esetben bevonulniok Berlinbe s hogy így sem fog több ember elesni, mint egy bizonytalan békéből esetleg előálló újabb háborúban. Csatlakoztam Wilson véleményéhez, hogy a háborút sztratégiaileg is megnyertük, ezt a német hadvezetőség békekérelemre irányuló elhatározása is bizonyítja. Ismertem azonban a német nép legszélesebb rétegeinek a német-porosz hadsereg és vezetőinek győzhetetlenségébe vetett hitét s attól féltem, a német nép nagy tömege nem fogja Németország és Ausztria sztratégiai vereségét elhinni. Emlékeztettem az elnököt barátjának, Housenak, európai küldetésére, amikor a szövetséges hadvezérekkel kellett a kérdést megvitatnia, hogyan lehetne állandó és nemcsak pár pillanatra szóló békét elérni, amint azt az elnök egy évvel ezelőtt maga is helyesen mondta a buffalói munkásoknak. Emlékez-

tettem arra is, mivel okolta meg a kongresszus előtt Ausztria-Magyarországnak szóló hadüzenetét, noha akkoriban még alig gondolt Ausztria-Magyarország megsemmisítésére. Poroszország katonai megsemmisítését követelte akkoriban; véleményem szerint úgy érhető ez el leghatásosabban, ha Foch marsal hadseregét átvezetné a Rajnán. Lehet, hogy az elnök nagyobb pacifista volt nálam; bizonyára jól ismerte az amerikai nép hangulatát is s tekintettel kellett rá lennie. Láttam novemberben New-Yorkban a fegyverszünet egy korai hírére rendezet spontán ünnepséget s megértettem Wilson álláspontját. Az elnök nézeteit később Párisban Wilson megérkezése előtt House ezredes képviselte Foch ellenében, aki (november elején a fegyverszüneti tárgyalások alatt) a szövetséges haderőknek legalább a Rajnáig való előnyomulását sürgette. Álláspontomat még mindig – s ép a béke tapasztalatai alapján – helyesnek tartom. Megemlítem még, hogy Foch tervét nemcsak Wilson és House, de Clémenceau is ellenezte; amerikai katonai körök – ha nem csalódom – s az angolok és Lloyd George helyeselték a Rajnán való átkelést.

A részletkérdések közül megemlítem, hogy Wilson a danzigi problémát körülbelül úgy akarta megoldani, ahogyan később megoldották: nem kívánta a Lengyelországhoz való csatolást. Ellenvettem, hogy kondominium bármely formája több okot fog szolgáltatni a németek és lengyelek közötti viszálykodásra, mint a végleges odacsatolás és hogy a német terület és az enklave közötti korridor a németek elégedetlenségét állandóan ébren fogja tartani. Az elnök jóindutattal volt a lengyelek és a jugoszlávok iránt, bár több megjegyzéséből arra következtettem, hogy a londoni egyezményt nem fogadja el. Később Párisban, mikor az olasz-jugoszláv konfliktus támadt, úgy hallottam, egyáltalán nem is is-

merte akkoriban az egyezményt; amerikai részről is azt állították ezzel szemben, hogy az elnök elfelejtette a dolgot. Jól emlékszem rá, hogy Lansinggal beszélünk az egyezményről, ő tehát ismerte azt. S hogy ez a titkos egyezmény, amelyet a bolsevikiek világgá kürtöltek s amely az amerikai lapokban is nyilvánosságra került, Amerika leghivatalosabb köreiből ily kevés érdeklődést keltett, azt bizonyítja csak, mily kevésbé törődtek Amerikában Európa ügyeivel.

A Jugoszlávia és Olaszország között támadt konfliktusra még amerikai tartózkodásom idején hívták fel a jugoszlávok az elnök és a State Departement figyelmét.

Mikor kormánykörökben és a publicisztikában tárgyalni kezdtek, vájjon Wilson elnök maga is elutazzék-e a béketárgyalásokra Európába, kifejtettem abbeli nézetemet, hogy nem kellene Európába utaznia; vagy legalább is ne maradjon ott a konferencia megnyitásánál tovább. Ismertem Wilson jellemét és lelkesedését a Népszövetség, mint a békefeltételek főpontja, iránt és ismertem a többi európai békeszerző személyét, – féltem, hogy kölcsönösen csalódnak egymásban. A hosszú háború után, a békekonferencia résztvevőinek nagy szellemi- és idegmegfeszítése következtében könnyen megtörténhet, hogy e csalódás az egyes államférfiak és politikusok személyes gyengeségének megismerése következtében erősen kiélesedik. Feltételeztem, hogy Wilson elveszítheti népszerűségét, vagy legalább is sokat árthat nagy tekintélyének, amelyet Európában fokozatosan vívott ki. Az elnök azonban, aki tudatában volt a béketárgyalások fontosságának, maga akarta ott a saját és amerikai népe eszményképeit védelmezni. Meg volt győződve róla, hogy Amerika küldetése az emberiséget egységesíteni s hogy ez sikerülni is fog neki.

Sokat beszéltünk arról, miért nem alakított Wilson hadüzenete idején az európai államok mintájára koalíciós kormányt s miért elegendet meg a demokratapártból való minisztériummal? S azt a kérdést vettem fel különösen, nem volna-e célszerű a párisi konferenciára a republikánus párt néhány politikusát is elvinni? Wilson úgy vélte: Párisban egyenletlenség támadhatna az ellentétes pártok között; de beismerte előttem azt is, hogy nincs benne veleszületett hajlam koalíciós kompromisszumokra. „Őszintén beismerem“ – így mondta körülbelül – „skót presbiterektől származom s ezért kicsit makacs (stubborn) vagyok“. Nekem más véleményem volt erről: a háború, mint mindenütt, Amerikában is egy bizonyos diktatúrához, egyes államférfiak döntő hatalmához vezetett; igaz, hogy éppen Wilson alatt egyidejűleg bensőbb lett az elnök és a kongresszus közti érintkezés. E fejlődést főleg azért figyeltem nagyobb érdeklődéssel, mert ismertem Wilson nézetét a kongresszus centralizációjáról, melynek fejlődése véleményem szerint éppen az amerikai elnök alkotmányos állását támogatná erősen (az amerikai alkotmány az elnök helyzetét túlságosan az angol monarchizmus mintájára jelöli meg). Nem vettem észre, hogy Wilson a katonai és a tengerészeti parancsnokok kiválogatásában pártoskodóan járt volna el; ellenkezőleg, sok republikánust választott s ebben meglehetősen tárgyilagosságról tett tanúságot. Elismerem azonban, hogy az elnök bizonyos mértékig érzékeny volt és nem szerette a kritikát.

Viszonylag későn kezdtem személyesen tárgyalni Wilson elnökkel. Május 9.-én érkeztem Washingtonba s csak június 1 9.-én beszéltem először az elnökkel, egy Mr. Charle Crane által közvetített meghívás következtében. Egész külföldi propagandamunkám alatt követett taktikám szerint az államférfiakra mindig publicisztikai

vitákkal, cikkekkel, interjúkkal, stb.-vel igyekeztem hatni. S mielőtt az elnökkel tárgyaltam volna, azokkal a személyiségekkel beszéltem, akik vele összeköttetésben álltak s akik rá bizonyos befolyást gyakoroltak. Az ily módon tárgyilagosan előkészített emberrel való viták minden személyes és pillanatnyi propagandánál eredményesebbek és rövidebbek.

Wilson Ausztria elleni döntésének jelentőségét népünk jól és önként értékelte; hálánk szemmel látható megnyilvánulása a sok épület, utca, tér és intézmény, amelyeket hazánkban mindenütt az elnök nevére neveznek. Könnyű kísérlet lenne Wilsont, mint államférfit és mint embert karakterizálnom. A hozzá közelállók sokat beszéltek róla előttem; figyelmesen olvastam beszédeit és elmerültem gondolataiban és gondolkodásmódjában. Megfigyeltem, mily melegen fogadták a szövetségesek eleinte s hogy hidegültek el tőle később; a németek is elismerték első időben, később azonban ellene fordultak. Wilsonban Lincoln demokráciájának és főleg az amerikai kulturális és politikai eszményképnek lelkiismeretes és őszinte interpretátorát láttam kezdettől. Emelítettem már, hogyan fogta fel Amerika sorsdöntő szerepét; ha Európát és az európai nehézségeket jobban ismeri, célszerűbben fogalmazta volna meg ezt az ideálját. Állhatatosan különbséget tett a „szövetségesek“ és Amerika között, amennyiben azokat „társultaknak“ (associáltaknak) nevezte. A kontinentális jellem az európai politikában túlságos elvontságra készítette. A nemzetek önrendelkezési jogáról szóló nagy jelszót sem dolgozta ki eléggé ahoz, hogy az Európában vezető eszme lehessen. S ugyanígy nem értették meg, nem egészen Wilson hibáján kívül, a Nemzetek Ligáját sem. Főleg abban nagyszerű és helyes koncepció a Liga, hogy lényegében a békemegállapodás alkatrésze. Benyomásaim összessége

az, hogy Wilson amerikai létére inkább theoretikus, mint gyakorlati ember és inkább deduktív, mint induktív elme volt. S ezzel kapcsolatban igen érdekesnek találtam a közlést, hogy minisztereivel szívesebben levelezett (maga kopogta le nekik elhatározásait és tanácsait). Wilson nyilvánvalóan hajlott a remeteségre. Nem hibáztathatom ezt; ellenkezőleg, az ily életmód a politikai dolgok nyugodt és tárgyilagos megítélését biztosítja. Ezt, azt hiszem, Németországgal szemben vallott álláspontjával s a hadüzenet elhatározásával eléggé bebizonyította; apróságok nem tudták felingerelni, de nem is felejtette el azokat s mikor már nagyon felhalmozódtak, nagyon határozottan hadat üzent. S az amerikai nép vele tartott. A háborút ép ily határozottsággal vezette és a németek ép ezért fordultak úgy ellene. Ludendorff jól megértette a német fegyverszünet – és békeajánlatra adott Wilson-féle válasz komolyságát. Igazságtalannak tartom a szemrehányást, (amelyet Wilsonnak többek közt Rooseveltnak is tett), hogy a háborút már korábban meg kellett volna üzennie.

Wilson a modern demokrácia egyik legnagyobb előharcosa. Már első, a new-yerseyi kormányzói állás körül lefolyt politikai kampányjában a nép iránti hitetés bizalmat hirdette a monarchizmussal és arisztokráciával szemben a demokrácia alapjának; a nemzetek megújodása alulról s nem felülről jön, a monarchizmus és arisztokrácia mindig és mindenütt bomláshoz vezetnek. Ezt a megállapítást a világháború nagyszerűen igazolta; – három nagy monarchia borult fel arisztokráciájával együtt a demokrata nemzetekkel támadt összeütközésében.

Hiányos volna Wilsonnak Ausztria-Magyarország felőli vélemény változtatásáról szóló fejtegetésem, ha nem utalnék egy másik forrásra is, amelyből Wilson tapasztalatait merhette. E forrás a már említett Herron professzor volt.

Herron professzort műveiből ismerheti meg az olvasó. Azok közül az amerikai idealisták közül való, akiknek a demokrácia eleven, nem annyira politikai, mint inkább erkölcsi programja. Úgy tudom, Herron Wilsont sokáig nem ismerte személyesen (legalább is nem sokat találkoztak egymással) s csak Herron írásai hozták össze a két férfit, mivel Wilson az amerikai professzor fejtegetéseit helyeseknek és találóaknak ismerte el. Herron professzor már a háború előtt is Európában tartózkodott, a háború alatt Svájcba vonult vissza, ahol főleg 1917 ősztől és az egész 1918-as éven át, mint Wilson nem hivatalos bizalmi embere, számos osztrák és német politikussal folytatott tanácskozásokat.

Herron műveit már Svájcban ismertem meg és nagy figyelemmel kísértem további irodalmi és publicisztikai munkáját; az amerikai politikai publicisztika iránt érdeklődtem s különösen Wilson személyével foglalkoztam, nem hagyhattam tehát figyelmen kívül Herron professzort, akiről már a háború előtt is hallottam egyet-mást. S érdekes véletlen hozott Herron professzonnal Osuský útján közvetlen érintkezésbe.

Osuský a háború kitörése után kötelességének érezte, hogy valamit cselekedjék s mivel 1916 júniusában, elhatározása idején, Amerika még semleges volt, át kellett jönnie Európába. S mivel a tengeralattjáró-harc miatt rendes hajók nem közlekedtek, egy hadi-anyagokat szállító teherhajóra ült, hogy hozzám Londonba jöhes-

sen. Úgy véltem: a fiatal szlovák jó szolgálatot tehet propaganda munkájával ügyünknek s megbeszéltem vele, hogy utazzék Dr. Beneshez s a francia nyelvet tanulja meg elsősorban. Így lett Osusky munkatársunk. Az Amerikai Szlovák Liga bizonyos utasításokat adott ugyan neki, de e távolból és a tulajdonképeni viszonyok ismerete nélkül adott instrukciók nem kötelezheték Osuskýt. 19 i 7-ben egy ideig arra is gondolt, hogy belép a hadseregbe.

1917 júliusában Osusky átrándult Svájcba. Azon a véleményen volt, hogy jobban intézheti onnan Ausztria-ellenes propagandánkat, mint Párisból, mivel Svájcba gyorsabban és rendszeresebben jött Ausztria-Magyarországból posta. Mikor 1917 októberében hire jött Párisba, hogy Károlyi és Jászi eljönnek a novemberre előkészített berni békekonferenciára, Osusky végérvényesen elhatározta, hogy Svájcba utazik. Mint amerikai állampolgár érintkezésbe lépett az Egyesült Államok követségével. Meghallotta, hogy Herron professzornál számos tárgyaló fél jelentkezik naponta, bemutatkozott tehát ő is és közös érdekeik csakhamar közös munkához vezették őket. Osusky nemcsak németül, de magyarul is tudott s ezért nemcsak Heronnál, de az egész amerikai követségen nélkülözhetetlenné vált; nagy szolgálatot tett a követségnek és egyes lapoknak azzal; hogy leplezte egy magyar levelezőnek és fordítónak a Magyarországról szóló híreknél elkövetett hamisításait. Kevéssel ezelőtt Seton Watsonnak tett Osusky nagy szolgálatot a „Morning Post“ magyar levelezője hamisításainak leleplezésével. Különböző jelentésekkel szolgált csakhamar Herron professzornak és az amerikai követségnek, amelyeket a washingtoni State Departementnek, egyeseket Wilsonnak is továbbítottak. Osuskty – hála a magyar viszonyokról és magyar személyiségekről való is-

méreteinek – kitűnően értett hozzá, hogy rámutasson bizonyos helytelenségekre, amelyeket akkoriban Károlyi és Jászi is elkövettek; (a legtisztességesebb magyarok sem riadtak vissza tőle, hogy háborús izgalmukban – bízva a franciák és angolok tájékoztatlanságában – magyar ügyekben kétszínű politika, különböző pontatlanságok sőt, itt-ott hamisítások bűnébe ne essenek). Ezért még a magyarbarát lapok is, amelyek a magyarokat meg akarták nyerni az ententenak, felismerték és elítélték őszinteségük hiányát.

Remélem, hogy Osusky tevékenységéről és összeköttetéseiről maga ad majd kimerítő ismertetést; engem természetesen állandóan tájékoztatott munkájáról sigy elmondhatok egyet-mást, ami a dologhoz tartozik. Herron professzor svájci politikai összeköttetéseiről más oldalról is sok mindent meg tudtam; politikai körökben sokat beszéltek róluk s maga Herron sem csinált titkot belőle.

Engem persze Herronnak és Svájcnak osztrák-magyar és német látogatói érdekeltek elsősorban, mint Lammasch professzor, (akinek Herronnal folytatott tárgyalásairól ő maga és Herron is jelentést adtak ki), Meinel gyáros Bécsből, Singer professzor („Die Zeit“) és Dr. Hertz; Jaffe tanár és dr. De Fiori Münchenből (az állítólag a bajor udvar érdekében folytatott tárgyalásaikról nemrég a német sajtó is említést tett.) Hausmann képviselő Miksa bajor herceg kabinetirodájából, Quidde professzor, Scheidemann, Károlyi, Jászi tanár és mások. A közvetítő szerepét egyes esetekben báró de Jong van Beck en Donc, volt holland hivatalnok vállalta, akinek propaganda munkájáról és Ausztriához való viszonyáról ismételt információkat szereztem. Délszlávok (Dr. Trumbic) is felkeresték Herron professzort.

Washingtonban hallottam egyet-mást Herron pro-

fesszornak odaküldött jelentéseiről; nagyon fontos volt rámnézve, hogy e közlések egyes részeit Wilson Mr. Balfournak továbbította. Később Herron e jelentések nagyobb részét (és egyes emlékiratokat) az elnök tudtával egyenesen Balfournak küldte el, aki ezeket hivatalos személyiségek egy kisebb körének hozta tudomására.

Bernben sok alkalma nyílt Herron professzornak a baráti és ellenséges táborok különböző személyiségeit megismernie; ezek közt is főleg osztrákokat és magyarokat s programmjait; személyes benyomásait az események megfigyelésével és tanulmányozásával egészítette ki s ezáltal Wilson elnökkel nemcsak politikai látogatói kívánságait, de a saját róluk szóló véleményét is közölhette. Osusky kiváló szolgálatokat tett Herronnak magyarból s más forrásokból való fordításaival, az ezekhez fűzött kommentárjaival és a fontosabb eseményekről és személyiségekről adott önálló emlékirataival. Osusky leutazott pld. Rómába Ausztria-Magyarország elnyomott népeinek kongresszusára s jelentést küldött onnan Herron professzornak; értesítette azonkívül teljes külföldi és otthoni mozgalmunkról és a fontos politikai eseményekről.

Herron professzor megértette és nagyrabecsülte légióink jelentőségét; nem csak azt figyelhette meg, hogyan ismerik el az egyes kormányok légióink alapján Nemzeti Tanácsunkat és osztrákellenes programunkat; az amerikai szociológus arról is meggyőződhetett, hogy szabadságmovgalmunk őszinte és nemzetünknek Európa, de különösen KeletEurópa újjáépítésénél való feladatát és jelentőségét e szerint is becsülte. Herron professzor átlátta Ausztria-Magyarország egységének erőtettségét és lehetetlenségét s abban, amit Lammasch, Hertz dr. és mások Wilson számára elmondtak

neki, jogosan látta a Habsburgok különleges ravaszságát; Károly és ügynökei Wilsont s Amerikát a maguk számára akarták kihasználni.

1918 február elején előadta Lammasch, hogy Károly ellenzi a porosz és magyar hegemoniát és kéri, hogy Wilson válaszoljon Czernin január 24.-i beszédjére és fejezze ki örömét Ausztria békekészsége felett; Károly, ha ez megtörténik, egy a nyilvánosságnak szánt levelet fog a pápához intézni, amelyben nemzetiségeinek elvben autonómiát ígér. Herron professzornak nem tetszett a sok kerülgetés; lépjen maga Károly elő és határozza el magát becsületesen birodalma átalakítására; az elnök és Amerika csak ezzel a feltétellel fogja tervet elfogadni és támogatni.

Nyilvánvaló volt az akció csalfasága; az autonómiát nem a nemzeteknek, de a pápának akarta a császár-és csak elvben megígérni! Főgondja a presztízsz-kérdés volt – Wilson legyen a kezdeményező, ő induljon ki Czernin beszédjéből, amelyről – Lammasch szerint – magának Károlynak is az volt a véleménye, hogy terveit csak hiányosan szemlélteti, noha e beszédet Czernin állítólag a császár kifejezett kívánságára mondotta el. Újabb presztízsgondot árul el Károlynak az elnökhöz február 17.-én intézett írása, amelyben arra kérte Wilsont, küldjön egy külön személyi követet; e kérés Wilsonra – mint ahogy ezt márc. 5.-i nemleges válasza is bizonyítja – rossz hatást tett. S mikor Lammasch később (okt. 14.-én) Ausztria államszövetséggé való átalakulását ígérte, nem hallgattak rá többé sem Wilson, sem Herron.

Dr. Hertz szeptemberben részletes programot adott át Herronnak. Megígéri, hogy Ausztria elszakad Németországtól és demokratikus lesz; Ausztria önálló közigazgatással bíró államok konföderációjává válik. Hertz

nem jelöli meg pontosan, hogyan akarják a cseheket, lengyeleket és délszlávokat a németek és magyarok mellett államilag megszervezni; a cseheket és szlovákokat nem egyesítette, Szlovákia később „magától“ kerül majd Csehországhoz. Lengyelországot perszonálunió formájában akarta Ausztriához csatolni (azaz Orosz-Lengyelországot és a lengyel Galíciát). Posen Németországnál maradna. Erdély autonómiát kap. Itália megkapná népszavazás útján Trentinót, Trieszt szabad állam lesz, de gazdasági szövetségben áll Ausztria-Magyarországgal. Galícia kisorosz része Ukrainának jut. A szerbeknek tetszésére bízzák végül, hogy „bizonyos körülmények között“ szabad akaratukból az Osztrák-Magyar délszláv államhoz csatlakozzanak.

Bécs ily módon még szeptember végén is Ausztria megnagyobbítására gondolt és Hertz dr. naivan azt hitte, hogy e megnagyobbodott Ausztria demokratikus és németellenes lesz! Úgy hangzik, mint valami élc, mikor Hertz Szerbiának az új délszláv államokhoz való csatlakozásánál megjegyzi: „nyomást semmilyen körülmények közt sem szabad gyakorolni.“ Elismerem különben, hogy Hertz dr. Ausztria érdekében mindent felhozott, amit – jó osztrák módon – felhozhatott.

Bécs és Budapest szavakban elfogadta Wilson tételit, a valóságban azonban továbbra is uralkodni akart rajtunk és a többi nemzeteken, sőt uralmát meg akarta erősíteni. Herron professzor kellőképpen értékelt az autonómiát, amelyet Ausztria ígért a nemzeteknek. S tapasztalatait minden fontosabb alkalommal közölte az elnökkel, nem hallgatta el abbéli meggyőződését sem, hogy Amerika Ausztriával nem egyezhet meg. Akkor is hangsúlyozta ezt, mikor Mr. Lansing az elnök és a kormány nevében hivatalosan közölte velünk, hogy Nemzeti Tanácsunkat és programunkat elismerték.

Ausztria szeptember 14.-i békekísérlete után, amelyre Clémenceau oly drasztikusan válaszolt, küldött Herron Washingtonba egy jegyzéket, amely szigorúságban és határozottságban semmiben sem különbözött Clémenceau véleményétől s Washington még aznap megadta a már említett lakanikus választ. S ugyanily szellemben szerkesztette meg Wilson elnök Ausztria-Magyarországhoz intézett utolsó válaszát is.

Wilson elnököt nem én, vagy Herron tettük elfogulttá Ausztriával szemben; Amerika demokratikus programja az elnök gondolkodását nemcsak a porosz-német szellem, de a német Habsburg-szellem ellenségévé is tette. A háború nemcsak a hatalom, a politika és a hadsereg kérdése volt, de erkölcsi kérdés is. Becsben persze nem értették meg az ilyen politikát és nem vettek számot vele. Az amerikai demokrácia s egyáltalán a demokrácia temette el Ausztria-Magyarországot a Habsburgokkal együtt.

82.

Nem maradt más hátra Wilson elnök Ausztria-Magyarországnak adott válasza és önállóságunk kikiáltása után, minthogy levonjuk a következtetéseket. Ép elég munkát adott ez; Ausztria, amely utolsó percéig hazug maradt, cserbenhagyta Németországot és okt. 27.-én különbékét kért Wilsontól; elfogadta a ránk vonatkozó megalázó feltételt is, amelyet azonban még mindig saját előnyére magyarázott. Lansing államtitkárnak küldtem erről egy – utolsó jegyzéket, amelyben megvilágítottam az osztrák politika kétszínűségét; maga Herron professzor közvetlenül is figyelmeztette az elnököt, hogy Ausztriával a politikai hullával nincs mit kezdenie többé.

Minden eshetőségre készen Belgium és Görögország

elismerését szerettem volna elérni még. Washingtoni követekkel november 15.-án bocsátkoztam tárgyalásba; Athén hivatalos elismerése nov. 22.-én, Brüsszelé nov. 28.-án érkezett Párisba.

Október végén és november első felében az általános érdeklődés Európában és Amerikában a világtörténelemnek az orosz forradalommal elkezdődött nagy drámája utolsó felvonásának gyorsan pergő jelenetei felé terelődött: Ausztria-Magyarország szétesett és Porosz-Németország elbukott. Bécsben (okt. 21.-én) kitört a forradalom, Magyarországon szintén (Tiszát okt. 31.-én meggyilkolták). Ausztria-Magyarországból kialakult az önálló osztrák, csehszlovák, délszláv és magyar állam. A német forradalom a tengerészeti engedetlenségével kezdődött (okt. 28.); november elején Hamburgban, Lübeckben, Brémában, Münchenben, Berlinben forradalom tört ki. A Reichstag megváltoztatta az alkotmányt (a birodalom parlamentalizálása), Ludendorff lemond, Vilmos császár és a trónörökös visszalépnek, a császár másnap Hollandiába szökik, a császár után a többi német uralkodóház is eltűnik a forradalom sülyesztőjében s végül Károly császár is lemond trónjáról. Ugyanaznap (nov. 11.) írják alá Erzberger, Foch és Wemys admirális a fegyverszünetet, amely megőrzi Németországot hadserege elfogatásától és a fegyverletételtől; az osztrák hadsereg-főleg az olasz fronton – tökéletesen demoralizálódson – a német haderő meglehetősen rendben tért vissza hazájába. S a történelem, mint mindig, e nagy eseményeknél is sok tréfát és szimbólumot produkált! A berlini egyetem az új regime és majdnem a szocialisták mellett tett nyilatkozatot (okt. 20.). A császár visszalépését elsőnek a „Frankfurter Zeitung“ (okt. 24.) s utána a szociáldemokrácia (okt. 28.) követelte; Ebertet, a szociáldemokrata párt elnökét kancellárrá nevezik ki,

Scheidemann a Reichstag lépcsőiről kikiáltja a köztársaságot s a szociáldemokraták átveszik a hatalmat.

Engem a hazai események és az október 28.-i változás érdekelt legelsősorban; az első erről szóló hírek meglehetősen zavarosak voltak; a Nemzeti Bizottság delegációjának dr. Benessel Genfben való találkozásáról eleinte hiányos, sőt ki nem elégítő híreket kaptam. Az osztrákbarátok azzal vigasztalódtak, hogy a Habsburgok megmaradhatnak; Benes első (nov. 5.-1) híre némi világhírhírt derített az ügyre s Károly lemondása külföldi politikánkat végül az osztrákbarátok szemében is igazolta.

Benes híreiben azt is megüzente: jöjjenek lehetőleg mielőbb haza. Útra készültem tehát. Nagyon megörültem a szlovákok turc. sv. martini deklarációjának (okt. 30). Nagyon nyugtalanítottak ezzel szemben németjeinknek egy szeparatiztikus mozgalomról és „Deutschböhmen“ megszervezésének kísérleteiről szóló jelentések; mikor azonban később közölték velem, hogy Szudéta-vidéket, később Délnémetországot, sőt Böhmerwaldgaut is önállósítani akarják, megnyugodtam; ez a szétforgácsolódás maga is erős érv volt a szeparáció ellen. Németeink kérdése mindazonáltal továbbra is komoly maradt. Az amerikaiak és angolok ragaszkodtak az önrendelkezési jog elvont formulázásához.

Figyelemmel kísértem az ideiglenes német-osztrák parlament november 12.-1 határozatát, amely szerint „Német-Ausztria a német köztársaság alkatrésze“.

Prágai delegációinkról is különös hírek érkeztek hozzámm Svájcból; azt hallottam, hogy Bécs tárgyalt delegációkkal és hogy – velem is tárgyalni akar. Londonból külön bizalmi embert küldtem tehát Svájcba, hogy gyűjtse ott helyben össze a megbízható híreket arról, mire akar még Ausztria a genfi konferencia és a prágai fel-

fordulás után vállalkozni? Ezeket a híreket már Londonban akartam átvenni.

Azt is hallottam Washingtonban, hogy Károly Wilsonhoz intézett utolsó ajánlatát a Vatikánnal egyetértésben tette. Az általános helyzetből nem látszott valószínűnek, hogy a Vatikán Ausztriáért így expónálta volna még magát; bár Károly és környezete, minthogy azt Lammaschnak Herron professzor elé terjesztett javaslatából is láttuk, a pápával való összeköttetésükből kerestek rossz óráikban vigasztalást, ám a Vatikán politikája akkoriban már nagyon óvatos volt. Későbbi hírek szerint a valóságban Károly Andrásynak Wilsonhoz intézett jegyzékét a pápának is megküldte abban a reményben, hogy a szentatya érdekében majd valamilyen akcióba kezd; de hogy voltak-e ilyen akcióról előzetes tárgyalások azt nem sikerült megállapítanom.

Mikor Prágában november 14.-én kikiáltották a köztársaságot és engem elnökké választottak, olaszországi, franciaországi, oroszországi és szibíriai katonáinknak parancsot küldtem, amelyben kifejtettem előttük államunk megalakulását s a hadsereg kötelességeit; francia és olasz légióink rövidesen hazakerülhetnek, Oroszországban és Szibiriában levő kedves fiainknak ki kell még egy darabig tartamok a szövetségesek oldalán.

Miután a Nemzeti Tanács ideiglenes kormányra vált s a szövetségesek elismerték, oroszországi „fiókja“ november 14.-én feloszlott; Stefánik tábornok, mint hadügyminiszter, a szibíriai hadsereg legfőbb adminisztratív katonai hatalma lett.

November 15.-én kerestem fel utoljára Wilson elnököt, hogy szívből köszönetét mondjak neki s hogy egész nemzetem hálájáról biztosítsam. Meleg búcsút vettem politikai barátaimtól és jóakaróinktól; elbúcsúztam Lansing államtitkártól és a kormány és a hivatalok

ismerős tagjaitól. Nagyon szívélyes búcsút vettem Jusserand követtől, feleségétől és összes kollégáitól.

A béketárgyalások előkészületeit csaknem befejezték már; megtudtam Mr. Lansingtól, hogy ő saját használatára jóelőre oly programot állított össze, amely álláspontunknak nagyjából megfelelt.

Am propagandamunkám nem ért még véget: az újságírók hosszú sora kért interjút az új elnöktől.

Elnökké való megválasztásom után az amerikai kormány hitelt engedélyezett nekünk. Ideális indítóokok és szimpátiák mellett az államkölcson is hasznos módja a politikai érintkezésnek; amerikai pénzügyi körök tagjaival tárgyaltam egyesetleges államkölcson biztosítása ügyében. Elutazásom előtt írtam alá a tízmillió dollárról szóló első kölcsönt.

November 20.-án, déli 12 órakor (az új prágai republikánusok ebben az időben kelnek csak fel) indult el hajónk, a „Carmania”, a new-yorki kikötőből. Szállóból (a Vanderbilt-ből) való eltávozásomkor leptek meg az első katonai tisztelgéssel, amely már az elnököt illette (a hotel kijáratánál egy osztag tengerész várt) s a lépten-nyomon, minden látogatásomnál, mindég és mindenütt megnyilvánuló tisztelgés újból és újból figyelmeztetett rá, hogy nem vagyok magánember többé...

VIII.
A VILÁGFORRADALOM ÉS
NÉMETORSZÁG

(Washingtonból Londonon, Parison, Páduán át Prágába.
1918 nov. 20. – dec. 21.)

„Maguk a szlávok sohasem fogják provokálni a harcot. Foroghat bár egy ideig ide-oda a hadiszerecske: a németeket végül – s ebben biztos vagyok – mégis agyon fogják nyomni keleti és nyugati ellenségeik; s eljőhet még az idő, melyben az ünnevelt és zseniális „öt milliárdos-embernek” még az emlékéit is elátkozzák – amikor majd az öt milliárdot kamatostul fog kellenni visszafizetni.”

Franz Palackf: „Emléklapok“. Zárzó 1847.

85.

Ismét a tengeren végre s nem kell már félnünk a német tengeralattjáróktól sem! Utolsó alkalmam lenne ez a pihenésre s lelkiismeretem vizsgálgatására, ám az elnökség nagy akadálya ennek. Nemcsak Amerika szárazföldjén, de itt, a hajón is lépten-nyomon éreztem, hogy személyes szabadságomnak és magánéletemnek vége, – nyilvános és hivatalos személyiség voltam, mindig és mindenütt hivatalos személy. Így akarta mindenki: nemcsak állampolgáraink, de idegenek is így követelték és az újdonsült szuverént a kormányok titkos rendőrségükkel még a hajón is őriztették...

Kedves véletlen folytán feleségem születésnapja a hajón talált; Olgánkkal csöndben ünneveltünk: meg-

lelkek érzése és egymásra-gondolása több, mint emlékezés. ..

Tenger! tenger! agyunk és idegünk pihentetője! Tenger és mennybolt, tenger és mennybolt, éjjel-nappal! A gépek és csavarok zakatolása nem zavar. Külföldi tartózkodásom alatt leszoktam a rendszeres alvásról; ha jól tudom, öt éjszakát sem aludtam rendesen át az egész idő alatt: agyam, mint egy felhúzott óra, állandó munkában volt, megfontolt, összehasonlított, számolt, mérlegelte, mit hoz a következő nap a harctereken, a különböző államok minisztériumaiban, - a célunktól való eltéréseket, távolodásokat méregettem minduntalan. A tenger megnyugtatta idegeimet, a hajó megfigyelése is megnyugtatóan hat; jól megnéztem a „Carmaniát“ és a hajó tisztjeivel elmagyaráztatt a ma hajózásfejlődését. Első amerikai hajóutamra gondoltam Franciaországból Amerikába (1878-ban) és az akkori viszonylag tökéletlen gőzhajóra. Mint ismeretlen ember utaztam akkoriban Amerikába, állás nélkül, de tele reményekkel és vállalkozó-kedvvel, – ugyanabból a New-Yorkból, talán ugyanazon a tengeri útvonalon, mint elnök utaztam vissza és most is eltölt a reménység, hogy további munkánkat szerencse fogja kísélni.

Elnöknek választottak s Amerikában, később Angliában és mindenütt, otthon is számtalan ember intézte hozzám a sztereotyp kérdést: hogy érzem magamat mint elnök, függetlenségünk kivívása után? Bizonyára tökéletesen boldognak kellene lennem; Prágában egy német író-ismerősöm állítólag azért keresett fel, hogy tulajdon szemével lásson végre egy boldog embert. De boldog voltam-e csakugyan?

Mint elnök is csak munkám folytatására gondoltam minduntalan s a felelősségre, amelyet a háború után nekünk, politikailag gondolkodni és dolgozni tudóknak,

viselnünk kell. Boldog, boldogabb nem voltam ugyan, de örömmel töltött el a belső összefüggések megismerése, hosszú életmunkám logikája – ha úgy tetszik – magam életének és külföldi munkámnak átvizsgálásáról a háború, Európa 1848-tól való politikai fejlődésére, majd ismét az én koromnak átvizsgálására tértem át és a részletek tömkelegében a szabályszerű fejlődés vörös fonálát kerestem.

Szabadok vagyunk tehát, szabadok leszünk és önálló köztársaságunk van! Mese ez! – mondtam újra és újra sokszor akaratlanul is magamnak, de néha tudatosan és hangosan kiáltottam fel: szabadok vagyunk és köztársaságunk van!

Hallgatag voltam, napokon át a fedélzeten jártam fel s alá, tekintetem a tengeren révedezett, de magamban az új feladatok, a béketárgyalásokhoz s eredményeihez kötött várakozás, gond és gond zakatolt. És jövőre tervezimmel egyidejűleg a négyéves háború főbb eseményeit rendeztettem és felszabadító munkásságomat vizsgáltam át.

Gondolataim kavargásában egy dolog volt világos előttem: minden tudomány, filozófia, minden okosság és bölcsesség, minden elővigyázat és előrelátás mellett az egyén és a nemzetek élete jelentős mértékben más-kép alakul, mint ahogy azt kívánjuk, akarjuk, mint a hogyan arra törekszünk; s mindebben mégis logika van, amelyet ex post felismerünk. A legtehetségesebb, történelemalkotó politikai vezetők tervei és megerőltetései csak mint vaticinatio ex eventu nyilatkoznak meg.

A háború alatt állandóan összehasonlítottam a két harcoló pártot, terveiket és fáradozásait. Német részen tisztán látszott a felkészültség, az együttes, nagy vállalkozás átgondoltsága és a merészség, amellyel saját nemzetük, Európa és az egész világ jövőre fejlődését

meghatározták; ám a vég, az események leleplezték e tagadhatatlanul nagy nemzet, a gondolkodók és sok vonatkozásban minden nemzetek tanítónemzetének végzetes tévedéseit. A másik oldalon a szövetségesek egyenként és mint összeség nem voltak egységesek, kezdettől nem volt pozitív tervük (mindkét párt győzni akart, ezt nem nevezhetjük azonban tervnek), nagy politikai és sztratégiai hibákat követtek el s mégis ők győztek; s nemcsak saját meggondoltságuk, de az ellenfél hibái következtében. A marnei csatát az emberi elvakultság nagy példájának tartom; tegyük fel, hogy – amint azt egyes francia sztratégák is elismerik – a franciák maguk sem számítottak győzelemre s hogy a németek csak egy alantas tisztnek, a marne-irodalomból most oly hírhedt lett Hentsch ezredesnek hibájából veszítették csak el a csatát; nem vetődik-e fel mégis a kérdés s épen e hibák által annál égetőbben: miért? Vegyünk egy másik példát: 1917-ben, vagy 1918 elején az osztrákok, vagy lehet, hogy a németek is, olyan békét kérhettek volna a szövetségesektől, amelyből nekünk felszabadult nemzeteknek kevesebb hasznunk lett volna; a szövetségesek hajlottak a békére, egyesek túlságosan is; Ausztriának egyetlen tiszta, becsületes szava Belgiumról és a Németországgal való nyilvános szakítás megpuhította volna Angliát és Franciaországot. Bécs és Berlin nyilvános politikájának kétszínűsége, megfélemezhetlen hatalomvágyuk és elvakultságuk járult nagyban ahoz, hogy a szövetségesek kitartottak és győztek. Ki várhatta volna a háború elején Oroszország bukását és a kommunista köztársaságot, ki láthatta előre a forradalmat, amely a háborúból fejlődött ki mindenütt és Európa és az egész világ politikai felszínét úgy megváltoztatta? ... A bölcs Shakespeare mondta meg helyesen: Our indiscretion sometimes serves us well, when our deep plots do fail

and that should teach us, there's a divinity that shapes our ends, rough-hew them how we will.

Am abból, hogy a gondviselés törődik velünk és a világgal, nem tétlen fatalizmust kell levezetni, hanem egy optimista synergizmust, az elhatározott munka, az eszméért való munka szigorú parancsát. Így várhatjuk csak az úgynevezett szerencsés véletlent, az élet és a történelem belső logikáját s csak így bízhatjuk Isten segítségére magunkat.

Példákat keresek emlékezetemben külföldi tevékenységemből és egész életemből arra, amikor terveim balul sikerültek és fáradozásaim eredménye jobb volt mégis, mint okosságom. Mennyit türelmetlenkedtem pld., ha a szövetséges hadseregek nem győztek elég gyorsan és mégis a hosszú háborúnak köszönhetjük, hogy propagandánk útján ismertek lettünk s hogy hadseregünkkel részt vehettünk a háborúban! Ha a szövetségesek gyorsan győznek, függetlenségünket ki nem vívhattuk volna s Ausztria valamely formában megmarad. Prágába küldött üzeneteimben állandóan azt sürgettem: küldjenek ki képviselőket és újságírókat utánam; nem jött ki senki, munkánkat nélkülök végeztük el s ha jól meggondolom a dolgot, jobb volt, hogy magunk maradtunk, minden erőnket megfeszítettük és egységesebben és rendszeresebben dolgozhattunk. S ép ily váratlanul volt hasznunkra a szibíriai anabázis s még sok más. Ha régibb életemre visszatekintek, sokszor jut eszembe, milyen nem szívesen költöztem át 1882-ben Becsből Prágába, milyen világrengető terveim voltak akkoriban s ehelyett Prágában arra kényszerültem, hogy népünket tanulmányozzam s hogy politikájukból korán kivegyem részemet; – az élet értelem és ésszerűtlenségek változata. Rengeteg szerencsés véletlenben volt részem külföldön is. Szerencsés véletlen volt, hogy a há-

ború kitörése után a rendőrség előtt hollandiai utamat megindokolhattam s hogy volt egy – röviddel a háború előtt kiállított-három évre szóló útlevelém; a háborúban nem kaphattam volna útlevelet. (Most értesültem róla, hogy Krikava rendőrfőnök azért lett kegyvesztett, mert engem külföldre engedett.) Szerencsés véletlen folytán tudtam átszökni az olasz határon; a határhivatalnokot nehéz kétség gyötörte, átengedjen-e s még mielőtt sürgöny útján tett kérdésére választ kaphatott, én szépen elbogtam.

Svájcból haza akartam még egyszer utazni már vízumot is kértem, de prágai barátaim idejekorán meg tudták, hogy azonnal letartóztatnának és megbüntetnének. Szerencsés véletlen ért 1916-ban, mikor Londonból Párisba utaztam; a „Sussex“ nevű gőzösön akartam áthajózni, de Benes dr.-nak nem felelt meg utazásom időpontja, sürgönyözött, hogy maradjak s a „Sussex“-et a németek elsüllyesztették. (Ez az elsüllyesztés volt, mint már említettem, az egyik nyomatékos amerikai tiltakozás indítóoka.) Skóciából Norvégiába olyan hajón utaztam, amelyet csak a kapitány lélekjelenléte mentett meg az utolsó pillanatban egy német aknán való felrobbanástól. S hány ilyen szerencsés véletlent éltem át a forradalmi harcok alatt Pétervárott, Moskvában, Kiewben! Ha babonás lennék, Vilmos császár hibájába kellene esnem, aki magát Isten különös eszközének vallotta. A ideológiában való hit – ismétlem! – nem szabad, hogy tétlenségre, vagy gögre vigyen bennünket – sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a Gondviselésnek nemcsak ránk van gondja. Mert Benes dr. ugyanezt elmondhatná magáról: Prágában a rendőrség szeme előtt dolgozott, megszervezte maffiánkat és szerencsésen átjutott a határon. S milyen útlevéllel! Valósággal megijedtem, mikor megmutatta, oly kezdetleges mázolásal volt átírva, első látásra

gyanúsnaak találtam volna. A német vámhivatalnok észre sem vette. Nem voltam egyedül, mikor az orosz forradalom alatt sértetlenül kerültem haza az utcai harcokból: Huza kísért és neki sem esett baja. Mégegy ilyen szerencsés véletlenre emlékszem: Klecandával mentünk a kiewi pályaudvarra Muravjevhez – lövés dördül hirtelen s golyó csap az előttünk levő távirópóznába, mindketten éreztük a lövés okozta légnyomást – ugyanegy Gondviselés vigyázott mindkettőnkre.

Többször olvastam, hogyan gúnyolják, hogy Wilson és Masaryk tanárok, hogy Benes és Stefánik tanárok és tudósok döntenek a világpolitikáról – a tanárság nem fontos ennél. Különböző professzorok vannak; és sokat tett, hogy mi, legalább mi hárman, csehek, a professzorságra és állásunkra munkává] és szorgalommal küzdöttük fel magunkat s hogy én szegénynek születtem és szegény is maradtam mindig; ez adta meg élet- és emberismeretemet és ezért voltam elméleteim dacára is gyakorlati ember. Hányszor s mily keservesen panaszkodtam viszonyaimra s ép azok segítettek mégis! S ugyanez illik Benesre és Stefánikra. Sohasem akartam tanár, hanem diplomata és politikus akartam lenni. Szerencsétlen voltam, mikor Bécsben nem juthattam a keleti akadémia-ára és a diplomáciai pályára s végül mégis-politikus és diplomata vagyok! Nem akartam tanár lenni s sors mégis időelőtt tanítóná tett; rövid iparoskodás után órákat adtam s kenyeremet mint gimnazista és egyetemi hallgató tanítással kerestem meg, – később professzorrá kellett lennem, de politikailag ez is segítségemre volt és nem ártott semmit.

A filozófiában tudományos filozófián, tudományos pontosságon, konkrétségen és realizmuson fáradoztam; féltem a túlságosan iskolaszerű filozófiától, a középkori skolasztika e maradványától és folytatásától. A metafizika

vonzott és elégített ki legkevésbé. A filozófia az én szememben mindenekelőtt ethika, szociológia és politika volt; tudományosan úgy mondanák: aktivista, vagy pláne voluntarista vagyok, kezdettől a tevékenység embere, munkás voltam. Sohasem ismertem el az elmélet és gyakorlat, már t. i. a helyes elmélet és a helyes gyakorlat közti különbséget; s nemcsak egyoldalú intellektualizmus, de a gondolat nélküli gyakorlat ellen is állást foglaltam. Első és legfontosabb politikai tanítóm Plato volt, utána Vico, Rousseau, Comte, Marx, és mások. Első nagyobb írásom „Az öngyilkosság“ – in nuce a történelem filozófiája és a modern idők elemzése s ebben hangsúlyoztam legelőször a vallásosságának a modern emberre és a társadalomra való fontosságát és szükségességét. Metafizikámat a művészetben s főleg a költészetben éltem át; a költészet, persze a realista költészet a politikában is segítségemre volt. Életemben sok filozófiai és tudományos, de egyúttal szépirodalmi és irodalomkritikai munkát is olvastam. Képzeloerőmet tudatosan ápoltam, ám a fantasztikumot-hála a tudománynak és a tudományos pontosságának – elkerültem. A tudományban a helyes módszer megtalálása a fontos; a felületesség elleni kritikára törekedtem és szigorú, kérlelhetetlen elemzést sürgettem történelmi és szociális téren is. Ám ez az elemzés nem célom, csak eszközöm volt; törekvéseimet kezdettől szintézis és szervezés jellemezte. Műveim adnak tanúságot erről.

A kéziratkérdésben való fellépésemet* és kritikai tevékenységemet nem bántam meg, ha visszaemlékezésem közben boszantanak is a hibák, amelyeket elkövettem.

* Sokáig nemzeti és becsületbeli kötelességnek tartották a köninghofi és grünbergi kézirat romantikus hamisítványainak valódivá nyilvántassát; Mssaryk 1886-ban véget vetett e képmtatásnak.

A fordító jegyete.

Ellenfeleim azon ürügy alatt, hogy hazánk és nemzeti önérzetünk veszélyben forog, állandóan racionalizmusomra panaszkodtak, bár alapjában ellensége voltam az egyoldalú racionalizmusnak, amely figyelmen kívül hagyja az érzést és akaratot s annak lélektani és ethikai jelentőségét. Én sem ismertem el persze minden érzést. Az akkori elmaradottságot jellemzi, hogy bíróság előtt kellett fejtegetnem, hogy az öngyilkosságról szóló munkám nem dicséri fel az öngyilkosságot.

A politikában is úgy figyeltem meg és tanulmányoztam az embereket, ahogyan a jellemeket kritizáltam és figyeltem a modern költészetben és a regényben. Az embereket ismerni, kiválogatni és megfelelő feladatok elé kell állítani ahoz, hogy politikailag megszervezhessük őket. Kellő időben sajátítottam el a már valósággal monografikus megfigyelését oly embereknek, akikkel összeköttetésben voltam s akik a nyilvános élet előterében állottak. Barátról, ellenségről különféle adatokat gyűjtöttem; összekerestem a politikailag tevékeny emberek életrajzát és egyéb adatait. Mielőtt egyes politikusokkal és államférfiakkal érintkezésbe léptem volna, elolvastam műveiket és beszédeiket s minden elképzelhető módon tájékozódtam felőlük. E tulajdonságom, ha visszaemlékszem rá, gyerekkorom óta megnyilvánult; 14 éves koromban, mikor először vállaltam tanítói munkát, Lavater „Physiognomiká“-ja került kezembe; nagy figyelemmel olvastam s megértettem a tanítónak szóló jelentőségét. S azóta maradt meg talán bennem az emberek állandó tanulmányozása. Az embereké és önmagámé!

Prágába való megérkezésem után azonnal belemé-
rültem a politikába és összes vezető embereinkkel összeköttetésbe kerültem. A Reichsratban és a tartományi gyűlésen viselt első képviselői szerepem (1891-93) tet-

szett ugyan, de ki nem elégített; nyomott a pártoskodás, a kis pártok és pártocskák szűk, templomi szigorúsága. De mindenekelőtt egy nagyobb politikai műveltség szükségességét éreztem és munkatársakat akartam szerezni. Nem voltam eléggé érett. Nemcsak parlamenti, de szélesebb értelemben vett politikát akartam: kultúrpolitikát, – ahogy mondani szoktam: politikátlan politikát s ezáltal publicisztikai tevékenységet. S azért első parlamenti felbuzdulásom után újjászületésünk tanulmányozásában: Dobrowsky, Kollár, Palacký, Havlicek és kortársainak tanulmányozásában merültem el. Tanulságot merítettem belőlük nemzetünk további fejlődésére, céljainkra és további munkánk lényegére nézve. A cseh kérdésben kezdettől fogva világkérdést láttam, innen van történelmünknek az Ausztria és Európa történelmével való állandó összehasonlítása; az volt valamilyeni publicisztikai munkám és művem célja, hogy nemzetünket a politika és a világtörténet szervezetébe illeszsem. Ausztria cégére alatt éltünk s ezért Európa alig tudott rólunk. Ezért utaztam annyit Amerikában és Európában, ezért tanulmányoztam a fontosabb kulturállamokat, azok történelmét, filozófiáját és irodalmát. Utazásaim révén megismertem Ausztriát, Németországot, Amerikát, Angliát, Oroszországot, a Balkánt és Olaszországot; Franciaországot nem érintettem, -mivel nyelvét és kultúráját gimnazistakorom óta állandóan tanulmányoztam és fejlődését mindig figyelemmel kísértem. Világismeretemnek a háborúban is kitűnő hasznát vettem spersze nyelvismereteimnek is, ennek segítségével tudtam az emberekkel közvetlen érintkezésbe kerülni.

Képviselői tevékenységem második időszakában (1907-től) lehetőleg nagy gonddal foglalkoztam Ausztriával és egész szerkezetével. Becsben és mindenfelé

bizonyítékokat szereztem a császárról, az udvarról és az egész Habsburg családról: behatóan tanulmányoztam Ferenc Ferdinánd, Frigyes, stb. főhercegeket. Nem hiányoztam a Reichsrat üléseiről, de ott politikai műveket s főleg emlékiratokat olvastam. Mint képviselő kötelességszerűen behatoltam az államgépezetbe és megfigyeltem a közigazgatás mechanizmusát. Sokat foglalkoztam a hadsereg megfigyelésével és tanulmányozásával is; emlékszem pld., hogy mikor Bécsben Hoetzendorfi Conrádról kezdtek beszélni, róla gyűjtöttem adatokat; Macharral többször beszélünk illetőleg vitatkoztunk Conrádról; nem becsültem oly sokra, mint barátom. Sok ismerősöm és barátom volt a hadseregben, akik a bécsi katonai iskolából kerültek ki és akik az osztrák hadsereg egész összetételéről s különösen a felsőbb parancsnokokról tájékoztattak. Az osztrák katonai terveket ismertem. Hogy miért tettem mindezt? Gondolkodó emberek, a forradalmi problémák iránti érdeklődésemből is kiérezhették azt; innen ered azután elmélkedésem a történelmi és természeti jogról az igaz demokrácia lényegének kérdésével összefüggésben. Ezért kerültem a taktika kérdésében a kormánypárttal és radikálisokkal egyaránt nézeteltérésbe. Persze nem mondhattam el nekik miért érdekel, azaz tulajdonképpen miért nyugtalanít a forradalom kérdése; vártam, hogy eljőjön az alkalom, amikor majd gyakorlatban kell a problémát megoldanom és elismerem, hogy azt kívántam: múltjék el tőlem a keserű pohár. Lehet, hogy radikálisainkkal szemben az „Omladina-mozgalom”^{*} alkalmából igazságtalanságot követtem el; kezdet, kísérlet volt ez, amely bizonyos nevelő hatást gyakorolt. Alapjában nem értettem

^{*}Az „Omladina” (Ifjúság) fiatal embereknek homllyos romantikus célból alakított titkos egyesülete volt; 1897-ben néhány „Omladina”-tag bíróság elé került s el ítélték őket. – A ford. megj.

és ma sem értek egyet a radikálisokkal; a tapasztalt, politikai és történelmi gondolkodású ember politikai programját az egykorú történelem megfigyeléséből s annak tanulmányozásából vezeti le és viszi állhatatosan keresztül. A politikus, az államférfi megy a maga útján s megvalósítja eszméit, – a radikálisok sokszor épolyvakok, mint a reakcionáriusok; egyik is, másik is csak ellenkezőjét teszi annak, amit ellensége tesz, ellenségeik lelkiismeretét emésztik. Azért az úgynevezett arany középutat, „a kézből – a szájba“ – eszmeszegény politikáját is és taktikáját is elítéltem.

Ismertem a szlávsgot s főleg a délszlávokat és Oroszországot s ezért Ausztria Balkán-politikája miatt vitába keveredtem Ahrenthallal. Ellenszenves volt előttem országszerte járatos szlávsgunk. Undorított ez a szláv fecségés – ahogyan Neruda megbélyegezte, – nem tudtam elviselni a hazafiakat és szlávokat, akik még az orosz ábécét sem ismerték s akiknek oroszokkal és külföldiekkel németül kellett beszélniük.

Igen jól emlékszem rá, hogy a legközelebbálló kollegáim is rossznéven vették, hogy a szláv kérdést fejtegettem és hogy a „Nase doba“-ban és a „Cas“-ban nagy figyelmet szenteltem e tárgynak. Nem elégedtem meg az elvont és szigorúan politikai nemzeti érzéssel és hazaszeretettel, amely nem ismeri a Csehországban, Morvaországban és Szlovákiában lakó népet, igazi nemzetünket. Cseh mivoltomat gyerekkorom óta Szlovákiában s később Morva- és Csehországban honfitársaink jellemének, nézeteinek és életének megértésével éreztem át konkrét módon. Prágának persze ugyanaz a jogosultsága, mint Cejkovicének, vagy Bystrickának; ám Prágában túlsók ember lakik, aki nem Neruda visszavonultságában, de kávéházi-elvontságban és korcsmái fantasztikumokban él. Így van ez, igaz, minden városban s más

nemzeteknél is de a dolog ez által nem lesz kevésbé visszataszító. Cseh és szláv mivoltomat, mint mondani szoktam, falusiasnak, tájszólásosnak érzem; filozófiailag Hus, Chelcicky, Zizka, stb. híve vagyok, egészen Havlicekig.

Otthon és Bécsben rámnehezedett a kicsinyesség, a prágai, de a bécsi és főleg az osztrák elmaradottság. E kicsinyesség nem a földrajzban, de az emberekben, jellemükben, erkölcsükben van. Nem a gyakori utazás, a nemzetközi és államközi érintkezés jellemzi a nagyvilági embert, hanem az emberek, nemzetek, és az emberiség életébe való szellemi elmerülés.

Igaz, nagy előnyöm és nagy szerencsém volt, hogy életutam kereszteződött Charlotte Garrigue-ével; életem értelme és politikai feladatom nélküle nem vált volna ily világossá előttem, – így segített engem s általam a nemzetet a legáldottabb szabadsághoz Franciaország mellett Amerika is.

Jelezni kívánom csak, hogyan készültem egész életemen át a munkára, amelyet a világháború szabott rám; jelezni kívánom csak, hogyan fogtam föl az egyes emberek, nemzetek és az emberiség életében a teleológiai s az egyén életét hogyan hoztam szerves összefüggésbe az összesség életével.

Tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy minden politikai energiám dacára hívás nélkül sohasem léptem elő és sohasem állítottam közszemlére magamat. A kézirat-vitára azért vállalkoztam, mert felkértek rá és mert rákényszerültem; a Hilsner ügyhöz egyenesen kihívtak; a Friedjunggal és Ährenhallal való zágrábi per körüli vitába horvát tanítványaim vontak bele, stb. Sőt legtöbb irodalmi munkám felelet a hozzám intézett és rám kényszerített kérdésekre. Bene vixit, qui bene latuit; hatalmas igazságot rejt e pár szó. S nem csak szer-

zetesekre, de politikusokra is vonatkozik ez. Si parva licet componere magnis: Isten kormányozza a mindenséget, bár senki sem látja, sohasem mutatkozik s bizonyára nem örvend számtalan papja dicshimnuszának.

A második szabály: ne akarjunk mindig elsők lenni, elég ha második, vagy harmadik vagyunk. Ezt sem sokan fogják megérteni. Nagyon erős individualista vagyok s mégis elismerem, hogy nem vagyok egyedül s hogy nemcsak önmagamból élek, de elődeimnek és kortársaimnak életéből és munkájából is. Minden megfigyelő tehetséggel megáldott politikus és gyakorlati ember meggyőződik róla, mily kevés új van e földön s hogy saját maga mily kevés újat ad e kevéshez; s a politikában nemcsak a szervezésre, vezetésre és alkotásra szabad gondolnunk, de a rendezkedésre, együttműködésre és a fegyelemre is. Kis Napoleon szeretne mindenki lenni, ám a normális ember engedelmeskedni is tud s hozzá – szívesen.

Még egyet, mert három az igazság: az életben türelemre van szükségünk. Mindenhez, de a politikához legkivált. Türelem nélkül nincs igazi demokrácia, – a demokrata elégedetlen, nem nyugszik meg könnyen, de türelmetlennek sohasem szabad lennie. A türelem a humanitás biztosítója.

84.

A hajón dróttalan híreket kaptunk Európából és a legutolsó harctéri eseményekről, – gondolataink szükségszerűen a háborúra tértek vissza újra. Emlékszem, hogy akkoriban hozta a bajor kormány nyilvánosságra a felelősség kérdésének okmányait s ehez Bethmann-Hollweg volt kancellár fűzött nyilatkozatot; Foch november 25.-én bevonult Strassburgba és II. Vilmos egy

november 28.-án Hollandiában kelt proklamációban ünnepélyesen lemondott végre a trónról és kormányról. Nemcsak lemondás volt ez, de a forradalom elismerése is.

A németek utolsó offenzívájukat abban a reményben indították, hogy a Breszt-litowszki béke győzelemhez segíti őket; minden figyelmüket a megerősített francia frontra fordíthatták. Számos helyi sikerük dacára sem sikerült a szövetségesek frontját áttörniök s ez végleges vereségüket megnagyobbítja; nem állhat helyt a németek „tördöfés“ theoriája, amely a szövetségesek győzelmét úgy állítja be, mint amelyet csak a hadsereg demoralizálódása, a szociálista agitációk és a belső forradalom folytán sikerült kivívniok. S ha igaz lenne is, ez is csak a németek csekély előrelátásának és saját állapotaik félreismerésének bizonyítéka volna. Amennyiben a német szociálisták befolyására gondolunk, gondolunk kell a szövetséges államok szociálistáira és pacifistáira is, – a franciáknak is megvan a maguk „tördöfés“-theoriájuk amely állítólag Foch Rajnán-túlra való előnyomlását adályozta meg. Minden hadviselő államban egyidejűleg s egyforma okból és alapból gyűlt fel a kifáradás s a háborús ellenszenv.

A háború legelejétől nagy figyelemmel kísértem a harcoló hadseregek fejlődését, taktikáját és sztratégiáját s arra az eredményre jutottam, hogy a franciák taktikája és sztratégiája felülmúlja a németekét. Féltem eleinte, hogy a túlsúly a németek oldalán lesz, de a háború folyamán meggyőződtem róla, hogy a poroszok épen poroszosságuk, azaz külső rendjük, gépiességük következtében katonailag gyengébbek lesznek a franciáknál. A porosz önkényuralom s az utóbbi időben a császár befolyása a hadseregnek is ártott; merev lett és bürokratikus módon szervezetében, számbeli túlsúlyában egyes előnyeiben (mint pld. a sztratégiaiilag jól elhelyezett

vasútvonalaikon könnyen lebonyolítható csapateltolásban) bizakodott. A francia hadseregre jó hatással volt a republikánus szellem s a nagyobb szabadság, amely áthatotta s amellyel megbírálták. A német taktika, amely falanx-szerűen zárt sorokra és az ellenség bekerítésére épült, nem bizonyult jónak, a franciák rövidebb, egymásmögé helyezett soraikkal sikerebben operáltak. A németek még katonai értelemben is centralisták és abszolutisztikusak voltak, a franciák individualisták és republikánusok. A franciák haditaktikájukat már a háború alatt is a „se débrouiller“ kifejezésről „le système D“-nek nevezték. A francia katona értett hozzá, hogy mint individualista egyben mint vezető maga segítsen magán.

Francia és angol szakértőktől is sokszor hallottam, hogy Schlieffen sztratégiai terve jó voltugyan, de nem alkalmazkodott a világháborúhoz; azért talán, mivel Moltke célszerűtlen változtatást tett rajta (a nyugati frontot egész Svájcig kinyújtotta, a Schlieffené csak Strassburgig ért) vagy mert bürokratikus sémává tették. Én az utóbbi feltevést fogadom el.

Igyekeztem katonai szakértő körökben Schlieffenről és a kettős front-tervről tájékozódást szerezni, márcsak azért is, mert jövődő országunk határai és földrajzi fekvése hasonló volt. Kezdetől erősen érdekelték a német legfőbb hadseregpáncsnokságon előforduló nézeteltérések és ingadozások. Az volt a kérdés: a kettős fronton melyik ellenség elé küldjék a haderő zömét: Franciaország, vagy Oroszország ellen? A németek legjelentékenyebb katonai tanítójuk, Clausewitz tanácsát igyekeztek követni, aki előbb a legerősebb fél megtámadására tanította őket. De vájjon a franciák vagy az oroszok voltak-e erősebbek? Az idősebb Moltke későbbi éveiben előbb Oroszországra akarta minden erejével

vetni magát s nyugaton defenzívában akart maradni; ám ez az akkori politikai helyzetnek felelt meg, amikor Anglia oroszellenes politikát követett (Moltke tervét részleteiben a 80-as évek alatt szerkesztette meg.) Bismarck és Waldersee, Moltke utódja a vezérkarban, meg egyeztek a tervvel. Schlieffennek (Waldersee utódjának 1891-től) nem volt könnyű helyzete Moltke tekintélyével szemben; az ő álláspontja az volt, a főtámadást Franciaország ellen kell vezetni, Ausztria vezesse az oroszok elleni küzdelmet. A vezérkar és a császár is a franciaországi főtámadás mellett határozott; Schlieffen terve, egyesek szerint, magától Vilmos császártól ered. 1914-ben a politikai helyzet lényegesen más volt: Anglia Franciaországgal és Oroszországgal tartott és Olaszország és Amerika is Angliához csatlakozott. Az erők s azok elosztása is más volt, mint az idősebb Moltke idejében. Belgium bevétele is változást követelt a taktikában s ez Schlieffen főpozícióival nem egyezett meg. Az ifjabb Moltke átvette ugyan az 1914-es háborúra is Schlieffen tervét, a marnei csata után mégis ellene fordult és visszatért nagybátyjának, az idb. Moltkének tervéhez. Kissé későn már s ez is a német hadvezetés tájékoztatlanságát bizonyítja. Bizonyos mértékben az idb. Moltket követték, amikor a németek keleten megverték az oroszokat s mozgó harcokat folytattak, míg Franciaországban állóharcokra, azaz tulajdonképpen defenzívára szorítottak. A franciák taktikájukat szervesen illesztették csapataik kisebb számához, míg a németek túlságosan megbíztak hagyományos számbeli túlsúlyukban. Mikor a franciákon kívül a többi szövetséges is ellenük fordult, nem tudták kellő időben tervüket és taktikájukat megváltoztatni. Az utolsó offenzíva megindításakor (1918) számbeli túlsúlyuk, vagy legalább is az ententel egyenlő számú haderejük volt. Nem volt a németekben mozgé-

konyság és találékonyság a harctéren; részletekkel, mint pld. messzehordó ágyúikkal, okoztak meglepetést; – jó, lelkiismeretes tábornokok voltak, de nem voltak hadvezérek; ez egységes nagy akcióra való képtelenségükből s részletekben kivitt teljesítményecccékkkel és kis eredményekkel elért öncsalásaikból is látszik. Az volt a legnagyobb rejtély előttem, miért ostromolták a németek Verdunt oly erőszakosan és makacsul – nemhogy 1916-ban, Stürmer kormánya alatt, inkább Oroszország ellen küldötték volna hadseregük nagyobb részét.

Lehet, hogy a háborúban a hadvezérek – és nemcsak a németeknél – nem tudták és nem tudhatták terveiket keresztülvinni. Először fordult elő, hogy a háború a szó szoros értelmében a tömegek, egész nemzetek háborúja volt, demokratikus háború, ha szabad ezt a szót használnom. A háborús demokrácia látszólag abban nyilvánult meg, hogy az óriási hadseregben nem egy, de több hadvezér döntött s hogy a háborút s az egyes csatákat megfelelő egységes rendben az egyes önálló hadseregek nyerték meg. Már Voltaire is megjegyezte, hogy még a legnagyobb hadseregek sem vihetnek sok nagy tettet véghez; a katonai erők kiegyensúlyozzák egymást s az ilyen háború csak nyomort hozhat a népekre. A világ-háborúra a legnagyobb mértékben vonatkozik ez.

Németország vereségét nem egyedül katonai fogyatékoság okozta; a háború, mondja nagyon helyesen Clausewitz – szintén politika, de más eszközökkel dolgozó politika. A németek Európa, a világ és saját nemzetük helyzetét tévesen Ítélték meg.

A pangermán terv – (a német hadsereg, a vezérkar pangermán módon orientálódott) tudományos volt, de kétséges. A németek a politikai és háborús erőket, a katonai és gazdasági erőket helytelenül értékelték; önmagukat és szövetségeseiket sokra, ellenségeiket kevésre

becsülték; utolsó percig makacsul nem hittek Amerika mozgósításában, mint ahogy kezdetben Angliát is lebecsülték. Kísérleteikkel bebizonyították, hogy az amerikai hadsereg nem jöhet át a tengeren; képzeletükben már számuk miatt is elégtelen tengeralattjáróik erejét helytelenül megnagyították. Megfoghatatlan, hogyan csalódhatott Németország Ausztriában és csalódott továbbra is, noha az osztrák hadvezérek alkalmatlanságát Galíciában és Szerbiában kezdetben is látni kellett volna. Az Olaszország elleni hadművelet is Ausztria és Németország tehetetlenségét bizonyítja; merem állítani, hogy jobb és energikusabb osztrák vagy német hadvezérek Észak-Olaszországot kitűnően felhasználták volna a franciák ellen. De minek ez a laikus katonai elmélkedés? – Németországnak és Ausztriának 1918-ban, mikor Olaszország és Románia eltűntek a hadszíntérről, nem volt számszerint sokkal kevesebb katonájuk mint az ententenak, a francia fronton egyenlő számmal küzdöttek a felek – s Németországot és Ausztriát mégis megverték. Nota bene: az amerikai és angol haderő rögtönzött volt, csak a franciáknak és részben az olaszoknak volt régibb hadseregük és katonai hagyományuk: fényes bizonyosága annak, hogy a német militarizmus nem bizonyult helyesnek. Az abszolutisztikus monarchiát a demokrácia katonailag is megverte.

A németek a szövetségesek ipari túlsúlyával sem vettek eléggé számot. Az angolok és amerikaiak jókor védekezhettek a tengeralattjárók ellen; az amerikaiak pld. a németeknél hatásosabb gázokat találtak fel, de humanitásból még nem alkalmazták őket; Edison több kitűnő találmánnyal szolgálta a hadsereget; csodát vártak tőle s ő még ennél is többet tett: kis találmányaival megnövelte honfitársainak harci képességét.

S végül nem tudtak a németek az erkölcsi erőikkel

számot vetni, túlságosan hittek ehez a szervezés gépezetében és az anyagi erőkbén. – Franciaország degenerálódásában bíztak s nem látták Ausztria-Magyarország degenerációját és nem fogták fel Anglia, Amerika, Olaszország és Szerbia erkölcsi erejét – a németeket a porosz militarizmus s annak a tudománya, történelme, filozófiája, politikája verte meg.

A végső győzelemhez a franciákon kívül a többi szövetséges is hozzájárult. Az angolok megtartották maguk és szövetségeseik számára a tengerek szabadságát s biztosították ezzel az élelmiszerek, hadianyagok és nyersanyagok nemcsak Angliába, de Franciaországba való szállítását is; utaltam már Angliának a német tenger-alattjárók elleni hosszú és szívós harcára, amely a németek vereségével végződött; az angolok és amerikaiak elsüllyedt hajóikat újakkal helyettesíthették. A tenger-alattjáró harc mellett a flottának nem sok szerepe maradt, a szállító hajók védelmére szorítkozott inkább. Az angolok kitartásukkal és példás szívósságokkal kiváló katonáknak bizonyultak. Ha Haig angol hadvezér a szövetségesek győzelmét csodának tartja, azzal a német nyomás erejét és energiáját ismeri el és egyben az entente állapotát is kritizálja. Itt sem volt ám minden rendben s a vezetés egységessége hiányzott legfőképen; ellenségeinknél sem volt máskép, a németek a bécsi politikusokat és sztratégákat mégis inkább tudták kordában tartani. A németek persze az egész idő alatt csodálatos kitartásról, rátermettségről és a részletekben való ügyességükről tettek tanúságot; az egész világnemzeteinek nagy többségével szemben fejtettek ki állhatatos ellenállást. Tisztelet illeti őket!

Általánosan elismerik Amerikának a győzelem kivívásánál tett szolgálatát, amely nemcsak abban állt, hogy a legkritikusabb időben friss és bátor legénységével se-

gítette elő a győzelmet, de abban is, hogy egyáltalán a szövetségesekhez csatlakozott. Mielőtt Amerika a háborúba belépet volna, élelmicikkek és hadianyagok szállításával segítette a szövetségeseket sokat használt wilson és tekintélye, amelyet az egész világon elismertek. A németek politikai rövidlátásukat az Amerikával szemben való magatartásukkal és a helyzet meg nem értésével bizonyították be talán legcsattanóbban.

Nem szabad azonban a többi szövetségesekről sem megfeledkeznünk. Legelsősorban a szerencsétlen Oroszországról. Az orosz csatlakozást, nem ép közvetlenül az entente győzelménél, – mert Oroszországot magát is legyőzték és ezért elhagyta szövetségeseit-hanem különösen a háború kezdetén teljesített eredményes védelméért illik külön kiemelni: a háború fősúlya épúgy volt Oroszországon, mint Franciaországon addig, míg Anglia fel nem építette haderejét, míg Olaszország nem csatlakozott a szövetségesekhez s míg Amerika nem döntött a háborúban való aktív részvétel mellett. Az orosz erő – hacsak külsőleg és számbelileg is és nem belsőleg és minőségileg – erős remény volt a nyugaton harcolók és Ausztria szlávjainak, Szerbiának, Romániának s a többieknek a szemében és az erkölcsi felkészülésre, a további ellenállásra és a harcban való kitartásra készítetett. Ausztria elleni első eredményeinknek nemcsak katonai, de politikai, lélektani-politikai jelentősége volt, amely forradalmunk első stádiumában nyilvánult meg legkivált. Az orosz részesedés és orosz háborús szolgálat felett érzett örömről ma már nemcsak az Oroszország belső rothadásából támadt későbbi balsikerek és katasztrófák tudata homályosítja el, hanem a háborús szolgálatok és áldozatok erkölcsi vonatkozásban vett kritikai felismerése is. Az orosz áldozat, nem tudatos, ideális célokért hozott áldozat volt, mint a többi szövet-

ségeseké; az orosz elesettek többsége nem az eszme, a nemzet, az állam szolgálatában esett el, de mint passzív áldozata olyan törekvéseknek, amelyeket nem ismert és meg nem értett. A nagy orosz háborút a régi cárizmus vezette, amelynek bűneit és vétkeit emberáldozatok hekatombáival kellett megfizetni és a háború okai és céljai a régi Oroszország lélektelen s nem orosz politikájából születtek. Ez von le szemünkben nagyon sokat Oroszország bizonytalanságára és közönséges áldozatából és munkájából, amelyben annyi a tragikum s amely csak azért ér fel sok mindennel, mert e fájdalmak és megrázókódítások nélkül Oroszország nem tudott volna a régi uralomtól ily gyorsan és ily tökéletesen megszabadulni. Ám a felszabadulást is emberáldozatok hekatombáival fizették meg.

A végérvényes győzelemhez a háború elején és végén Olaszország is nagyban hozzájárult. S mit mondjunk Szerbiáról, amely minden kudarca ellenére a túlerővel szemben végsőkig kitartott, az osztrák és magyar kegyetlenkedés minden borzalmát végigszenvedte, elhatározottan vonult vissza Albánián át, a Balkánon hűségesen csatlakozott a szövetségesekhez, míg learathatta végre hősiessége gyümölcseit. S Románia és Görögország is örömmel várt megerősítésül szolgáltak a nagyhatalmaknak.

85.

Mi tehát a világháború értelme? Mit jelent a tömegmegmozdulás Európa és az emberiség történetében? A marxisták magyarázata a háborúról nem elégséges. A materializmus tudományosan különbenis lehetetlen s a történelmi (gazdasági) materializmus egyoldalú. Nem mintha a háborúnak a kapitalizmussal való magyarázata teljesen helytelen lenne, de egyoldalú, tökéletlen

és bizonytalan. Maga a kapitalizmus fogalma is bizonytalan; biztos, hogy jóval a kapitalizmus előtt is voltak már háborúk – senki sem mutatta meg mily mértékben felelős a kapitalizmus a háború keletkezéséért. Mit értünk kapitalizmus alatt? egy bizonyos gazdasági rendszer összeségét, vagy különösképp a pénzügyi világot, in concreto: a pénzembereket, a bankárokat? Vagy a nagyipart? S mely országokban? Hisz minden országban van kapitalizmus, így hát a kapitalizmus harcolt a kapitalizmussal: melyik a döntő hát? S itt vagyunk újra a főkérdésnél: melyik volt a küzdő felek közül a támadó s melyik a védekező fél? mert e különbség a háború jellegére rendkívül fontos.

Senki sem kételkedik benne, hogy a gazdasági érdekek, pontosabban az auri sacra fames a háborúskodásnak mindig egyik oka volt; de más indokok is szerepeltek emellett. Hiszen épen a történelemtudósok (s a marxista történészek is!) tanítanak arra, hogy az államok s azok uralkodói és vezető államférfiai azért viseltek újabb időben háborút, hogy hatalmukat, tekintélyüket, presztízsüket erősítsék, hogy területeiket a szomszéd-államok részeivel nagyobbítsák meg, hogy az országrészek lakói meghódoljanak nekik, hogy gyarmatokat hódítsanak; a nagy államok imperializmusáról beszélnek különösképen. A háborústámadáskülönböző indokai tehát: az uralomvágy, a becsvágy, a kapzsiság, a faj- és nemzetgyűlölet, stb.

Epily egyoldalú és kevéssé precíz a világháborúnak a nacionalizmussal való magyarázata. Nacionalizmus is van minden államban s bizvást megkérdezhetjük: melyik, minő nacionalizmus okozta a háborút? Mi a tartalma a nacionalizmusnak? Ki volt a támadó s ki volt a védekező? Bizonyos, hogy a háborút okozó tényezők között nemzeti ellentétek és harcok is voltak. De a világhá-

borút nem tekinthetjük kizárólag nemzeti háborúnak; közreműködtek gazdasági és egyéb okok is. A népek nem voltak itt még jogalanyok, a háborút az államok vitték, a népek közvetve harcoltak csak, amennyiben államaik szervezték meg és azok képviselték őket. S az államok láthatólag nem űztek csak nemzeti politikát; különben is, az, amit politikának neveznek, (rendszerint állampolitikának) bonyolult dolog; különböző irányzatok vannak, különböző uralkodóházak, kormányok, befolyásos államférfiak és politikusok, újságírók, parlamentek, pártok, különböző szellemi irányzatok, stb. – Tudományosan és pontosan meghatározni, ki vezeti tulajdonképen az állampolitikáját s ki határoz felette, ki döntött s milyen okból adott esetben, kinek a szava volt inkább s kié kevésbé döntő stb. nagy feladat, amelyet a történelemnek és a történelemfilozófiának – a pangermán és a nacionalista filozófiánál pontosabb történelemfilozófiának – kell eldönteni.

Eleget fejtegettem már, hogy az újabb idők politikáját és háborúit jelentős mértékben a nemzeti eszme és a nemzeti érzés határozza meg; nem lehet azonban azt állítani, hogy a háborúk és különösen a világháború nemzeti, azaz csakis nemzeti háború lett volna. Anglia és Amerika nem nacionalizmusból vettek részt a háborúban, bár a nemzetiségi elvet s mindenekelőtt Európa kis nemzetéinek önállóságához és szabadságához voló jogát elismerték.

Nem mondhatjuk azért azt sem, hogy a háború a germánok és szlávok, vagy a germánok és románok közti harc volt, – világháború volt. A háború eredete és fejlődése világosan mutatja azonban, hogy a nemzetiségek, egyes esetekben a nemzeti sovinizmus egy tényező volt csak a többi között.

Ritkán magyarázzák a háborút az egyházak és val-

lások háborújának; az oroszok és szerbek orthodoxiája, Ausztria katholicizmusa, Németország protestantizmusa, a franciák katholicizmusa is tényező volt, de újra csak egy a sok között.

A történelemtudósok a háborúkat stereotip megjelöléssel különböztetik meg és minősítik: vannak dinasztikus háborúk, presztízs-, vallási-, szabadság-, faji-, terjeszkedési-, rabló-, gyarmati-, politikai-, stb. háborúk; a legutolsó háborúról általában azt mondják: világháború volt. Ez ugyan csak számbeli minősítés, de a megjelölésben a háborúnak mégis bizonyos jellege és különböző jelentősége nyilvánul meg.

86.

A világháború jellegét legjobban az egyes küzdő felek háborús céljainak és programjainak összehasonlításából ismerhetjük meg: megkísérlem tehát a világháború két pártjának programját összefoglalóan felállítani: a Nyugatét, amely az emberiség óriási többségét és Németországot, amely a központi hatalmak kisebbségét vezette fel. A nemzetek e két táborba osztásának nemcsak átmeneti, katonai jelentősége volt, de az az általános kulturális helyzetből is adódott. Esmék, világnézetek és életfelfogások álltak szemben egymással.

Tudom, milyen bátor vállalkozás egész nemzeti és kulturális programok összeállítása; de megengedi ezt a háborúnak itt és az „Új Európában“ adott elemzése és történelmi megvilágítása.

A középkori világtheokráciát, amely a pápaság szellemi vezetése alatt összpontosult, az újkorban, mint nemzetközi tekintélyt, az egyes államok és nemzetek nagyobb önállósága helyettesítette. A reformáció, a klasszikus humanizmus, a tudomány, a művészet és filozófia, amely a természetnek, az emberiségnek, a történelem-

nek és társadalomnak új megértésére és megismerésére törekedett, egy új társadalom megszervezésére új szellemi és erkölcsi ideálokat és alapeszméket állított fel. A reformáció, az új humanizmus, tudomány, művészet és filozófia készítette elő az angol, francia és amerikai (azaz tulajdonképpen ugyancsak angliai) nagy forradalmakat; forradalmak legfőbb eredménye az volt, hogy az állam és az egyház (tulajdonképpen egyházak) egymástól függetlenek lettek. Az egyház és állam Nyugaton, Európában és Amerikában egészen napjainkig lépésről-lépésre szakadt el mindenütt egymástól; a vallás nem szenvedett semmit ettől, ellenkezőleg: nyert általa, mint ahogyan a politika is nyert. S nemcsak az állam, de annak minden intézménye és társadalmi alkatrésze is: mint a tudomány és filozófia, az iskola, nevelés és erkölcs s végül maga a vallás is elvesztette lassankint minden egyházi jellegét.

Az államnak pedig, amely a reformáció után átvette a társadalom vezetését és az egyház példáját követve abszolutisztikus lett, a francia forradalom hozta meg új és nagy jelszavait: „Szabadság, egyenlőség, testvériség!” emberi és polgárjogokat hirdettek és iktattak törvénybe, Franciaország és Amerika köztársaság, Anglia és átmenetileg Franciaország alkotmányos monarchia lettek. A régi arisztokrácia ellen – a monarchizmus maga is az arisztokrácia egy alakja – kifejlődött különböző formában és minőségben különböző fokig a demokrácia.

A forradalmak folyamata nem merült ki a francia forradalomban: forradalmak hosszú sora követte ezt s még ma is a különös fejlődés közepette élünk, mert hisz a világháborúban és a világháborúból is forradalmak támadtak. A régi uralom őrzői nem nagyon várták ezt. E forradalmiság nemcsak a politikában, de min-

denütt állandó jelenség maradt. Könnyen lehet, hogy a háborúban nemcsak a régi uralmat, de a forradalmak átmeneti állapotát is leküzdöttük.

A nagy forradalom ideálja a humanitás volt, amely erkölcsileg egyik embernek a másik ember iránti rokonszenvét, tiszteletét, az emberi egyéniség elismerését jelentette; nem szabad, hogy egyik ember eszközül használja a másikat. Politikailag és szociális szempontból az állam minden polgárának egyenlőségét, a nemzetek, az államok s ezáltal az egész emberiség közeledését és egyesítését jelentette ez.

Jogilag minden embernek és minden kollektív egységnek, tehát a nemzetnek is, szabadsághoz és egyenlőséghez való természetadta jogában hittünk. A természetjogok ez eszméje régi már, a görögöktől és rómaiaktól örököltük őket s azokat az egyház és az egyházak szentesítették. A természetjog tartalmát lassankint politikai és szociális szempontból foglalták össze.

A humanitás eszméjével szoros kapcsolatban állt a felvilágosodás, az ismeretek és művelődés utáni eleven vágyakozás; ez hozta meg az utolsó századok nagy elismerését a tudományok iránt és az új, a tudományokra alapított filozófia kísérletét. Ebből származott az iskolák átszervezése, az általános műveltség, a kötelező iskoláztatás, a tudomány úgynevezett népszerűsítése, az újságírás, a publicisztika s általában a sajtó felvirágoztatása iránti szakadatlan törekvés.

A forradalom és a gondolkodásban és az életben beállott nagy változás a felvilágosodás eszméit és eszményképeit az emberi törekvés és cselekvés minden ágazatában avval a hittel honosította meg, hogy a nemzetek és az emberiség így maga erejéből lassankint a tökéletesség és megelégedés egyre magasabb, legmagasabb fokára fog eljutni.

Úgy képzem: ezek Európa Nyugatának vezető eszméi. Nyugatról beszélek, bár talán Franciaországra gondolok mindenek előtt, mert a Nyugat – Franciaország és szomszéd államai, Anglia, Amerika, Olaszország és a többi román nemzet – egyetlen nagy kultúregységet képez, mint ahogy azt a nyugati nemzetek kölcsönös egymásra való hatása és politikai fejlődése is világosan bizonyítja.

Ha kevés szóval akarnám jellemezni mindezt, azt kellene mondanom: A középkorban az emberiséget (tudom, hogy emberiségen az azelőtti római császárság Európáját értjük) a katolikus theokrácia külterjesen szervezte meg; a reformációból és a forradalomból kialakult a demokrácia, az emberiség belterjes megszerzésének kísérlete. A demokráciát szembeállítom a theokráciával. – Átmeneti korban élünk – a theokráciából a humanitás alapján álló demokráciába való átmenet korában.

87.

Ehez az európai kultúregységhez tartozott a középkorban Németország is. Ám az újabb korban Németország egyre jobban izolálódott és különbözött kulturálisan a többi országtól. A reformáció által megerősödött porosz állam kezdetől expanzív volt és uralkodott Németországon. Délen is nagymértékben uralkodott az u. n. etatizmus, de itt az állam a parlament és a közvéleményszerve volt. Németországban valósággal istenítették a monarchikus államot és abszolutismusa általános elismerésben részesült – a porosz király, mint a németek császára csak a háború végén határozta el magát Németország parlamentarizálására. Poroszország és Németország képviselték tulajdonképpen a szervezett caesarizmust; Nagy Frigyes, Bismarck és a két Vilmos – eltérően

Napóleontól- mindenestre különleges, cárszerű Caesárook voltak. A cár szótulajdonképen a Caezárból alakult, de mekkora különbség van e két szó és két fogalom között! A németek szemében a társadalmi szervezettség, sőt az egész világ megszemélyesítője a katona, a porosz katonatiszt. A katona és a háború szabályszerű intézmény lett Németországban. A reformáció, a klasszikus humanizmus, a tudomány, a művészet és filozófia nem szorították itt a theokráciát olyannyira háttérbe, mint Nyugaton; a német nép csak félig vette át a reformációt, a német reformáció (a lutheranizmus) a katolicizmushoz alkalmazkodott, egy bizonyos caesaropápaság fejlődött ki, ha ez az orosz caesaropápaságtól különbözött is.

Lessing, Herder, Goethe, Kant, Schiller humanitás-ideálját, amely a nyugatias és világias fejlődésből és az azzal való együttműködésből származott, pángermán imperializmussal helyettesítették. „Berlin – Bagdad“ az Európa s ezáltal Ázsia és Afrika feletti uralomra – törekvést jelenti. S már ebben is a régi világ ideálját látjuk: Németország a római impérium eszméit földrajzilag is folytatja és ápolja. A nyugati ideál ezzel szemben az egész emberiség megszervezése, elsősorban Európa és Amerika s ezzel a többi világrész és az egész emberiség összekapcsolását célozza: ez a külterjes és belterjes humanitás. A világháború ezt az egyesítést meghozta.

A pangermanizmus nem ismerte el a nemzetek önállóságra való jogát, a pangermanizmus akart minden állam első és egyedüli vezetője lenni. Expanzításában azt hirdette, hogy ideális állam csak a sok nemzetből álló állam lehet. – Németország mellett Ausztria-Magyarország egy ilyen állam eleven bizonyítéka; s nem akarok az orosz államról sem megfeledkezni, amely nagymértékben német mintára alakult. A szövetségesek nem-

csak a nagy, de a kis államok önállósághoz való jogát is hirdették; e program eredménye a Népszövetség, amelynek csúcspontja az a demokrácia, amelyet Amerikában formuláltak és amelyet ott részben már meg is valósítottak.

A németek elvetették a természetjogot és azt a történelmi joggal helyettesítették. Kantot vezető filozófusuknak ismerték ugyan el, Rousseauhoz és a természetjoghoz való hajlamát azonban, mint humanitásideált, elvetették. A darwinizmus, amely szerint az erősebb jobban boldogul a történelmi jogot, mint a mechanikus evolúció elméletét, erősítette meg, e szerint az állam legistenibb intézménye a háború és a hadvezetés. A porosz militarizmus az angol természetbúvár elméletét militarista arisztokráciája megerősítésére használta fel. Ez az arisztokrácia az úgynevezett „reálpolitikát”, állította fő-hittételül, hogy t. i. minden jog a hatalomból és erőből születik s hogy az erőt és hatalmat rendszerint erőszakkal azonosítják*. S a német népet uralkodó népnek nyilvánították.

88.

A németek az új és a régi Németország közti különbséget olykor maguk is a következő jelszavakban foglalták össze: Weimar-Potsdam? Goethe – Bismark? Kant – Krupp?

Németországot elsősorban politikai téren poroszosították el; a porosz theokrácia kihasználta a németcsászárság, a katolikus theokrácia e maradványának pusztulását

* Schäfer proprsszornak „Állam és társadalom” című könyve 1922 (tehát még a háború után is) erős bizonyítéka annak, hogyan azonosítja a pangermanizmus a hatalmat az erőszakkal; kifejti, hogy a jog s főleg a közjog a hatalmi állapot kifejezése csak (264. olda), de a hatalom nála észrevétlenül erőszakká válik: „Nincs másképp: erőszak és hatalom jogot teremthetnek“. (264. oldal).

és erős és egységes katonai és közigazgatási szervezeteivel uralkodott Németországon és Ausztrián. A porosz szellem lassankint minden kultúrtörökvést ellenőrzött és Németországot a külső rend birodalmává tette, ahogyan azt az „Új Európában“ is megjelöltem.

Az elporoszosítás következménye nemcsak a politikában, de a német filozófiában, tudományban, művészetben, sőt a theológiában is megnyilvánult. Mikor a nemzet vezető férfiai a hatalomra és erőszakra kezdtek építeni, elhalványult a szimpáthia, az emberek elvesztették legközelebbállók, vagy éppen idegen emberek érzései és gondolatai megismerésének vágyát, hisz embertársaikkal való közlekedésre ott van s elég az államgépezet, a vezényszó és az ököl, letűnik a szabadgondolkodás ideje s felbukkan az eleven eszmétől – mentes tanultság.

Ez magyarázza a háború előtti és háború alatti német történelem és német gondolkodás nagy hibáit és tévedéseit. Bismarck és közelállóiival való erőszakos bánásmódja az uralomvágyó porosz igaz típusa. Vázlatszerűen így ábrázolnám (s ez előbbi fejtegetéseim folytán engedjék meg nekem) a fejlődést:

Goethe – Kant – Nagy Frigyes

Hegel

Moltke – Bismarck – (II. Vilmos) – Lagarde – Marx
– Nietzsche.

Hegelben látom Goethe és Kant szintézisét és Bismarck megelőzőjét; ő a porosz állameszmét a nemzeti-ség legfőbb kifejezőmódjának és az egész társadalom vezetőjének tekintette; panteismusával és fantasztikumával ő az átmenet Goethe, Kant s világeszméik és a porosz szellem, annak berendezése, materializmusa és erőszakossága között. Nem hiába volt Hegel eredetileg

theologus, – a porosz theokrácia alaptörvényeit ő szövegezte meg; Bismarck és Vilmos állandóan Istent, persze a porosz Istent magasztalják. Hegel „abszolút idealizmusával“ a porosz állam autoritárizmusát szolgálta, elhagyta Goethe és Kant humanizmusát és világnézetét és megvetette a gyakorlati és elméleti erőszak politika alapját. Bismarck és a bismarckizmus elnyelték Goethét – s a porosz állam lett a nemzetnek szellemi és kulturális törekvéseinek csalhatatlan vezetője.

Marx, miután átfutotta Feuerbach filozófiáját („der Mensch ist, wasserist“) Hegel panteizmusát és abszolút idealizmusát materializmussá változtatta és átvette a porosz organizáció és államiság berendezését (a mindenható központosítást), noha a gazdasági viszonyokat az állam fölé helyezi. E módszerbeli és taktikai rokonságnak köszönhető, hogy a német marxisták minden szocializmusuk és forradalmiságuk ellenére, a porosz politikában kritikátlanul részt vettek s hogy oly soká álltak a pangermanizmussal kapcsolatban. A nagy gazdasági komplexumok szükségességéről szóló antidemokrata nézet megfelel a porosz „Übermensch“-eszmének. A szláv népekről maga Marx sem vélekedett másképp, mint akár Treitschke, vagy Lagarde.

Nietzsche a szolipszizmus magányából a Darwin „erősebb – jogához“ menekül – az új arisztokrácia uralmát s egyúttal egyházát a „szőke bestia“ alapítsa meg s a keresztény theokráciát az „Übermensch“ theokráciája vegye át. Nem a parsistikus dualizmus szellemében értelmezem a Goethe – Bismarck, Kant-Krupp közötti különbséget, – Goethénél és Kantnál is megtalálhatná a pszichológusa porosz reálpolitika egyes jellem vonásait.

Az igazi német ellentét Beethoven-Bismarck lehetne! Beethovenben látom az el nem poroszított géniust: az ő művészete igaz, valódi lelkesedésből ered, szívből

jön és szívhez szól, ahogyan azt maga Beethoven mondotta. A kilencedik szimfónia az emberiesség és a demokrácia himnusza, – emlékezzünk csak arra, Beethoven hogyan förmedt rá Weimar olimpuszi költőjére, mikor az a világ hatalmasai előtt hajlongott. S Fidelio, az egyetlen! A férfi és a nő közti szerelmet csak Shakespeare tudja így ábrázolni; az egész világirodalomban nem akadunk a hitvesi hűségnek ily erős példájára, – idáig a legkiválóbb költők is csak a házasság előtti szerelem romantikus állapotát tárgyalták. S a „Missa Solemnis“-ben Beethoven legbensőségesebb vallási Credo-ját adta, a modern ember hitét, aki az öröklött egyházi formákból magasabb régiókba emelkedik, ahogyan azt korunk legérettebb szellemei tudják csak megsejteni. Haydn-ha barátságosan is mégis szemére vetette Beethovennek, hogy nem hisz Istenben...

Bachot, Beethoven nagy mesterét és vallásos zenéjét helyezném Beethoven mellé, a filozófiából Leibnizet idézném. Leibniznek az egyházak egybeolvasztására irányuló törekvése monadologikus rendszeréből, az összharmonia alapfogalmából ered; a pangermán sovínisták e humanitárius törekvésben a Leibniz ereiben folyó szláv vér hatását látják. Én Leibnizben a platonizmus folytatását látom, ha az a szubjektivizmusnak, amelyet Kant és követői túlzásba vittek – erős magvát foglalja is magában.

Saj nos nincs elég zenei műveltségem, ezért nem mutathatom ki a német szellem megnyilvánulását a nagy muzsikusok: Bach, Händel, Gluck, Haydn, Mozart, Schubert, Schumann ragyogó soraiban. A porosz szellem is megtalálta a maga zenei kifejezőjét: – Wagner Richard a dekadencia és a porosz szellem genialis szintézise.

A nagyszerű, szép, nemes német muzsika nem tudta

a népek szívét egészen meghódítani, – az elporosztásnak hatalmasabb hatása volt.

89.

A Kant utáni német gondolkodás, jelentős mértékben már Kant hatása következtében is, mellék utakra tért. Kant egy állítólag tiszta teremtő ész egyoldalú intellektualizmusával küzdött az angol imperializmus s mindenekelőtt Humes szkepszise ellen, apriorikus, örök igazságok egész rendszerét szerkesztette meg s megnyitotta vele a német szubjektivitás (idealizmus) minden fantasztikumát, amely szükségszerűen a szolipszisztikus magánossághoz és önzéshez, az arisztokratikus individualizmushoz és erőszakos „Übermensch” filozófiához vezet; a theológia és mathefizika elleni idegenkedésből támadt szkepszis előtt Kant végül – ebben is Hume példáját követve – az etikához menekült, és egy egész lényében erkölcsi világnézetet épített ki, de követői megmaradtak a szubjektivitásánál és különböző idealizmusok neve alatt önkényes konstrukciót alkottak az egész világról.

Ez a metafizikai titánkodás vezette a német szubjektivistákat szükségszerűen az erkölcsi magányossághoz. Fichte és Schelling fantasztikuma szülte Schopenhauer nihilizmusát és pesszimizmusát: a titánok boszankodnak, gúnyolódnak, – boszúság, gúny és titánizmus együtt azonban *contradictio in adjecto*-s végül kétségbe esnek. Hegel és Feuerbach az államrendőrséghez és a materializmushoz menekülnek, miáltal kikerülnek a metafizikai fantasztikumot; alárendelik magukat a porosz őrmester-szellemnek, amelynek már Kant is kategorikus imperatívuszával erősen kifejezést adott. A német egyetem szellemi kaszánya lett ennek a filozófiai ab-

szolutizmusnak, amely a Hegel által istenített porosz állam és királyság eszméjében éri el tetőpontját; Hegel az állam-abszolutizmusból dialektika és evolúció címen macchiavellizmust épít ki, amely a contradictio elvének el nem ismerésén alapszik. A jogot a hatalomból és erőszakból vezeti le. Nietzsche, sőt Schopenhauer is szóban elvetik azt a kifejlődést, de csak szóban; a valóságban Nietzsche lesz a Hohenzollern-parvenüség és a pangerman abszolutizmus filozófiai prófétája.

Hegel nemcsak az állam csalhatatlanságát, de a háború és militarizmus legfőbb üdvét is hirdeti; Lagarde és hívei megteremtik azután a pangermanizmus filozófiáját és politikáját – és ezt verték meg Franciorszámban. A porosz ezredekkel az a filozófia is elesett, amely azt hirdette: irtsátok ki a lengyeleket (v. Hartman), verjétek be a csehek kemény koponyáját (Mommsen), nyomjátok el a dekadens franciákat és a gögös angolokat, – a porosz pangermanizmust a háború cáfolta meg. A kérdésre: Goethe-e, vagy Bismarck, Weimar-e, vagy Potsdam? – a háború adta meg a feleletet.

A Kanttal kezdődő német egyoldalúságot elvetem, de nem állítom ezzel, hogy a német filozófia és minden német gondolkodás kétséges; nem mondom, hogy gyenge, felületes, unalmas; nem: érdekes és mély a német filozófia, de azért mély, mert nem tudott szabad lenni és nem volt szabad. Olyan skolasztika ez, mint a középkori, amely a már előre meglévő, kezdettől fogva leszögezett Credón alapul. A német filozófia olyan, mint a porosz állam és általában a porosz szellem, olyan a német idealizmus, abszolutisztikus, erőszakos, hazug és a szabadon szövetkező emberiség nagyságát egy babiloni torony emberfeletti és a maga nemében nagyszerű épületével téveszti össze.

A Goethe-Bismarck közti ellentétet saját fejlődésemen tapasztaltam legerősebben. A gimnáziumi évek óta német iskolába jártam, munkáim egész sorát német nyelven írtam s adtam ki s jól ismertem a német irodalmat könnyebben tudtam megközelíteni, mint a többi ország irodalmát s Goethe egyik legelső és legfontosabb irodalmi tanítóm lett; Goethe mellett Lessinggel, Herderrel s valamennyire Immermannal is foglalkoztam. Schillerben inkább az embert és jellemét szerettem; inkább kedveltem e tekintetben, mint Goethét, bár Goethét, mint költőt, művészt és gondolkodót jobban szerettem. Goethe határtalan önzése arany híd, amely a porosz pangermanizmushoz vezet. E felsorolt nevekből is látni, miért nem fogadtam el a német romantikát – amelynek nem tudtam persze kitérni – úgy mint pld. a franciát, hogy miért nem lett a német romantika alapvető kultúrelemem, miért lett csak átmeneti állomássá? A német romantika restaurációs és reakciós törekvései is elriasztottak.

Figyelemmel kísértem az új irodalmat, meglehetősen sokat olvastam s főleg a dráma fejlődését tanulmányoztam, ám az új angol és francia irodalom vált inkább életszükségletemmé. Többet mondanak ezek a modern embernek.

Goethe adta meg számomra minden irodalomnak-a mieinknek is-mértékét, amelyet a világirodalom követelésével és programjával állapított meg; főműve, a „Faust“, a modern ember, de főleg a német ember igaz elemzésével Goethe német – és másországbeli követőit a Faustizmus legyőzésének fontos és főfeladata elé állítja. Művészi módon győzni le azt, amit Kant filozófiailag akart legyőzni: a szkepszist, a szubjektivizmust, a

pesszimizmust és a gúnyt; legyőzni az erőszakos „Übermensch“ szellemet. (Az Übermensch szó is, azt hiszem, Goethetől ered, vagy ő honosította meg).

A német irodalomtörténészek a modern irodalmat igen helyesen Hebbeltől számítják. Hebbel a forradalom utáni időket elemzi, a reakció idejében nőtt fel s megérti e kort, hatása alatt is áll, amennyiben Hegel mintájára túlbecsüli az államot, amelynek az egyén – feleslegesen – feláldozza magát; az államot hegeli módon értelmezi s ezért nem rokonszenvez a forradalommal (1848), noha sokat lázadozik az akkori társadalom ellen, – igaz, hogy lázadásában némi határozatlanság érezhető. Kitűnően figyeli meg korának arisztokrata és polgári társadalmában felmerülő szociális problémáit és erkölcsi átértékelődését; sokat gondolkodik az öngyilkosságon; a nő problémáját és a nőnek a férfihez való viszonyát, a szerelem problémáját sokféle alakban írja le. De ép ebben mutatkozik Hebbel különös határozatlansága; elveti a nőről alkotott avult nézeteket, de attól fél egyben, hogy az emancipációs mozgalom másik végletébe eshet.

Az átmeneti idők fiainak közös sorsa ez a határozatlanság, amely nemcsak Hebbel nézeteiben, de művészetében is felbukkan. Hebbel elsősorban drámairó, realista drámairó, akinek műveiben meglehetősen sok még a romantikus elem: túlságosan tetszik neki minden, ami szokatlan és problematikus. Jellemző hogyan ad történelmi alakjainak (Judith) modern értelmet és modern meghatározást. Művészi határozatlanságát főleg lírájában figyelhetjük meg; verseiben kevés igazi lírát, inkább túlsók reflexiót találunk. Nem lehet ebben Goethehez hasonlítani. Általában érdekelt Hebbel Goethehez való viszonya s főleg ahogyan a titanizmust Holofernes, Herodes, stb. alakjaiban valósággal államosítja. Szűk, nyers,

mondhatnám porosz világnézet ez. Formájában Hebbel mintha Goethet utánozná. Későbbi drámaiban művésziileg mindenesetre erősen közeledik „Iphigéniához“, a klasszicizmusához.

Hebbellel elég sokat foglalkoztam már azért is, mert Bécsben élt, ahol működésének még friss emlékeire akadtam. – Úgy érzem – Ausztria, Bécs káros hatását vehetjük észre az északnémet Hebbelen. Bécsben a színház hozott össze az osztrák költőkkel, különösen Grillparzerrel, akinek művészetén kitünően tanulmányozhatjuk Metternich Ausztriáját s e korszak nagy embereire gyakorolt végzetes hatását. Grillparzer önéletrajza okmányyszerű bizonyítéka ennek. All ez különben Stifterre, német honfitársunkra is. Ugyanezzel az Ausztriával találkoztam Raimund, Bauernfeld és Anzengruber, – ugyanezzel a Béccsel Nestroy Írásaiban: – mindmennyien kezén ott csörög az osztrák bilincs. Grillparzer Ausztriát a szellemek Capuájának, míg Anzengruber e szellemek gyilkosának érzi.

Az osztrák költők között Lenaut szerettem legjobban s különösen Faust – ábrázolását. Érdekelt, mennyire vonzzák cseh drámai témák az osztrák költőket (sok vita folyt nálunk Hebbel és Grillparzer ellen). Nagy figyelemmel olvastam Hämmerling dekadens eposzait.

Csak természetes, hogy olvastam Spielhagen, Gutzkow és mások akkoriban oly népszerű regényeit, nagy előszeretettel foglalkoztam A. Sternnel s későbbi regényeivel, amelyekben az 1870 utáni elporoszosodott Németországról és eszmehiányáról oly találó kritikát ad. Az úgy nevezett realistákat, Ottó Ludwigit és Hermann Kurzot is szerettem; Gustav Freytag ellenben sehogy sem tetszett.

Heine rendkívül érdekelt, de inkább politikai szempontból. Itt akarnám Boernét és az ifjú-német radikálisokat is megemlíteni.

Az új nemet irodalomról nem adok áttekintést; nagyjából jellemzem csak hozzávaló viszonyomat. A porosz és habsburgi abszolutizmus alatt s különösen Metternich forradalomutáni kormánya idején nem fejlődhetett szabad és felszabadító irodalom, a legerősebb tehetségek is vagy behódoltak a reakciónak (Hebbel), vagy letörtek miatta (Grillparzer); a kisebb elégedetlenkedők többnyire megalégedtek szkolasztikus tiltakozással és Stirner – és Nietzscheszerű lázadással. Heine Franciaországba szökött, míg Richard Wagner kibékült az imperializmussal és külső pompájával. Az új irodalom igen könnyen elfogadta azután az új és mégújabb kurzust, – vagy politikamentes elvonultságba rejtőzött; – mindenkit elvakított a porosz győzelem.

Az 1870 utáni erkölcsi krízist és az új társadalom válságát tükrözik a német naturalizmus, a későbbi modern dekadentizmus, szimbolizmus és a többi irodalmi-kategóriák ízléstelenségei és túlzásai, az imperesszionizmus összefüggéstelenséges főleg az úgynevezett expressionizmus ványadt nagyzási hóbortja. Az új német irodalmat már Prágából figyelemmel kísértem; a mi irodalmi termékeinkkel és a francia, angol, amerikai, skandináv és orosz irodalommal való összehasonlítás meggyőztek a német kultúra tényleges válságáról, össze-roppanásáról, fogyatékoságáról és gyengeségéről. Ezért hatnak a németekre oly erősen a skandinávok, oroszok és franciák s ezért keresik folytonosan a régiekhez, főleg Goethehez való visszatérést. Ezt az erőtlén – erős törekvést szememben Gerhardt Hauptmann képviseli. Jól elemzi e német apák német gyermekeit Jakob Wassermann „Die Masken Erwin Reiners“ című háború előtti regényében, vagy akár egyik expressionista vezérük, Kasimir Edschmid is.

Maga az expressionizmus túlnyomóan német; német

szubjektívizmus ez is csak s ezért ítéletét önmagában hordja. Az expressionisták a kantizmus, ill. az újkantizmus és a nietzschei szubjektívizmus tolmácsolói. Herman Bahr szerint az expressionizmus teremti meg a világot; Paulsen, expressionista költő és kritikus (nem véletlen, hogy a Paulsen fia) azt fejtegeti, hogy a költő a kész formát magában hordja (Kant kifejezőmódja!), a világ csak a magot adja hozzá, amelyből lelkében a fák és az egész világ kihajt. Íme a szubjektívitás minden képtelen erőszakosságával. Joggal mondja Paulsen, hogy az expressionizmus lényegében német.

Nem követek el igazságtalanságot a németekkel szemben, ha megállapítom, hogy az ő irodalmuk volt a háború alatt mennyiség és minőség tekintetében a legsovinisztább – akárcsak a berlini, bécsi, budapesti háborúra uszító publicisztika és újságírás. Stilgebauer (akinek munkáit angol fordításban olvastam), Unruh, meg néhány költő, mint Förster, Schücking, Nippold, Greiling kivétel voltak.

Mellékesen meg kell jegyezni, hogy figyelemmel kísértem az elzász-lotharingiai iskolát is, rendkívül érdekelt, hogyan nyilvánul meg ebben (mint például Fiákénál) a francia szomszédság hatása. Különös vegyüléke ez az irodalom a párisi dekadenciának és egy „magántanár” tudományosságának.

„Az öngyilkosság, mint a modern civilizáció társadalmi tömegjelensége” című első munkámban (1881) megkíséreltem magyarázatát adni a meglepő és szörnyű ténynek, hogy újabb időkben, a XVIII. század vége óta Európában és Amerikában s ép a művelt, a legműveltebb nemzeteknél egyre növekszik az öngyilkosságok száma s immár oly mértékben, hogy az öngyilkosságról

mint a modern társadalom pathológikus jelenségéről kell beszélnünk. A modern embernek ez az öngyilkosságra való hajlama a növekvő pszichózissal függ össze.

Az egyes öngyilkosságok okainak és indokainak beható elemzése által arra a meggyőződésre jutottam, hogy az öngyilkossági hajlamot növesztő és sokszor magát az öngyilkosságot eldöntő legfőbb ok a jellemnek a vallásosság elvesztése miatti gyengülésében keresendő. A modern öngyilkosság és a pszichózis a történelem távlatában mintáz új világnézet felkészületlenségének, átmeneti jellegének és az ezen alapuló társadalom hiányos szervezetének tünete jelentkezik.

A középkori katolikus theokrácia megerősítette az egész keresztény világ egységes világszemléletét és az ennek megfelelő állami és politikai uralmat; de az újkor katolikus theokráciája-s ezért új ez a kor! Hanyatlani kezdett s még egyre hanyatlik – a középkorból való átmeneteta tudomány, filozófia és művészet forradalma, a vallás forradalma, a politikai és szociális forradalmak jellemzik. Hume és Kant, a szkepszis és legyőzésének kísérlete az újkor tolmácsai. E kor nyilvánvalóan az átmenet kora, szellemi és erkölcsi anarchia állapota: a tartós, mindenütt elismert egyházi tekintély elsüllyedt; abszolutizmusa, általános világszemléletének erőszakossága, mesterségessége és elhamarkodottsága miatt kellett elsüllyednie. E szellemi abszolutizmus ellen támadt fel minden téren – az egyház terén és egyebütt is – a forradalom. Az általános consensust, a katholicitást, a tartós katholicitást nem lehet kierőszakolni, szabad egyetértésben kell azt a józan ész és tapasztalás alapján megteremtteni.

Az ember szembeszállt a csalhatatlansággal, az abszolutizmussal és az inquisició szellemével és fellázadt; a forradalmi túlzó individualizmus és szubjektivizmus

fejlődött ki, amely a szolipszizmushoz és egocentrizmus-hoz, azaz a szellemi és erkölcsi magánossághoz, a régi katholicitás helyén általános anarchiához vezet: kétely, bírálat, gúny, tagadás és hitetlenség űzte el a régi hitet és hívőket. Az emberek béketlenek, nyugtalanok, állhatatlanok, idegesek lettek; erős, mesterségesen fokozott energiájukból utópizmusba estek, állandó kereséseiknél és cselekvéseiknél egyik csalódást a másik után szenvedték el; az idealista, a gyönyörök hajhászásában keresett, de nem talált megnyugvást; nemcsak elméletben, de gyakorlatban is pesszimizmus, boldogtalanság, elégedetlenség, bosszúság és kétségbeesés terjedt el a világon s nyomában fáradság, idegesség, pszichózis és az öngyilkosság hajlama támadt.

Pszichologikus megvilágításban a modern társadalom ép átmeneti volta és átalakulása következtében betegesen ingerlékeny, szakadékos meghasonlott; az öngyilkosságok nagy számában e lelki és egyúttal erkölcsi és fiziológiai betegség aritmetikai mértékét látom. Az öngyilkosságok száma Európában és Amerikában most évente kereken százezerre rúg. Jellemző a gyermek öngyilkosságok szaporodása. Adjuk össze az öngyilkossági hajlam áldozatainak számát a nagy számok kedvelői kedvéért: tíz évben egy millió, 50 évben ötmillió ember lesz öngyilkossá! Mért képedünk hát el akkor a háborúk s főleg egy világháborúnak a statisztikájától? Kevésbé tragikus-e magunk és az élet miatti kétségbeesésünk, vagy akár egyetlenegy gyermek öngyilkossága s az ember és a kultúrnemzetek életében kisebb jelentőségű-e ez, mint a háborús áldozatok? Milyen társadalom ez, milyen szervezetének szerkezete, milyen embereinek állapota, hogy ezt ily nyugodtan és közönyösen elviseli?

Könyvem az öngyilkossági probléma részletesebb elemzése.

Lélektanilag az öngyilkosság és öngyilkossági hajlam a gyilkosság és gyilkosságra való hajlam ellentéte; az öngyilkosság a magábfordult és magát egocentrikusan szubjektívvá tevő lélek erőszakossága; a gyilkosság rendellenes objektíválódás, a lélek kifelé való erőszakossága. A szolipszizmussá és titános istenítéssé növekvő szubjektív individualizmust az ember nem tudja elviselni. Végül vagy önmagán, vagy felebarátján követ el erőszakot: az öngyilkosság és gyilkosság ennek az erőszakosságnak fokozatai.

Az újkori s főleg a porosz militarizmus az objektíválás tudományos és filozofikus rendszere, erőszakos menekülés a beteges szubjektivitás és az öngyilkosság hajlama elől. Modern militarizmust említek, mert a vadak, a barbárok, sőt a középkori lovagok és zsoldosok harci kedve lélektanilag és erkölcsileg más, mint a modern abszolutisztikus állam tudományosan átgondolt militárista rendszere: a vad és barbár népek eredeti vadságuk, uralomvágyuk, nyomoruk, éhségük miatt harcolnak, – a háborúban Rousseau és Kant, Goethe és Herder, Byron és Musset tanítványai feküdtek a lövészárkokban. Sombart nem veszi észre, mily véres ítéletet mond a német és európai civilizációról, mikor a német militarizmust Hegel szellemében dicséri és az árkokban szenvedő Faustokkal és Zarathustrákkal dicsekszik. A modern civilizált emberek háborúskodása az „Übermensch“ énjében támadt aggodalomtól való erőszakos menekülés; s ez okozta, hogy a háborús harci kedv tekintetében az intelligens osztály semmiben sem maradt a földművesek és munkások mögött, ellenkezőleg: az intelligencia járt a háborúban elől. (Akkor jöttem rá először erre, mikor a balkánháborúban a szerb intelligenciát figyeltem; a szerb, sőt az orosz hadseregben az értelmiség, a tiszt feltűnően kiválik). A modern háborúban nem kerülnek az ellenfelek szemtől-szembe egymással,

nem olyan a harc, mint valaha; messziről, úgyszólván elvont módon, látatlanul pusztítják egymást, eszme parancsára, eszmében élve gyilkolnak – ez Krupp nyelvére lefordítva a német idealizmus! Ezért lesz az erkölcsi szempontból egyedül elfogadható védelmi háború is ellenszenves a demokráciának, ezért oly nehéz, feladata a demokrata katona és hadsereg nevelése; a katona tudatosan a védekezésre és nem az erőszakos hódításra és leigázásra törekedjék s legyen mégis bátor és életét feláldozni kész. A militarizmus és a modern háború a Rousseau kívánta természeti állapot, Comte visszatérése a pozitivismustól a fetisizmushoz, a romantikusok vágyódása az értelmetlen, állati, vegetatív élet után... Sem a modern demokrácia nagy theoretikusa, a pozitívizmus megalapítója sem a romantikusok nem vették észre, hogy a természeti állapot, a fetisizmus barbár gyilkolási kedvet és bellum contra omnes-t jelent. A természet embere nem ismeri a kimerültségből, az idegességből és a taedia vitae-ből elkövetett modern öngyilkosságot, ritkán végez magával, csak olyankor, ha megbántották, vagy mert energiái valamilyen módon kudarcot vallottak; beteges öngyilkossági hajlamban szenved azonban a modern ember energiátlansága, kimerültsége, szellemi és erkölcsi magánosságából következő aggodalma, meddő nagyzási hóbortja és „Übermensch“-kedése miatt. A militarizmus az „Übermensch“ kísérlete, hogy beteges állapotától szabaduljon de kísérletével csak fokozza a bajt. A költők és filozófusok népénél történik a legtöbb öngyilkosság, itt a legtökéletesebb a militarizmus is s ez okozta a világháborút.

Az öngyilkosság és gyilkosság lélektani ellentéte teszi érthetővé, hogy a háború alatt mindenütt, de főleg a győző államokban fogy az öngyilkosságok száma; a figyelem, a harcra irányul s az emberek objektívebbé válnak ettől.

Nem hiszem, hogy tévednék, mikor az öngyilkossági hajlamot a porosz militarizmussal hozom kapcsolatba s mikor ezzel a modern ember lélektanát jellemlem. Nézzük át még egyszer a dolgot:

A világháború népek háborúja volt. Nem a régi rendes hadseregek, hanem új, az általános védkötelezettségből származó s főleg tartalék hadseregek, maguk a népek álltak szemben egymással. Kevés hivatásos katona akadt; a császárok, hadvezérek és a legénység egy része – ahogy mondani szokták – még régivágású katona volt persze. De ép ezért volt különös sajátsága a háborúnak s ép ezért jutottak a hadvezető nemzetek sajátságai oly erősen érvényre, mert a világháborút nagy tömegek folytatták. A háború jellege a katona jellemétől függ. S ha a háború – mint a pacifisták mondják – fel is szabadítja a gonosz ösztönt, a haragot, gyűlölséget és gyilkolási kedvet, e tulajdonságok nem a háborúban keletkeztek, hanem háború előtt is jellemezték már az egyes nemzeteket; az 1914-es év ördögei 1913-ban sem voltak angyalok. A világháborúnak, mint említettem elvont tudományos jellege volt, az ellenfelek nem álltak szemtől-szemben, nem mozgó, de állóharcok folytak; az emberek látatlanban pusztították egymást. A végső győzelmet a tudományos hadiipar túlsúlya és nagy tömegek matematikai alkalmazása hozta meg. A lövészárokból – mondja a német professzor – Faustok és Zarathustrák szenvedtek; való igaz, de ott voltak a Rollák és Octaveok, a Manfrédok, Iwanok és Lewinek is. Sőt Aljosák is. Ha időnk lenne rá, véleményünket az eset írók összehasonlító ismertetésével igazolhatnók; Péguyn kezdve tucatjával sorolhatnók fel az elesett angol, francia, német és más írók neveit. A háború alatti irodalom elemzése is ugyanezt bizonyítaná.

A katonai írók háború utáni irodalma, amely a há-

borúval s annak filozófiai jelentőségével foglalkozik, meggyőzően bizonyítja, hogy a háborút, már hosszadalmassága miatt is nem a katonai kiképzés és a hadvezérek ügyessége, hanem a nemzetek erkölcsi állapota döntötte el; modern emberek, Faustok és utódaik harcoltak egymással.

Úgy látom, szembeszökő a háborúnak túlzott szubjektívizmusból objektívizmusra való törekvés miatti erkölcsi jelentősége; a háború és a hadvezetés módja a modern embernek és kultúrájának – ahogyan azt már röviden jellemeztem – erkölcsi és szellemi állapotából eredt. Az objektívizmus és szubjektívizmus újkori ellentéte, amely-mivel az életben is megvan – egyformán jelentkezik az irodalomban és filozófiában, régen húzódo történelmi folyamat, amely a háborúban is s főleg a háború hosszadalmasságában mutatkozik. A világháború különösségét ép hosszadalmassága és általánossága jellemzi.

A Svájcra szóló fejezetben utaltam már a háború sötét oldalaira s kifejtettem véleményemet a háborús felelőségről. Itt most a küzdő felek jótulajdonságait kell elismernem: a háború hosszadalmasága következtében nagy erkölcsi erő, hősiesség, kitartás és áldozatkészség tűnt fel mindkét részről. A háború megmutatta, mit tud tenni a modern ember s mit tudna tenni, ha megszabadulna uralomvágyától s szívében nem nyomná el felebarátai iránti mindnyájunkkal velünk született szeretetet. A beteges szubjektivitás és individualizmus modern titánkodásait és önzését kellene mindenekelőtt leküzdenie. A titánság visz öngyilkosságba és háborúba.

Lamprecht, német történelem-tudós, aki a németeket a háború alatt oly lelkesen és erélyesen védelmezte, analízisemet önkéntelenül elismeri. A legújabb Németországról szóló, háború előtt irt művében (Zur jüngsten

deutschen Vergangenheit“, 1904) korunkat igen helyesen az ingerlékenység korának nevezi és e típus képviselői között nemcsak Vilmost, de Bismarckot is megemlíti. A német „Übermensch“, a titán de facto ideges és krónikus izgalma ellen akut izgalmul a halált vagy a háborút keresi.

Minden nemzetre, de elsősorban a németre vonatkozik ez; filozófusai, művészei s általában szellemi munkásai a szubjektivizmust és individualizmust, a legképtelenebb szolipszizmusig fejlesztették annak erkölcsi következményeivel együtt; Nietzsche „Übermensch“-ének, a darwini szellemben elképzelt bestiának kellene a szolipszizmus képtelensége és embertelensége ellen orvosságul szolgálnia. A németfilozófusok és tudósok, a történelemtudósok és politikusok szellemi elszigeteltségükben a német civilizációt és kultúrát az emberi fejlődés csúcspontjának tüntették fel és a porosz pangermanizmus e fenhéjázó felsőbbtség nevében hirdette a terjeszkedés s a hatalom és erőszak útján való leigázás jogát. A porosz állam, a porosz hadsereg s annak harci kedve szolgált a beteges szubjektivitás ellenmégéül, a világháborút a porosz pangermanizmus okozta, erkölcsileg érte ez felelős, bár az osztrák-magyar uralom is bűnös, sőt bizonyos tekintetben még bűnösebb. Nem lett volna szabad a filozófusok és nagy gondolkodók népének, Kant és Goethe népének, amely a világosság terjesztését tekintette hivatásának, az elkorcsosodott Habsburgok álnok és rövidlátó politikáját elfogadnia és a maga egyoldalúan kitenyészített műveltségének zsákutcájából a háborúba menekülnie. *Corruptio optimi pessima.*

Az öngyilkosság és gyilkosság problémájával a költők és gondolkodók, Rousseaútól és Goethétől napjainkig,

régen és intenzíven foglalkoznak; a modern statisztikusok, szociológusok és pszichiáterek meglehetősen gondtal szentelték magukat az úgynevezett erkölcsi statisztika e problémáinak, de az európai társadalom e problémák súlyosságának még mindig nincs tudatában. Abból is látható ez, hogy az irodalom-kritikusok a nagy gondolkodók fő mondanivalóit máig sem tudták megérteni. Rousseau „Saint Preux“-je az első fölismerhető „Übermensch“-típus s Rousseau megmutatja erkölcsi betegségét is, amely öngyilkosságba kergeti; ám Rousseau itt még csak játszik a filozófiai meghasonlással ez utolsó menedékével. Goethe telivér „Übermensch“-e (Goethe bevallja, hogy ő maga is volt már hasonló hangulatban) eljutott a méregpohárig s a mindentudó elégedetlent csak a húsvéti harangok szerencsés véletlene menti meg az életnek. Werther nem menekülhet: romantikus betegségének a halál vet véget. Musset a forradalom utáni franciáknak a század betegségét elemzi s hőse, az istengyilkos Rolla, ugyancsak öngyilkosságba menekül. Az angoloknak Byron elemzi a modern betegséget (Manfred); az oroszok – Puskin Onjeginjétől Tolstoj Lewin-jéig – a szellemi meghasonlásnak csaknem borzalmas analíziseit adják; Dostojevskij ezt az elemzést realiztikus kérlelhetetlensége egyre fokozza és diagnózisát embertípusaiban nyers brutalitással állítja elének. „Eli-téit” című vázlatában a modern öngyilkossági logika következtetésének ábrázolására törekszik. A skandinávoknál Jacobsen, Garborg és a Strindberg utáni többi író – mind a modern „fáradt lelket“ s természetesen önmagukat analizálják. S a legfiatalabbak és legmodernebbek? A már említett Wassermann leírja, mily kegyetlen az ifjú generáció s hogyan azonosítja a szabadságot az elbizakodottsággal, az istentagadást a bátorsággal, az érzékiséget az erővel; – a polgári korlátoltság e nagy el-

lenségei egyedül a bacillusoktól félnek, nincsen bennük szeretet, nincs előítéletük, de szívük sincsen. Wassermann hőse természetesen öngyilkos lesz. Wassermann ismeri persze Dostojevskijt, mint ahogyan Edschmied is ismeri őt, amikor az expresszionizmust, és a modern szellemet a törpék Isten ellen való harcának írja le, amely a „szeretet, Isten és igazság“ jelszava alatt végül is visszatér a megújodáshoz.

A gyilkosság problémáját már Goethénél is megtaláljuk; Margareta bátyját Faust kardja szúrja szíven; s mit jelent a Faust második részében, hogy Philemont és Baucist, az öreg házaspárt, erőszakkal elteszik láb alól? A modern német irodalomban Hebbel s még sokan foglalkoznak a gyilkosság és öngyilkosság problémájával.

A francia irodalomban Musset Octave-jában e betegség további stádiumát analizálja az istengyilkost a gyilkosságtól csak kedvese keblén csillogó kereszt tartja vissza, mintahogyan Faustot is csak a húsvéti harangok tartják vissza az öngyilkosságtól. Byron, Kant, a testvérgyilkost, Dostojevskij az apagyilkost analizálja.

A gyilkosság, a filozofikus gyilkosság problémáját az orosz irodalom tárgyalja legjellegzetesebben; művem Oroszországról szóló részében nagyjából utaltam már erre. Dostojevskij egy fiatal diák (Raskolnikov) lelkét elemzi, amelyet az európai, de főleg a német „Übermensch“-filozófia marcangol szét; az orosz Napoleon lelki tusája egy jelentéktelen öregasszony meggyilkolásához vezet s egy „mindenki“ prostituáltja vezeti őt vissza az evangéliumhoz. Iwan Karamasow, a főfilozófus „Übermensch“ azzal végzi, hogy testvéreinek, Smerdjakovnak, apagyilkosságot szuggerál; – ennél kegyetlenebbül s mint mondtam – brutálisabban nem ostromozhatjuk a modern művelt embert és filozófust. Bourget „Tanítványa“ szalongyilkos ehhez képest.

Engem a modern forradalom és különösen az orosz terrorisztikus anarchizmus elemzése hajtott az öngyilkosság és gyilkosság problémájának a tanulmányozására.

93.

A világháborúról szóló analízisemet a vallásosságnak a háború alatti és a háború utáni fokozott felébredése is igazolja; a modern öngyilkossági hajlamot végeredményben a vallásossága szellemi és erkölcsi tekintélyek hanyatlása okozta. Sok és komoly ember kiált vallási újjászületés után, feltehető tehát, hogy az emberiség – vagy annak legalább is tetemes része – tudatára ébredt Európa társadalmának a világháborút okozó különleges erkölcsi állapotára. Mindannyian s mindenütt a haladással, a Középkor legyőzésével dicsekedtünk -s ime a haladásnak mily kudarcát értük meg, hogy visszasülyedtek a művelt nemzetek Rousseau természeti állapotába! – Tárt karokkal fogadták persze Rousseaut, hisz a modern embernek ő az apja, vagy legalább is első tolmácsolója...

Azon országokban, ahol a háború alatt megfordultam, állandó figyelemmel kísértem a háború kiváltotta vallási mozgalmat s annak gyakorlati és irodalmi megnyilvánulásait; a katonát figyeltem mindenütt, meglátogattam időnkint a sebesülteket is s érdeklődtem a tábori papok befolyása iránt s azt az orvosok, ápolónők és nem papi személyiségeknek a katonákra, sebesültekre és haladókra való hatásával hasonlítottam össze. Megfigyeltem a vallásosságnak a háború után való fejlődését: s mindez azt a benyomást kelti bennem, hogy mindenütt megnyilvánulta vallásutáni vágy, dehogyan az egyházi, tételes vallásnak kevesebb befolyása volt s kevesebb befolyása van, mint ahogy állítják. Oroszországban megfigyeltem

katonáinkat: az orthodoxyára való áttérésnek mozgalma volt észlelhető, de egy-kettőre alábbhagyott, mert inkább politikából, mint vallásosságból fakadt; sok olyan katonával találkoztam azonban, akiket sorsuk és a háború eseményei vallásos érzésre és elmélkedésre vezettek, kevés érte be ezek közül az egyház tanításaival.

Ha vallásosságról beszélünk meg kell pontosan állapítanunk: a hivatalos, pozitív egyházi hitre gondolunk-e, vagy az egyházon kívülre s melyekre? a probléma oly komplikált, hogy azt nem lehet néhány szóval komolyan megjelölni és jellemezni.

Mindenkor, a háború után is fel kell vetnünk a kérdést: elégséges-e az egyházi hit s mily mértékben? Egyáltalán miért hanyatlottak az egyházak és felekezetek, miért fordul el az emberiség – legelsősorban az értelmiség, de immár a nép nagy tömege is- az egyháztól és felekezetektől s azok miért nem elégítik ki őket többé? Miért hanyatlik a középkori theokrácia és társadalmi szervezete? A három legrégebb theokráciát – Ausztriát, Oroszországot, Poroszországot – ép a háború buktatta meg! A katolicizmus nem hozott üdvöt Ausztriára; sem az orthodoxyia Oroszországra s Poroszországnak sem hozta meg a lutheranizmus az üdvösséget. A háborút a katolicizmus, az orthodoxyia, a lutheranizmus nem akadályozta meg, mint ahogy nem tudta megakadályozni azon erkölcsi állapot létét és fejlődését amely a háborút okozta; a középkori, később az újabb egyházaknak abszolút szellemi, sőt az állammal kapcsolatosan az egész társadalom számára világi tekintélyük is volt: hogyan lehetséges, hogy az egyházak befolyásukat így elvesztették?

Nagy ellentét van az egyház és a modern gondolkodás, érzés és törekvések, (a filozófia, tudomány, az erkölcsi és politikai ideálok, a művészet, szóval az egész modern

kultúra) között, – s fontos kérdés, hogy lehet ezt az el-
lentétet eltüntetni? Az orthodox teológia régi receptje,
mely szerint a modern ember göggyével, stb.-vel eltéve-
lyedett és bűnbánóan meg kell térnie, már azért sem
helyes, mert évszázadok óta eredménytelenül ajánlják.
A nagy forradalom és a Napoleoni háborúk után a régi
uralom, sőt az egyház restaurációja nem hozott javulást
e téren, újabb és újabb ideális és politikai forradalmak
támadtak, legutóbb a világháborúból eredő forradalmak
is; s ha most, a világháború és világforradalmak után
jönne a restauráció, most sem hozna javulást.

Vegyük sorra a vallás különböző elemeit és alkatré-
szeit: a transcendens nézeteket, főleg Isten és a halha-
tatlanság problémáját, általában a teológia tanításait, a
methafizikát s a kultuszt, a bensőséges viszonyt, amely
az ember, Isten és a világ között fennáll; az egyházi
szervezeteket s egyházi tekintélyeket (a papságot, a hie-
rokráciát = theokráciát) az erkölcsiséget, mint az em-
bernek az emberhez s az Istenhez és a világhoz való vi-
szonyát. A vallásosság fogalmát a hit, – a gyermeki hit
fogalmával azonosítják s e hitet az észszerű kritikus,
tudományos ismeretekkel, a teológiát a filozófiával
(methafizikával) állítják szembe; a vallásosság a hívőnek
a determinista tudomány és tudományos filozófia elle-
nére a csodák indeterminista hitét biztosítja, a vallásos-
ságot általában a misztikával tévesztik össze, azt hiszik,
hogy a hívő közvetlen összeköttetésbe léphet Istennel
és a transcendens világgal s ezt a misztikus összekötte-
tést az erkölcs fölé helyezik. Mi célból hangoztatjuk
tehát a vallás szükségességét és miért reménykedünk
benne? Vissza akarunk-e a hithez és az egyház tanítá-
sához térni? Melyik egyházéhoz? És teljes visszatérést
– filozófiai Canossát akarunk-e? S fokozódott-e az er-
kölciség, a személyes és társadalmi erkölcsiség, ha a

forradalom és háború meg is növelte a vallásosságot? Hisz meglehetősen általános és minden országból jövő panasz, hogy a háború az emberiséget demoralizálta. Nemcsak az úgazdagokra kell gondolnunk, hanem a rendkívül elterjedt züllésre, lustaságra, a tisztesség hiányára, az ifjúság erkölcsének hanyatlására. Ha az erkölcs a vallásnak fontos alkatrésze – s bizonyára az -, nem állítható, hogy a háború a vallásosságot felfokozta. Megfigyeltem s ma is látom: hány tudományosan képzett ember hódol be a miszticizmus, spiritizmus és okkultizmus különféle formáinak. Kívánnunk kell-e a vallásosság efajta növekedését? Meg kell állapítanom, hogy vallás kérdésében a háború után is ott állunk csak, ahol a háború előtt állottunk.

A modern ember válsága általános, az egész emberiség, az egész szellemi élet válsága s az egész modern élet, minden intézménye, egész világ és emberismerete revíziót követel: a belső egyenetlenség, a modern ember életének szétforgácsoltsága, a társadalom szétforgácsoltsága, egyenetlensége, az általános szellemi anarchia, a jelen és a múlt, gyermekek és apák harca, az egyháznak a tudománnyal, a filozófiával, a művészettel és az állammal folytatott viszálya kihat az egész modern kultúrára. Hol és hogyan találhatunk lelkünk békéjére? Sokan szellemi szabadságra törekedve túlzott individualizmusba és szubjektivizmusba s ezáltal lelki és erkölcsi magánosságba esnek; sokan materializmusba és mechanizmusba temetkeznek; lehet, hogy mind egyoldalúan csak intellektualizmusunkat ápoltuk és megfeledeztünk eközben lelki és erkölcsi erőink és tulajdonságaink harmonikus ápolásáról; sokan az egyházzal és vallással szemben szkepszissel és tagadással érnék be és a forradalmi politizmustól várták az üdvösséget; meggyőződtek róla, hogy az élet és világszemlélet fontos pontjaiban való meg-

egyezés nélkül lehetetlen a társadalmat tartósan megszervezni s mégis fellázadtak az egyházi fegyelem ellen, miközben pártocskák és frakciók rabjai lettek; aki erkölcsről és erkölcsi fegyelemről mert beszélni, vagy aki azt követelni merete: régimódi erénycsösznek mondták – a hitet és vallási életet, mint babonát elítélték. Öngyilkossági hajlamra, militarizmusra, háborúra vivő nyugtalanság, engedetlenség, kétély, meghasonlásból származó fáradtság, pesszimizmus- ezek a modern élet, a modern ember, az „Übermensch“ árnyékai.

A háború utáni helyzet sokakban azt a meggyőződést keltette, hogy Európa s civilizált nemzetei hanyatlanak, végérvényesen, visszavonhatatlanul hanyatlanak. A háború előtt sokszor hirdették a pangermánok a román népeks főleg Franciaország hanyatlását, ma már maguk a német történelem filozófusok is (Spengler) Németország, sőt az egész Nyugat hanyatlását ismerik el. Vannak, akik Keletről, Oroszországtól várják az üdvösséget, bár Oroszország, mint Németország és Ausztria a háborúban maga is vereséget szenvedett. Tagadhatatlan, milyen erős hatással voltak a német irodalomra az oroszok. S e hatást Franciaországban, Angliában és Amerikában is megfigyelhetjük.

Nem hiszek az általános és végérvényes degenerálásban és dekadenciában; krónikus válságunk közepette a háború akut válságot hozott ránk. S e válságban elődeink épannyira bűnösök, mint mi magunk. Nem hagyhattuk változatlanul, amit ránk hagytak. Örökségünk megváltoztatása közben sokat s egyre hibáztunk, de hibánk becsületes beismerése javulásunk kezdetét jelenti.

A háború és a háború borzalmi mindannyiunkat felizgattak. Tehetetlenül állunk az emberiség történetében eddig még elő nem forduló hatalmas történelmi rejtéllyel szemben. Ám az izgalom nem program;

kultúránkat s annak minden elemét őszinte analízis és nyugodt kritika tárgyává kell tennünk s gondolkodásunk és cselekedeteink minden terén koncentrikus javulásra kell határoznunk magunkat. Van annyi gondolkodó egyén ma már minden művelt nemzet körében, hogy e reformhoz egyesült erővel hozzáláthassunk.

94.

Kíséreljük meg a modern ember, az európai kultúra és civilizáció válságát, amelyet eddig pszichológiailag és szociológiailag igyekeztem megmagyarázni, politikailag is megvilágítani.

A Központi Hatalmak és a Szövetségesek harca a theokrácia, az elgyengült haldokló theokrácia és a demokrácia harca volt. A Központi Hatalmak élén Poroszország állt Bismarcknak, a régi középkori, politikai és egyházi uralom legügyesebb és legállhatatosabb őrizőjének programjával. A Poroszország – vezette és elporoszosított Németország politikai programja a néptől független porosz királyság programjában csúcsosodik ki s ezt Bismarck állította szembe a modern parlamentarizmussal és demokráciával; Vilmos császár magát egyenesen Isten eszközének tekinti, a hivatalos „Isten kegyelméből“ címnek antidemokrata értelme és érvénye van. Az „Isten kegyelméből“ való király a demokrata „a népből, a néppel, a népért“-nek éles ellentéte.

Ez az abszolutizmus a középkori imperializmus folytatása. A Róma által Németországra bízott impériumot a vallásos Habsburgok kormányozták, akik a reformáció vallásos és politikai felkelése ellen erőszakos ellenreformációt vezettek. Ausztriával a protestáns Poroszország versenyzett a németországi elsőbbségért; Ausztriát sikerült végre kiszorítani Németországból, ám Poroszország

ennek ellenére önmaga fogadta el a római impériumot, a császárságot. Különös furcsasága a történelemnek (ám a történelem maguk az emberek), hogy a katolikus, nemzetfeletti, ismétlem: katolikus imperializmus egy protestáns és nemzeti államban folytatódott és hogy ama katolikus állam, amely a katolikus impérium élén állt, lemondott a császárságról, magát világi császársággá proklamálta s elfogadta a keleti német előőrs alárendelt szerepét. Ebből keletkezett az újabb kor, minden értelmetlen osztrák és porosz politikája.

A porosz Németország katolikus római birodalom katolikus eszméit pogánykori – római és nemzeti eszmével herélte fel. Erőszakos keletre-törését pangermán filozófiájával Európa, Ázsia, Afrika régi világa feletti uralmának általános programjává bővítette ki. (Németország gyarmatpolitikája, a hanyatló törökökkel való szövetsége).

A hármasszövetséget az erős Poroszország gazdasági és politikai nyomására a három császár szövetségének mintájára alapították meg. Olaszországnak nem volt a szövetségben organikus helye, az egész szerződés Németországnak Ausztria-Magyarország feletti uralmát jelentette. Jellemző, hogy Bismarcknak a magyarokkal, Andrássyval, folytatott tárgyalásai jelentik a Hármasszövetség kezdetét (emlékeztettem már e tényre, mikor a magyarok amerikai propagandájáról beszéltem); a magyar állam, mint ahogy azt az osztrák főleg katolikus politikusok megjegyzik, reformátusok (Tisza) és szabadkőművesek kezében volt s ezért nem összeférhetetlen Magyarországnak a pangermanizmus hamis alapjához való csatlakozása. Jelentős tény, hogy Magyarország 1849-ben Oroszország ellensége volt és hajlandó volt talán, mint ázsiai nemzet, a keleti terjeszkedésre; ezért tudta Berlin Törökországot is oly könnyen meg-

nyerni. Nem tudom, nem a nemszláv faji keveredés jelentkezett-e a bolgárnépnél, mikor a világháborúban Törökország és Németország oldalára állt; dinasztiája katolikus, politikailag osztrák, tehát szintén német volt; a bolgárok, mint Poroszország többi szövetségesei és barátai is, a német műveltség befolyása alatt álltak.

Németországnak a szövetségesek elleni harcában kezdetben maga a Vatikán is-régi ausztriai kapcsolatára és Németország nagy katolikus többségére való tekintettel – ingadozó, bizonytalan politikát folytatott.

A hármasszövetség tárgyi és történelmi szempontból a középkort és a monarchisztikus, abszolutisztikus uralmat képviselte, ahogyan az az egyházi abszolutizmus gyengítése után az újkorban kifejlődött. A pangermanizmus a porosz imperializmus sovinszta programja lett.

E pangermán imperializmussal szállt szembe Francia-Orosz – Olaszország, Anglia, az Egyesült Államok s a többi szövetségesek, azaz Oroszország kivételével csupa demokratikus, alkotmányos és köztársasági állam. A modern demokrácia támadt fel a theokrácia ellen.

A szövetségesek Németországgal és Ausztriával ellentétben minden nemzetre nézve elfogadták a modern nemzetiségi elvet s a kis államokat és nemzeteket védték meg elsősorban; említettem már, mily nagy jelentősége van az Oroszország és Németország közötti kis nemzetek zónájának. A kis államok és kis nemzetek a demokrata elv szerint egyenjogúak a nagy államokkal és nemzetekkel, mint ahogyan egy állam keretén belül egyenlő joga van az u. n. kisembernek és a gazdagnak és hatalmasnak. A demokrácia következetes magatartása a külpolitikában persze csak most fejlődik ki, hiszen a demokrácia a belpolitikában is egyelőre a kezdetnél tart.

A nemzetiségi elv elismerésével a szövetségesek távol tartották maguktól a sovinizmust. Németország is nemzeti alapon állt, de nemzetiségét másnál különbnek tartotta. A szövetségesek a nemzetiségi elvvel egyidejűleg a katolikus (az általános értelemben vett) humanitás elvét is elismerték; az egész világ különböző nemzeti államai óriási többségének egyesülése eredményezte ezt; mind az öt világrész feltámadt a nemzeti-soviniszta eszmeileg, fajilag és földrajzilag korlátolt pangermanizmus ellen s a világrészek nemzeteit az egész emberiséget barátságos összességé szervezni akaró katolikus humanitás eszme ipso facto egyesítette. A Nemzetek Ligája, a békeszerződés szerves alkatrészének wilsoni terve, első nagy gyakorlati kísérlete annak a világszervezetnek, amely terjedelmével és eszméjével felülmúlja és megcáfolja a régi világ leigázására irányuló pangermán programot. E régi világgal szemben ott állt a világháborúban az új és az egész világ.

A demokrácia, amely a belpolitikában érvényesül, érvényesülni fog a külpolitikában is; a világháború eltemette a háromszoros, az orosz, a porosz és az osztrák abszolútizmust; új köztársaságok és demokráciák s velük egy új nemzetközi politika új alapelvei támadtak: a Nemzetek Ligájának politikai hatalma megnőtt s minden modern, igaz, demokratikus politikus és államférfi programjává lett. Európa Egyesült államai nem utópia többé. Minden nemzet és minden állam békés társadalmával szemben lehetetlenné lesz egyetlen nagyhatalomnak a kontinens feletti uralma és több nemzet és több állam a többi nemzet és állam elleni nemzeti szövetsége.

A világháború és a szövetségesek győzelme megváltoztatta Európa és a világ képét. A három legnagyobb államnak, Európa két legnagyobb nemzetének a cáriz-

musa elbukott. Számos kis nép szabadult fel: a cseh-szlovákok, lengyelek, délszlávok, románok, (ukránok) finnek, lettek, litvánok stb. Megalakult a Nemzetek Ligája s ez a nemzeti kisebbségek védelmét biztosítja. Köztársaságok támadtak s megerősítették a demokratikus uralmat. Joggal remélhetjük, hogy a politikai változások megerősítik egy erkölcsi és kulturális renaissance és megújulás törekvéseit.

Erősödik a reményünk, ha megfigyeljük a változást, amelyet a háború és a forradalom a lakosság és a harcoló nemzetek lelkiületében idézett elő; a nemzet virága a harctéren, a lövészárokban szenvedett s közben gondolkodnia kellett s elgondolkodott a háborún és jelentőségén; a háború borzalmait nemcsak a harcoló férfiak, de asszonyaik, gyerekeik, anyáik és apáik is végigszenvedték. Lehet-e másképp, minthogy a háborúban résztvevőknek legalább tetemes kisebbsége, a becsületes gondolkodású emberek, e tapasztalatok alapján az új uralom, a demokrácia és emberségesség uralmának hívei lettek és újjászületésre áhítoznak?

A fejlődés minden téren a régi uralom ellen irányul – s ez a háború és a háború utáni korszak értelme; a háború Németországot is megszabadította a régi uralomtól s e felszabadított Németország ki fog lépni szellemi elszigeteltségéből, erkölcsileg le fogja győzni a Bismarckizmust és vissza fog térni Goethéjének, Kantjának, de főleg Herderjének és Beethovenjének eszméihez és ideáljaihoz.

Ez volt a háború kezdetétől háborús filozófiám; háború előtti történelemfilozófiai gondolataim szintézise ez sa azért itt is azzal a tömörséggel írom meg, ahogyan azt az Atlanti Óceánon hazaérkezésem előtt készített vázlatban végérvényesen megszövegeztem. E vázlatot később, ott-hon főleg az újkor reprezentatív személyiségeinek, mint

Rousseau-nak, Goethé-nak stb. beható analízise és a különböző szellemi irányzatok pontos megformulázása nyomán részletesen is kidolgoztam. Lehet, hogy e munkát önállóan is kiadom, maradjon itt csak a vázlat, nehogy egy aránytalanul terjedelmes fejezet megzavarja e könyv valamelyes harmóniáját.

95.

Ilyen és ehhez hasonló gondolatokkal közeledtünk november 29.-én az angol partokhoz; a kikötőben a katonai és diplomáciai tisztelgések ismételten figyelmeztettek rá, hogy államfő vagyok; a londoni pályaudvaron nemkülönben. Még aznap este találkoztam kedves barátaimmal és segítőtársaimmal Steeddel és Seton Watsonnal.

Mily óriási különbség volt az 1917 májusi és 1918 decemberi politikai helyzet között, mi minden történt, mióta Londont elhagytam, hogy földközi utamra induljak! Gondjaim semmiképp sem fogytak: a régiéket eltűntek ugyan valamennyire, de újak keletkeztek....

Egy hétig (dec. 6.-ig) maradtam Londonban s ezt az időt ismerőseim (Mr. Burow, Lord Bryce, Hyndman, Mr. Joungh, Lady Paget stb.) látogatásával töltöttem el. Felkerestem a publicistákat is, akikkel összekötöttesben állottam.

Egy Balfour által adott lunchön politikai személyiségek válogatott társaságával kerültem össze, Lord Milnerrel, Churchillal és másokkal s a Londontól távollevő király titkárával. Természetes, hogy a politikai helyzetről, a háború befejezéséről s a küszöbönálló béketárgyalás feladatairól folyt a szó. Épp aznap (november 29.-én) tették a németek a szövetségeseknek az ajánlatot, küldjenek ki bizottságot a háborús felelősség megvizsgálására. Nagy érdeklődéssel fordult mindenki az orosz események és oroszországi és szibíriai légióink felé; ez főleg Churchill

lordot érdekelte. Tetszett neki, hogy Kiewben a bolsevista agitációt erőszak nélkül akasztottam meg. Vitánk közben Balfourt, Gladstonet és a többi államférfiakat akaratlanul is a németekkel hasonlítottam össze. Mily óriási volt világ- és társadalomszemlélet dolgában a különbség köztük s mily nagy volt a különbség e valódi alkotmányosság és parlamentarizmus és a – hál, Istennek – leáldozó orosz-porosz-osztrák cárizmus között. Balfour miniszterrel inkább vallás-filozófiáról beszélünk.

A béketárgyalásokra készülve meglátogattam a külügyminisztérium egyes hivatalnokait és különösen azokat a politikusokat, akik a béketárgyaláson valószínűleg részt fognak venni: Tyrell, Crowe, Harding s más urakat. Régi ismerőseimet: Sir George Clerket és többeket meglátogattam. Nem feledkeztem meg az egyes követésegekről sem.

S átéltem az első jellegzetes diplomáciai bonyodalmat is: A prágai Mária-oszlop ledöntése okot adott a Vatikánnak, hogy Londont az eseményekre figyelmeztesse. Nem tudom, mily formában történt ez, hivatalos jegyzéket nem kaptam róla. Nem ismertem a részleteket, de biztos voltam benne, hogy e tettet politikai, de semmikép sem vallási izgalomból követték el, s így is magyaráztam a dolgot. Hiszen tudtam, hányszor követelték az oszlop eltávolítását, mivel a Fehér Hegyen történt vereségünk emlékoszlopának tekintették.

A kontinensen a politikai események a Központi Hatalmak veresége következtében továbbfejlődtek. Jól emlékszem, mily nagy hatást tett, mikor az angolok december 1.-én átlépték a német határt. Ugyanaznap mondott le a német trónörökös a porosz és császári korona minden jogáról. Szerbiában Sándor herceg vette át a régensséget és a szerb-horvát-szlovén állam valóság lett.

Londonban Ausztria utolsó napjairól is közelebbi híreket kaptam; külön küldönc útján főleg arról kaptam információt, hogyan használta ki Ausztria Genfben delegátusaink jelenlétét. Ügynökeik és egy-két osztrákbárát diplomata beszélni próbáltak delegáltjainkkal és politikai meggyőződésüket akarták kitudni. Egyes delegátusaink-úgy látszik – nem vették észre a csapdát és az otthoni helyzet képét lefestették az ügynökök előtt; különösen az én és Kramar és hivei nézetei között levő különbségről beszéltek és megindultak Bécs felé a hírek, hogy az egyes cseh delegáltak nem döntöttek még Ausztria ellen. Ám Benes dr. világosságot és határozottságot hozott Párisból s ezt ellenségeink is jól észrevették. Természetes, hogy cum grano salis vettem e híreket de azok mégis a háború előtti politikai világban elfoglalt helyzetemet juttatták eszembe s hogy az emberek alapjában ritkán változnak. „Elnök“ – rendben van, de „párt nélkül“, „idealista“, „inkább filozófus, mint politikus“ stb. Elfogja-e felejteni minden ember, minden párt a különböző konfliktusokat és harcokat, nem fog-e feltámadni a régi gyűlölködés? Nagyon józanul mérlegeltem mindent pro és contra és átvizsgáltam eljárásom szabályait; többször és jól átnéztem a személyiségek egész kataszterét, akikkel tárgyalni és dolgozni fogok, jól ismerem mindenkit – vastag kötetet tudnék mérlegelésemről írni, érdekes és merem állítani tanulságos kötetet. Nem volt semminemű kételyem aziránt, felújult államunknak minő politikára van szüksége és biztos voltam benne, hogy a legfontosabb, alapvető dolgokban senkinek sem fogok és senkinek sem szabad engednem, ám a tisztán személyi ellenszenvet vastagon keresztül húztam. Híreimet Párisban valamennyire s főleg a nagy változást részletesen közlő hazai lapokból egészítettem ki.

Párisba december 7.-én érkeztem és első hivatalos látogatásom a Francia Köztársaság elnökének, Poincarénak szólt, hogy az ő és Franciaország segítségét személyesen is megköszönjem; még egyszer találkoztam vele egy hivatalos diner-n.

Az elnöknél tett látogatásom után Darneybe utaztam csapatainkhoz; szemlét tartottam felettük és néhány órát időztem körükben. Visszautaztam Párisba s az úton felvázoltam első deklarációmát. A kórházi sebesülteket is meglátogattam.

Mint Londonban, Párisban is egész nap látogatásokat tettem és látogatókat fogadtam. Nagyon szívélyes volt Pichon miniszternél, a politikusok egész soránál s a francia politika legkiválóbbjainál, mint a kamara elnökénél, Deschanelnél, Clémenceaunál, s másoknál tett látogatásom.

Clémenceaut idáig nem ismertem még személyesen, de személye évek óta érdekelt már s a háború alatt nagy érdeklődéssel kísértem a hadsereg körüli tevékenységét. Több ismerőst ismertem s azok említették, hogy Clémenceau kezdetben többször nyilatkozott pesszimiztikusan a háború kimeneteléről és Franciaországról. Annál jobban érdekelt tisztán lélektani szempontból az a tény, hogyan tudta a munkához való energiáját e kétkedés ellenére is ennyire összegyűjteni; pesszimizmusát és szkepszisét nem a maga kedvéért győzte le, hanem Franciaország iránti határtalan odaadásból. Kétféle szkepszis van persze. Clémenceau már régebb időben is érdekelt nemcsak beszédei és parlamenti tevékenysége révén, hanem irodalmi tevékenységével, regényeivel („Les plus forts“) és történelemfilozófiájával (Le Grand Pan) is, amelyekben állítólagos szkepszise oly reliefszerűen mu-

tatkozik meg. Kezdetben nem volt valami nagy jóakáronk; az osztrák és magyar propaganda azt hiesztelte, hogy osztrák-barát érzelmű. Mikor híre jött, hogy átveszi a kormányt, (1917 november 16.-án lett miniszterelnök) több francia lap hozta a magyar lapokból átvett közlést, hogy az új miniszterelnök magyarbarát lesz, mivel leánya állítólag magyar ember felesége és fivére bécsi leányt vett feleségül. Sixtus-affairebeli tárgyilagos és energikus fellépése nem adott igazat a magyaroknak. Egy időben nem értett egyet oroszországi politikámmal, mivel hadseregünket nem vittem Romániába; annál több örömmel töltött el, hogy most beismeri: az események fejlődése engem igazolt. Egyébként ép Clémenceau volt az, aki Benessel már 1917 decemberében és 1918 januárjában megkötötte a légiónkról szóló egyezséget.

A már említett hírekből, amelyek a genfi konferencia alatti és későbbi svájci osztrák és magyarbarátságról szóltak, arra kellett következtetnem, hogy ezek az osztrák barátok Clémenceaunál is bejáratosak lehetnek; vele magával nem akartam beszélni e tárgyról s azért arra törekedtem, hogy a helyzetet más megközelíthető úton ismerhessem meg helyesen és pontosan. E tárgyra még vissza fogok térni.

Már az akkori politikának is érdekes személyisége volt M. Berthelot; nemcsak mint politikai tényező – ő lett Clémenceau jobbkeze, – de mint a világfejlődés politikai megfigyelője is. Megbeszéltünk minden a háború utáni Európa, de főleg a közeli Kelet sorsára vonatkozó fontos kérdést. Sokat jelentett, hogy Berthelot a szövetségesek eredeti tervével megegyezve Törökországnak Európából való kikapcsolását követelte állhatatosan.

Felújítottam az újságírókhoz és publicistákhoz (Gau-

vain és másokhoz) s az akadémikus körökhöz, természetesen főleg Denis professzorhoz való kapcsolataimat.

House ezredes is Párisban volt s így folytathattuk a háborúról és a közeledő békéről szóló beszélgetésünket. Ismerte már Benes drt., akit meghívtak a fegyverszüneti tárgyalásra, amelyen House, Wilson elnöknek a háború továbbfolytatásának szükségtelenségéről szóló álláspontját képviselte. Az elhalt amerikai követről, Mr. W. G. Sharpról, is megemlékszem.

Az angol követségen angol ismerősökkel és barátokkal találkoztam; lord Derbyt csak most ismertem meg. Barátaim, Steed és Seton Watson is megérkeztek Párisba.

Vésnie követtel, mint mindig, most is jól megértettük egymást; Trumbic dr.-ral a délszlávokkal való jövőbeli együttműködésünket beszéltük meg tüzetesebben.

Akkor, ott Párisban vázoltuk fel a kis-entente élesebb körvonalait; előbb Take Jonescuval tárgyaltam s ő hozta el Venizelost hozzám. Az akkori helyzet után úgy ítéltük: bensőségebb megegyezésre juthatunk a délszlávokkal, a lengyelekkel, a románokkal és a görögökkel, akik a szerbekkel még a Balkánháború alatt baráti szerződést kötöttek. Tisztán láttuk persze azt is, milyen nehézségek várnak ránk, főleg az egyes területbeli s főleg a románok és jugoszlávok közti területi kérdések miatt. Megegyeztünk abban, hogy már a béketárgyaláson kezdjük jövőendő együttműködésünk útját egyengetni. A kis-entente eszméje úgyszólván a levegőben volt. E közös munkának sok előljáró kísérlete volt: a románokkal és lengyelekkel Oroszországban való minden országbeli háború alatti intim viszonyunk s közös akciónk, mint az elnyomott nemzetek római kongresszusa s az Amerikában létrejött Középeurópai demokratikus Unió. Arról

is beszéltem már, hogyan vélekedett Roman Dmowski egy cseh-lengyel föderációról. E tapasztalatok alapján szerkesztettem meg az „Új Európában követelésemet, hogy a nagy entente mellett kis-ententeok és mindenekelőtt Középeurópa kisebb államainak ententeja is megalakuljon.

S ha utolsó helyen emlékszem is meg Mme Jouvenelnél tett látogatásomról, ez nem jelenti azt, mintha e barátnőnk szalonja nem lett volna politikai jelentőségű; ellenkezőleg: itt ismertem meg, miután Stefánik bevezetett, a legkimagaslóbb és legbefolyásosabb politikai diplomáciai és katonai személyiségeket. S itt köszönhettem meg ismételttem Briand úrnak is, hogy az entente-államférfiak között ő ismerte el legelsőnek programunkat.

S ismét Franciaország volt az első állam, amely követjét elküldte hozzánk; M. Clément-Simon, akit 1918 decemberében neveztek ki prágai követté, dec. 14.-én útrakelt velem Prágába. Sir Thomas Cunningham, államunk és Ausztria számára kinevezett angol katonai attasé is velünk utazott.

97.

Párisból Olaszországban át utaztam tovább. December 15.-én érkeztünk Modenába; itt egy tábornok várt, akit az olasz király küldött a meghívással: legyen vendége; maga a király a paduai pályaudvaron várt rám és – egy csapatrész szemléje után – az egész következő napon át vendége voltam. Most beszéltem életemben harmadszor uralkodóval; legelőször Ferenc Józseffel, aki nagy súlyt helyezett arra, hogy ő legyen Európa legtisztelteméltóbb arisztokratája és ennek megfelelően mindig és minduntalan az uralkodót pózolta, – míg az olasz király mindig alkotmányos s egész fellépésében tökélete-

sen pózmentes volt. Arról beszéltek pld., tartsanak-e pohárköszöntőket az ebédnél; – a király és én egyformán feleslegesnek találtuk ezt, ám a király a köszöntők tartalmát a kormány elé terjesztette. Ez volt első leckém az alkotmányoságból! A második uralkodó, akivel megismerkedtem, Ferdinánd, román király volt. Tulajdonképpen négy uralkodóval volt dolgom életemben: Londonban a későbbi Sándor királlyal is találkoztam.

Meglátogattam hadseregünket, amely Padua közelében táborozott; egyik nap a gyalogság, másnap a lovaság felett tartottam csapatszemlét. Paduában megismerkedtem Benzoni marquise családjával is, amellyel Stefániknak kellett volna intim családi összeköttetésbe lépnie.

Olaszországban kezdődött önkéntes száműzetésem és Olaszország volt utolsó külföldi állomásom. December 17.-én délután 5 órakor utaztam el; olaszországi légióink egy osztagja kísért, velük utazott Piccione tábornok is.

Az utolsó politikai hírek, amelyeket útközben kaptam, főleg a német állapotokról, elsősorban a Spartacusmozgalomról szóltak; Wilson elnök december 15.-án érkezett Párisba, a béketárgyalás előkészületei előhaladtak.

A béke megteremtőinek – minden eshetőségre kétszen- Benesdr.-ral adattam át az „Új Európában összefoglalt békeprogramot; a művet számukra nyomták külön angolul és franciául. Programmunkat a Timesben hivatalosan újra Mr. Steed képviselte, aki megegyezett ebben Seton Watsonnal és a többi, hozzánk közelálló politikusokkal.

Míg Paduából hazautaztam, gondolatban állandóan jövődő feladataimmal foglalkoztam. Az osztrák területen való utazás és tartózkodás alatt a Habsburgok lehangyatló birodalmáról kellett lezáróan gondolkoznom. December 18.-án utaztunk át Brixenen s ezzel gondolataim állandóan Havlicek és egyúttal politikánk körül forogtak. Havlicektől sokat tanultam; Brixentől hazáig folytonosan fülemben csengetek szavai: „ésszerű és becsületes politikát!“

December 20.-án – pénteki napon – értünk a cseh határra-sok könnye hullt itt az évek múlva végre hazatérőknek – és csókjainkból cseh anyaföldünknek is jutott...

A cseh kerületi főnök, (aki kiejtése után ítélve német születésű volt), családtagjaink kézszorítása és politikai delegációnk első jelentései vártak ránk.

Hogy Prágában ne kelljen éjszaka megérkeznünk, a péntekről – szombatira virradó éjjelt Budějoviceben (Budweisban) töltöttük. A péntek különös szerencsenapom; nem tudom, vannak-e másnak is ilyen napjai, de az én életem legfontosabb és legszerencsésebb eseményei mindig péntekre estek: pénteken utaztam el 1914 decemberében Ausztriából, pénteken jelent meg Wilsonnak Ausztriához intézett válasza és függetlenségi nyilatkozatunk és íme most pénteki napon állok négyévi külföldi munkám után újra cseh földön...

Szombaton, december 21.-én reggel utaztunk tovább Prágába. Megálltunk Veselýben, Táborban („program-munk Tábor”) Benesovban s végül Prágában.

Az ünnepi, üdvözlő Prágába demokratikus automo-

bilon vonultam be, nem akartam a régi aranyozott hintóba ülni, amely az elmúlt idők emlékeztetője.

Hogy mire gondoltam s mit éreztem a nagyszerű prágai fogadtatás alatt? – boldog voltam-e? örültem-e? Míg elgyönyörködtem a szépségekben, a zászlók, népviseletek, színek, díszletek, rózsák és virágok gazdag pompájában, míg a kedves üdvözlőszavakra válaszoltam, újjászületett országunk helyes kiépítésének előttem álló, nehéz feladata járt folytonosan eszemben; s nem szűnt meg e gondolatláncolat délután sem, midőn az ország-házban ünnepélyes Ígérettel köteleztem magam, hogy „becsületemmel és lelkiismeretemmel a Köztársaság és a nép áldásán fogok fáradozni és törvényeit mindenkor tiszteletben tartom“.

Miután feleségemet a szanatóriumban meglátogattam, először aludtam a prágai várban, azaz, jobban mondván: nem aludtam.

Másnap, vasárnap, december 22.-én adtam elő a várban első üzenetemet, amely külföldi munkánk rövid áttekintését tartalmazta; üzenetemet a minisztertanácsnak bemutattam és az tárgyi korrektúrákat eszközölte.

Üzenetemet a várban s nem a parlamentben olvastam fel; s ebből támadt a formai nehézség: a várbeli gyűlés vajjon nemzetgyűlés volt-e; üzenetemet felvették végre az üzenetemre adandó válasz kiküldött bizottságának jelentésébe s e bizottság javasolta, hogy üzenetemet a nemzetgyűlés gyorsírói jegyzőkönyvébe is vegyék fel. Úgy történt.

S itt már arra kell gondolnom, mint cselekedtem otthon; ám az erről szóló jelentés nem esik e mű keretébe. Le szeretném ehelyett vonni külföldi tapasztalataimból a fő politikai tanulságot: hogyan keletkezett köztársaságunk, hogyan építjük ki és hogyan akarjuk kivívott függetlenségünket megtartani?

IX.

KÖZTÁRSASÁGUNK KELETKEZÉSE.

100.

Mondják, hogy az államokat azok a politikai erők tartják fenn, amelyek megalkották őket. Sok igazság van ebben; azért akarom most itt külföldi munkánkról szóló jelentésemet egész szabadságmozgalmunk jogi és politikai jelentőségének rendszeres fejtegetésében összefoglalni és megmutatni: hogyan keletkezett köztársaságunk és hogyan értük el önállóságunkat.

Általánosan szólva: függetlenségünk Ausztria-Magyarország bukásából és a világ-égésből keletkezett; a szövetségesek legyőzték Németországot és Ausztriát s ezzel kiküzdötték és lehetővé tették felszabadulásunkat. A béketárgyaláson a győztes szövetségesek szabályozták Nyugat- és Középeurópa új rendjét; a béketárgyaláson kezdettől részt vettünk s aláírtuk a békeszerződést, mivel a szövetségesek már a háború alatt felvettek minket a küzdő és számottevő nemzetek aeropágjába. A szövetségesek elismerték és elfogadták politikai- és szabadság-programmunkat.

Önállóságunkat, később a békeszerződés aláírásával és annak alkotmányos ratifikálásával azelőtti ellenségeink is elismerték.

Függetlenségünket az Ausztria elleni ellenálással és forradalommal vívtuk ki; önállóságunkat – mint ahogyan azt röviden Poincaré elnök mondta – Francia-Olasz és Oroszországban küzdöttük ki. E forradalom mégis igen különös volt. Fegyveres formában nem honi földön harcoltunk érte, hanem határainkon túl, idegen területen.

A fegyverrel vívott világháborúban nemzetként kel-

lett résztvennünk, enélkül sohasem vívtuk volna ki ön-állóságunkat – vagy legalább is nem olyan mértékben, ahogyan kivívtuk. S ebben áll francia-, olasz- és oroszországi légióink értelme és politikai értéke. Légióink nyerték meg számunkra a nyugati hatalmak rokonszenvét és segítségét; légióink és a szibíriai anabázis nyerték meg számunkra a szövetségesek egész közvéleményét, sőt ellenségeink tiszteletét is.

Légióink mellett felszabadulásunkat lényegileg főleg azok a katonáink segítették elő, akik osztrák hadseregbeli tevékeny és passzív ellenállással Ausztria bomlását sietteték s főleg azok, akik az osztrák szellemmel szemben vállalt ellenállásukat halálukkal fizették meg. Bécs és Budapest minden újabb kivégzéssel saját sirját ásta meg, mert ezzel is csak azt bizonyította, hogy nemzetünk életre-halálra ellenségük. Külföldön külön utaltunk minden egyes kivégzésre és Ausztriát nyilvánosan megvádoltuk. Vádat emeltünk üldözései és kegyetlenkedései miatt is. Szép példája volt ennek a hangulatnak, mint már említettem, az ifjú Sapik szobrász esete: Behívták az orosz frontra s barátaitól e szavakkal búcsúzott: „Tudom, hogy elfogok esni, de az oroszokra egyetlen lövést sem adok le.“ Alig ért ki a harctérre, elesett, de szavát biztosan megtartotta. És ezer meg ezer ilyen Sapik akadt.

Felszabadításunkhoz hozzájárultak továbbá azok a polgáraink, akiket az osztrák katonai terror kivégzett, halálraítélt (dr. Kramar, dr. Rasin), bebörtönzött, vagyonát elkoboztának nyilvánította és más módon meggyötörte. S emlékezzünk meg cseh népünk minden rétegének azokról a fiairól is, akiket a történelem nem fog felemlíteni, de akiknek keserves háborús életét az osztrák üldözés még keserűbbé tette. E tények felsorolásával győztük meg a szövetséges külföldet Ausztria- Magyarország

elleni, életre-halálra vállalt elhatározásunkról Önállóságunkat véráldozattal vívtuk ki.

Másik külföldi tényezőnk Nemzeti Tanácsunk, annak diplomáciai ténykedése és propagandája volt; megalakítottuk légiókat, hadsereggé fejlesztettük és a világháborúban való részvételét diplomáciai úton használtuk ki. Külföldi Nemzeti Tanácsunk azoknak a hazai politikusainknak szervezete volt, akik megértették a világháború és az általános helyzet lényegét és elhatározták a sorsdöntő lépést, hogy vagy közvetlenül és nyíltan indítanak forradalmat külföldön, ahová azért utaztak, mert otthon nem szíthattak forradalmat; vagy, hogy a külföldi küzdelmet titkos, földalatti tevékenységükkel fogják támogatni. Főfeladatunk volt mindenütt, Oroszországban is, megtörni a hagyományos osztrák barátságot s ez mindenütt sikerült.

Értettük továbbá külföldön annak is a módját, hogy a szövetségeseket önállóságunkhoz való történelem- és természetadta jogunkról meggyőzzük; értettünk hozzá, hogy feltárjuk a szövetségesek előtt a Habsburgok és önkényuralmuk igazi lényegét s hogy rámutassunk miszerint Ausztria-Magyarország álkormányzata segítségével kisebbséglétére többségen uralkodik s hogy Ausztria-Magyarország rendszere époly idejétmúlt anomália, mint Poroszország és Oroszország cárizmusa. Oroszországról és Poroszországról Nyugaton régen tudták ezt; a mi feladatunk volt a szövetségeseket arról is meggyőzni, hogy ennél a bécsi cárizmus nem jobb, sőt sokkal rosszabb. Rámutattunk Ausztriának azokkal a népeivel szemben való kegyetlen eljárására, akik vele nem ugyanegy eszmekörben éltek, – Németországtól és annak pangermán eszméitől való függésére s a háború előidézésében való nagy bűnére; igényt tartottunk ezzel szemben önállóságunk jogához, miközben Európa kulturális fej-

lődésében való részvételünkre hivatkoztunk. E felfogásunkat négyéves propagandánk é szövetséges államok néprétegeiben is elterjesztette és ott kellőképpen meg is erősítette.

Az osztrák-barátság – mint ahogyan azt kimutattam – minden szövetséges államban rendkívül erős volt: legyőzése nem ment könnyen és nem ment gyorsan, – hisz Ausztria szükségességét majdnem valamennyien és oly hosszú ideig magunk is fejtegettük és védelmeztük. Intenzív osztrákbarát ellenpropaganda dolgozott ellenünk s nehezítette munkánkat, de propagandánk győzelme annál eredményesebb lett. A szövetségesek nem ismerték Ausztria-Magyarországot oly jól, mint mi és Keleteurópa bonyolult nemzetiségi, gazdasági és kulturális viszonyait egyáltalán nem ismerték. Mi ezzel szemben évek során át szerzett tapasztalatainkkal és Keleteurópa ismeretével a szövetségeseknek Ausztria-Magyarország ellen tárgyilagosan megindokolt programmal szolgálhattunk. Brianddal folytatott elsőprogrammszerű tárgyalásom során kifejtettem, hogy a szövetségeseknek mi politikai programot adunk – s ez nem túlzás; amerikai, francia és angol barátaink maguk is elismerik ezt.

Az osztrákbarátság – s ezt ki kell emelnem! – nemcsak a Bécs és Ausztria iránti szimpátiából állott, de abból a hagyományos nézetből is, hogy Ausztria a Németország elleni gát; a világháború világosan bizonyította ennek az állításnak ellenkezőjét s ez az állítás mégis mindenütt megmaradt.

Nemcsak saját programmunkat hoztuk a szövetségeseknek, de a többi nemzetek felszabadításának és egész Európa újjáépítésének programját is. Tanú erre az „Új Európa,“ amelyet a háború végén az entente államférfiainak a béketárgyalások céljaira angol és francia nyel-

ven adtunk át. Külföldi propagandánk és tevékenységünk a szövetségesektől pénzügyileg független volt, minden – még a legbarátságosabb – ezirányú javaslatot is visszautasítottuk. Ez az oka többek közt annak is, hogy dezavualtuk az orosz kormányt, mikor az egy megfizetett, hivatalos „Nemzeti Tanácsot“ akart felállítani. Egyetlen esetben, – amerikai titkos szolgálatunknak, – szereztem angol támogatást; s ezt is helyesen, mivel egy különleges és kizárólag a szövetségeseknek teendő szolgálatról volt szó. S nemcsak propagandánkat, de légiónkat is – bár hitelből – de önállóan tartottuk fenn. Tudtam, hogy ezzel jövőre budgetünket terhelem meg, de nem tehettem másképp. Megfigyeltem az anyagi függés különböző eseteit s ®R megerősített taktikámban. Abból is látszik, mily fontos volt elhatározásom, hogy az ententeországok egyes politikusait meglepte eljárásunk; voltak, akik óriási tőkéről képzelődtek, mint amely felett mi rendelkezünk. Voltak, akik otthonról jövő pénzügyi akcióra gondoltak s ez forradalmi presztízstől sokak szemében megerősítette. Megtudtam mindazonáltal, hogy osztrák ügynökök bevádoltak a franciáknál: Ausztriától kapjuk a tőkét! Sőt voltak emberek, akik Németország eszközének tartottak minket! Egyetlenegy példája ez annak, mekkora nehézségekkel kellett megküzdenünk s egyben élénk fényt is vet ez az osztrák és német propaganda titkaira. Álláspontom egy volt és egy marad: államunkhoz jogunk van, de e jogunkat magunknak kell megvédelmeznünk, önállóságunkat újólá ki kell küzdenünk s magunk erejéből meg kell tartanunk; nem kellett soha semmit sem kérnünk s most sem kérünk semmit, ha kikértük is a szövetségesek barátságát és segítségét. Megvolt bennünk, megvan és mindig meg lesz bennünk a megfeszített munka és az áldozatkészség kötelessége.

Nemcsak elvről volt szó, gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy „Nemzeti Tanácsunk“ és hadseregünk önálló és semmi esetre sem a szövetségesek politikai szervezete.

101.

Népünk a forradalomból nemcsak légióink és külföldi „Nemzeti Tanácsunk” révén vette ki részét, de hazánkban is; ezt polgári egyénekre kiszabott halálbüntetések, vezető politikusaink halálos ítélete, vagyonekobzások, bebörtönzések s mindazok a büntetések bizonyítják, amelyekkel Bécs sújtott minket. Otthon ugyanoly harcias szellem uralkodott, mint külföldön. Külföldi forradalmunkat azért hajthatuk végre, mert otthon ezt kezdettől és a háború egész ideje alatt helyeselték. S elmondhatom, hogy általánosan helyeselték.

Hazánkban a háború első három esztendejében politikai vezetőink, illetve képviselőink és pártjaink nem fejtettek ki egységes védelmi akciót. Pártjaink politikai vezetését a kormány megbénította s nemsokára vezetőiktől is megfosztotta a pártokat (Klofácot, később dr. Kramar és dr. Rasin képviselőket letartóztatták, Stribrny képviselőt a hadsereghez küldték) s nemzetünk politikai pártjainak látható vezetőit elvesztette.

A vezető pártoknak egy otthoni, fegyveres forradalom egész a háború végéig nem volt programjában, nem lehetett s nem is kellett otthon forradalmat csinálni! Ám az egész nemzet szembeállt Ausztriával, érett szándékát és passzív rezisztenciáját végig megtartotta s adott pillanatban aktív ellenállást is kifejtett. Helytelen és igazságtalan dolog volt, hogy szövetségeseink felkelésünkre számítottak s ennek elmaradását időről-időre szemünkre vetették; teljesen elegendőnek tartom, hogy népünk nagy tömege nem hódolt be a katonai és poli-

tikai terrornak. Ellenállásukért egyesek halállal bűnhődtek, nemzetünk nagy tömege megőrizte önfegyelmét s munkája által egészséges s ezért megtörhetetlen maradt. Hangulatuk időnként nyomott volt ugyan, (ezt láttam a háború első négy hónapjában) az egyes emberek s talán egyes csoportok kishitűek lettek, de ezt a hangulatot inkább a bizonytalanság s nem az aggodalom okozta.

Az élelmezésben, a szövetkezetrendszer fejlődésében népünk a háború alatt – úgy látom – kiváló szervező tehetséget és politikai érzéket árult el. Lényegesen hozzájárult ezzel ahhoz, hogy osztrákellenes elhatározását az éhség nem temette el. Csehországban és Morvaországban fejtettek ki ily irányú munkát, amennyire megfigyelhettem, kizárólag a cseh tartományokban. (Bizonyos mértékben Bécsben is, de itt az élelmezés és főleg a vágómarha-ellátás elsősorban az állam gondja volt.) Nem volt helyes megállapítás, hogy népünket külföldi barátaink túl passzívnak látták; az úgynevezett „részletmunka“ bizonyult itt is politikailag helyesnek. A „Cseh Szív“ segítőegyesület nemcsak humánus, de politikai vállalkozás is volt.

E „részletmunkában“ és az általános fegyelemben népünknek újjászületésünk idejétől kapott nevelése érvényesült. Az általános és politikai műveltség és öntudat ez állapotát, amelyből nemzetünk imponáló összhangja keletkezett, Dobrovský, Jungmann, Kollár, Palacký, Safarik, Havlicek, Rieger, Sladkovský és ifjabb követői törekvésének, irodalmunknak, művészetünknek, publicisztikánknak és mindenekelőttiskoláinknak köszönhetjük. Hallottam, mily erősítő és gyújtó hatást tett a háború alatt mindenütt Smetana muzsikája; az ifjú Smetana részt vett az 1848.-i forradalomban, operáival és zenéjével siettetette felszabadulásunkat, – a Libusa több mint

jóslás: a bensőleg már felszabadult nemzet ünnepi zenejátéka. Vagy vegyünk másik példát: Prágában elfogytak abban az időben Palacky Írásainak kiadványai, -gondolkodó embereink belemerültek nemzetünk atyjának nemzeti programjába és végrendeletébe. A politikai érettség szép bizonyítékai ezek. És nevelésünk értékének és nivójának próbaköve az a tény is, hogy köztünk sem otthon, sem külföldön egyetlenegy áruló sem akadt. (Stefánik gyanújáról beszéltem már. Itt utalok arra is, hogy legújabb becslés szerint 235 németet Ítélték el hazaárulásért, míg a szövetségeseknél csak 140 ilyen eset fordult elő.)

S nemcsak az irodalom, a művészet és a publicisztika nevelt és készített elő minket, – nemzetünk maga megszervezett egész és megszervezése nemzeti és kulturális intézményeink, a Sokol s más egyesületek, szövetségek és politikai pártjaink munkája.

A nemzetet alkotó számtalan egyéniség cselekedetének és eljárásának párhuzamosságában kell, hogy legyen egy – ha nem is vezető, de legalább egységesítő és összekötő központ. A sajtó volt ez az egységesítő vezető s mindenekelőtt azok a lapok, amelyek taktikai ügyességükkel a katonai terrornak ellenálltak; ezek tartották fenn céltudatos ügyességei a nép hanyatló szellemét s ellenégeink előtt érthetetlen nyelvüket mégis minden cseh megértette. Néhány összhangban dolgozó politikai vezető volt a pártokat összekötő nélkülözhetetlen centrum. Fontos szerepet játszott már a háború legelső idejében is az úgynevezett „maffia- amely az otthoni küzdelmet s Prágának velünk külföldön dolgozókkal való közvetítő összeköttetését vezette. Az entente-országok híreinek terjesztésével a hangulatot és a harcos szellemet a „maffia“ is segített épségben tartani.

Ami pedig a politikai pártokat illeti: a háború előtti

érek személyi és programmbeli szétforgácsolódása jó-
időig tartott még; de egy 1915-ös hiábavaló koncent-
rációs kísérlet után 1916 végén mégis megalakult
képviselőinkből a „Cseh Szövetség“ és „Nemzeti Bi-
zottság”.

A háború vége felé (1918 jul. 13.-án) új „Nemzeti
Bizottság“ alakult, amely különbözött az előbbi, ha-
sonnevű szervezettől; pártjaink konszolidációját láttuk
benne, már azért is, mert minden pártunkat egyesítette. –
Azt reméltük tőle, hogy állhatatosabban és egységeseb-
ben fog Ausztria ellen fellépni.

Az eddig nyilvánosságra került forrásokból nem álla-
pítható meg pontosan, milyen viszonyban volt az 1918
szept. 6.-án megalakult „Szocialista Tanács“ a „Nemzeti
Bizottság“-gal. E szocialista szervezet megalkotására
nagy hatással volt úgy látszik, a szocialista tömegek
egyesítésének vágya és az orosz forradalom.

Természetes, hogy a harctéri helyzet fejlődése kö-
vetkeztében különbség és bizonyos ellentét fejlődött ki
a nép politikai hangulata és a felelős képviselők politi-
kája között. Nyilatkoztam már az 1917 januári dezavóról
és rámutattam a politikai bizonytalanságra, amely főleg
abban állt, hogy Szlovákia felszabadítását és a cseh tar-
tományokhoz való csatolását az osztrák Reichsrat első
ülésére készített programmszerű nyilatkozat eredeti
terve nem követelte; de e mulasztást az 1917 május
30.-i államjogi nyilatkozat végleges szövegében kipó-
tolták. Én tudom a legjobban és kint magam tapasztal-
tam, mily nehéz feladat volt Szlovákia csatlakozása: a
szlovákokat sehohsem ismerték, a magyar- és osztrák-
barátok ellenünk, vezető embereink (dr. Rieger) több
nyilatkozatára és hivatalos politikákra hivatkoztak,
amelyek történelmi jogainkat csak – mint mondani
szokták – a történelmi tartományok számára követelték.

Jellemző, hogy Szlovákia csatlakozását egy történelem-tudós ellenezte.

Képviselőink politikájának bírálatánál figyelembe kell vennünk, hogy Ausztria és Németország győztek az első években s hogy Oroszország, amelytől oly sokat vártunk, csalódást okozott. Érthető így, hogy szabadságmozgalmunkkal szemben bizonyos kételkedés támadt s hogy egyes képviselőink ingadoztak. Egy osztrák generális mondta állítólag a csehek magatartásáról: „Úgy vonulnak a harctérre, mint a bárányok, verekszenek, mint az oroszok és – ha megvernek minket – örülnek, mint a gyerekek“. Nem egész helyes e megállapítás s mégis jól jellemzi a határozatlanságot és tulajdonképeni bizonytalanságot, amely egy önálló katonai terror alatt nyögő nemzet szerencsétlen helyzetéből keletkezett.

Lehet, hogy 1916 utója óta Károly császár és Ausztria béketárgyalásáról és a béke mielőbbi eléréséről tett bizalmas közlés is keltett bizonyos hatást. Az 1917 januári dezavó is arra az időre esik, amikor Károly császár békekísérleteit elkezdte.

S az is lehet végül, hogy képviselőink többé-kevésbé kételkedtek benne, hogy, ha már kivívtuk függetlenségünket, meg is tudjuk-e tartani, – s ez nem volt minden esetben az osztrák terror-okozta aggodalom, sokszor szükséges politikai megfontolás volt. Gyakran küldtünk ugyan haza jelentést a helyzetről, a szituációt a valószínűleg megfelelően kedvezőnek írtuk le és kitartásra buzdítottunk; ám híreink Bécs nyomása és képviselőinknek a külföldtől való elszigeteltsége következtében nem hatottak kellőképpen; lehet, hogy túlzottaknak tartották azokat.

A nép nem ingadozott, ha optimista hangulata pesszista hangulattal váltakozott is időnként; mikor elu-

taztam, magammal vittem a meggyőződést, hogy a nép a legteljesebb önállóságot akarja: Ausztria és a Habsburgok nélküli önállóságot. Ez a program az osztrák uralom alatti fejlődésből adódott. A háború első idejében még nem nyilvánulhatott meg szabadon e meggyőződés, mivel Ausztria és Németország akkor még győztesek és meglehetősen erősek voltak; de 1917 tavaszán Bécs az új császár uralkodása alatt elalélt már, míg Prágában egyre nőtt a reménykedés; a dezavó után rövidesen megszólaltak Íróink s ezt hosszú sorban határozottabb, bár egyelőre még elővigyázatos felszólalások követték. A munkásság körében a Danek-gyár fémmunkásai vezetése alatt már 1917 tavaszán nagyon erős politikai izgalom uralkodott, vezetőik „éhség“ jelszóval nyilvános utcai gyűléseket tartottak s a helytartóhoz küldöttséget menesztettek, amely dr. Kramar és dr. Adler szabadonbocsátását követelte. Azok, akiket nem küldtek közülük a hadseregbe, képviselőink rendelkezésére álltak.

1917 nyarától s főleg őszétől képviselőink osztrákellenes irányban való eljárását kintről egységesebbnek és biztosabbnak láttuk. 1918 január 6.-i és április 15.-i nyilatkozataikat politikai céljainkra már kiadósabban felhasználhattuk. Az új „Nemzeti Bizottság“ 1918 júliusától lassankint minden pártot a Csehszlovák Állam teljes függetlenségének programjába, tehát külföldi forradalmunk programjába tömörített. S mikor az idő megérett, a genfi „Nemzeti Bizottság“ vezetői hirül adták e külföldi forradalom teljes, formális, ünnepélyes szentesítését, míg otthoni vezetőink a változást hasonló szellemenben, bár taktikailag a széthulló állam viszonyainak megfelelően, vitték keresztül.

Meg kell itt kolóniáinkat is említenem, amelyek ugyancsak eleget tettek nemzeti kötelességüknek. Minden kolóniánk mint nemzetünknek távoli országokban,

távoli világrészben élő hajtása, tökéletesen különböző viszonyok és környezet közepette élt; e hazánktól és politikai központunktól való elszigeteltségük s idegenben való tartózkodásuk minden különbözősége ellenére nemzetünk önállóságra való törekvésében egyesültek mindannyian és közös politikánk megvalósításához mindannyian hozzájárultak. Politikai és személyi ellentéteik a viszonyokhoz képest könnyen kiegyenlítődték; s magát a Dürich-affért is baj nélkül ellensúlyoztuk. Híveink fegyelme egyes emberek és csoportok hibája mellett tűnik legjobban elő.

102.

Külföldi és hazai forradalmunk ez általános ismertetését részleteznem s önállóságunk kivívását politikai és jogi szempontból pontosan értékelnem kell.

Szabadságmozgalmunk és függetlenségünk kivívásának megítélésénél meg kell különböztetni államunk de facto, politikai, anyagi keletkezésétől, annak de jure, jogi, alaki létrejöttét. Külön kérdés, hogyan ismerték el a szövetségesek s később a központi hatalmak önálló államunk történelem- és természetadta jogát és hogyan törvényesítették otthoni és külföldi forradalmunkat.

Külföldi munkám közben politikai programunk végleges jogi szövegezése járt folytonosan eszemben; előkészültem a béketárgyaláson jogi és nemzetközi vonatkozásban felmerülhető problémákra. Ezért önállóságra való jogunkat minden megnyilvánulásunkban lehetőleg pontosan igyekeztem megszövegezni s azt a külföldi politikai nyilvánosságával megismertetni. Ez volt propagandánk magva. A cseh tartományok történelmi államjogából indultam ki, amely szerint államunk teljes helyreállítását joggal követelhetjük; néha azt bizonyítottam, hogy államunk de jure ma is fenáll. (Vissza-

emlékszem a vitára, amelyet én magam folytattam a „transsubstantiatio“ ellen!) De különösen a szlovákokra való tekintettel – természetjogot is hangsúlyoztam.

Tudatában voltam, hogy úgy én, mint külföldi Nemzeti Tanácsunk forradalmi orgánum vagyunk s ezért számítottam arra, hogy az államok hivatalos képviselői a legitimitás álláspontjára helyezkednek velem szemben. S ez eleinte hadifoglyainkkal szemben is megtörtént. Ám nem volt ez mindenütt egyben következetes és ellenséges állásfoglalás; de tapintatra és a Németország vezetése alatt álló államok elleni hangulat megfelelő kihasználására volt szükség, hogy Nemzeti Tanácsunkat a kormányokkal lehetőleg mielőbb szabályszerű kapcsolatba hozzuk. További vívmányunk kifejezett elismeretetésünk volt. A szövetségesek Ausztria-Magyarországgal tényleges (azt is mondhatnám: hivatalos) háborúban álltak és a nemzetközileg érvényes szokásokhoz és zsinórmértékhez ragaszkodtak. Mikor azonban Ausztria és Németország e szokásokat megsértették, (a belgiumi betörés, az Írországi Anglia-ellenes agitáció támogatása, az amerikai és más országbeli Amerika-ellenes propaganda, stb.) elhalványult a legitimizmus és előbb de facto később de jure is elismertek minket. Propagandánk ezért leplezte le a németek és osztrákok zavartkeltő agitációját (Voska, Osuský, stb. tevékenysége).

Propagandánk idővel történelmi államjogunk ismeretét és elismerését terjesztette; a radikális pártok és radikális politikusok elismerték természetjogunkat és forradalmunkat. Szabadság utáni törekvésünk a nyugati államokban rokonszenvet keltett.

Képviselői minőségemben az alkotmány szerint nemcsak kerületem, de egész nemzetem szószólójának tekintettek. Elhitték, mikor az igazsághoz híven arra hivatkoztam, hogy politikai pártjaink és vezetőik többségével

programmunkat illetően megegyeztem. E mozzanatot külföldön mindenütt erősen hangsúlyozták; barátaim, Steed és Seton Watson már 1914-ben nagy súlyt helyeztek e ténynek Angliában való megállapítására. Balfour miniszter még Benessel elismertetésünk iránt folytatott tárgyalásai alatt is kételkedett benne, vajjon megfelelően képviseli-e a Nemzeti Tanács az egész nemzetet? Ismertem a Nyugat parlamentarizmusát s ezért elutasításom előtt programomat minden velem tárgyaló párt elé terjesztettem és kikértem Ítéletüket és beleegyezésüket; nem tudtam magam persze egész formálisan a pártokhoz kötni és írott elismerésüket sem kaphattam meg, de szóval kifejezett beleegyezésük elegendő volt ahhoz, hogy hivatkozhasam rájuk. Svájcban (1915-ben) ezt az igazolást utólag közvetlenül is kikértem.

Külföldi Nemzeti Tanácsunk szabályszerű megalakulása után lassankint tekintélyre tett szert, amely oly mértékben növekedett, amely mértékben hadseregünket megszerveztük és így a háborúban való részvételünkkel valamennyire hatalmi tényező is lettünk. Hadseregünk szervezésével mindenkit meggyőztünk munkánk komolyságáról. Nemzeti Tanácsunk de facto kormány lett s azt a szövetséges kormányok hadseregünkkel együtt lépésről-lépésre elismerték. Elismertetésünk egyes szövegezéseiből kitűnik, hogy Nemzeti Tanácsunkat (későbbi ideiglenes kormányunkat) mennyiben ismerték el de facto s mily mértékben és mennyiben ismerték el de jure? Rendkívül érdekes e különböző szövegezések összehasonlító tanulmánya; aki a jogot ténybeli események logikus kifejezéseként értelmezi, a háborús és politikai helyzet jórészt kiolvashatja ebből.

Nemzeti Tanácsunk (ideiglenes kormányunk) külföldön s nem a Csehszlovák Államnak kijelölt területén működött s hadseregünk ugyancsak idegen területen

állt s idegen területen alakult meg; akadtak politikusok és jogászok, akiket ez a körülmény nyugtalanított, de analógonként a szerbek korfui szervezetére hivatkoztam. Ez a nehézség, mint látni fogjuk, a szövetségeseknek végül is nem jelentett akadályt.

Nemzeti Tanácsunkat – kezdetben saját személyemet- és nemzeti programmunkat eleinte tulajdonkép csak egyes politikai személyiségek ismerték el. Ilyen volt pld. Kenyon, amerikai szenátor említett elhatározása, amellyel 1917 május 25.-én a kongresszuson a cseh nemzet felszabadítását békefeltételnek jelentette ki. A francia, angol, orosz és más parlamentekben is elhangzott egy-egy ilyen egyéni képviselői kijelentés.

Fontos jogainknak, in concreto Nemzeti Tanácsunknak és hadseregünknek az egyes miniszterek s később egyes kormányok által való elismerése. Elismertetésünk időrendi vázlatát, az előbb közölt táblázatban adom. Ott islátható, mily szoros összeköttetésben állt elismertetésünk katonai téren való fejlődésünkkel. Ezért oly döntő hatású ránk nézve az 1 g 17-es év vége és az 1918-as év.

Felvetődik a kérdés: mily jelentőséget tulajdoníthatunk az egyes elismerési aktusoknak? Mindig attól a körülménytől függ ez, amelyek között létrejött s az elismerést kinyilatkoztatok jelentőségétől. Wilson elnök elismerése persze kimagasló jelentőségű, mivel az amerikai elnök államjogi helyzete és tulajdonképeni kormányához való viszonya is kimagasló. Angliában, Olasz- és Franciaországban más a kormány helyzete, mint Amerikában; ez országok kormánya erősebb s nincs egy az amerikai elnök személyének alkotmányosan megfelelő autoritás; az angol és olasz király és a francia elnök kormányaik tetteiért nem oly felelősek, mint az amerikai elnök s azért eredményesebb ez országok kormányainak elismerése. Amerikának, mint a háborút vezető álla-

mok egyik legnagyobbikának súlya a többi szövetséggel szemben mindenestre igen jelentős volt. S ezért hatott oly hatalmas erővel Wilsonnak Ausztria ajánlatára adott utolsó válasza.

Minden elismertetésünket a Nemzeti Tanácsnak (ideiglenes kormány) a szövetséges kormányokkal való tárgyalása előzte meg. Némely megállapodásunk majdnem kölcsönös szerződés jellegű. S ezek az elismertetések nem elővigyázatosan fogalmazott, semmire sem kötelező ígéretek.

Fontos a szövetségesek egyes elismeréseinek időrendi sorát lemérni, Pld.: – (csak példáról beszélek) sokat jelent, hogy első hivatalos elismertetésünk Franciaországból jött, mintahogyan Franciaország kezdeményezése mindig sokat jelentett nekünk. Briand első elismerésére gondolok (1916 febr. 3), továbbá Franciaországnak, a szövetségesek Wilsonhoz intézett nyilatkozatában kifejtett kezdeményezésére (1917 jan.) hadseregünknek Oroszországban való felállításánál kifejtett iniciatívájára, a Köztársaságnak Nemzeti Tanácsunkkal kötött legelső szerződésére, hadseregünk megszervezésének 1917 decemberi rendeletére s végül első követüknek államunkba való kiküldésére.

Meg kell jegyeznünk, hogy már 1915-ben kapcsolatot találtam Angliához, Oroszországhoz, Szerbiához és Olaszországhoz – meg kell emlékeznünk a Voska úr által Prágából Londonba vitt megbízásról – a hollandiai memorandumról – a római angol és szerb diplomáciai képviselőkkel való összeköttetésemről, – a Grey miniszterhez intézett memorandumról, – a londoni orosz követséggel való első kapcsolatunkról – s a svájci olasz követséghez való viszonyunkról.

Az egyes államok elismerését mindig az összes körülmények alapján kell értékelnünk. Anglia, mint mo-

narchia, konzervatívabb pld. s Nemzeti Tanácsunkat és államjogunkat mégis készségesen elismerte. Sokra becsültem ezért, hogy Asquith miniszterelnök a körülményekhez képest oly korán vállalta a londoni egyetemen tartott felolvasásom elnökségét; a deklaráció, amelyben Benes állapodott meg Balfourral, formálisan teljesen tökéletes elismerésünk. S ezért is idéztem szószerint.

Hasonló módon állt Olaszország is, igen korán, előbb (Bernben) velem s később Stefánikkal és Benessel állandó összeköttetésben; Sonnino s Orlando elismerése bizonyos tartózkodásával különbözik a többitől, amit a délszláv kérdésnek tulajdoníthatunk. Ám Olaszország háborús elhatározása után azonnal és készségesen támogatta légióink alakítását; különösen a fegyverszünet után is végrehajtott honvédosztagok felállításáért vagyunk Olaszországnak hála kötelezve.

Így kellene minden egyes az idő előhaladásával kapott elismertetésünket külön kritikusan felbecsülni.

S magától értetődik, hogy az egyes elismerések mértéke és foka kritikusan mérlegelendő. Nagy különbség, hogy önállósághoz való jogunkat, vagy önállóságunkat magát ismerik-e el? s különbség van Nemzeti Tanácsunk s későbbi ideiglenes kormányunk elismerése közt is. Sokszor nagyon behatóak és nagyon nehezek voltak a szövetséges kormányokkal elismertetésünk alakjáról folytatott tárgyalásaink; Balfourral folytatott tanácskozásainkat említhetem példának. Benes nyilvánosan beszámolt már erről s ezt azzal az utalással egészítem ki, hogyan győzte le az angol miniszternek Nemzeti Tanácsunk kormányként való elismerése feletti habozását a „trustee“ szó, amelyet Mr. Steed ajánlott Benesnek.

Az egyes államok és kormányok elismerésének értékelésénél felmerül a kérdés: mikor és hogyan alakult meg s mióta létezik államunk? Mikor és hogyan érte el államunk a nemzetközi elismerést; mily jogi (nemzetközi) jelentősége van az egyes elismeréseknek és azok közül melyek a jogilag (nemzetközileg) döntő elismerések?

Nem kis feladat vár az államtudósokra – és államjogtudósokra, ha feleletet kell a kérdésre adniok; mint ahogyan a többi új államok keletkezésének meghatározása is igen nehéz kérdés; a világháború és a világháború egész különleges, új politikai és jogi helyzetet teremtett; azért az eddig elismert jogi és nemzetközi szabályok nem elégségesek. Minden új államra s államunkra is áll ez; nem akarok más államokkal foglalkozni, államunk keletkezésének és kezdetbeli fejlődésének főproblémájára akarok csak szorítkozni. Az általános harctéri helyzetből s Ausztria-Magyarországhozvaló viszonyunkból következett, hogy önállóságunk jogilag és nemzetközileg mindenekelőtt a szövetségesek elismerésének alapján állott.

Nem szeretnék általános elmélgedéseknél időzni s azért áttérek az eddigi vitákra. Mr. Temperley, a párisi béketárgyalás angol történelemtudósa szerint a döntő, érvényes elismerés a csehszlovák megbízottaknak a párisi békekonferencia 1919 jan. 18.-i teljes ülésére való bocsátásában rejlett. Temperley szerint ez az aktus jelentette államunknak végérvényes, teljes elismerését. Ám Mr. Temperley sem biztos benne, ne tartsa-e 1918 nov. 5.-ét államunk kezdetének; e napon érkeztek meg a Nemzeti Bizottság tagjai Genfből, ahol a Nemzeti Bizottság közvetlen összeköttetésbe lépett a párisi Nemzeti Tanáccsal; a „közvetlen“ érintkezésnek azért tulajdonít

Mr. Temperley oly nagy jelentőséget, mert azoknak az elismeréseknek, amelyeket a külföldi Nemzeti Tanács kért ki, tagadhatatlanul államalkotó tekintélyük van. Ilyen elismerésnek tekinti Mr. Temperley Balfour (1918 aug. 9.) Wilson (szept. 5.) Pichon (okt. 15.) és Sonnino (okt. 24.) deklarációját.

Seton Watson is Mr. Temperley nézetét osztja a párisi békekonferenciához bocsátás államalkotó értékéről, de körülbelül ugyanily jelentőséget tulajdonít Anglia (Balfour útján, aug. 9.) az Egyesült Államok (Wilson, szept. 5.) és mindenekelőtt Franciaország (Pichon, okt. 15.) elismerésének. Ugyanily államalkotó érvényességet tulajdonítanak más politikusok és theoretikusok azoknak az elismeréseknek, amelyekben az ideiglenes kormány s már a Nemzeti Tanács is részesült.

Államunk elismerésének államjogi nehézsége abban áll, hogy egy önálló állam rendszerint az államot alkotó nemzet által lakott területen keletkezik. A mi esetünkben azonban külföldi kormányunkat s ugyancsak határainkon túl harcoló hadseregünket ismerték el s ezáltal államunkat is, illetve állami önállóságunkat; – ez okozza Mr. Temperley s más jog- és államtudósok dilemmáját. A valóság nem az eddigi elméletek és szokások után igazodott.

Államunk keletkezésének állam- és jogtudományi problémáját az otthoni változás is komplikálta: október 28.-án a Nemzeti Tanács kiáltványában magát kifejezetten kormányválagá proklamálta („a mai naptól“ azaz okt. 28.-ától) és az e napon keletkezett legelső törvény és a Nemzeti Bizottság kiáltványa is a Csehszlovák Állam megalakulását proklamálja. Ezt az első törvényt (ha változtatással is) felvették a hivatalos törvény- és rendelettárba, amellyel ugyancsak egy külön, önálló törvényhozás kezdetét dokumentálták.

A dolog tehát a következőképpen áll: a külföldi Nemzeti Tanács magát több megelőző elismerés után a Cseh-szlovák Állam kormányává nyilvánította és a szövetségesek, mint ilyet, ismerték el; a Nemzeti Bizottság képviselői és vezetői is elismerték; másrészt a prágai Nemzeti Tanács magát ugyancsak kormányvá nyilvánította s azért egy bizonyos ideig két kormányunk volt, egy a szövetségesek által elismert külföldi és egy bel-földi, amely magát forradalmi jogánál fogva proklamálta.

Hazánkban és a külföldön – az országunkkal össze nem függő külföldön – lefolyt forradalmunk különösége okozta, hogy két működési központunk volt: az egyik Prágában, a másik külföldön. Fontos volt, hogy e két központ, de facto kormány (a Nemzeti Bizottság stb. név nem határoz a dologban) egységes volt és nem keveredett ellenmondásokba, mint pld. a kül- és bel-földi lengyel kormány. Az otthoni kormány, mihelyt megalakult, a helyzetnek megfelelően a közigazgatás élére állt s ez adta meg jellegét és érvényességét; a külföldi – nem teljes – kormánynak az otthoni kormány mellett katonai és diplomáciai küldetése volt s különösképp a béketárgyalás céljait szolgálta. A körülmények hozták így magukkal s fontos volt, hogy e két kormány később egyesüljön.

Mióta létezik tehát államunk?

Külföldi ideiglenes kormányunknak (Nemzeti Tanácsunknak) a szövetségesek és otthoni politikai vezetőink által történt elismeréséből egyes publicisták arra következtetnek, hogy államunk 1918 okt. 14.-e óta létezik, amely napon az ideiglenes kormány megalakulását a szövetségesekkel közöltük. A szövetségesek elismerték az ideiglenes kormányt; elsőnek okt. 15.-én a francia kormány ismerte el s ennek tulajdonítja Seton Watson

a legfőbb jelentőséget. Elismerem ezt én is s úgy hiszem hogy államunk e dátum óta áll fenn.

Az a vélemény is megnyilvánult, hogy államunk a washingtoni deklaráció óta (okt. 18.) létezik; ám e deklaráció már említett történetéből is látszik, hogy ez már egy megalakult kormány deklarációja; így hát mégis e kormány megalakulásának napját kell döntőnek elfogadnunk.

Az otthoni Nemzeti Tanács magát október 28.-án kiáltotta ki kormánnyá s azért általánosságban e napot tekintik államunk megalakulási dátumának.

A szövetséges kormányok a külföldi Nemzeti Tanácsal, mint a nemzet és állam igaz képviselőivel tárgyaltak elismerésük napjától kezdve. Az elismerések, amelyekben még a háború alatt egyeztek meg, a háború után is, mindenekelőtt a béketárgyaláson is érvényben maradtak. Erős bizonyítéka ennek, hogy a németekkel tartott nov. 4.-i fegyverszüneti tárgyalásra Benest is meghívták; Benest így az Önálló, szövetséges állam képviselőjének tekintették és aláírása is ott szerepel a többi mellette történelmi tárgyalás jegyzőkönyvén. Ez aktus nemzetközi jelentőségét úgy ismerhetjük fel legjobban, ha azt a nagyhatalmaknak a többi újonnan alakult államokkal, főleg Jugoszláviával és Lengyelországgal való eljárásával hasonljuk össze. Szerbiát a béketárgyalásra mint önálló, szövetséges államot hívták meg; soká tartott, míg az eddig Ausztria-Magyarország részének tartott Horvátországot Jugoszlávia részének elismerték s ezért Jugoszlávia (de nem Szerbia) elismerése is nehézségekbe ütközött. Szlovéniát – noha, mint Horvátország, ez is Magyarországhoz tartozott – a szövetségesek kezdetől egységes államunk részének tekintették. Ami pedig Lengyelországot illeti: Moraczewski varsói kormányát, amelyet a párisi Lengyel Bizottság (Dmowski és Paderewski) nem ismert el, csak 1919 februárjában ismer-

ték el Párisban kifejezetten. Külföldi ideiglenes kormányunk Párisban a béketárgyalás megkezdése óta eddigi elismerése következtében működött.

Mikor a fegyverszüneti tárgyalások, amelyekből az egész békeállapot kellett, hogy következzen, elkezdődtek, a francia kormány tervet dolgozott ki arról, hogyan kell a béketárgyalások alatt cselekedni. Dr. Benes elküldte nekem ezt a tervezetet. Mr. Baker ma már az egész tervet nyilvánosságra hozta. Jusserand, washingtoni francia követ november 29.-én adta át az amerikai kormánynak; van a tervezetnek egy szakasza, amely az új államokról szól. A már elismert Csehszlovákia és a még alakulóban lévő többi államok, mint Jugoszlávia s mások között különbséget tesznek e szakaszban. Természetesen senki sem kételkedett abban, hogy ez államok fenn fognak állni s alakításukat a szövetségesek tervbe is vették, különbség van mégis egy ígérlet; egy terv és egy valóságos, megtörtént elismerés között. Külföldi Nemzeti Tanácsunkat (Oroszországban is mindig erre törekedtem) a szövetségesek külföldi haderőnk legfőbb tekintélyének s ezáltal az érvényes felfogás következtében – egyelőre ideiglenes-kormánynak ismerték el és a kormány az állam vezetője.

Hogy kormányunkat az idegen államok milyen teljességgel fogadták el, az is bizonyítja, hogy Benes, mint külügyminiszter – a hazai forradalom előtt – ki-nevezte első diplomáciai képviselőinket, akiket az idegen kormányok el is ismertek. Mikor később Kramar miniszterelnök, mint delegátus, kiment a béketárgyalásra, ugyanolyan megbízó levelet kapott tőlem (az elnöktől), mint Benes; de Benes nemcsak Párisban – tartózkodása, de korábbi elismertetése alapján is még megbízólevelem kézhezvétele előtt tárgyalhatott a béke kérdéséről.

Dr. Benest ideiglenes kormányunk elismerése után a szövetséges kormányok minden hivatalos közlésükben miniszternek nevezik.

E magyarázathoz érdekes bizonyosságul szolgál a tény, hogy a francia kormányt és a párisi politikai köröket a Nemzeti Bizottság proklamációja és az okt. 28.-i prágai események erősen nyugtalanították; azt gyanították ugyanis, hogy a prágai kormány osztrákbarát s azt a külföldi kormány ellen nevezték ki. Lehet, hogy a forradalomról szóló hírek Bécsen át Károly manifesztumának szellemében jutottak Párisba.

Otthoni vezetőink belátták a genfi konferencián, mely nagy jelentősége van a szövetségesek, de különösen Wilson elismerésének; Benessel való egyezségükben teljesen jóváhagyták a külföldi ideiglenes kormányt s annak minden ténykedését. Dr. Benest kifejezetten miniszter címmel illetik. A genfi delegáció – amely az okt. 28.-1 prágai eseményekről nyilván semmit sem tudott – ezzel a Cseh Szövetség okt. 2.-1 és a Nemzeti Bizottság okt. 19.-1 nyilatkozatát erősítette meg, amelyek a cseh-szlovák önállóság kérdését nemzetközi kérdésnek tartják s amelyet nem Csehországban kell megoldani.

De a helyzet nyomása következtében a Nemzeti Bizottságnak, mint vezető szervnek kellett okt. 28.-án a dolgokba befolyonia s ezért magát kormányvá proklamálta; a külföldi kormány ennek következtében, amint itt mindjárt látni fogjuk, felszámolt.

Azelőtt a tény előtt állunk tehát, hogy okt. 28. óta két kormányunk volt: az egyik otthon s a másik, a régebbi Párisban. S ezért államunk fennállása és a hivatalos megállapítás között, amely e fennállást nemzetközileg elismeri, különbséget kell tenni.

Az okt. 28.-1 dátumot a Prágában és az egész országban lefolyt átalakulás erősíti; az egész nemzet ebben a

változásban látta az önálló, Ausztriától és a Habsburgoktól felszabadult állam kezdetét. S okt. 28.-a mellett szól az a formális ok is, hogy e napon kiáltotta ki a nemzet hivatalos önállóságát országunk területén először; ezt egyes államtudósok az alakuló állam szükséges feltételének tekintik.

Gyakorlatilag az a kérdés is nagyon fontos, mikortól áll fenn államunk; ez a reparációs kötelességek megállapítására is hatással lehet. A reparációs bizottság (amely semmiesetre sem politikai szerv) megállapította, (1921 ápr. 15.) hogy Csehszlovákia 1918 okt. 28.-án lett hadviselő, önálló állammá.

Az okt. 28.-i dátumot a két említett oknál fogva ismerem el, hogy tudniillik egész nemzetünk az október 28.-i változást tekinti államéletünk kezdetének s hogy e napon proklamálta a Nemzeti Bizottság önállóságunkat saját területünkön először.

E kérdéseket nálunk jogilag nem vizsgálták még meg elég alaposan. Az alkotmányjog államtudósai és theoretikusai államunk keletkezésének és kialakulásának tanulmányozásánál sok érdekes és csodálatos problémára fognak akadni; s nemcsak nálunk, de a többi háború után alakult államban sem lehetett a tulajdonképeni helyzetet pontosan jogi szabályba foglalni. Ezért a kritika a fegyverszüneti és béketárgyalásokban is több hézagot fog találni. Mint más forradalmi esetben, nekünk sincs pontosabb összeállításunk az eseményekről; oly gyors egymásutánban követték ezek egymást s magukban véve oly bizonytalanok és határozatlanok voltak, hogy a tárgyalásoknál, nyilatkozatoknál és a végleges megszövegezésnél sok nehézség és határozatlanság támadt.

Néhány szót kell fejtegetéseim közben az október 28-i változásról szólnom. Az események részletekig menő történetét nem ismerjük még, de elég, ha a hivatalos okmányokba vetünk egy pillantást s ha azt veszszük alapul, amit a változás intézői közöltek már a nyilvánossággal.

Mikor Andrásy miniszter az okt. 27-éről 28.-ára virradó éjjelen elfogadta Wilson feltételeit, a prágai lapok e hírt rendkívüli kiadásban közölték; Rasin és Soukup Andrásy engedményeinek jelentőségét a következő szavak kíséretében közlik: „Ez volt Ausztria-Magyarország utolsó szava s a Habsburg-birodalom vége.“ S Rasin ugyanaznapi kiáltványában e szavakkal fordul a néphez: „A művelt világ nem fog bennetek csalódni. Áldással ajkán emlékszik ez nemzetünk dicsőséges történetére, amely a csehszlovák légióknak a nyugati fronton és Szibiriában véghezvitt halhatatlan tetteiben érte el tetőfokát.... Őrizzétek meg tisztán a pajzsot, mint ahogyan azt nemzeti hadseregetek, a csehszlovák légiók megőrizték... Felszabadítóink, Masaryk és Wilson ne csalódhassanak soha a meggyőzésben, hogy oly népnek szereztek szabadságot, amely nép önmagát vezetni tudja...“

Rasin így azt ismétli, amit képviselőink 1918 október 2.-án Bécsben kijelentettek. Stanek képviselő, a Csehszlovák Szövetség elnöke beszédet tartott, amelyben külföldi Nemzeti Tanácsunknak és légióinknak minden csehszlovák képviselő által való elismerését fejezte ki: „Nem akartak addig a béketárgyalásra engedni minket, de most mégis akaratuk ellenére ott lesznek a cseh képviselők is e tárgyaláson, mégpedig mint a csehszlovák dandárok képviselői. Velük fognak a cseh kérdés-

ről tárgyalni s nem velünk; ezért mi sem tárgyalunk Önökkel. A cseh kérdést nem Ausztriában, másutt fogják megoldani. Itt nincs oly hatalmas tényező, amely a kérdést megoldhatná.“ S ugyanebből az álláspontból indult ki a Nemzeti Bizottság, mikor okt. 19-én Károly kiáltványa után kiadta proklamációját: azonosította magát a Cseh Szövetséggel abban, hogy a cseh kérdést nem Ausztriában fogják tárgyalni és kijelenti: „A cseh kérdés megszűnt Ausztria-Magyarország belső szabályozásának kérdése lenni, nemzetközi kérdés lett s a többi világkérdéssel együtt fogják megoldani. S nem oldódhat meg e kérdés a nemzetnek a cseh határokon túl levő, nemzetközileg elismert részeinek beleegyezése és hozzájárulása nélkül.“

Tisztán látjuk, mily nagy jelentőséget tulajdonítottak Rasin és Soukup Wilson válaszában s Andrassy jegyzékének, mellyel e választ elismerte; tudjuk Rasinnak az okt. 28.-i változásról irt munkájából, (a „Maffiából”) mily vágyakozva várta Ausztria teljes kapitulációját s ezt Andrassy jegyzékében ismerte fel. E kapitulációhoz csatlakozott az okt. 28.-i forradalom s ettől kapta egész jellegét, főleg nyugodt, vértelen lefolyását.

Az okt. 2 8.-a feletti vitában arról is szó volt, hogy forradalmunk bizonyos mértékben elkésett, rögtön Károly kiáltványa (okt. 16.) vagy Wilson Ausztriához intézett válasza után (nálunk okt. 21.-én hozták nyilvánosságra) kellett volna bekövetkeznie. Én ideiglenes kormányunk proklamációja után, amely épúgy, mint Wilson válasza, Károly kiáltványának ellensúlyozása volt, vártam hazulról a mieink megmozdulását; ehez járult még a Nemzeti Bizottság Károly kiáltványáról kiadott nyilatkozata is. Most már látjuk, hogy Rasin, – úgy hiszem, a Nemzeti Bizottsággal megegyezve – Ausztria-Magyarország teljes kapitulációjára várt s ezt

formailag és tárgyilag Wilson programjának Andrassy által való elfogadásában látta. Eljárása, azt hiszem, helyes volt; megfelelt ez az ellenséges pártok, Ausztria és katonai hatalma erőviszonyainak, hazánknak és gyengébb erőinek. Világos az is, hogy Rasin és barátai, midőn Wilson programjának Ausztria, sőt egy magyar politikus általi elfogadására támaszkodtak, az otthoni változást a külföldi ideiglenes kormány legfőbb eredményével kapcsolták össze s az okt. 28.-i változás így a kül- és belföldi forradalmak szintézise lett.

Azoknak, akik az átalakulást Károly manifesztuma és a bécsi forradalom után várták, be kell látniok, hogy ehez még egy forradalomra lett volna szükség s ezt nem tudtuk volna keresztülvinni. S ha a Bécsben és Béccsel a történelmi tartományok nemzetiségi állammá alakításáról szóló tárgyalások taktikai lépés lett volna csak, valamennyire mégis köteleztek volna minket és külföldön rosszul hatottak volna. A prágai helytartóval később, változott viszonyok között folytatott tárgyalásaink nem voltak oly szembeötlőek és kevésbé köteleztek minket. A forradalmi akció kiindulási pontja az olasz front felbomlása lehetett volna inkább, de a Wilson előtti kapitulációig való rövid kitartás biztosabb és könnyebb eredményt biztosított. Elismerem, hogy egy radikálisabb frakció – ha előzőleg megszerveződik – jobban ki tudta volna használni a helyzetet.

A csehszlovák nemzetgyűlés évkönyvében Rasin és Soukup jelentésében az átalakulásról azt olvassuk, hogy a Nemzeti Bizottság október 28. és 29.-én az osztrák katonai- és polgári hatóságokkal tárgyalt; azt olvassuk továbbá, hogy hosszabb tárgyalások után a katonai tartományi parancsnoksággal (október 28.) „megegyezésre“ jutottak: a katonai hatalom képviselői elismerték a Nemzeti Bizottság „együttműködését“ s kötelezik

magukat, hogy semmit sem tesznek akarata ellenére. Október 29.-én ennek megfelelően Soukup, Stríbrny, Rasín es Svehla képviselők megegyeztek a helytartóval, hogy a Nemzeti Bizottságot a szuverén nemzet (és nem az állam) végrehajtó szervezetének elismeri és hogy közösen átveszik a nyilvános közigazgatás vezetését.

E jelentés oly rövid és bizonytalan, hogy azt a résztvevők magyarázatával kell kiegészíteni; meg kell állapítani a „megegyezésben“, mit jelent az „együttműködés“ és „közös vezetés“ és ez mennyi ideig, illetve mily értelemben és mi célból történt?

Természetes, hogy a prágai helytartó, mint az osztrák kormány képviselője, a Nemzeti Bizottsággal való tárgyalásait Károly kiáltványa és talán Lammaschnak az államszövetségről szóló október 22.-én Károly által is elismert programja alapján vezette; mint császári helytartó nem tárgyalhatott egy oly köztársaságnak és államnak berendezéséről, amely Ausztriától és a dinasztától független volt. Gróf Coudenhove tudvalevőleg rámutat arra, hogy a Nemzeti Bizottság tárgyalásai folyamán a császárnak arra a kívánságára hivatkozott: alakítsunk nemzeti kormányt, ami természetesen az új Ausztria keretében létrejövő államszövetséget jelentette volna; az október 28.-i okmányok nem igazolják ezt a magyarázatot.

Az első törvény és kiáltvány szövege nem egyezik meg Károly kiáltványával. Károly Magyarország integritását követelte, az október 28.-i törvény és kiáltvány ezzel szemben a „csehszlovák“ államról beszél és nyilván Szlovákiára való tekintettel – a megyei hatóságokról. Másrészt Károly kiáltványa is „csehszlovákokról“ beszél. A törvény kijelenti továbbá, hogy az államformát a nemzetgyűlés és a párisi Nemzeti Tanács (az ideiglenes kormány) állapítja meg; ez is ellenkezik Ká-

roly kiáltványával, amely az államszövetség formája iránt nem enged semmi kétséget. Az első törvények és kiáltványának Lammasch programja felel meg inkább. A törvény bevezetése is függetlennek nyilvánítja a csehszlovák államot; jogilag pontatlan ez a fogalom, de mégis ellentétben áll Károly kiáltványának teljesen határozatlan államjogi programjával.

Lehet, hogy a törvény és kiáltvány szövege és aközt, amit a Nemzeti Bizottság bizonyára taktikai okokból Coudenhovenak mondott, különbség volt; nem marad más hátra, minthogy megvárjuk, az autentikus jelentést. Megállapíthatjuk, hogy az első törvény és kiáltvány szövege bizonytalan. Az első törvény bevezetésében a Nemzeti Bizottság magát, mint az állami szuverenitás végrehajtó szervét jelöli meg, de az első paragrafusban a szuverenitás fogalmát belső szuverenitássá korlátozzák; az államformát ugyanis e nemzetgyűlés és a párisi Nemzeti Tanács határozatára bízzák s ezeket a szervezeteket bizonytalanul „a nemzet egységes akaratának szervezete” címen jelölik. A Nemzeti Bizottság a kiáltványban magát kormánynak nevezi ugyan, de amellett meglehetősen határozatlanul magát „egyedül jogosult és felelős szervezetinek mondja.

Mikor Prágában a nagy átalakulás lejátszódott, a Nemzeti Bizottság tagjai és bizalmi férfiai Genfben időztek és Benessel tárgyaltak; a genfi küldöttség legfőbb jelentősége abban állt, hogy azt maga a Nemzeti Bizottság elnöke: dr. Kramar vezette. A genfi tárgyalások egyes megállapodásait nyilvánosságra hozták; Benes hivatalos jelentése is megvan nálam ezenkívül. Említettem már, mily élénk figyelemmel kísérte az osztrák diplomácia a genfi tanácskozást; a diplomaták Bécsbe küldött jelentésének teljes tartalmát is megismertem azóta.

Az október 21.-én kelt genfi egyezség pontosabb, mint az okt. 28.-i prágai okmányok. Genfben a párisi Nemzeti Tanácsot (ideiglenes kormányt) annak politikai megegyezéseit és határozatait, valamint Benes miniszterré való kinevezését elismerték; ebben a külföldi kormány által proklamált köztársasági államforma is elismerést nyert, mert kifejezetten kimondták, hogy a párisi Nemzeti Tanács minden lépését elismerik. Ez az elismerés a washingtoni deklarációra is vonatkozik, amelyben az ideiglenes kormány az újjáépített állam irányvonalait határozza meg. Béccsel, Budapesttel és a Habsburg házzal való kapcsolatot a leghatározottabb formában téptük szét e deklarációban.

Genfben a köztársasági államformában megegyeztek ugyan, de erről idáig sem mit sem hoztak nyilvánosságra. A prágai delegáltak a köztársaság nyilvános kikiáltására nyilván nem kaptak felhatalmazást. Prágában bizonytalan hírek keringtek arról, hogy a külföldi Nemzeti Tanács tárgyalásokat folytat állítólag a connaughti herceggel és a prágai trón más esetleges jelöltjeivel is lehet, hogy ez tette a prágai Nemzeti Bizottságot az államforma kérdésében határozatlanná. Ez a bizonytalanság terjedt a Nemzeti Bizottság Genfbe jövő tagjainak körében; Benes közölte velük, hogy a trónkérdésben semminek megegyezésünk nincsen és a delegációtól külföldi munkájának s egyben a köztársaság proklamációjának jóváhagyását kérte. Megvan nálam annak a táviratnak a szövege, amelyet Benes küldött Genfből a genfi megegyezésről a francia kormánynak s ez elsősorban a köztársasági államformáról való megegyezést jelenti be. Bécs, amint már rámutattam, a felfordulás után is a szövetségesek megnyerésére törekedett; e távirat Bécs fáradozásainak kitűnő ellensúlyozója volt.

A genfi megegyezést egyelőre bizalmasnak tekintet-

ték s egyelőre nem akarták nyilvánosságra hozni; megtorlástól tartottak s ezért a genfi delegáció arra is gondolt, hogy Németországon át tér haza és otthonról a visszatérés biztosításáról tárgyalások indultak meg Béccsel.

A genfi delegáció hazatérése után a prágaiak is tisztában látták a helyzetet. Az Ausztriával és az uralkodóházzal fennálló kapcsolatot Genfben alakilag széttépték és az államforma eldöntése otthon a külföldi kormány döntése szerint történt. A genfi küldöttség és hazatérésének politikai, sőt jogi jelentőségét Mr. Temperley is hangoztatta már említett fejtegetéseiben, amely államunk létrejöttét a genfi deputáció hazatérésétől számítja; a küldöttség prágai fogadtatása is azt mutatja, hogy a politikai nyilvánosság is tisztában volt a genfi küldöttség és a külföldi kormány közti tárgyalások jelentőségével.

Természetes, hogy a genfi deputáció a külföldi kormány s egy esetleg Prágában alakítandó kormány egymáshoz való viszonyának kérdésével is foglalkozott. Ama bizonyos első évkönyv nyilvánosságra hozza a Nemzeti Bizottsághoz okt. 21.-én intézett párisi táviratot, amelyben a külföldi kormány megalakulását jelentik s egyben közlik, hogy a prágai vezetőkkel megállapodás történt (mikor és kik között?), hogy a párisi kormány egy az otthoni felkelés és zavarok után alakulandó kormányt kebelébe fel fogja venni. A táviratot nem Benes küldte, ahogyan azt az évkönyv állítja, hanem dr. Borský; a genfi megállapodás tehát más szövegű. A nyilvánosságra hozott adatokból nem világlik ki, hogyan rendezték a párisi kormánynak a jövődő otthoni kormányhoz való viszonyt, de az eddig ki nem adott megállapodások ki jelentik, hogy a két kormány egybefog olvadni s hogy két külföldön élő miniszterünk, Benes és Stefánik be fognak lépni a prágai kormányba. Én megszűntem miniszter-

elnök és pénzügyminiszter lenni, mihelyt elnökké választottak s mihelyt otthon megalakult a végleges kormány.

Feltehetnők a kérdést: miért nem vitték okt. 28.-án az állami és autonóm közigazgatás változását tökéletesen és minden vonalon keresztül? A Nemzeti Bizottság október 28.-án átvette a haditermény hivatalt, a helytartóságot, a tartományi közigazgatási parancsnokságot és a tartományi katonai parancsnokságot (a helytartóság átvételéről tulajdonképpen csak tárgyalások folytak s a katonai parancsnokságot sem vették át egészen, csak félig); nem véletlen, hogy a haditermény hivatalt vették elsőknek át; az élelmezés kérdése rendkívül fontos volt akkoriban és a Nemzeti Bizottság így a haditermény-hivaltaltól függő csapatoknak birtokába került. Kitűnő tervnek tartom ezt. Október 29.-én lefoglalta a Nemzeti Bizottság a többi hivatalokat (a rendőrséget, a tartományi főtörvényszéket és a főügyészséget.) október 30.-án a helytartóság kivételével az egész katonai parancsnokságot is, amely – előbb megkísérelte hatalma visszaszerzését. – Ez volt az otthoni forradalom legveszélyesebb pillanata. Nagy jelentősége volt a katonai hatóságok kapitulációjának, mivel az uralkodóház és az osztrák állam létezését a katonaságra alapította. Tusar képviselő kinevezése az Andrássyval folytatandó bécsi tárgyalásokra (okt. 30.) és a szlovákok csatlakozásáról szóló Sv. martini nyilatkozat a változás későbbi lépései. A genfi küldöttség nov. 5.-i hazatérése után a Nemzeti Tanács véglegesen döntött az államforma kérdésében; dr. Kramár a genfi delegáció vezetője és a Nemzeti Bizottság elnöke már a prágai pályaudvaron való fogadtatása alkalmából automobiljából beszédet tartott, amelyben nyilvánosan kijelentette, hogy államunk szabad, demokratikus népköztársaság lesz.

Nov. 14.-én a változást anyagilag és alakilag befejezték; technikai és semmikép sem politikai vagy jogi akadályok miatt tartott 14 napig, míg az egész tartomány- és államvezetés nemcsak név szerint, de valóban is a Nemzeti Bizottság hatalmába ment át.

A forradalom teljes leírása felfogja azt is sorolni, hogyan ment az az ország többi részeiben végbe. A cseh tartományok kerületeiben forradalmi bizottságok alakultak, amelyek a prágai központ utasításai szerint jártak el. Morvaországban, Brünnben a Nemzeti Bizottság morva tagjai a prágaiakkal, akikkel állandó telefonösszefüggésben álltak, párhuzamosan cselekedtek.

Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos végül a kérdés, hogy a Csehszlovák Állam függetlensége Szlovenszko egész területére nézve is október 28.-án lépett-e érvénybe? Tudom, hogy e kérdésben idáig nézeteltérés volt az egyes minisztériumok között s hogy abba még a legfőbb közigazgatási bíróság is beleszólt.

105.

Fontos államformánk problémája s fontos a monarchia és a köztársaság kérdése.

Államjogi programmunk a háború előtti időkben monarchikus- royalista volt; a különböző pártok egyes személyein kívül csak a szociáldemokraták voltak, mint párt, republikánusok, ám e republikánizmus is inkább programszerű volt, igazi, közvetlen republikánus propaganda nem volt országunkban. 1914 decemberében én is mint elméleti republikánus utaztam el az országból; a kérdést akkoriban még nem láttam sürgősnek és végső esetben (ha Oroszország el nem bukik, stb.) beleegyeztem volna valamely idegen dinasztia (lehetőleg nem orosz) megválasztásába.

Mindenesetre igen fontos annak a megállapítása, mikor és hogyan döntöttek itthon és odakint a köztársasági államforma mellett. Az államforma kérdése természetesen független az állam keletkezésének kérdésétől; az október 28.-i törvény az államforma kérdését in suspenso hagyja.

Említettem már, hogy külföldön közöltem a szövetségesekkel, mikor pártjaink szelleméről beszéltem, hogy nemzetünk többsége monarchikus érzelmű; e jelentéseim 1914-ből és 1915-ből valók. De a francia kormánynak és a szövetségeseknek 1916 februárjában átadott memorandumban hivatalosan a köztársaság mellett foglaltam állást. A washingtoni deklarációban ennek következtében a köztársaságot proklamáltuk végérvényesen és ünnepélyesen s e deklarációt Genfben és Prágában elfogadták. Az orosz forradalom, mint mindenütt, nálunk is döntő változásként a köztársasági eszmét szólitotta előtérbe; a köztársaságot nyilvánosan legelőször a szocialista tanács által 1918 október 14.-én Prágában és a vidék számos más városában és községében tartott munkásgyűlések követelték, (dr. Rasín, „Maffiá“-jában megállapítja, hogy ez Prágában katonai intézkedések következtében meg nem történhetett, de az erről szóló proklamációt röpiratban szórták a nép közé.) A Nemzeti Bizottság, azaz vezető tagjainak véleményéről nincs jelentésünk. Lammasch írott közlése szerint Kramár még a genfi úton is azt hangoztatta, hogy ő személy szerint royalista, de a többség republikánus. Ám e royalizmus nem államjogi (nem habsburgi) royalizmus volt; Genfben Kramár, mint a delegáció többi tagja Ausztria és a Habsburgok ellen foglalt állást, de még monarchiát és az orosz dinasztíát kívánta. Nézetei azért voltak nagyjelentőségűek mert ő volt a Nemzeti Bizottság elnöke és mert a Nemzeti Bizottság tagjaira – azok között ter-

mészetesen párhíveire – nagy befolyást gyakorolt. De Benes dr. a külföldi helyzetről szóló jelentésének hatása alatt elfogadta a köztársasági programot; Genfből aló hazaérkezése utáni említett beszédét ezzel magyarázom.

Itt emlékszem meg arról is, hogy Stefánik tábornok is vonzódott a monarchikus államformához. Rövid habozás után mégis elfogadta azonban a köztársaságnak a washingtoni deklaráció szerinti kikiáltását.

Rendkívül érdekesek ebből a szempontból az alkotmánytervezetek is, amelyeket 1917-ben nyújtottak be a Nemzeti Bizottságnak. A legradikálisabb terv perszónaluniót kívánt Ausztriával. Megjegyzem, hogy az e tervekről szóló nézeteket 1917 nyarán, tehát osztrák ösztönzésre nyilvánították.

Fontos tárgyalások folytak 1918 októberében (14.-étől kezdődőleg) az alkotmányról és államformáról; ezek jogi alapját dr. Pantucek dolgozta ki. Erről szóló jelentése azért látszik fontosnak, mert kitűnik belőle, hogy a vezető képviselők már okt. 28.-a előtt gondoltak a politikai lehetőségekre. És nyilvánvaló, hogy akkoriban nem egy a Habsburg-monarchia keretében fennálló államra számítottak, de egy tökéletesen önálló és államformája szerint köztársasági államra.

106.

A prágai okt. 28.-ai események megítélésénél nagy jelentőségű lesz a forradalom ideje alatti Bécs és a bécsi politika története is.

E politika fontosabb mozzanatait washingtoni tartózkodásom utolsó idejének leírásánál említettem már; a képet az azóta szerzett okmányok alapján akarom most kiegészíteni.

Károly kiáltványa aziránti kísérlet volt, hogy minket, a délszlávokat s egyben Wilsont megnyerje; Bécsben

emlékeztek persze arra, hogy a Cseh Szövetség a Központi parlament megnyitó ülésén előadott májusi deklarációjában Ausztria-Magyarország államszövetséggé alakulását követelte. Károly manifesztumát függetlenségi nyilatkozatunkkal ellensúly óztam; Wilsont, akit Herron professzor is alaposan tájékoztatót, nem lehetett megnyerni.

Wilson válasza úgy érte Bécsset, mint a villámcsapás. Redlich osztrák exminiszter elbeszéli, hogy Wilsonnak október 1 9.-én Bécsbe érkezett válasza az udvarnál és a Ballplatzon mint a Habsburg-ház halálos ítélete (Redlich ezt a kifejezést használja) valóságos pánikot keltett. Erre Lammascht hívták s ő kidolgozta Ausztria államszövetséggé való átépítéséről szóló programját, amelyet, mint már mondtam, okt. 20.-án a császár elfogadott. Lammasch programja Ausztriára nézve radikális és Wilson eszméihez illeszkedő volt: a béketárgyaláson minden nép képviselőinek részt kell venni, ott döntsék el az összes területi kérdéseket, azt is, hogy az új államok egységes szövetségbe vonandók-e?

A magyarok nehézségeket gördítettek Lammasch terve elé; Wekerle nem egyezett bele az új bécsi tervbe és Károly kiáltványához ragaszkodva az Ausztriával való perszónaluniót követelte; a horvátoknak csak az 1868.-1 kiegyezés revízióját ígérték meg. Bécs tombolt, de a magyarok nem engedtek; a bécsi politika mindenekelőtt a csehek és délszlávok megnyerésére törekedett. A horvátok megnyerésével nyilván a csehek gyengítését szándékolták. A régi „Divide et impera“ most már nem sikerült.

A helyzet rosszabbra fordult, mikor október végén az olasz fronton harcoló hadsereg végleges vereség nélkül felbomlott; október 26.-án Károly megtáviratozta Wilsonnak, hogy „megmásíthatatlan elhatározása 24 órán

belül különbekét és haladéktalanul fegyverszünetet kérni. Ez megtörtént s Andrassy okt. 27.-éről 28.-ára virradóra megkapta Wilson „halálítéletét“.

Bécsben halálos aggodalom uralkodott, főleg a bolsevizmus miatt; az orosz példa, a hadsereg éhség és vereség miatti összeomlása úgy hatott az udvarra, a kormányra, a hadvezetésre, mint az idegbénulás; az osztrák hadvezérek vallomásaiból ezt ma már világosan látjuk. Megért-hetjük ily körülmények között Bécsnek Wilson válasza és az olaszországi vereség utáni cselekvésmódját is.

Bécs a Szocialista Tanács prágai és vidéki tüntetéseire még okt. 14.-én is megtorlással és üldözéssel felelt; egy hivatalos jelentésből látjuk, minő rémületet keltett a köztársaság kikiáltása. A prágai és brünni helytartók minden gyűlésről és minden beszédről pontos beszámolót küldöttek; a hatóságok főleg a köztársaság proklamálását tekintették megbocsáthatatlan politikai vétéségnek.

Ez még Wilson válasza előtt volt; a válasz után Bécs tökéletesen elkábult. Érdekes bizonyítéka ennek Benes Prágába küldött utolsó üzenetének története.

Benesnek a külföldi helyzetről írt utolsó jelentése szept. 11.-én kelt; dr. Sámal pontosan megkapta s átadta a végrehajtó bizottságnak (Svehla, Rasin, stb. képviselőknek). Benes dr. még egyszer kimerítőbben leírta azt, amit szept. 11.-én közölt és Svájc-ból küldöncöt menesztett a levéllel Prágába. A nőnemű küldöncöt letartóztatták és az osztrák hadügyminisztérium Benes jelentését okt. 22.-én, azon a napon kapta meg, amelyen Lammasch programját elfogadták. Benes jelentése megjelölte a személyt is, akinek a küldeményt át kell adni: (Belehrádek szerkesztőt) és címét is közölte, Bécs már nem reagált erre. Ellenkezőleg: kiállította a Nemzeti Bizottság tagjainak genfi útlevelét s végül elhatározta, hogy Wilson programjával egyetért.

Ebből a bécsi nézőpontból kell most a prágai felfordulás lefolyását megítélni. Mikor Andrassy kapitulációja nyomán megkezdődött az átalakulás, Bécs nem látta veszélyeztetettnek ügyét. A minisztertanács október 29.-én helyeselte a prágai és brünni helytartók tárgyalásait; a belügyminiszter némi aggodalmát fejezte ki a csehországi németek miatt, de elvárta, hogy a német Nemzeti Bizottság majd csak talál valamely formát arra, mily külön elbánásban részesüljenek német vidékeink.

Mikor a prágai helytartóság hírt adott Bécsbe a Nemzeti Bizottsággal való megállapodásáról, a belügyminisztertől azt az utasítást kapta, ne álljon a politikai megnyilvánulások útjába. A hadügyminisztérium már okt. 28.-án, az első prágai hírekre megparancsolta a prágai, brünni és más katonai parancsnokságoknak, hogy szükség esetén tárgyaljanak a Nemzeti Bizottsággal és okt. 29.-én éjjel kimerítő utasítást adott arról, hogy a parancsnokságok a Nemzeti Bizottság javaslatait fogadják el. A prágai és más parancsnokságok és a prágai, a cseh és morva hatóságok mindenünnen azt jelentették, hogy a nép letépi az államcímert és a katonatisztek sapkázózsáit, – Bécs már semmin sem csodálkozott. Az új államok úgyis új címet és jelvényeket kapnak ami pedig az osztrák hadsereget illeti, az összes parancsnokságokkal közölték a hadsereg nemzeti részekre oszlásának tervét, amelynek békésen és lázadás nélkül kell lefolynia. Bécs oly izgatott és tanácstalan volt, hogy a katonai főparancsnokság (okt. 29.) kérdést intézett a harctéren levő katonákhoz: dinasztikus monarchiát vagy köztársaságot akarnak-e? Bécs programját: a nyugalmat és rendet, a bolsevizmustól való félelme diktálta; nyugtalanság és felháborodás könnyen fajulhatott volna forradalmi mozgalommá s ehez az éhség is jóelőre el-

készítette a talajt. Ezért Bécs a cseh Nemzeti Bizottságot is arra kérte, lássák el kenyérrel a csapatokat. Abból a szándékból indultak ki, hogy nem tárják fel a szövetségesek és züllés képét a külföld de főleg a szövetségesek előtt; Bécs ugyanis még a felfordulás után is minden erejével azon fáradozott, hogy Wilsont és a szövetségeseket megnyerje s ennél a nép és főleg a hadsereg teljes nyugalmanak érve igen fontos volt. Ezért voltak bécsi rendeletre oly engedékenyek a prágai katonai parancsnokságok is. A Nemzeti Bizottság taktikájának jól jött Bécs engedékenysége, amely a Bizottság munkáját egyenesen támogatta. Október 29.-én a Nemzeti Bizottság megegyezett a katonai parancsnoksággal, hogy a rend fenntartásánál, a katonaság élelmezésénél s az idegen csapatok elszállításánál közösen fognak munkálkodni. Tusar képviselő, a csehszlovák kormány akkori meghatalmazottja, november elején a Nemzeti Bizottság nevében felhívást adott ki a csehszlovák katonákhoz, hogy eddigi előjáróiknak engedelmeskedjenek, mihelyt a vasút viszonyok megengedik és mihelyt a szükséges előkészületek megtörténtek, hazájukba fogjuk őket szállítani.

Bécs nem fogta fel többé, hogy Prága iránti engedékenysége kétélű fegyver: a cseh államok nyugalma és rendjére akart utalni s a külföld úgy látta, hogy a Nemzeti Bizottság az, amely új államunk megalakulását megfontoltan és nyugodtan intézi.

Bécs taktikája nem vezetett sikerre, bár a svájci és más semleges államokbeli követségek és megbízottak lázasan tevékenykedtek; osztrákbarát politikusok segítségével a Vatikánál, Londonban, Washingtonban, Párisban, Rómában munkálkodtak. Mindezek az akciók arra irányultak, hogy Wilsonhoz összeköttetést teremtsenek; a további tárgyalások akkor – így remélte Bécs – majd csak sikerülnek. Említettem már, hogy Károly

kiáltványa époly későn jött, mint ahogyan Lammasch és Andrassy is elkéstek.

Az osztrák diplomaták megkísérelték ebben az időben, hogy nemcsak Angliát, de Franciaországot is ellenünk hangolják. A prágai forradalom előtt és után Genfben időzött Chlumecky báró; a Vatikánt kellett volna támogatásra megnyernie és Párisal összeköttetést teremtenie; Mensdorff grófnak, akit a svájci békekísérlet idejéből ismerünk már, az volt a feladata, hogy Londonban és Parisban közvetlenül tárgyaljon.

A genfi egyezség ép ennél a pontnál zavarta meg a bécsi diplomáciai tevékenységet; Benes a prágai delegációtól a Habsburg-kapcsolatok határozott feloldását követelte s a delegáció ezt nyomatékosan meg is tette; Benes erről azonnal jelentést küldött Párisba és visszaérkezése után képviselőink elhatározását ott nyomatékosan kiemelte. S később a tény miatt, hogy Benes, mint az elismert kormány minisztere résztvett a Németországgal folytatott fegyverszüneti tárgyalásokban, Bécs titkos tárgyalásokra irányuló kísérlete nem tudott többé említésreméltó eredményt elérni.

E tökéletes sikertelenséget Bécs politikai és taktikai ügyetlenségének is tulajdoníthatja; Páris egyenesen meg volt sértve, hogy az október közepén Svájcban tartott tárgyalásokra gróf Andrassyt választották ki, aki semmivel sem volt kevésbé germanofil, mint Tisza; és Károly Ausztria nehéz napjaiban ily kimondott németbarátra bízta a külügyi politikát. E nagy ügyetlenség és – régi diplomáciai mérték szerint – e nagy tapintatlanság nem segítettek elő, hogy Mensdorff gróf és Chlumecky báró épen Clémenceaut nyerhessék meg ügyüknek. Jól tudom, hogy az osztrák besúgások Clémenceaut époly kevésbé közelíthették meg, mint a kormánykörök többi személyiségét.

A szövetségesek Ausztriától Németországhoz való kapcsolatai határozott és világos feloldását követelték, mint ahogyan 1917-ben Anglia világos nyilatkozatot várt tőle Belgium és Franciaország Elzász-Lotharingia sorsáról. Ezen az alapon korábban tárgyaltak volna Ausztriával a békéről. Bécs talán megmenekült volna a bukástól, ha elszakad Németországtól és ha fellép szövetségesei ellen. De ennyit a bécsi ravaszság nem mert már; nem jellemességből, de a magyarok és németektől való félelme következtében. Bécs elhatározta, hogy különbékét köt és hogy elfogadja Wilson feltételeit, ám ez kevés volt s ép Franciaországnak volt kevés, annak az országnak, amelynek Károly trónralépése óta kedvében igyekezett járni.

Lammasch programja alapján, ha azt gyorsan és energikusan keresztülviszik, Bécs a körülményekhez képest még sokat nyerhetett volna (az a benyomásom, hogy Lammaschnak nem volt befolyása). Lammasch indítványozta, hogy a béketárgyaláson minden nemzet képviseltesse magát s hogy a tárgyalások döntsék el a területi kérdéseket; Lammasch, mint már említettem, az államszövetségről való döntést is a béketárgyalásnak engedte át. Bécs ezen az alapon ügyét sikeresebben és – ami minket illet – ad homines érvekkel megvédhette volna; az osztrák békedelegáció is hasonlóan járt el Párisban. Nemcsak Gros, prágai polgármester nyilatkozatára és más aktusokra, de mindenekelőtt képviselőink dezavójére is utalni kellett volna; hivatkozhatott volna a parlament megnyitásakor elhangzott nyilatkozatra, amelyben képviselőnk az államszövetség indítványát vetette fel és cseh képviselők egyéb lépéseire. A prágai forradalom nem lett volna akadály; Coudenhove helytartó helyén maradását eredményesen felemlíthették volna. Tusar felhívását a katonákhoz és

a többi eseményt, mint a bécsi politikai következtetés további részét szerepeltethették volna.

S annál fontosabbnak látszik ezzel kapcsolatban a genfi találkozás, azaz a tény, hogy a Nemzeti Bizottság elnöke, dr. Kramár útján első külügyminiszterünkkel, mint a szövetségesek által elismert kormányunk kiküldöttjével, egy világos és határozott osztrákellenes programéiban egyeztetett meg, amely programot Benes a szövetségeseknek bemutatatható. A genfi egyezség megvilágításában Bécs a már említett politikai aktusokat, amelyekre az osztrák szoldateska kényszerítette, époly kevésbé használhatta ki, mint a prágai eseményeknél tanúsított taktikus eljárását.

107.

Ausztria maga, a császár és a kormány a háború utolsó idejében önállósághoz való jogunkat ténybelileg és jogilag elismerte; bizonyosága ennek az 19 j 7-es és 1918-as év minden Ígérete és Ausztria átalakításának kísérletei. Ezt bizonyítja Károly prágai megkoronáztatásának szándéka is, amelyet Coudenhove is támogatott. Károly utóbb a kormány tagjainak rábeszélésére s afölötti félelmében, hogy a koronázás felsülést fog hozni, elállt szándékától. Amerikában értesültem a koronázás tervéről s annak előkészületeiről; otthon a koronázási-vonat ellen való merénylet koholt előkészületeiről is hallottam valamit.

Nagy jelentősége van a ténynek, hogy Ausztria Wilsonnak a csehszlovákok állami önállóságáról szóló okt. 17.-i álláspontját elismerte és hogy ezt az elismerést Andrassy, magyar politikus, mint Ausztria-Magyarország külügyminisztere alá is írta. Ez az aláírás is, mint Károly kiáltványa, kísérlet volt arra nézve, hogy a csehek megtarthassák.

A németek szemére vetették az osztrák kormánynak, hogy delegáltjaink Genfben szóló útlevelét kiszolgáltatta, holott a kormánynak tudnia kellett volna, hogy odakint a hazai és külföldi delegáltak találkozni fognak. De ez a szemrehányás nem felel meg a helyzetnek, amelyet Bécsben Wilson válasza teremtett; az útlevelek átadása és a genfi találkozás elősegítése nem államjogi praejudicium volt, hanem kísérlet arra nézve, hogy a cseh politikusokat ehhez hasonló szívességekkel megnyerjék. Redlich osztrák exminiszter utal arra, hogy midőn a német pártok október 21.-én megalapították az osztrák államot, példát adtak a többi nemzeteknek Ausztria felosztására és elismeri, hogy az október 16.-i kiáltvány e nemzetek eljárásánál jogalapként szerepelhetett. Hangsúlyozni kell azért mégis, hogy Bécs és Prága céljai különbözők voltak.

A nemzetgyűlés nov. 14.-i első ülésén végérvényesen feloldottuk Ausztriához kötő kapcsolatainkat. Kramar dr. kihirdette Károly császár detronizálását és köztársaságunk megalakulását; a képviselők a határozatra le sem szavaztak s törvényt sem hoztak róla, mintahogyan az a törvénygyűjteményből is látszik; – olyan egységes és spontán tetszésnyilvánítás fogadta a határozatot, hogy a szavazást fölöslegesnek tartották.

Ezzel kapcsolatban kell Károly császárnak egy Brandeisben az Elba mentén való letelepedése iránti kérelméről megemlékezni. A Nemzeti Bizottsága kérelemnek azzal a feltétellel akart csak helyt adni, ha a császár a cseh tartományok igényéről és a trónról lemond. Meghökkenem az „évkönyvben“ ismertetett rövid válaszon; taktikailag nagy hiba lett volna megadni az excsászárnak a lehetőséget, hogy e feltételeket megtagadja. Ám e közlést ki kell egészítenem: a császár nem formális kérvénnyel, de harmadik személy útján fordult a Nemzeti Bizottsághoz s ezért kapott szabálytalan választ.

Magyarország is szükségesnek tartotta, hogy Szlovákiához közeledjék; Hodza akkori képviselőt Budapestre hívták, hogy tárgyaljanak vele.

108.

Különös probléma németjeink szeparatiztikus kísérletei; említettem már, hogy négy területre szervezkedtek, mint Deutschböhmen, Sudetenland, Süddeutsch-Mähren és Böhmerwaldgau. E kísérletek már a prágai forradalom után kezdődtek, politikai és közigazgatási jelentőségüket össze sem lehet a mi forradalmunkéval hasonlítani. Ebben a tökéletlenségben is annak magyarázatát látom, hogy a történelmi tartományok e vidékei velünk szerves összefüggésben állnak.

A német vidékek egy részét akkoriban katonailag okkupáltuk; csapataink a német polgárokkal eközben különböző megegyezéseket kötöttek, amelyekből legalább kettőt idézek: Reichenbergben a „Deutschböhmi kormány“ székhelyén, 1918 dec. 16.-án történt kétoldali megegyezéssel megalakították az előjáróságot és a cseh-német közigazgatási bizottságot 4: 7 arányban. Egerrel, ahogyan azt német részről állítják, megállapodást kötöttek, amelyből Eger saját állomjogának megerősítését vonja le*. Helyes lenne német vidékeink okkupációját jogi vonatkozásaiban tökéletesen átvizsgálni.

Theoretikusainkat és politikusainkat régen foglalkoztatja már Szlovákia csatlakozásának államjogi formulázása. Megemlékezem itt az ententenak Szlovákia bekebelezéséről szóló 1918 december 4.-én kiállított

* E jogát illetően Éger tudvalevőleg Palalacky és e jognak Palacky által való elismerésére is hivatkozik. Érdekes, hogy írja le Gelakovský (Otto „Konversations Lexikon“-jában) az égerlandi jog kifejlődését és „csehesítését“: A st.-germaini békekötés megállapítja Égerlandnak a történelmi államhoz tartozását és Ausztria ezt az állapotot ratifikációjával elismerte.

felhatalmazásáról. Szlovenszko déli határait Benes, Pichon miniszter és Berthelot 1919 febr. 13.-án katonai szaktekintélyekkel (Fochal, Weyganddal) folytatott előzetes tanácskozás után állapították meg; akkoriban fáradozott Károlyi Magyarország „egységének“ biztosításán.

A cseh – lengyel határt is az entente határozta meg. Megemlítem itt egyúttal kisebb osztrák és porosz vidékeknek államunkhoz való csatolását is.

A határszabályozásnál alapjában súlyt kell helyezni arra, hogy a nemzet és az állam önállóságra való jogának elismerése fontosabb, mint a területi megjelölések, nemcsak a mi esetünkben, de a lengyelek, jugoszlávok stb. eseteiben is látjuk, hogy a határokat külön bizottságok szabályozzák, persze csak helyileg.

Ebbe a fejezetbe tartozik a nemzeti kisebbségek, az állam és a nemzetiség hatalmi teljességének jogi és közigazgatási megállapítása is (Nemzeti állam, – nemzetiségi állam, – önkormányzati jog.)

S még egy problémánk van végül: Ruszinszko és az autonóm vidék kiépítése, amelyet a béketárgyalás Ruszinszko amerikai és hazai honfitársainak kívánsága alapján megítélt nekünk. Külön kérdés volt kezdetől itt is a határok megállapítása.

Forradalmunk államjogi megítélésénél elméleti szempontból fontos történelmi- és természetjogunk pontosabb meghatározása; itthon és külföldön a háború alatt is többször hivatkoztunk mindkettőre. Nem hagyhatom most sem említés nélkül történelmi és természetjogunkért folytatott irodalmi harcaimat. A háború előtt arra törekedtem, hogy a történelmi és természetjogi néze-

teket a jogfilozófia fejlődésével fogalmi összhangba hoztam. E vitában vezérelvem Szlovenszko állandó tekintetbevétele volt. Innen való törekvésem is, hogy az államnak a nemzethez való viszonyát s a közigazgatás nyelvét megállapítsam. Megjegyeztem már, hogy egyes politikusaink programjában és cselekedeteinél Szlovákiát nem vették figyelembe; nekem Prágából való elutazásomkor erős elhatározásom volt Szlovákia megnyerése. Állandóan természetjogunkat hangsúlyoztam történelmi jogunk mellett, amely utóbbinak nálunk országszerte elfogadott megszerkesztését német reakcionárius eredete miatt nem szerettem; utaltam már Németország és a Nyugat jogi meggyőződése közötti különbségre. Ellenfeleim, akik a történelmi jogot védelmezték ellenem (noha azt én is elfogadtam) túlságosan erős német befolyás alatt állottak.

Ismerem korunk jog- és államfilozófiájának a történelmi- és természetjog helyettesítésére irányuló kísérleteit; de alapján fontos ez a két kategória s különösen az újabb kísérletekben érvényesül a természetjog helyes eleme, amely abból áll, hogy a jog alaptételeit a növekvő nemzetköziséggel kapcsolatosan a kultúra minden terén megállapítsa; a humanitás eszméje és a humanitás iránti törekvés így jogi téren is érvényesül. Meglehetősen érdekes anyagot ad ehhez a theoretikusoknak köztársaságunk keletkezése.

110.

Elmélkedéseim közben ki kell térnem Oroszország és a szlávság önállóságunkban való részesedésének fejtegetésére.

Kifejtettem már, miért vettem el rögtön a háború kezdetén a nézetet, hogy a háború a szlávok és germánok harca egymással; kezdettől következetesen elvetet-

tem a tervet, hogy sorsunkat egyoldalúan, vagy épen kizárólag az akkori orosz politikához kössük. E meggyőződésemnek nem Oroszország és az orosz nemzet elleni idegenkedés volt alapja, de az orosz gyengeség, az orosz háborús felkészületlenség és a régi cáralom tökéletlenségének és tarthatatlanságának tudata. De állandóan számoltam Oroszország segítségével s azt elnyerni igyekeztem; ezért teremtettem már 1914-ben Prágából Pétervárral kapcsolatot és külföldön, ahol jónak láttam, mindenütt tárgyaltam az orosz követségekkel.

Kezdetől együttdolgoztam Szerbia követségeivel és hivatalos képviselőivel, valamint a külföldi szláv, főleg a délszláv és lengyel képviselőkkel. A külföldön, amennyire lehetett, közös politikát folytattunk.

„A szláv és orosz politikának nagy nehézségekkel kellett megküzdenie; nemcsak Bulgária állt Oroszországgal és a szövetségesekkel szemben, de a lengyelek, az ukránok sőt a fehér-oroszok is Oroszország ellen fordultak és Oroszországnak, midőn vereségei folytán belsőleg össze-roppant, nem volt Európa szabályozására közvetlen és döntő befolyása.

A cár a háború kezdetén többször fejezte ki a szlávok és nemzetünk iránti rokonszenvét s ezt Oroszország egyes hivatalos képviselői is megtették. De a szimpátiának ez a kifejezése nem meghatározott politika és katonai tervekből eredt, mint ahogyan ezt a megnyilvánulások határozatlanságából és abból is következtethetjük, hogy a cári uralom nem adott ki semmiféle kötelező nyilatkozatot. Ebben Oroszország különbözik a Nyugattól; a nyugati szövetségesek rokonszenvüket a felelős kormányok (miniszterek) hivatalos nyilatkozataiban és Nemzeti Tanácsunkkal kötött nem kötelező egyezségekben nyilvánították; a cári Oroszországtól tulajdonképpen csak főleg a cár rokonszenvének kifejezéseként

kaptunk egy ígéretet, de ezek nem voltak a kormány hivatalos nyilatkozatai és egyezségei. A kiewi csehek a hadsereg főparancsnok nyilatkozatát kérték ki legalább s ezt sem kapták meg. (A generalissimusnak a csehekhez intézett kiáltványa, mint már mondtam, hamisítvány volt.)

A forradalom után adott csak ki rólunk Miljukov, mint külügyminiszter nyilatkozatot s az ő segítségével sikerült a félhivatalos „Nemzeti Tanácsot“ háttérbe szorítani és hadseregünk alakításának jóváhagyását elnyerni; ám a megalakításra vonatkozó határozatok nem kölcsönös megállapodás eredménye s ennél fogva egyoldalúak voltak. S csak Duchonin jóváhagyását előzte meg kölcsönös megegyezés, amikor már Kerenskij kormányának sem ereje, sem tekintélye nem volt.

Oroszországi és otthoni honfitársaink többsége szívesen vette az első orosz híradásokat s különösen a cár nyilatkozatai növelték meg otthoni és oroszországi embereink önérzetét. Hálásnak kell lenünk ezekért. Valószínű azonban, hogy a cár gyengeségében önmaga vonta vissza ígéreteit. Sokat fejtegettem már ezt.

Nyugaton a cár nyilatkozatai egyáltalán nem hatottak, bár erősen féltek itt még a pánszlávizmustól és panrusszizmustól. E félelem a nyugati államokban dolgozó tökéletlen orosz propaganda következménye volt.

Nem egész helyes a kijelentés, hogy Oroszország a szerbekért és a szlávokért viselt háborút; Szerbiával, mint régebben Bulgáriával szemben bizonyos rokonszenv nyilvánult meg Oroszországban, de valószínűleg a hivatalos orthodoxia alapján. A hivatalos Oroszország nem szláv testvéreire, de orthodox testvéreire gondolt különösen konstantinápolyi és feketetengeri szabadhajózás iránti törekvéseinél. Politikai vágyainak e tárgyát a háború alatt is különböző szerződésekkel biztosította.

Oroszországnak a dalmát kérdésben a londoni egyezmény körül folytatott tárgyalásai és általában egész háborús politikája azt bizonyítják, hogy Oroszország – az orosz diplomácia – nem vezetett nyugaton semmilyen szláv kérdésben, nem volt semmilyen terve és követségeinek Pétervárról nem adott utasításokat. Kellemetlen volt lengyelországi viszonyait figyelni, hogy toltá ideoda az osztrák és német politika, mikor előbb nagyon óvatos formában a lengyel önállóságot proklamálta s azt később autonómiára korlátozta. Orosz bürokraták galíciai dühöngése sem segített a lengyel és szláv kérdést megoldani.

Oroszország hadseregünk alakításának ügyében is a Nyugat mögött maradt; ha lett volna szláv és különösen cseh terve, légióink már 1915-ben vagy 1916-ban készen állhattak volna, amikor Stefánik útján az orosz kormánynak és a cárnak egy Franciaország által, Oroszország régi kipróbált szövetségese által elfogadott tervet nyújtottunk át. Az orosz légiók megalakulását elég részletesen leírtam már.

Az utolsó időben nyilvánosságra került okmányok megerősítik azt, amit Oroszországban tapasztaltam, hogy ugyanis a cári Oroszország velünk csehekkel csak Franciaország és Anglia nyomása alatt s az ez országoknak irányunkban megnyilvánuló jóindulata miatt törődött; a cári kormánynak és az oroszoknak nem volt velünk szemben tudatos, gyakorlati terve. Újabb példaként említem az entente válaszát Wilsonnak a békefeltételek iránti kérdésére: a franciáknak köszönhattuk, hogy a válaszban külön felemlítettek minket; Izvolskij a szövetségesek Oroszország számára szerkesztett tervzetét írta csak alá.

A cári Oroszországot az ideiglenes kormány követte. Egyes képviselői elismerték a szláv nemzetek (csehek,

lengyelek, délszlávok,) politikai vágyait; a forradalmi kormánynak köszönhattük, hogy megerősítette végre a cári kormány által megígért, de egyre halasztott csapatalakitások rendeletét, ha ez kierőszakolt rendelet volt is csak.

Kerenskij kormánya eleinte ellenünk volt, később, Zborov után, nem gördített akadályt utunkba.

A bolsevikiek közigazgatásukban folytatták a cárizmust és annak tulajdonképpen gyermekei voltak; külügyi politikájukban önállóbban és a munkás-internacionále tradíció szerint jártak el. Minket és törekvéseinket meg nem értettek. A bolsevistákkal mégis szerződést kötötünk, amellyel önállóságunkat közvetve elismerték; elismerték hadseregünket és a fegyveres semlegességre való jogunkat. Ezt az elismerést később visszavonták, de Szibiriában hadseregünkkel újra fegyverszünetet kötöttek.

Az előbb közölt vázlatomban a szibíriai katonai kormány elismerését is feltüntettem.

Tanulságos volt fiaink oroszországi magatartását megfigyelni. Katonáink a nálunk Oroszországról és a szlávokról uralkodó homályos és elvont nézetekkel jöttek ki Oroszországba. Kint megösmerték az igazi, az eleven Oroszországot, megösmerték a cári Oroszországot és nem szerették; utálták az orosz polgári és katonai bürokráciát és csalódtak a cár Ígétében. De megösmerték az orosz népet, az orosz muzsikot és belészerettek; Oroszország és Szibíria foglyaink ezreinek kiváló orosz iskolája volt; megösmerték minden orosz kormány nagy hibáit, de megösmerték az orosz birodalom természetes viszonyait és annak az orosz ember fejlődésére gyakorolt hatását is és felösmerték tulajdonképeni jellegét. Fiaink Oroszországban a délszlávokat, lengyeleket és ukránokat is megösmerték; Oroszország kiváló szláv iskolájuk volt.

Másrészt az oroszok is tudomást vettek fiaink révén a csehekről és szlovákokról; addig csak a szlávisták és az értelmiség egy része ismert minket, – a háború folytán a muzsik is tudomást szerzett rólunk, holott eddig csak az orthodox bolgárokat és szerbeket és a katolikus lengyeleket ismerte.

Teljesen biztos feleletet adhatunk ezekután a kérdésre: mennyiben szabadítottak fel minket a nyugati szövetségesek és mennyiben az oroszok? Oroszország része kicsiny ebben, sokkal kisebb, mint a Nyugaté. Nem kell azonban elfelejtenünk, hogy Oroszország a háború kezdetén, később 1916-ban (Brusilov) és 1917-ben hadseregével segített a szövetségeseken s ezáltal rajtunk is; de megtették ezt a szerbek is, akiknek a szlávok iránti szolgálata semmivel sem kisebb, noha hadseregük, a kis nemzet hadserege, kicsiny volt. Megemlékszem arról is, hogy Oroszország lehetővé tette hadseregünk megszervezését és hogy e hadsereg ott érvényre is jutott. Ez azonban nem az orosz politika érdeme. A Központi Hatalmak terve az volt, hogy Ausztria némi német segítséggel legyűri Oroszországot, míg a németek Franciaországot semmisítik meg; ezáltal jutottak katonáink az orosz frontra s ez tette a további fejlődést lehetővé; Oroszországnak nem volt aktív érdeme ennél. Oroszország nem szabadíthatott fel minket, mint ahogyan a szerbeket és a balkáni nemzeteket, amelyeknek magát a háború elején ünnepélyesen protektorává kiáltotta ki, sem szabadította fel. A szerbek épúgy bíztak a cár ígéreteiben, mint mi, de később a szerbek és délszlávok sorsát is a nyugati szövetségesekhez kellett kötni. Oroszország, a hivatalos és cári Oroszország, nem szláv volt, hanem byzantinus. A mi ruszofiliánk elsősorban az orosz népre vonatkozott – s a háború nem gyöngítette, ellenkezőleg: megerősítette ezt.

Az október 28.-a körüli vitában olyan kijelentések is elhangzottak, hogy a külföldi akciónak kisebb jelentősége volt: a szövetségesek azért használtak fel (azaz inkább használtak ki) minket Ausztria ellen, hogy a különbékét kierőszakolják. Hamis és fölösleges állítás ez, hiszen a szövetségesek Ausztriával nem kötöttek különbékét. A különböző elismerések összeállítása, az azokról folytatott tárgyalások és a szövetségesek velünk szemben folytatott eljárásae tételt teljes egészében megcáfolja. Wilson Ausztriának adott válasza magábavéve is tökéletesen megcáfolja ezt. Ott voltam és láttam, hogyan keletkezett lélektanilag és politikailag e válasz; Wilson különben sem tudott volna ilyen ravaszságot elkövetni; jól tudjuk másrészt, mily romboló hatással volt Ausztriára ép Wilson válasza s mily gyújtóhatást gyakorolt Prágában: dr. Rasin „kapitulációja“ elegendő érv az elmélet ellen, amely a szövetségeseket ily meggondolatlanul lebecsüli. A szövetségeseknek nagy céljai, nagy programjaik voltak; de voltak a szövetségesek körében is személyek, frakciók és irányzatok, amelyek nem a szövetségesek céljait szolgálták^ a szövetségesek minden nehézség dacára mégis kivitték demokratikus küldetésüket a reakciós abszolutizmus ellen. S hasonlóképen győzedelmeskedett végül nálunk is az eszme, az idealizmus és nem a fondorkodás.

Lehet, hogy Károlynak Sixtus útján az ententevel megkísérlett tárgyalásaira akarnak utalni. Rámutattam már e tárgyalások veszélyességére és arra, hogy az már régebben kivívott elismertetésünknek ellentmondott; megmutattam azonban, hogy e kísérletek épen szervezhetlenségük és lehetetlenségük miatt hiúsultak meg s hogy e tárgyalásokba sem a francia, sem az olasz külügyminiszterek nem egyeztek bele.

Utaltam a bécsi diplomaták kísérleteire, amelyekkel a külföldi osztrákbarátságot még a felfordulás pillanatában is ki akarták használni; – elmondhatom általában, hogy a szövetségesek politikájáról szóló jelentéseimet a háború alatt mindig alapos kritikával kötöttem össze; állásom a dolgok megítélésében mindenesetre némi tartózkodást ír elő, de feltételezem, hogy sohasem távolodtam el a valóságtól és az igazságtól.

A szövetségesek ellenségei hivatkozhatnak pld. az elnyomott népek tervbevett kongresszusára is, amelyet római mintára 1918 október 15.-én kellett volna Párisban megtartani. Benes akkoriban Olaszországban időzött s a kongresszusra vissza kellett volna térnie Párisba, de azt a francia kormány kérelmére elhalasztották. Benes erről a következő jelentést küldte nekem:

A szövetségesek abban az időben kapták kézhez a Központi Hatalmaknak a fegyverszüneti tárgyalások megkezdése iránti kérvényét, (okt. 5.) Párisban összehívták a szövetségközi bizottságot; e gyűlésen Lord Robert Cecil Anglia nevében az elnyomott népek kongresszusának elnapolását kérte, nehogy az a szövetségközi bizottság üléseivel egyszerre tartassék meg. E rövid hírt bátran kiegészíthetjük azzal, hogy a szövetségesek nem tudták, mit fognak a szövetségközi bizottságban tárgyalni és mi lesz a kongresszus eredménye; nem vehetjük rossznéven a szövetséges biztosoktól, hogy nem szerették volna, ha tárgyalásukat idegen nyomás megzavarja.

De ha a szövetségesek irántunk való külföldi politikája csakugyan egy Ausztria kapitulációjára és egy németellenes béke céljaira irányuló sakkhúzás lett volna is, a szövetségesek ez esetben sem hagytak volna cserben minket, mert a mi külföldi politikánk és légióink juttatták Ausztriát oda, ahova a szövetségesek juttatni akarták. S akkor sem távoztunk volna üres kézzel, mert

a szövetségeseket kötötte volna elismerésük. A német kancellár papírrongya nem ismétlődhetett volna meg Párisban. Alaposan gondoskodtunk volna erről.

112.

A politikai események s az egyes akciók és cselekedetek megbírálásánál és értékelésénél tekintettel kell lenni végül az egyes történelemmozgató személyek, pártok és népek szándékaira, terveire, meggyőződéseire és indítókaira. Nem elég a külső tényeket és körülményeket megjegyezni s az eredményekkel megelégedni. („Köz-társaságunk van; – minek még arról is vitatkozni, hogyan és mikor keletkezett?“)

Külföldi akciónk terveit, okait, indítóokait részletesen fejtegettem már; remélem, hasonló fejtegetést kapunk otthoni forradalmunkról is. Annak a pontos megállapítása, hogy mi történt Prágában a háború négy éve alatt és 1918 október 28.-án azaz, hogy mi volt a forradalom terve és eszméje, milyen volt a vezető férfiak, pártok s általában a lakosság érzülete és elhatározása, e megállapítás Ausztria bukásával és a világforradalommal kapcsolatba hozva nemcsak politikai érettségünk, de nemzeti karakterünk megítélésénél is igen nagy jelentőségű.

A kérdés, a főkérdés ez: a változás passzív vagy aktív volt-e? Ausztria összeomlását, az olasz front és a belső élet felbomlását használták-e fel az otthoni forradalom vezetői sietve és csak az utolsó percben, vagy pedig megfontoltan idézték-e elő a változást s akarták-e azt előidézni? S mióta készültek rá; mióta és hogyan dolgoztak otthon tudatosan előidézésem és kik? Élő voltunk-e készülve otthon a háború legvégén, négy év tapasztalata, négy év keserves tapasztalata után, az államuralom igazi

bukására, egy igazi, persze vértelen forradalomra? Nem elég, hogy sokan áhították felszabadításunkat, – mit tettünk, hogy elérjük, hogy megvalósíthassuk ezt?

E kérdés a nemzeti öntudat és a nemzeti lelkiismeret kérdése. Nem akarok in abstracto beszélni: többször emlékeztettem már rá, miért foglalkoztam évek óta a forradalom problémájával? Nem volt ez üres játék a fogalmakkal. Önmagamot s egyben nemzetünk jellemét elemeztem, s elleneztem az orosz lelket is, hisz ruszofilek voltunk – megfigyelendő: programmunk és a szláv humanitás program passzív-e csak; védekezni fogunk-e csak, ha mások gyengédtenül elnyomnak, vagy tudunk-e politikailag elől járni és önállóan, szabad akaratunkból, megfontoltan, aktívan belső elhatározásból s nem csak idegen kényszerből cselekedni, – tudunk-e egyszóval önállóak lenni?

Ezért foglalkoztam annyit a kérdéssel, hogyan érvényesülhettek Zizka mellett Chelcický és testvérei? Passzív volt-e Chelcický s megvan-e a passzivitás természetünkben, vérünkben, jellemünkben, lelkünkben? Vagy csak Zizka ellenkező végléte hívta-e ki Chelcicyt s ez utóbbi csak taktikájában volt-e passzív s nem jelleméből következő elvei szerint.

Es Zizka? Palacký úgy véli, hogy a hussiták is csak védelmezték magukat. Annyit jelent ez, hogy de facto kívülről vezettek, kényszerítettek hajszoltak minket! S hogy akkor vagyunk-e hősök, mikor rosszul megy sorunk?

Chelcicy nem volt passzív, ellenkezőleg: nagyon aktív, eltökélt, radikális, megalkuvást nem ismerő volt. Chelcický semmivel sem volt kevésbé aktív és kevésbé bátor, mint Zizka; Chelcický és Zizka ugyanaz a kemény cseh garas fej- és írásoldala. Chelcický hibája az emberi természet hamis megítélésén alapszik.

Ugyanebből a szempontból figyeltem pld. fiainkat Oroszországban és Szibiriában: hadseregünk volt s annak és magunknak urai voltunk: önmagunkkal önállóan rendelkezhattünk; – egyformán éberek voltunk-e, önmagunk vezetői voltunk-e mindig? Nem kételkedem benne, hogy elgyengültünk, ha sorsunk rosra fordult; de többször hallottam gondolkodó katonáktól, hogy katonánk nem oly éber, ha az ellenség nem szorongatja, mintha szorongatott helyzetben van. Igaz-e ez és mily mértékben igaz?

Ezzel kapcsolatban utalhatnék a tényre, hogy önállóságunkat elvesztettük, hogy államunkat nem tudtuk megtartani. S ugyanúgy elmondhatjuk (s el is mondják) továbbá azt is, hogy hussitizmusunk, hittestvériségünk, hogy egész reformációnk – (az erkölcsi és nemzeti létnek legbensőbb megnyilvánulása a reformáció!) – kétségtelen volt, politikailag eszmeszegény és nemzeti önállóságunk vereségével és elvesztésével végződött. Luther reformációja politikailag konstruktívabb volt.

Valahányszor nemzeti humanitás programmunkon elgondolkodtam, eljutottam a megismeréshez, hogy humanizmusunk nem velünk született és jellemünkben gyökeredző passzivitás, de hogy az az eredményes, gyakorlati politika helyes alapja. Ezt függetlenségünk kivívása és államunk megalakítása is bizonyítja.

Az október 28.-a körüli vita az én szememben államalkotó képességünk és államiságunknak, politikai konstruktivitásunknak, a politikai (és nem adminisztratív) vezetés értelmében vett aktivitásunknak, vezetőképességünknek és annak a vitája: tudunk-e önmagunk és államunk ura s tudunk-e hosszú ideig úr lenni?

Mint Hus idejében, ma is az a fontos, hogy megértsük nemcsak az otthoni, de az európai helyzetet és az egész világ helyzetét; politikánknak földrajzi fekvésünk és

történelmünk következtében európai és világpolitikának kell lenni; s mert kis nemzet vagyunk: ép azért, meg tudjuk-e tartani az adott világhelyzetben kivívott függetlenségünket; meg tudjuk-e azt mindég és hosszú időn át tartani? Van-e elég tehetségünk, elég eszünk, elég körültekintésünk, elég akaratunk, elég elhatározásunk, elég kitartásunk ehhez?

Ez az okt. 28.-a körüli vita magva. Én a háború előtt és a háború megindulása után igennel feleltem a kérdésre s a külföldi forradalmi akcióra abban a meggyőződésben határoztam el magamat, hogy nemzetünk és otthoni vezetőik a szövetségesek győzelmét ügyesen ki fogjuk tudni használni és hogy politikai főprogramunk kivitelének munkáján mindannyian együtt dolgoztunk. Forradalmunkat csakugyan kitűnően és olyan módon hajtottuk végre, hogy az a forradalom utáni idők eredményes politikáját biztosíthatja.

S ha feltennék a kérdést: a külföldi, vagy a belföldi akció járult-e inkább felszabadulásunkhoz, így válaszolnék: eleinte nem volt nézeteltérés erről; dr. Rasin okt. 28.-i kiáltványa, a genfi küldöttség, annak vezetői és a Nemzeti Bizottság elnökének, dr. Kramarnak kijelentései s – úgy hiszem – a nép általános hangulata, amely a genfi delegáció de főleg az én és a légióink első osztagainak hazaérkezésénél megnyilvánult, mind amellet a nézet mellett tanúskodnak, hogy sorsunkat a külföldi akció döntötte el. Ám e külföldi akciót a nemzetnek Ausztria-Magyarország elleni általános ellenállásával és a Bécs Wilson előtti kapitulációját követő változással valósíthattuk csak meg.

D E M O K R Á C I A É S H U M A N T Á S .

Leírtam, hogy hogyan teremtettük újjá államunkat és hogy ez az újjáteremtés milyen programra alapján és milyen taktika segítségével történt: most már tisztáznunk kell azt is, hogy hogyan tarthatjuk meg visszacszerzett országunkat. Önállóak voltunk, de elvesztettük önállóságunkat – ennek arra kell minket ösztönözni, hogy a békekötés által alkotott, megváltozott európai helyzetben észszerűen tájékozódjunk.

Kül- és belpolitikai programmunkról van szó, senki se fogja tehát a közigazgatási feladatok részletes taglалását várni tőlem; feladatom azoknak a főalapelveknek a kifejtése, amelyeknek meggyőződésem szerint irányítaniuk kell feltámasztott államunk politikáját. Államunk újjáteremtése bizonyítja, hogy a gyakorlatban ezek az alapelvek beváltak; politikánk folytatása kell, hogy legyen annak a politikának, amelyet négy éven keresztül űztünk a külföldön és amelynek segítségével megszerveztük államunk függetlenségét. Ez külpolitika volt ugyan, de azokon az alapelveken épült fel, melyek szerint kell folytatni belpolitikánkat is. Ezeket az alapelveket most rendszeresebben akarom megvilágítani, – jelszószerűen már utaltam rájuk ennek a fejezetnek a címében.

Fejtegetéseim során sok államtudományi problémát kell majd érintenem, mégse akarok messzemenő theoretikus elmélkedésekbe bocsátkozni, hiszen én itt nem mint theoretikus hanem mint gyakorlati politikus be-

kint pedig egyszerű megállapításokkal. A theoretikusok és a szakemberek így is tisztán fogják látni álláspontomat, nézeteimet és nem fogják hiányosnak találni könyvemert mert azt nem bővítettem ki a források és az idevonatkozó irodalom felsorolásával. Könyvemnek ezt a részét, amely lezárja külföldi politikámról, a világháborúban és a világgforradalomban viselt szerepemről szóló beszámolómat, nemcsak munkásságom elméletének, hanem további szerves folytatásának is tekintem.

A háború világháború volt és nemcsak Elzász-Lotharingia miatti francia-német összetűzés, nemcsak németek és oroszok, vagy germánok és szlávok közötti küzdelem; ezek és a többi kérdések is csak részei voltak egy nagy háborúnak, melyet a szabadságértés demokráciáért vívott a humanitárius demokrácia a theokratikus abszolutizmus ellen. Ezért vett részt a háborúban – a szó szoros értelmében – az egész világ és ezért torkollott a túl hosszú nyúlt háború világgforradalomba.

Kézenfekvő az összehasonlítás a világháború és a harmincéves háború között. Az összehasonlítás találó, akár a háború tartamát (a gyors modern közlekedés és a katonai apparátus technikai tökéletesedése a harminc egy-néhány évet négyre csökkentették) akár jellegét, tartalmát vagy szellemét tekintjük; a harmincéves háború a vallási forradalom utáni Európa új rendjéért küzdött, a négyéves világháború pedig a politikai forradalmak utáni Európa (és a világ) új rendjéért és így a világháború sok tekintetben a harmincéves háború folytatása volt.

A világgforradalom három hatalmas theokratikus monarchiát döntött meg: az orthodox Oroszországot, a katolikus Ausztria-Magyarországot és a lutheránus Porosz-Németországot. Ki hitte volna a háború elején, mikor a konfliktus elsősorban Szerbia és Belgium megtámadása miatt tört ki, hogy ez a három hatalom, a közép-

kori theokratizmus és a monarchikus arisztokratizmus képviselője, el fog bukni.

A háború előtt az emberiségnek kb. 85 százaléka élt monarchikus és csak 17 százaléka köztársasági uralom alatt; ma az emberiség túlnyomó többsége köztársasági és csak a kisebbség monarchikus. A háború előtt csak egy nagy köztársaság volt Európában (Franciaország) s kivüle, Svájc, Portugália, San-Marino és Andorra; ma 18 köztársaság van Európában s a két legnagyobb európai állam, Németország és Oroszország, Oroszországot egységesnek tekintve, szintén köztársaságok.

A köztársaságok keletkezéséhez hasonlóan karakterisztikus politikai tünet az egyes államok autonomizálódása: Angliában önállóvá lett Írország, Oroszország pedig 21 köztársaságot és autonóm területet egyesít magába. Hogy Németországban több kis állam eltűnt a háború után, az adminisztratív-technikai okokból történt; az új Ausztriában is erős önkormányzati és föderalistikus hajlam észlelhető.

Ez az önkormányzat felé való törekvés nyilvánult meg a három nagy monarchiának önálló kisebb államokra bomlásában is: a monarchikus abszolutizmust erős centralizmusa tette lehetetlenné; ez csak egy régebbi kor kevésbé népes, de nagy kiterjedésű, (hódítások és foglalások útján keletkezett) államnak felelt meg. Ezeknek az államoknak extenzív kormányzása időszerrütlenné vált és ezért kellett ezt az önálló államok intenzív kormányzásának felváltania. A háború előtt 25 állam volt Európában, most 35 van.

114.

A háború által Európa, különösen Középeurópa, politikailag teljesen átalakult. Új (felújított) államok: 1. Finnország. – 2. Észtország.- 3. Lettország. – 4. Lit-

vánia. – 5. Lengyelország. – 6. Danzig. – 7. Csehszlovákia. – Régi, de megváltozott államok: 8. Németország, elvesztette a nem német területeket (kivéve Lausitzot). – 9. Franciaország, visszakapta Elzász-Lotharingiát. – 10. Belgium, megkapta a Rajnavidék egy kis részét. – 11. Olaszország, megnagyobbodott az egykori Ausztria-Magyarország egyes részeivel. – 12. Bulgária, területeket vesztett az Aegei-tengernél. – 13. Dánia, megkapta Németország dán lakosságú tartományát. – 14. Albánia. Lényeges változások történtek a következő államokban: 15. Ausztria. – 16. Magyarország. – 17. Jugoszlávia. – 18. Románia. – 19. Görögország. – 20. Törökország. Európa állami és államközi reorganizációjából keletkezett nehézségek Középeurópában és Oroszországban a legnagyobbak; a világnak ezekben a részeiben következtek be a legradikálisabb politikai változások.* A háború eredményeivel kapcsolatban Ázsiában és Afrikában zavarok keletkeztek. Nyugaton régi, konszolidált államok vannak; ott csak a kormányzás és az államforma tökéletesítése került előtérbe (kísérletezések a köztársasággal); ott a területi és nemzeti problémák jelentéktelenek, legalább is a Közép- és Keleteurópával való összehasonlításban.

A háború után Európában, különösen a kisebb nemzetek zónáján, mely Európa északi és déli végei közt húzódik végig, tehát a régebbi Németország és Oroszország közti sávon, új kisállamok keletkeztek, melyek nagyjában az

* Középeurópa kiterjedését illetően megoszlanak a vélemények; egyesek Középeurópához tartozónak veszik egész Németországot, sőt Svájcot és Olaszországot is; ha azonban Középeurópa fogalmát nemcsak földrajzi de kulárális fogalomnak is vesszük, akkor Nyugatnémetország, Svájc és Olaszország Nyugateurópához tartoznak. Kulturális tekintetben Nyugateurópához tartozik Csehország és (Német) Ausztria is. Kulturális tekintetben úgy vonhatjuk meg a határvonalat Nyugat és Kelet között, hogy Kelethez tartozik a régi Oroszország, Galicia, Magyarország, Románia és a Balkán.

ezt a területet lakó nemzetiségeknek felelnek meg. Különösen Ausztria-Magyarország esett szét azokra a nemzetiségi államokra, melyeknek egyesítéséből keletkezett. Aránylag Európa oszlik leginkább kisállamokra; Ázsia inkább politikai mint nemzeti egységekből áll. (Indiában csaknem ugyanannyi nemzetiség él mint Európában, ezek több mint 700 államot alkotnak, de valamennyi angol fenhatóság alatt van). Afrika politikailag oszlik meg, Amerikában kevés a nemzetiség, Ausztrália pedig a valóságban angol. Európa nemzeti államainak sokasága megfelel a kulturális érettségnek és intenzitásnak, amely a gyakorlati extenzitásból lassanként kifejlődött. A legtöbb önálló állam Európában van, utána következik Amerika; Ázsiában noha ez a legnagyobb kontinens, kevés az önálló állam, de még kevesebb Afrikában.

A nagy nemzetek, az angolok és az amerikaiak, akik kontinentális mértékhez szoktak s akiknél a nyelvkérdés nem játszik szerepet, a kis nemzetek felszabadításában és a kis államok keletkezésében politikai és nyelvi tekintetben csak kártékony és kellemetlen „balkánizálódást“ látnak. Nem szabad azonban megfélemlkezni arról, hogy a viszonyokat a természet és a történelem teremtették olyanokká, amilyenek; Törökország, Ausztria-Magyarország, Németország és Oroszország évszázados erőszakkal egyesítették fél Európát, de mert ez az egyesítés erőszakkal és mechanikusan történt, csak egy bizonyos időre szólhatott; a balkánizálódást szabadsággal és demokráciával jobban és biztosabban lehet megszüntetni, mint ahogyan azt az erőszak tette.

A probléma abban áll, hogy a nagy nemzeteknek, melyek állandóan fenyegették eddig a kis államokat, de egymást is, el kell fogadniuk azt az alapelvet, hogy mindennemzet, – nagyok és kicsinyek egyaránt – egyen-

jogú állami és kulturális egység. A kis nemzetek szempontjából az utóbbi évek során bekövetkezett fejlődés kedvező irányt vett. A németek európai hegemoniájával szemben védelmi háborúra egyesült az egész világ; a szövetségesek proklamálták a kis nemzetek egyenjogúsítását, melyeknek jogaiért különösen Wilson elnök szállt síkra, a nemzetek önrendelkezésének jelszavával. Ennek az eszmének alapjait a békeszerződések kodifikálták.

Természetesen számolni kell azzal, hogy a háború és a béke még nem szüntethették meg a nagyhatalmak egykori féltékenykedését; sőt a régi keserőségekhez újak is csatlakoztak: a legyőzöttség keserősége, másrészt a győztesek elkeseredése amiatt, hogy nem minden kívánságuk és tervük ment teljesedésbe. A békeszerződések azonban, ha voltak is fogyatékságaik, igazságosabb viszonyokat teremtettek egész Európában, mint amilyenek a háború előtt voltak, – joggal várhatjuk tehát, hogy az államok és nemzetek közötti feszültség enyhülni fog.

Remélhető, hogy a háború tanulságai, dacára minden ellentétnek, meg fogják szilárdítani a békét; Európa új berendezkedésének hiányosságai esetről-esetre békésen megoldhatók. Minden nehézség ellenére megállapíthatjuk, hogy a nagyhatalmak, vagy egymással vetélkedő nagyhatalmi csoportok abszolutisztikus uralma helyén már Európa szabad föderációja kezd kialakulni. Ebben az új Európában biztosítható a legkisebb nemzeti egységek önállósága is. E tekintetben a népszövetség és ennek működése már ma is tanulságosan mutatja, hogy az egységes Európa megvalósítható.

A háború előtt gyakran kétségbe vonták, hogy a mi nemzetünk, vagy általában valamelyik kis nemzet, önálló lehet. Ebből a kételkedésből született meg Palacky

ismert tézise, mely szerint Ausztriára mint a nemzeti-ségek föderációjára szükség van. Én szívesen igazodom Palacky után és azért sosem feledkeztem meg a kis nemzetek nehézségeiről és különleges problémáiról, mégis mindig hittem önállóságunk lehetőségében. Ezt cseh tanulmányaimban ki is fejtettem és ebből a hitből született egész politikám, de politikai taktikám is; a világháborúban ennek a hitnek hatása alatt határoztam el magam az Ausztria-Magyarország elleni küzdelemre. Lehetségesnek tartottam önállóságunkat abban az esetben, ha mi, amint ezt Havlicek követelte, erkölcsünkben szilárdak és szabadságunk védelmére mindig készek leszünk, ha elég politikai belátásunk lesz egy észszerű és becsületes bel- és külpolitika vezetésére, ha megszerezzük Európa szimpátiáját és végül, ha Európában megszilárdul a demokrácia; az általános demokrácia lehetetlenné teszi, hogy az egyik nemzet elnyomja a másikat; a demokratikus szabadság a kis nemzeteknek is módot ad az önállóságra. Európa története a XVIII. évszázad óta bizonyítja ezt: a nagy forradalom óta a szabadság és a demokrácia növekedése folytán egymásután szabadulnak fel a kis, elnyomott népek. Ennek a szabadságmozgalomnak csúcspontja a világháború volt; a háború és a háború okozta forradalmak három olyan cári birodalmat buktattak el, melyek a nemzetiségeknek egész sorát tartották elnyomva; most adva van a demokratikus Európa s ezzel az összes nemzetek szabadságának és önállóságának a lehetősége.

Ennek a történeti folyamatnak mélyebben szántó analízisét adtam első londoni előadásomban; ez az előadás már magába foglalta annak a politikai programnak magvát, melyet aztán az „Új Európaiban és ebben a könyvben fejtettem ki.

Természetes volna, ha a kis nemzetek közelednének egymáshoz, vagy ha talán szövetséznének is: ám egy ilyen szövetség nem mindig közelíti meg a nagy szomszédállamok egységét és központosítottságát. A nemzetek vagy államok szövetségeit különböző indítókok szokták életre hívni; a szövetezés oka lehet a földrajzi helyzet (a szomszédság), a terepviszonyok azonossága (például itt-ott a síkság), a természeti és gazdasági termékek kölcsönös kiegészítődése, a közös veszély, a politikai barátság és így tovább. A történelem a szövetezések és összefogások sok és különböző példáját mutatja. Vannak meghatározott idejű és állandó ententeok és mindenféle megjelenései a föderációnak és az egységnek. Régebben hatalmas tényező volt az erőszakos leigázás és egyesítés.

Nem lehet elvárni, hogy valamennyi kis nemzet szövetezzék; hiszen érdekeik különbözők. A mai helyzetben azonban valószínű, hogy a kis nemzetek némely szövetezése, mint például a kisentente, maradandó lesz. A kis entente mellett, amint az most megfigyelhető, közös érdekeikről tárgyalnak az északi államok – a finnek, esztek, lettek, litvánok és a lengyelek is. Láthatjuk, hogy akis nemzetek közös érdekeik tudatára kezdenek ébredni; az előrelátó politikusok ezen az alapon fognak a további közeledés érdekében dolgozni és bizonyos, hogy köztük, valamint államaik közt, legalább egy „tacitus consensus“ fog létrejönni. Mindenesetre érdemes fontolóra venni, hogy a kis nemzetek zónáján százmilliónál jóval több ember lakik, – természetesen csak akkor, ha Lengyelország is a kis nemzetek sorába számítja magát. Földrajzilag ez a zóna északról délre végigvonul egész Európán; már ezáltal is komoly nehéz-

ségei vannak a szövetkezésnek. A finnek és görögök például aligha fogják egyhamar felismerni érdekeik közösségét.

Beszámoltam már egy Középeurópai Unió kísérletéről, amely a kis nemzetek reprezentánsait összehozta. Természetes, hogy egynéhány reprezentáns nem jelenti magát a nemzetet, ez a kísérlet mégis érdekes és figyelemre méltó.

Gyakran mutattak rá Ausztria-Magyarországra mint a kis népek – állítólag – természetes föderációjára; állítólag a török veszedelem hozta közel egymáshoz a cseheket, osztrákokat és magyarokat. Beszélni szoktak egy Dunaföderációról is, mintha a Duna természetes kapocs lenne a dunai népek és a Duna mellékfolyói mentén elterülő államok között. Osztrák történészek és földrajztudósok könyveket és cikkeket írtak arról, hogy az osztrák tartományokat természeti fekvésük utalta egymásra; a magyar történészek és földrajztudósok ugyanezt írták Magyarországról.

A mi történészeink azonban rámutattak arra, hogy az ösztönzés Ausztria megalkotására a mi Premyslida-királyaink részéről is kiindult a török veszedelem idején. Ez azonban elmúlt; ami pedig a földalakulatokat illeti, a mi köztársaságunk ortografikus és geografikus szempontból egyaránt szervezettebb egész mint az egykori Magyarország és Ausztria. Bizonyos, hogy nem kevésbé szerves! Egyébként pedig ezekben a dolgokban ma már nem a földrajz dönt; a természetes határok, hacsak nem égbenyuló hegyek, hatalmas folyók, vagy tengerek sivatagok azok, a modern technika által elvesztették egykori fontosságukat. Nagyobb jelentőségük van a gazdasági szükségéseknek, a védelem szükségének és a különböző kultúrtényezőknek; a természet sok mindenre ráviszi, buzdítja az embert, de az ember maga dönt önmagáról,

helyesebben az ember által érzett szükségletek döntenek.

Ausztria-Magyarország felbomlását ugyanúgy kell magyarázni mint keletkezését; ha a történészek kifejtik előttünk, hogy milyen természetes módon keletkezett Ausztria-Magyarország, arra is rá kell mutatniok, hogy milyen természetes módon bomlott föl: a török veszedelem nem adott jogot a Habsburgoknak arra, hogy abszolutisztikus módon elnyomják a nemzetiségeket, különösképen bennünket. A felszabadult nemzetiségek saját államaikban intenzív munkával akarják kiküszöbölni azokat a hiányokat, melyeket az extenzív abszolutizmus okozott; ezért nem lehet arról beszélni, hogy ittöbbsékevésbé erőszakosan kikényszerített egységesítés és központosítás megy végbe más politikai formák között. A társadalmi és történelmi erők, melyek Ausztria-Magyarország kialakulására, majd d felbomlására vezettek, továbbra is működni fognak; azokat, melyeket termékenyeknek és egészségesekeknek ismerünk el, tudatosan kell hozzásegítenünk az érvényesüléshez. Lehetséges és kívánatos, hogy az Ausztriából keletkezett államok között élénk gazdasági és kulturális kapcsolatok fognak fennállani; ezért mindenekelőtt a személy-és a teherforgalom megkönnyítése okos és időszerű követelés.

Az utolsó évek fejlődése már a háborúizgalom és az el-lenségeskedés enyhülését mutatja; nemcsak azok a népek közelednek újból egymáshoz, melyek már a régi Ausztriában is egymás mellett állottak politikailag, de sokatigérő kapcsolatok keletkeznek azon nemzetiségek közt is, melyek Ausztria-Magyarországban egymásellen dolgoztak. Mi már kereskedelmi szerződést kötöttünk Ausztriával, mert az előbbi összeköttetésből öröklött közös (gazdasági) érdekek, valamint az a tény, hogy Ausztriában nagyszámú honfitársunk él, de más okok is, barát-

ságos viszonyt követelnek. Valójában eddig négy utód-állam közeledett egymáshoz: Csehszlovákia – Jugoszlávia – Románia – Ausztria.

A délszlávokkal való barátságunk, mely jóval a háború előtt kezdődött és a kis ententeban megszilárdult, megfelel a kölcsönös szükségleteknek; rá vagyunk utalva keletre és délre, valamint a tengerre is. Az új Ausztriának a mi szempontunkból és délszláv szempontból is, mint tranzitállamnak van jelentősége.

Ezáltal új- lehetőségek nyílnak meg. Mindenekelőtt a délszlávokat illetően. Háború előtti és háború alatti délszláv politikámról már eleget beszéltem. Most, a háború után, sok és érdekes feladat hárul a délszlávokra, ezek közül a legfontosabb az a szerep, melyet a Balkánon kell játszaniok. Bizonyos hogy a délszlávok jelentősége, – úgy földrajzi mint történeti tekintetben, – igen nagy a Balkán új rendjének megteremtését illetően; a Balkánon ők a legnagyobb nemzet és már ez magában is kizárja azt, hogy az újjárendezés, valamint az európai törökuralom likvidálása, nélkülök történhessen meg.

Már a háború előtt többféle kísérlet történt egy Balkán-föderáció megteremtésére; most megint egy délszláv-bolgár szövetségről beszélnek. Már a háború előtt nemcsak tárgyaltak erről, hanem, – gondoljunk csak a szerb és bolgár intelligencia testvériesítésének kísérletére, - szinte *meg* is kezdték. A szerbek és a bolgárok közt keserves ellentétek támadtak, nincs azonban ok ezeknek a folytatására; Jugoszlávia területén élnek ma a horvátok és szlovének is, ezek pedig csillapító befolyást gyakorolhatnak a szerbekre és bolgárookra, hiszen nekik nem volt részük az ellentétekben sem. Egy délszláv-bolgár föderáció tizenhétmillió embert jelentene és ez a szám néhány évtized alatt meg is duplázódhatna. A konstantinápolyi probléma és annak megoldása a dél-

szlávoknak (egyelőre nomen omen) bizonyára sok gondot és munkát fog adni, a nagypolitika lehetőségei enyhíthetik az esztelen szerb-horvát viszálykodásokat.

Nem feledkezem meg a görögökről és az ő Konstantinápolyhoz valamint a szerbekhez és bolgárokhoz való kulturális vonatkozásairól sem; ugyanúgy tekintettel vagyok Olaszország balkáni és kisázsiai törekvéseire is. Tudom azt is, hogy Konstantinápoly iránt a nagyhatalmak is érdeklődtek és érdeklődnek ma is, ha kisebb mértékben is mint ezelőtt.

Természetesen saját szempontjainkat vázolom, ezeket a szempontokat az határozta meg, hogy Európa szívében élünk; viszonyainknak e helyzetünkből származó bonyolultsága miatt tekintettel kell lennünk minden oldalra, mondhatnók az egész világra és azért megismétlem itt, amit jóval a háború előtt mondtam, hogy t. i. világpolitikát kell folytatnunk. Bismarck abbeli nézetével, hogy Európa ura az, aki Csehország felett uralkodik, imperialisztikus és pangermán álláspontjából helyesen ismerte fel nemzetünk, államunk helyzetét a kontinens közepén; mi nem akarunk Európa urai lenni, nekünk elég, ha a magunk urai lehetünk, de azért annyit magunkévá tehetünk Bismarck felfogásából, hogy a Keletnek ráknézve is nagy jelentősége van, különösképen a porosz-németek Kelet felé tendáló politikája miatt, és hogy részünkre kívánatos a Balkán új rendje a természetes etnográfiai állapot és kultúrtörténeti fejlődés alapján; mindkét szempontból megkülönböztetett helyzet illeti meg a Balkánon a balkáni szlávokat.

Az új Ausztriával ezen az alapon is közös érdekeink vannak; a kisebbé lett Ausztria visszanyeri nevének tulajdonképeni jelentését: „Ost-Reich“ – keleti birodalom. Feltételezem ugyanis, hogy az új Ausztria önálló marad és nem csatlakozik Németországhoz. Ez nemcsak poli-

तिकai, de kulturális szempontból is kívánatos; osztom azoknak az osztrák politikusoknak és kultúrunkásoknak felfogását, akik az osztrák németiség sajátosságait hangsúlyozzák és azok fenntartását, védelmezik Németország, különösképen a poroszok, németiségével szemben. Ausztria évezredes önállósága amellet szól, hogy ez az önállóság megtartható az új viszonyok közt is. Ezért politikánk Ausztriával, különösképen a köztársasági Ausztriával szemben barátságos lehet, sőt annak kell lennie. Más szavakkal: Ausztria „eszmejét“ nekünk komolyan kell vennünk az új helyzetben is és folytatnunk kell Palacky gondolatmenetét. Az új Ausztria fejlődése természetesen éberséget s politikai érettséget kíván tőlünk.

Ausztria-Magyarországban együtt éltünk a lengyelekkel, ruszinokkal, románokkal és magyarokkal is. A lengyelekkel már akkor is barátságos politikai és kulturális vonatkozásaink voltak, ugyanígy a ruszinokkal és románokkal is; az utóbbiakkal Magyarországon együttműködtek a szlovákok is. Most valamennyien, a magyarok is, szomszédaink és természetes, hogy mi valamennyiükkel barátságos kapcsolatokra törekszünk. A ruszinokkal való jó viszony Ruszinszkó csatlakozása és Szlovenszkó ruszin kisebbsége miatt fontos nekünk. Lengyelország és Románia Németországgal és Oroszországgal – Magyarország az Ausztriával, – való szomszédtság miatt bir különleges fontossággal; mindezekben adva van a barátságos politika új alapja.

116.

Palacký és más politikusaink önállóságunk legnagyobb akadályát számbeli gyöngeségünkben látták; 9-10 milliónyian vagyunk, ezzel szemben a németek száma több mint 70 millió (csak Németországban 60 millió

német él). Európának, az oroszok után, legnépesebb nemzete a német; a németek, mint szomszédaink három oldalról vesznek körül bennünket; 3 millió német él a mi államunkban és tekintélyes számú németiség van Európa többi államában is.

A németek hosszú idő óta kelet és délkelet felé terjeszkedtek (Berlin-Bagdad: Treitschke a németek feladatát a Kelet gyarmatosításában látja); nem várhatjuk, hogy ez az évszázados tradíció és taktika parancsszóra megszűnjön és ezért ezzel a német nyomással állandóan számolnunk kell. Történészeink, még maga Palacký is, úgy vélik, hogy történelmünk főtartalma „a szlávság állandó érintkezése és harca a rómaiakkal és a németekkel“ és „az idegen szellem legyőzése és beolvasztása“; a helyzetet megnehezíti még a magyarokkal való szomszédság is, ha ezek továbbra is Németország felé orientálódnak. Ebben megegyezem Palackýval, csak azt szeretném még jobban kiemelni, hogy nekünk mint nemzetnek nemcsak negatív (németekkel való küzdelem), de pozitív feladataink is vannak; a kultúra haladása és a demokrácia erősödése által ez a pozitív feladat egyre fontosabb lesz.

Ha Ausztria nem csatlakozik Németországhoz, a német nyomás valamivel gyöngébb lesz; ám nem bizonyos hogy a háború utáni Ausztria kérdése már végérvényes megoldást nyert – az előrelátó és óvatos politikusnak számolnia kell minden lehetőséggel és nem szabad figyelmen kívül hagynia a kellemetlen lehetőségeket sem.

Számunkra a legkomolyabb probléma a Németországban élő németekkel való viszony rendezése. Arra kell törekednünk, hogy ezt becsületesen és idővel barátságosan rendezzük; a németeknek semmi okuk sincs ellenséges érzületre. Keleti törekvéseiket békés versenyessé lehet és kell átváltoztatni; nekünk is, mint Európa

valamennyi nemzetének, kelet és dél felé kell orientálódnunk, – a keleti és északi nemzeteknek erre a közös hajlandóságára már rámutattam. Németország – nyert a háborún; köztársasággá lett, nemzeti tekintetben zártabb lett és ennek következtében demokratikusabb, békésebb politikai célok felé törekedhet.

Természetes, hogy a Németországgal való jóviszony előfeltétele a mi németeinkkel való gazdasági és kulturális együttműködés észszerű politikai megszervezése.

Minden optimizmusunk mellett sem akarjuk eltitkolni magunk előtt a nehézségeket, melyek európai és történelmi helyzetünkől adódnak. Úgy hiszem, hogy közülünk sokan csak most, mikor már saját államunkban élünk, látják teljes egészükben ezeket a nehézségeket; a valóságban azonban ezek a nehézségek nem új keletűek, el kellett készülnünk rájuk. Én ezeknek tudatában voltam már akkor is, amikor felszabadításunkért és önállóságunkért munkára és harcra határoztam magamat. A jövőnk, mint minden nemzetnek, a természetes és történelmi realitások szerint fog eldőlni, de semmiesetre sem a felületes politikusok fantasztikus tervei és kívánságai szerint, ezért a képzett politikusnak, az államférfinak a feladata, hogy tisztán lássa helyzetünket, hogy a mi és szomszédaink fejlődését figyelemmel kísérje és hogy ennek megfelelően cselekedjék.

Elmondhatjuk, hogy Európa nemzetei közül nem a mienk a legkisebb (népesség tekintetében a kilencedik helyen állunk, utánunk még 25 kisebb nemzet következik), mindazonáltal az a tény, hogy országunk Európa közepén fekszik, valamint számbeli gyöngeségünk is éber és óvatos politikát kíván; nem ravasz politikára gondolok, – a politikai ravaszkodások ideje már elmúlt és ezek tulajdonképpen sohasem hajtottak valóságos hasznot.

Abból, hogy expanzív szomszédaink nyomása dacára

megtartottuk nemzetiségünket, bizodalmat meríthetünk; erős érvünk ez. Megnyugtató, hogy a kritikus pillanatban szövetségeseket és védelmezőket találtunk és hogy a nehéz helyzet dacára vissza tudtuk szerezni elvesztett önállóságunkat. Az a tény, hogy önállóságunkat egy régebbi korban, egy lényegileg a mostanihoz hasonló világhelyzet közepette, elvesztettük, ugyanúgy, mint szláv szomszédaink, a lengyelek, politikai körülményeink és előrelátásunk fokozására kényszerít. Ne felejtjük el, hogy a szlávok a középkor kezdetén egész a Saale és az északi Elbáig terjedő területen laktak; ma ugyan már pontosabb és igazabb képünk van az Elba menti szlávok sorsáról, mint amilyennel Kollár és kortársai rendelkeztek.

Erőnket ismernünk és reálisan kell értékelnünk; nemcsak a kis, de a nagy nemzetekről is példát lehet és kell vennünk, nem szabad azonban gondolkodás nélkül utánoznunk a mintaképül választott nemzeteket, – jól átgondolt tervekkel kell bírnunk s ezeket konzekvensen és határozottan kell a megvalósulás felé vinnünk. Belső erőink növelésén kell állandóan dolgoznunk, – amint ezt Havlicek mondotta, – és akkor nyugodtan elmondhatjuk: nem hagytuk és nem is hagyjuk magunkat soha senki által legyűzni! Mindig a kis Dániára gondolok, amely 1864-ben férfiasan állt a két óriás, Poroszország és Ausztria között s nem engedte magát megfélemlíteni, noha leveretése bizonyos volt; és a világháborúban Dánia mindent visszacapott, amit jogtalanul vettek el tőle. És ez a jóvátétel megtörtént, anélkül, hogy Dánia a küzdelemben részt vett volna.

Németországhoz való viszonyunkban nemcsak a hatalom erejét és értékét, hanem a kultúráét is mérlegelni kell; Németország fejlődésünk kezdete óta hatással volt kultúránkra, – egyházi, gazdasági, irodalmi és

művészeti tekintetben, ezért Németországtól való függetlenségünk és önállóságunk kérdése nemcsak politikai, de kulturális kérdés is, mégpedig a szó legtagabb értelmezésében.

117.

Politikai önállóságunkat főképen Franciaországnak, Angliának, Amerikának, Olaszországnak, – a Nyugatnak köszönhetjük.

Európai fejlődésünk kezdetétől politikai és kulturális tekintetben nemcsak Németországgal, hanem Franciaországgal, Olaszországgal és Angliával is összeköttetésben álltunk; a bizánci és az orosz Kelettel való vonatkozásaink a régebbi időkben gyöngék, epizódyszerűek voltak. A Németországgal való összeköttetés oly benső volt, hogy királyaink egy időben a német-római birodalom élén is állottak.

A többi nyugati nemzet befolyása gyöngébb volt, mint a németeké. Mégis a régebbi időkben lényeges befolyást gyakorolt ránk a francia és olasz kultúra és művészet. Károly nyugati minták után egyetemet alapított Prágában. A reformációval az egész nép a nyugati kultúra alapjaira állt, amit abból is láthatunk, hogy az egész nyugat a Hus által kijelölt nyomon haladt; hogy Hus erős impulzust kapott Angliából, az tételelemnek csak egy további bizonyítéka. Reformációnkkal ideálokat adtunk az emberiségnek, melyeket aztán a nyugat reformációja és forradalma által valósított meg; Palacky helyesen mondja, hogy a mi reformációnkban már megvolt a csirája mindama eszméknek és irányoknak, melyek később nyugaton virágoztak ki. Komenský szellemileg a Nyugathoz kapcsolódott és az ő számára is üdvös volt az angol befolyás.

Az osztrák uralom alatt egyoldalú német befolyás

alá kerültünk, ám az angol és francia befolyások is termékenyítő hatást gyakoroltak ránk, talán épen mert ezek nem voltak ránk kényszerítve, hanem mi magunk kerestük őket. A Franciaország és a francia forradalom iránti rokonszenv, az úgynevezett újjászületés idején erős kulturális és politikai támaszunk volt; a háborúban természetes, sőt logikus módon állottunk Franciaország és a szövetségesek oldalára, hogy elnyomóink ellen harcoljunk.

Velünk együtt minden szláv nemzet a szövetségesek oldalán harcolt – kivéve a bolgárokat; a lengyelek egy részének álláspontja bizonyos ideig ingadozott. Ausztria-Magyarország és Németország nemcsak bennünket, hanem a délszlávokat, a lengyeleket és a ruthéneket is elnyomta; az oroszok és az (Ausztrián kívül élő) szerbek is a központi hatalmak ellen fordultak. Ugyanúgy mint mi, a többi szláv nemzet szintén nyugat, Franciaország felé orientálódott, kulturális tekintetben is; erre elég bizonyíték a lengyelek és az oroszok művelődéstörténete. A délszlávokra hatással voltak az olasz és görög kultúrák is.

Hogy milyen mértékben határozta meg a szlávok politikai és kulturális viszonyait a földrajzi fekvés, valamint a németek és magyarok politikai nyomása és hogy milyen mértékben hatottak a rokonszenv, a rokonság vagy a karakterbeli hasonlóság, azt itt nem kutathatom; ez a kulturális kölcsönhatások és általában a kulturális fejlődés bonyolult kérdése. Itt európai politikai orientációnkról van szó.

A központi hatalmaktól elsősorban a habsburgi Ausztria-Magyarország taszított el bennünket; ez hajította végre az erőszakos ellenreformációt, megszegte a népünkkel kötött politikai egyezményt, függetlenségünket egyre szűkebb korlátok közé szorította és a nagy

forradalom után a régi rend főképviselője lett. A Habsburgok a római birodalom vezetőiből a kelet felé törő pangermán előrenyomulás előcsapataivá súlyedtek. A Habsburgok erőszakkal germanizálták népünket. A Habsburgokkal együttműködtek a Hohenzollernek, már ez meghatározta politikai állásfoglalásunkat Németországgal szemben; természetes, hogy már a szlávokra általában gyakorolt német nyomás is kikényszerítette ezt az állásfoglalást. A háborúban nem is állhatott volna másutt a mi népünk, mint a nyugati nemzetek és az ő szövetségeseik oldalán.

Franciaországnak, Angliának, Amerikának és Olaszországnak köszönhetjük önállóságunkat, de az ezekkel az államokkal való viszonyunkból nem következik, hogy politikánk Németországgal szemben nem haladhat önálló utakon. A Franciaország és Németország közötti sajnálatos viszony meg fog javulni; a két állam közötti konfliktusnak nem Elzász-Lotharingia volt a fő és tulajdonképen oka: látszik ez a pangermánok háború előtti magatartásából is, hiszen ezek állandóan keletfelé törekedtek s nem tudták eldönteni, Franciaország, Anglia vagy Oroszország-e Németország tulajdonképeni ellenfele. Ezek esetről-esetre Ázsiára és Afrikára vetettek szemet.

Nekünk nem áll érdekünkben a Németország és Franciaország közötti konfliktus; ellenkezőleg, szívesen állítjuk minden erőnket a két nemzet kibékülésének szolgálatába.

Mr. Temperley „A béke története“ című említett munkájában, elégtétellel állapítja meg, hogy Németország irányunkban nem viseltetik olyan ellenséges érzülettel, mint más nemzetekkel szemben. Dr. Rasin és Dr. Soukup a forradalomról irt beszámolójukban elmondták, hogy a prágai német főkonzul rögtön (no-

vember 2.-án) közölte velük, hogy Németország elismeri a csehszlovák államot és nem gondol a mi német területeink elvételére. Hadseregünk oroszországi történetéből megállapíthatom azt a tény, hogy fiatalságunk egész más érzéseket táplált a németekkel mint az osztrákokkal vagy a magyarokkal szemben; harcban állottunk a németekkel is, de kölcsönösen respektáltuk egymást, mint ezt a bachmaci egyezmény és más kisebb epizódok is igazolják. Ez érthető is, – az Ausztria-Magyarország általi elnyomás közvetlenebb, személyesebb volt. Ezért az új köztársasági és demokratikus Németországgal való politikai viszonyunk lényegesen más lehet, mint amilyen a régi Ausztria-Magyarországgal és Poroszországgal való viszonyunk volt.

Amikor a németekkel való viszonyunkról van szó, megállapíthatom, hogy én ezt a viszonyt tudatosan és kritikus szemmel előreláttam. Már a háború előtt politikai önállóságunkért dolgoztam; de soha sem léptem fel ellenségesen a németek, még az Ausztriában élő németek ellen sem. A háború kezdete óta, de már a háború előttis, határozottan állást foglaltam az osztrák-habsburgizmus és a porosz Németország ellen; mikor a küzdelem megkezdődött, nyíltan a szövetségesek oldalára álltam, egy szóval sem sértettem azonban a háború és a háborús propaganda idején a német vagy az osztrák nemzetet. Biztos tudomásom van arról, hogy ezt a magatartásomat Németország hivatalos körei is elismerték és respektálták. De azt is tudom, hogy bizonyos Németországi körök, ugyanúgy mint az osztrák militarista szervek, már a háború előtt arra gondoltak, hogy erőszakkal nyomják el párthíveimet, engem pedig elfogasanak, mert veszedelmesnek tartottak; ez azonban nem gyakorolt semmi befolyást a politikámra.

Szellemi tekintetben, egész fejlődésem végigkísért

az antik, a francia, az angol, az amerikai és az orosz kultúra s így nemcsak a német kultúrában gyökeredzem. Azt hiszem, hogy személyes fejlődésem teljesen megfelel a mi nemzeti kulturális fejlődésünknek, mégis azt hiszem, hogy én az orosz kultúra által jobban elmélyültem, az antik és nyugati irodalmakat pedig tökéletesebben és szisztematikusabban tettem magamévá, mint népünk többsége. A német irodalom, filozófia és kultúra nem elégített ki; ezért fordultam a nyugati kultúrák felé, – nem pedig politikai előítéletek miatt. Nyugat felé vitt e német kultúrának más kultúrákkal való kritikai összehasonlítása és kulturális önállóságra és szintézisre való törekvés. Erről a kérdésről még többet is akarok mondani, de most csak annyit jegyzek meg, hogy a kulturális rokonszenvnek és a kölcsönös kultúrvonatkozásoknak nem kell hátráltatólag hatniok a politikára, vagy megfordítva; a politikának nem kell akadályoznia a kulturális rokonszenvet és a kölcsönös kultúrvonatkozásokat; tárgyilagosan értékeljük a kultúrákat, nemcsak politikailag és a nemzetek kölcsönös viszonyát nemcsak politikai okok határozzák meg, hanem kulturális szempontok is.

118.

Kelettel sokkal szerényebb kapcsolataink voltak, mint nyugattal.

A bizánci birodalommal és a legrégebbi korok műveltségével való viszonyunk mai napig kevésbé tisztázott; annyit azonban tudunk, hogy a rövid bizánci korszak után a nyugattal való kapcsolataink döntő befolyással voltak további fejlődésünkre. A lengyelekkel és a magyarokkal politikai összeköttetésben álltunk, a lengyelekkel, mára legrégebbi időben, kulturális kapcsolatok is összekötöttek minket. Az oroszokkal és a délszlávokkal

csak a 18. század végén szereztünk említésreméltó kulturális kapcsolatokat.

A szláv népek egymásközi kapcsolatát Ausztria maga idézte elő egyoldalú német és magyar politikájával; egész természetesen keletkezett, amint ezt Havlicek nevezte, egy „kis“ pánszlávizmus volt azonban egy „nagy“ pánszlávizmus is, (mely Oroszországgal, Szerbiával, Montenegróval, Bulgáriával számolt.) Az abszolutisztikus időkben a pánszlávizmus nem nyerhetett politikai kifejezést; azonban az 1848-as forradalmi évben a prágai szláv kongresszus a szabadságjogok nagyvonalú demonstrációja volt; a forradalmat követőreakció után a bécsi parlament hozta közelebb egymáshoz poKaKai tekintetben Ausztria szláv népeit.

A nyelvi és nemzeti rokonság egész természetesen kulturális kölcsönhatásokat teremtett a szlávok között; ez a rokonság mélyebb és gyökeresebb, mint például a latin és germán nyelvek közötti, és ezért a pánszlávizmus, nemzeti és nyelvi tekintetben egyaránt természetesebb alapokon nyugszik, mint a panlatinizmus és pan-germánizmus (nemzeti és nyelvi szempontból megítélve). Kollár, Herder tanítványa, a tiszta emberiség és a fölvilágosodottság szellemében formulázta a szláv kölcsönösség programját: szlávnak vagy embernek lenni egyet jelent, és a szláv politikai ideálok a tiszta demokrácia ideáljai voltak, melyek rendesen többé-kevésbé a mythikus ősidőkben és egyes szláv nemzetekben gyökeredeztek („a galambszelíd nép“, stb.). Kollár azt várta, hogy a külön és magasabb szláv kultúra fogja megváltani a nyugati nemzeteket is: a népek és az emberiség vezetését a szlávok fogják átvenni és ők lépnek a nyugati nemzetek helyére, melyek már dekadensek és lelépnek a történelem színpadáról. Amint nálunk Kollár, ugyanabban az időben Oroszországban a szlávjanofilek hirdet-

ték a messzianizmust és ezt tették a lengyelek is – a szláv, orosz, lengyel kultúra nemcsak a szlávokat, de a többi nemzeteket és az egész emberiséget is meg fogja váltani. A cseh kultúra a reformáción és a felvilágosultságon alapszik: a délszláv messzianisták hasonlóképpen a felvilágosodottságból indulnak ki; az orosz kultúra az orthodoxián épült fel, a lengyel a katholicizmuson.

Mindezeket a teoriákat politika-mentesen formulázták főképviseleők – kulturális és szellemi program volt ez, nem pedig politikai pánszlávizmus; ez az eredetileg kulturális pánszlávizmus csak a későbbi időkben lett egyes történelemfilozófusok és politikusok felfogásában politikai pánszlávizmussá, – ez részben a pangermanisták hatásának tudható be.

Tudományos szempontból tarthatatlan a szláv messzianizmus, amint a pangermán és a más messzianisztikus sóvárgások is tarthatatlanok. Mindig szkepszissel viseltettem e filozófiai vagy politikai teoriákkal szemben, nem néztem kritikátlanul a szláv messzianizmust, amint-hogy a nyugati kultúrát sem fogadtam el kritikátlanul és egyoldalúan. Helytelen a Nyugat hanyatlásáról beszélni, mint ezt a szláv és német messzianisták tették; nem fogadom el azt a teoriát sem, amelyik a németek lehanyatlásáról beszél (hasonlóképpen Spengler kultúrfilozófiáját sem). Az összes nemzetek kultúrájának mélyebb ismerete és kulturális fejlődésüknek filozófiai kritikája arra a kultúrszintézisre vezet, hogy a kultúrhatás kölcsönös, nemcsak a szláv, de az összes nemzetek között. Ezért a régi programra, „Ex oriente lux?” azt válaszolom: „igen, de ex occidenteis!”. Egész történelmünk, valamint földrajzi fekvésünk is erre a szintézisre predestinál.

A valóságban ezt a szintézist minden nemzetnél végrehajtják. Nem kell bizonyítani, hogy a filozófiát és a

tudományokat valamennyi nemzet műveli és ezeken a területeken az egyes nemzetek eredményei kiegészítik egymást és kölcsönösen egymásba kapcsolódnak; arra sem kell rámutatnom, hogy az összes nemzetek magukévá teszik a technika eredményeit s általában a külső civilizációt. Ha szépirodalomról vagy művészetről beszélünk, tudjuk, hogy a szlávok mindig só várogva néztek a nyugati irodalom felé, az orosz irodalmat pedig szívesen olvasták nyugaton, sőt az utóbbi időben mindenütt mohó érdeklődéssel fogadták. Paul Adam, az ismert regényíró már évek előtt mondta: „Il faut que l'Empire d'Orient et celui d'Occident s'épousent“ – és Paul Adam francia és latin messzianista volt.

Rámutattam arra, hogy a nyugati irodalmak – a francia, angol, amerikai és olasz, – között mint erősödtek meg a háború előtt az irodalmi kölcsönhatások; az európai irányok nem szenvedtek a háború által és a háború után reményteljes fejlődést mutattak.

Az európaizmus nem áll ellentétben a Kollár-féle kölcsönösségi theoria egészséges magvával; ellenkezőleg, kiegészíti azts magasabbra fejleszti; csupán a romantikus messzianizmust és a sovinizmust zárjaki. A messzianizmus azáltal, hogy a népek jótulajdonságaira és sajátosságaira felhívja a figyelmet bizonyos érdemeket is szerzett; a realisztikus kritika nem fogja a messzianizmust egyszerűen megtagadni hanem értékelni fogja az összes élő kulturtényezőket és így elő fogja készíteni az organikus szintézist, mely nem lesz nemzetietlen, sem nemzetellenes, hanem nemzeti – minden nemzet kifejleszti nemzeti sajátosságait és nemzeti egyéniségét, de egyben hatása alá kerül az összes élő és életerős kulturtényezőknél és irányoknak.

Ez az az általános szabály, melyet minden esetben individualizálni és alkalmazni kell. Nehéz kritikai megállá-

pítását adni annak, hogy mit eredményeztek nálunk az idegen hatások, melyik többet és melyik kevesebbet (mélyebben és általánosságban), melyik tartósan és melyik átmenetileg; és még nehezebb meghatározni azt, hogy milyen idegen hatások voltak számunkra használhatóak és kongeniálisak s mily mértékben. Minderről keveset tudunk biztosan; tudnunk kellene, hogy mi a mi tulajdonképeni nemzeti lényegünk, nemzeti karakterünk, hogy mennyiben helyes a mi nemzeti létünk és törekvésünk tartalma, hogy mi ennek kultúrértéke és hogy az idegen befolyásokból mi használható és mi alkalmazható nálunk. Természetes, hogy nálunk a németiség és a germanizáció ellen szónokoltak, hiszen a németiséget, a német nyelvet és kultúrát hivatalosan kényszerítették ránk; viszont a francia és más (szláv, de leginkább orosz) befolyásokat és példákat szívesen befogadtuk.

Épen a kulturális kölcsönhatásban, az idegen, nemcsak politikai, de kulturális hatások keresésében és befogadásában áll saját nemzetünk és az idegen nemzetek értékelése, az egész emberi kultúra értékelése. A nemzetiségnek és a kultúrának ilyen kritikai, tudományos filozófiája most a mi főfeladatunk. Nem elég általánosságban hazaszeretetet követelm, tudatos szeretetre van szükségünk, amint ezt Neruda mondta: átgondolt összkulturális programra. Ilyen átfogó nemzeti programra kidolgozását követeltem már a háború előtt is és ebből keletkeztek a konfliktusok és küzdelmek nemzetiségünk értéke körül; nem kételkedem abban, hogy most, mikor már politikailag szabadok vagyunk, rendszeresebben fogjuk ápolni a kultúra és a nemzetiség filozófiáját. Irodalomtörténészeink és művészetkritikusaink, társadalomtudósaink és történetíróink, valamint politikusaink is kénytelenek már kulturális orien-

tálódásunkat kritikailag vizsgálni: mivel járulunk hozzá az emberiség kincseskamrájának kincseihez és mit kell a többi nemzetektől kapnunk, hogy a kulturális javakat minél lényegesebben szaporíthassuk.

119.

Ebből a szempontból Ítélem meg a szláv politika követelményeit. Mindig, a háború alatt is szláv politikát űztem, ennek lényegéről és céljairól azonban más véleményem volt, mint amit rendszerint hirdetni szoktak és hirdetnek ma is.

A felszabadulás új szláv feladatokat tűzött elénk: Szlovenszko egyesítését a történeti országokkal, a ruszinszkoí, a lengyel és a szlovenszkoí kisorosz kisebbségek kérdésének helyes megoldását. E probléma politikai, közgazgatási és egyben kulturális.

Ma önálló államunk van, csakúgy, mint az összes szláv népeknek a legkisebb szláv nemzet, a lausitzi szerbek kivételével és ezáltal az önálló szláv népekkel – államokkal – való viszonyunk tisztább és gyakorlatiasabb lett, mint Ausztria-Magyarország fennállásának idején. Kormányunk természetesen fogja ápolni a hivatalos politikai és gazdasági összeköttetéseket; a szláv nemzetekhez való kulturális vonatkozásainkat azonban nemcsak a kormány fogja ápolni, de az összes kultúrkörök és kultúrintézmények is. Ma már semmiféle akadály sem gátolja ezeket a kapcsolatokat és így szabadságunk megszerzése a kulturális vonatkozásokat is hatékonyabban teszi; éppen az összes szláv nemzetek önállósága folytán valószínűleg meg teljesebben Kollár kultúrídálja.

Kifejtettem, hogy a háborúban közös érdekeink folytán, hogy következtben a délszlávokkal és a lengyelekkel

való együttműködésünk a felszabadulásért. Ezt az együttműködést fenn akarjuk tartani a jövőben is. A háború Bulgáriával való viszonyunkat zavarta csak meg, de ez is csak átmeneti jelenség. Oroszországgal való külföldi kapcsolatainkat részletesen ismertettem – ezek eleven illusztrációi a háború előtti rosszofilizmusunknak.

Oroszország iránt újjászületésünk kezdete óta, erős rokonszenvet éreztünk; Oroszországgal való tényleges kapcsolataink azonban igen szerények voltak. Oroszország már a 18. század végén jelentős szerepet játszott Európában; a francia forradalom és a forradalom utáni restauráció gyakran vezető szerephez juttatták. Russzofil álláspontunkat már Dobrovsty megformulázta; „Az orosz birodalom nagysága természetessé tette, hogy a pánszlávizmus nálunk gyakran mint panorosz eszme jelentkezett.“

Az oroszok azonban nem viszonzták oly élenken rokonszenvünket. A cárizmus idején konzervatív és ebből következően legitimista volt az orosz kormányzat és bürokrácia. Ismeretes, hogy Miklós cár például legitimista érzelmei folytán visszautasította a pánszlávizmust. A pravoszláv nemzetek irányában Oroszország már a régebbi időkben is rokonszenvvel viseltetett és minthogy ezek az ellenséges és nem keresztény török uralom alatt éltek, felszabadításuk (mindenesetre Konstantinápoly és a tengerszoros meghódításával kapcsolatban) hivatalos programmá lett. Az orosz közönség liberális része nem helyeselte a hivatalos nacionalizmust és így nem is lehetett szláv szimpátiáról beszélni. Mint másutt, úgy Oroszországban is csak a szlávisták és történészek egy része propagálta a szláv öntudatot; a szláv nemzetek ismerete és az irántuk érzett rokonszenv csak lassan szivárgott át a tömegekbe. A nép csak az orthodox hitű nemzetek, tehát a szerbek és bulgárok iránt érzett némi

rokonszenvet, amelyet az orosz egyháznak Bizánchoz és a pravoszláv balkáni és keleti népekhez való ősrégi kapcsolatai erősítettek. A katolikus és liberális szlávokkal szemben tartózkodó, sőt elutasító álláspontot foglalt el a hivatalos és konzervatív Oroszország.

Oroszország Péter óta, (de már előbb is) megbarátkozott Poroszországgal és Németországgal s a német-oroszok nagy befolyással bírtak az udvarnál. A nemesség a 18. században a francia kultúra felé hajlott, – az orosz kultúrét különleges francia-német keveredés volt. A XIX. században (a forradalom után) erősebb lett a német befolyás, a legújabb időkben pedig a szocializmus, elsősorban a fiatalabb generáció útján, német irányban haladt. Oroszországban, egész a legújabb időkig, alig ismerték a szláv irodalmakat és kultúrákat.

Oroszország, az erejére büszke nagyhatalom, világpolitikát folytatott, amint ezt európai és ázsiai helyzete meg is követelte. A Balkán és Törökország jelentékeny szerepet játszottak ebben a politikában. Pénzügyi és politikai szükségességek hozták létre az orosz-francia szövetséget és végül szövetkezett Oroszország Angliával is, amellyel pedig hosszú ideig nem tudta összeegyeztetni balkáni és ázsiai politikáját.

Ilyen körülmények közt tört ki a világháború – hogy hogyan, azt már kimerítően fejtegettem; a háború eredményei rácsáfoltak a régi, kritikátlan russzofilizmusunkra s remélhetőleg meg is szüntették azt. Szlávságunknak nem szabad vaknak lennie; különösképen a panrusszizmusnak vagyok ellensége, mely a szlávság és a szláv politika jelszava alatt minden reményét Oroszországba, egy imaginárius Oroszországba helyezi; e russzofília mögött egy gyakran nihilisztikus pesszimizmus rejtőzik. Már maga az a tény is, hogy felszabadulásunkat különösen a nyugatnak köszönhetjük és csak kevésbé Orosz-

országnak, cáfolata ennek a russzofilizmusnak; a kritikátlan russzofil politika, amely még a háború kezdetén is uralkodó volt, hajótörést szenvedett. S e politika nemcsak Oroszország leveretése miatt vallott kudarcot, de az orosz bomlás folytán is.

Kivánnunk kelj, hogy Oroszország konszolidálódjék. Ez a konszolidálódás azonban csak Oroszországból magából indulhat ki és csak az oroszok által, nem teremtheti ezt meg más nemzet, külső befolyások nem vihetik véghez; Oroszország csak maga mentheti ki magát abból a válságból, amelybe jutott, – az európai civilizáció segítségére lehet Oroszországnak pénzkölcsönökkel, kereskedelmi és más eszközökkel, de nem válthatja meg ezekkel Oroszországot. Franciaország és más nemzetek – mi is! – végigcsináltunk forradalmakat és olyan kríziseket, mint amilyeneket most él át Oroszország, minden nemzetnek saját erejéből kellett magán segítenie és ezt mindegyik meg is tette. Mi keveset segíthetünk Oroszországon; amit tehattunk, azt már megtettük a háború alatt és a háború után; Oroszország mélyen gyökeredző politikai és kulturális válságának a megértése vezetett engem az intervenciók politika mellőzéséhez. Oroszország hitem szerint öntudatra fog ébredni, konszolidálódni fog és újra nagy politikai szerephez jut, nagyobbhoz, mint aminőt a cárizmus idején játszott; Oroszországra nemcsak nekünk és a többi szlávoknak, de az egész világnak szüksége van. A háború előtt és a háború alatt russzofilok voltunk, russzofilok maradunk is, csak jobb, tudniillik gondolkozó és praktikus russzofilok leszünk, – Havliceket kell követnünk, aki politikusaink közül először tett különbséget a cárizmus és az orosz nemzet között.

Lengyel részről néha olyan hangokat hallunk, hogy a szláv népek vezére a lengyel nemzet lesz, mert az orosz

után ez a legnagyobb szláv nemzet és rendelkezik a vezetőszerpéhez szükséges nyugati kultúralapokkal is; mindenekelőtt látni szeretnők, ért-e Lengyelország ilyen politika folytatásához, de már most sem titkolom el véleményemet, hogy ennek nem látom az előfeltételeit.

Prágát, különösen most, a háború utáni időkben, gyakran emlegetik nálunk s az orosz és délszláv körökben szláv fővárosként. Ha kultúrcentrumot értenek ezen, egyetértek véleményükkel; Prága földrajzilag is olyan előnyösen fekszik, hogy az összes nyugat felé orientálódó szlávok könnyen elérhetik. Kulturális tekintetben rendelkezünk a megfelelő alapokkal és kulturális törekvéseink terén, mindenekelőtt a reformáció »Ital nagyobb fejlődést mutathatunk fel, mint akármely más szláv nép; el tudnók tehát látni a vezetőszerpet. Éhez bizonyos jogokat ad nekünk az a tény, hogy az összes szláv népek közül egyedül mi érzünk minden más szláv nép iránt rokonszenvet, tekintet nélkül a nemzeteket, különösen a szlávokat oly élesen elválasztó ellentétekre, így elsősorban a vallási különbségre. Ennek előfeltétele azonban, hogy mi magunkat szellemi tekintetben konszolidálni tudjuk és ezzel egyidejűleg helyes magatartást tanúsítunk a nem szláv nemzetekkel szemben. Politikánknak mindenekelőtt csehnek, valóságosan csehnek kell lennie, mert csak így lehet ez világ politika és ezen keresztül szláv politika.

Köztársaságunk külpolitikájának alapelveit és irányvonalait már a háborúban kidolgoztuk tapasztalataink és az idegen államokkal való összeköttetéseink alapján. Tradíciónk van, ha réGINEK nem is mondható; e tradíció folytatása mellett szól a politikai eredmény, melyet csak a szláv, európai és világhelyzet, valamint, a világ történet tárgyilagossá ismeretével érhattünk el.

Külpolitikánkat bizonyos mértékben a nemzeti kisebbségekre való tekintet határozza meg. Minden államnak a legkisebbek kivételével vannak nemzeti kisebbsége^ az államok tisztán ethnográfiai elhatárolása és be rendezése nem képzelhető el. A jelenlegi államok olyan időkben keletkeztek, melyekben a nemzetiség még nem játszott kimondottan politikai szerepet és ennek következtében más politikai és államalkotó erők érvényesültek. A nemzetiségi elv csak a legújabb időkben lett államalkotó, de egyedül most sem lett döntő fontosságú. Ez az oka, hogy az államok nemzetiségi tekintetben mindig keverték voltak és keverték ma is.

Gyakran rámutattam arra, hogy minden kisebbségi kérdés önmagában álló probléma és különbözik minden más kisebbségi kérdéstől. Bizonyos, hogy a mi német kisebbségünknek helyzete lényegesen különbözik többi kisebbségeink s bármely európai kisebbség helyzetétől; egyrészt számbelileg is jelentős – három millió tiz millióval szemben – (Európában tizenegy nálunk kisebb állam van) másrészt a mi németeink kulturálisan érettek, gazdasági, ipari és pénzügyi tekintetben erősek; politikai tekintetben kárakra volt az, hogy Ausztria-Magyarországban a bécsi kormány politizált helyettük és így önálló politikai gondolkozásuk nem fejlődhetett ki élesebben. Németeink mögött áll a nagy német birodalom; amellet Ausztria szomszédságában élnek, amely szintén határos Németországgal.

Német kisebbségünk megtarthatása mellett szól a történelmi jog és az a tény, hogy németeink sohasem helyeztek súlyt a Németországgal való egyesülésre, nemcsak az osztrák uralom idején, hanem már a cseh királyság idejében sem. Csak a legújabb pangermán propaganda

szerzett közülük híveket ennek a politikának. A háború alatt ezek a németek Ausztriáért és Németországért léptek fel ellenünk; a háború, de különösen a prágai forradalom után kísérelték politikailag megszervezni területüket, e kísérlet azonban, amint ezt már mondtuk is, keresztülvihetetlennek bizonyult, mert szétszórt és össze nem függő területeket nem lehet adminisztratív egyesíteni. Önmagáért beszél az a tény, hogy négy különálló német terület keletkezett.

Egyszer cseh részről is felmerült az az ötlet, hogy a német terület egy részéről Németország javára le kell mondani; ez a terv a békekonferencia elé is került. Angliában és Amerikában, mint ezt már mondtam, az új államokat sokan a lehetőség szerint nemzetiségi határokkal akarták megalkotni. Érett megfontolás után számos politikus, akikkel erről a dolgról tárgyaltam, igazat adott nekem abban, hogy a gazdasági érdekek és a német kisebbség jelentős részeinek összefüggéstelensége a mi történeti jogaink mellett szólnak. És ez az álláspont győzött is a békekonferencián.

Nyugodt és realiztikus megítélés szerint maguknak a németeknek áll érdekében, hogy államunkban inkább többen, mint kevesebben legyenek. Ha a csehszlovák állam lemondana másfél vagy két millió németről, a megmaradó milliónak hasonlíthatatlanul jobban kellene nemzeti létét féltenie, mint amennyire három milliónyi németnek kell az elcsehesítéstől tartama.

Nézzük csak németeinkkel az osztrák uralom alatt fennállt viszonyunkat, amely ma is a pangermánok ideálja s tisztán látjuk a kérdést: igazságosabb e az, hogy hárommillió német, azaz a német népnek egy töredéke, nem német államban marad, minthogy tíz millió cseh és szlovák, azaz egy egész nép, német államban éljen?

Németeink és az ausztriai németek is az önrendelke-

zési jogra és Wilson tekintélyére hivatkoztak. Ezzel szemben idézhetem azt, hogy erre a jogra nem az összes németek hivatkoztak, Lammasch és Redlich pl. nem ismerték el e jogot, nem is szólva az osztrák miniszterekről (például Czernin); nem ismerték el Németországban sem. Valójában ez a jog, amelyet mi már a háború előtt is hirdettünk, mindmáig sincs tisztán formulázva. Csak egész nemzetre vagy nemzetek részeire is vonatkozik? Egy kisebbség, akármilyen nagy is, még nem nemzet. Az „önrendelkezési jog“ még nem jelenti a politikai önállóság jogát. A mi németeink is elhatárolhatják, hogy velünk maradnak, amint ahogy a Svájci németek is amellet határoztak, hogy nem csatlakoznak Németországhoz. Az egésznek és a részeknek önállóságánál mindkét fél jogai irányadók; az önállóság kérdéséről soha és sehol sem döntöttek pusztán nemzeti és nyelvi tekintetek, hanem többek közt a gazdaságiak is. A mi német kisebbségeink kérdése nemcsak a németek jogainak, hanem a mi jogainknak és mindkét rész előnyeinek, különösen gazdasági előnyeinek, kérdése is. Ezért hangsúlyozták a békekonferencián, hogy a német kisebbség elszakítása a cseh többséget károsítaná meg. A gazdasági okokon kívül politikai okok is vannak: a német nép abból, hogy nagy része önálló osztrák államot képez, hogy Svájcban vezető szerepet játszanak a németek és hogy nálunk, valamint másutt is, német kisebbségek vannak, nagy politikai hasznot húz, nagyobb, mintha az egész németiség egyesítve lenne. Sok német politikus és kultúrtörténész mutatott és mutat rá most, a háború után is, hogy a német nép megoszlása több államra kulturális nyereséget jelent. Ugyanez áll a franciákra (Franciaországban, Belgiumban, Svájcban), az angolokra és a többi népekre is. A többi nemzetek most, a háború után érthető módon azt követelik, hogy a német

népnek ezek a részei ne legyenek a német roham előcsatárai, mint amilyeneknek a pangermánisták tartják és felhasználni próbálják őket, hanem szánják el magukat békés együttműködésre azokkal a népekkel, amelyekkel ősidők óta egy államban élnek és melyekkel közös gazdasági és kulturális érdekeik vannak. Magától értetődik, hogy a kisebbségeknek joguk van a nemzeti szabadságra és hogy az állam kormányzásából bizonyos részt követelhetnek maguknak.

Első üzenetemben kiemelten azt a tényt, hogy a németek mint telepések jöttek hozzánk. Ha igaz is volna, hogy a németeknek egy kis része már a kolonizálás előtti időkben is országunkban élt, ez sem csökkenthetné a német kolonizálás jelentőségét. A német telepések azonban nem másodosztályú állampolgárok, királyaink hívták őket az országba és a királyok megadták nekik a kulturális és nemzeti kiélésükhöz szükséges jogokat. Ez politikailag és taktikailag nem nekünk, de a németeknek fontos; tudatosan csatlakozom a Premyslidák nemzetiségi politikájához, amely nemzeti tekintetben védte a németeket. Természetesen nem értek egyet egyik-másik Premyslida németeskedésével. Nem kifogásolom, ha valaki a mi Premyslidáink* nevét a görög Prometheuséval akarná összekötni; első dinasztiánk nevében látom a programot, hogy politikánknak nemcsak a németekkel szemben, de minden tekintetben megfontoltnak, átgondoltnak vagy amint ezt Havlicek, követelte: okosnak és becsületesnek kell lennie.

A köztünk és németeink közötti politikai viszály elsimítása nagy politikai tett lesz. Egy évszázados kérdés megoldásáról van itt szó, népünk és a német nép nagy része, sőt az egész német nép közötti viszony szabályozásáról. Éhez azonban szükséges, hogy németeink ne

* Premysliti = megfontolni, átgondolni (a fordító jegyzete).

legyenek többé osztrákok és adják fel uralomvágyukat és előjogaikat.

A német kisebbségen kívül jelentéktelen lengyel, nagyobb kisorosz (Szlovenszón), de főképen magyar kisebbségeink vannak. Ezekre a számbelileg kisebb nemzetiségekre is áll a szabály, hogy nemzeti létüket biztosítani kell.

Minden kisebbségnek nép- és középiskolákkal kell bírnia; az egyetemek, magasabb kultúrintézmények és ezeknek száma ma az egész művelt Európában határozott számítás után igazodik, a lakosság képzettsége és szükséglete szerint. Németországban magában három millió lakosra esik egy egyetem és hat millió lakosra egy technikai főiskola. Nálunk három millió németnek egy egyeteme és két technikai főiskolája van.

Politikai tekintetben a német kisebbség a legfontosabb. A többi kisebbség kérdésének a megoldását is megkönnyíti, ha a németeket megnyertük a köztársaság számára.

Ami pedig a hivatalos nyelvet illeti, nem egynyelvű államban a lakosság szükséglete és a közigazgatási előnyök az irányadók, – az állam van a lakosságért, nem a lakosság az államért. Államunk mint össz- és egységes szervezet, és hadseregünk cseh (szlovák) nyelvűek lesznek: ez a demokrácia többségi elvéből természetesen folyik is. Az állam tehát csehszlovák. Az állam nemzeti jellegét azonban nem az államnyelv biztosítja; a nyelv nem meríti ki a nemzeti karaktert, államunk nemzeti karakterének a következetesen és nyomatékosan keresztülvitt összkulturális programmon kell alapulnia.

A háború előtt résztvettem a hatóságok két és egynyelvűsége felett folyt vitában; az új viszonyok között a kétnyelvűséget tartom a legcélszerűbb megoldásnak; a hivatalnokok egynyelvűsége a kétnyelvű hivatalok-

ban egyes vidékeknek átmeneti időre megfelelhet. Hogy ilyen egynyelvűség lehetséges lesz-e a jövőben is, azt a tapasztalat fogja megmutatni.

Minthogy nemzetileg kevert államban élünk és mint-hogy ilyen különleges helyzetünk van Európa közepén, a nyelvkérdés nemcsak politikai, de kulturális tekintetben is igen fontos nekünk.

Gyakorlatilag mindenekelőtt az államban beszélt nyelvek ismeretéről van szó. A kisebbségek érdekében áll az államnyelv ismeretét elsajátítani; de ugyanígy érdekében áll a többségnek a kisebbségek, de különösen a nagy kisebbségek nyelvének ismerete; e szerint kell az iskolákban a nyelvtanítást szabályozni; itt is érvényes a közigazgatási, gazdasági és kulturális szükségletek szabálya. A német nyelv politikailag fontos nekünk, hivatalnokainknak jól kell tudniok németül, annyira jól, hogy a tájszólásokat is megérthessék. A német világnyelv, ezért hasznos kultúrtényező és művelődési eszköz.

A cseh és szlovák középiskolákban, valamint a népiskolák felsőbb osztályaiban tanítani kell a német nyelvet, ugyanígy a német iskolákban a cseh nyelvet. Szlovénoknál hasonló módon kell tanítani a szlovák és magyar nyelvet, ha talán kisebb mértékben is. Hogy a nyelvek kötelező tárgyak legyenek-e vagy sem, először majd a tapasztalatok és a gyakorlat alapján fognak dönteni.

A hazai nyelveken kívül szükségünk van idegenekre is, franciára, angolra, oroszra és olaszra. A gimnáziumban latin és görög nyelvtanítás is van, ami a nyelvkérdést még bonyolultabbá és nehezebbé teszi. Comeniusainkra – vagy nem vagyunk Comenius népe? – vár az a feladat, hogy a tanítási rendszert, különösen a nyelveket illetően, tökéletesítsék és egyszerűsítsék s így a nyelvek elsajátítását a lehetőséghez képest megkönnyítsék.

A nyelvkérdés nekünk valóban nagyon fontos; még vissza is fogok rá térni.

A tökéletesített önrendelkezés és a kisebbségek aránylagos képvisellete demokratikus államban a kisebbségi védelem helyes eszközének bizonyultak; önrendelkezés és aránylagos képvisellete a demokrácia követelményei.

Sovén nacionalizmusnak sehol sincs létjogosultsága, legkevésbé nálunk. A németeknek és a külföldieknek egy figyelemreméltó tény, mely forradalmunkat és úgy hiszem, nemzeti karakterünket is jellemzi, szoktam megemlíteni: a háború alatti osztrák elnyomás és németeink nagy részének sovén magatartása dacára sem történt 1918 október 28.-án semmi erőszakos támadás sem Prágában, sem máshol a németek ellen. A forradalomkor annyira eltöltött bennünket a pozitív államalkotó feladat, hogy nem is gondoltunk haragra és nem gyakoroltuk a megtorlás politikáját. Egyes emberek felelőtlen túlkapásai nem szolgálhatnak ellenbizonyítékul.

A forradalom vezető körei már a kezdet kezdetén is gondoltak arra, hogy a közös munkába bevonják a németeket is. A Nemzeti Tanács delegáltjainak genfi összejövetelén vita nélkül fogadták el azt a javaslatot, hogy a kormányba egy német minisztert is fel kell venni; a demokráciában magától értetődik, hogy minden pártnak, amely elismeri az állam politikáját és az államot, joga van részt kérni az állam kormányzásából. Sőt ez kötelessége is. Ismeretes előttem, hogy a Nemzeti Tanács fáradozott is akkoriban a németek megnyerésén és tárgyalt is velük. Német oldalról történt megállapítás szerint október 29.-én Coudenhove helytartónak felajánlották, hogy a németek részéről tagja legyen a Nemzeti Tanácsnak. A brünni Nemzeti Tanács is megígérte a katonai parancsnokságnak, hogy két németet tagjai so-

rába fog hívni. Ha jól emlékszem, a forradalom után cseh részről felajánlották egy német nemzetiségi minisztérium felállítását is. A forradalom vezetőinek e viselkedését békülékenység, de talán politikai előrelátás is irányította. A történelem bizonyítja, hogy minden államot tönkretett a sovinizmus, lett légyen az nemzeti, rendi, politikai vagy vallási sovinizmus. Nem emlékszem most annak a modern portugál történésznek a nevére, akinek munkájából részletes kivonatokat olvastam Londonban: meggyőzően mutatja ki, hogy a portugál világbirodalmat mint tette tönkre a sovén imperializmus. Es mit bizonyít Ausztria és Magyarország, Porosz-Németország és Oroszország bukása? Aki fegyvert fog, fegyver által pusztul is el.

A nemzeti problémát helyesen fogjuk megoldani, ha belátjuk, hogy annál nemzetiebbek leszünk, minél emberiebbek vagyunk. És annál emberiebbek leszünk, minél nemzetiebbek vagyunk. Nemzet és emberiség, nemzetiség és nemzetköziség, nacionalizmus és humanitás között nincs olyan viszony, hogy az emberiség mint egész, az emberiség és az internacionalizmus, mint extenzív és intenzív morális törekvések, nemzeteken kívülálló, nemzetellenes, nemzetfeletti és nemzetiség feletti lennének. A nemzetek az emberiség természetes szervei.

Európa új rendje és az új államok alakulása által a nacionalizmus elvesztette negatív jellegét, az elnyomott népek önállóvá lettek. A pozitív nacionalizmus ellen, mely intenzív munkával dolgozik nemzetének emelésén, senkinek sem lehet kifogása. A nemzeteknek és az emberiségnek nem a hazaszeretet, de a sovinizmus az ellensége. A hazaszeretet nem jelenti azt, hogy más nemzeteket ne szeressünk.

Természetes, hogy a nemzetiséget, a valamelyik nem-

zetiséghez való tartozást, gyakorlatban a nyelv határozza meg; bizonyos, hogy a nyelv a nemzeti szellem kifejezője. Ámde nem egyetlen kifejezője; a XVIII.-ik század óta tanulmányozzák a nemzetiségi kérdés lényegét és eljutottak ahhoz a felismeréshez, hogy a nemzetiség, egy nemzet sajátossága és jellege az egész szellemi és kulturális életben megnyilatkozik. Ezért ma már a nemzetiség tudatos ápolása nemcsak nyelvi, hanem átfogó kulturális programot is követel, – művészetünk és irodalmunk, filozófiánk és tudományunk, törvényhozásunk és államunk, politikánk és kormányzásunk, vallási, erkölcsi és általában szellemi sajátosságaink szükségszerűen nemzetiék. Most, hogy a politikai önállóságot megszereztük és így sorsunk uraivá lettünk, nem elégedhetünk már meg olyan nemzetiségi programmal, mint amilyenek alapján a nemzeti és állami szolgaság idején dolgoztunk; természetes, hogy akkor a nyelvi program volt a fontos, míg a mostani nemzeti programnak összkulturálisnak kell lennie.*

A kulturális színhéziáról szölvünk, amely most fon-

* Nem az én feladatomb, hogy a nemzeti karakter bonyolult uo-galmát boncoljam, mégis óvni akarok attól a homályosságtól és fe-lületességtől, mellyel erről a dologról szoktak beszélni. A fajból szár-mazik-e a karakter s mi tulajdonképen a faj? Mit értenek pl. azon, hogy nekünk egyik-másik tulajdonságunk a vérünkben van? Tiszta, keveredetlen vér alkotja-e a fajt? Mi a nemzeti ösztön, mi, és miben nyilatkozik meg a nemzeti érzés? Mennyiben függ testi és mennyi-ben szellemi tulajdonságoktól a nemzeti karakter? Különbözik-e a nemzeti karakter az individualizmustól miben és hogyan? Ugyanúgy megváltoztatják-e nevelés, iskola, nagy tapasztalatok (elveszett, vagy győztes háború stb.) a nemzeti karaktert is, mint az egyénét? S a szláv karakterről szólva: tisztán áll-e előttünk, hogy melyek azok a tulaj-donságok amelyek egyaránt megvannak az összes szlávokban és melyek azok, amelyek egyiket megkülönböztetik a másiktól, például a cseheket az oroszoktól? Feltűnő különbség van-e az egy nemzeti-séghez tartozó katolikus és protestáns között? Különbözik-e az észa-kon lakó ember a délen lakótól? Ezekre ismételtlen felhívom a fi-gyelmet – az „Új Európaiban is, de már a háború előtt is több-ször, mert mi gyakran hivatkozunk a nemzeti elvre és ennek politikai következményeire, de nem mindig a szükséges fentartásokkal.

tos problémája az újjáalakított Európának. Ez a különböző nemzetek kultúrtényezőinek szinthezise. Ezzel a szintézissel épen a kevert lakosságú államokban kell próbálkoznunk: a művelt nemzetek kisebbségeinek itt fontos és tiszteletreméltó feladatuk van.

121.

Aminthogy politikánkban demokráciára fogunk törekedni, belpolitikai programunk is a demokrácia; államunkat a demokratikus szabadság nevében alkottuk újjá, – szabadságát szabadság és mindig tökéletesebb szabadság segítségével fogjuk megtartani.

A demokráciát még sehohsem méltányolják következetesen; a demokratikus államok mindmáig csak kísérletek a demokráciával. A demokratikus államok többé-kevésbé megtartották az elődjüktől, a régi rezsimtől örökölt berendezést, – a kül- és belpolitikai szabadságon, egyenlőségen és testvériségen tulajdonképpen csak az új államok, a jövő államai, fognak alapulni. Államunknak demokratikusnak kell lennie, nem is lehet meg demokrácia nélkül. Az Amerikával való összehasonlításkor említettem, hogy nekünk nincs dinasztánk, nincs nemzeti nemességünk, nincs régi militarisztikus tradíciónk és nincs politikailag elismert egyházunk, mint a régi abszolutisztikus, cárisztikus, theokratikus államoknak. Megújított államunknak már ezért is demokratikus köztársasággá kellett lennie és szememben államformánk tekintetében ezek az okok is döntőek voltak a köztársaság és a demokrácia pozitív értékei mellett. Tisztában voltam azzal, hogy az évszázados nevelés és az abszolutisztikus, tisztán dinasztikus Ausztria hatása még él; demokratizmusunk eddig negatív volt, tagadta az osztrák abszolutizmust, most azonban pozitívvá kell lennie;

mindannak, amiért eddig mint ideálért küzdöttünk, most valósággá kell lennie. Ez nem lesz könnyű

A demokrácia, mely a népszuverenitásért küzd, nemcsak fokozatilag, de egész lényegében különbözik az arisztokráciától, különösen a monarchisztikustól. A régi monarchiák isten kegyelméből voltak, a köztársasági demokrácia a népből, a nép által és a népért teremtett állam; a demokrácia nem az egyházra támaszkodik, mint a régi monarchiák, hanem a humanításra van alapozva.

A demokráciában az összesség uralkodik az összesség érdekében s így nem az uralom a fontos, hanem a kormányzat, az önkormányzat és az állam összes alkotóerőinek szavazata. A demokrácia ideálja a közvetlen kormányzás és igazgatás lenne; a nemzetek és államok növekvő erői mellett azonban a demokrácia csak közvetett lehet s az állampolgárok általános szavazati joggal választott képviselői gyakorolják a parlament útján. Ennek a parlamentnek és a belőle alakult kormánynak sohasem szabad régimódi uralkodóvá lenni, mindig tudatában kell lennie, hogy hivatali tekintélye a választók megbízásából származik.

A demokratikus alkotmányok népszavazásokat vezetnek be, melyek által az általános demokrácia időről-időre legalább a törvényhozásban számszerűleg is érvényre jut. A demokrácia szükségszerűen védi az individualizmust, – a demokrácia célja és lényege a szabadság, ez a modern individualizmusból született meg és fog megszületni. Ezért a választás, a képviselők kiválasztása értékelést jelent; a demokrácia elismeri a kvalifikációt és a tekintélyt de a demokráciában nem politikai és rendi előjogokat s privilégiumokat, hanem politikai és közigazgatási rátermettséget, szakszerű képességeket jelent a tekintély. Ezért a demokrácia feladata a szabadon és együttesen megválasztott vezetőknek – nem uraknak – a tekin-

télyét megszerezni és biztosítani, valamint magának ilyen vezéreket nevelni. A demokrácia nem általán-egyenlőség, amely nem ismer el kvalitatív különbségeket, – a szabadság, egyenlőség és testvériség nem nivellálást, de individualizálást és így kvalifikálást is jelent.

A demokratikus állam kormányzásához és vezetéséhez közigazgatási ismeretek és szervező képesség kellenek, amelyek megfelelhetnek az „ex pluribus et multis – unum“ elvnek; politikai érzék kell még ezenfelül s annak a megértése, hogy merre tendál a nemzet, az állam és a világ fejlődése. Ma már mindenütt különbséget tesznek az államférfi és a politikus között.

A demokrácia a tudományra, a sokoldalú és általános képzettségre támaszkodik. A demokrácia állandó törekvés a lakosság politikai és általános nevelésére. A nevelés nagy mértékben önnevelés is, – nevelési nehézségeket azonban nemcsak a gyermekek okoznak nekünk, hanem a felnőttek, mi magunk is.

A demokrácia erősödésével a köztársaságokban is egyre sürgetőbb lesz a probléma, hogy hogyan kell berendezni, illetve megformálni a parlamenteket. Ám nemcsak technikai vonatkozásban! Az intézmények nem elégségesek: a demokráciának személyiségekre van szüksége akik az állam kormányzását irányítják, személyiségekre, akik alkotó politikai munkára képesek. Ma mindenütt, ha különböző alakban is, elégtelenség mutatkozik a parlamenttel szemben s a parlamentarizmus válságáról beszélnek; a demokrácia azonban, nem képzelhető el egyszerűen választott képviselők nélkül, – az orosz bolsevikieknek is van parlamentjük, bár tagadják a parlament és demokrácia létjogosultságát, nekik is vannak képviselőik, ha ezeket másképen – nem demokratikus módon – választották is. A parlament igazi reformja csak a választók megreformálása, politikai kép-

zettségük és magasabbrendű erkölcsiségük által fog bekövetkezni.

A jelenleg érvényben levő választási rendszereken és ezeken keresztül magukon a parlamenteken is több változtatás eszközölhető azonban. E változtatások célja a képviselők politikai kvalifikációjának a biztosítása és a parlamentáris szervezet egyszerűsítése volna. A politikai pártok például megkaphatnák azt a jogot, hogy bizonyos körülmények közt egy-egy képviselőjüket visszahívassák és helyére másokat delegálhassanak. A parlamentek kevésbé népesek lehetnének; az arányos választásoknál módot lehetne találni arra, hogy a képviselők számát, a pártok nagyságának megfelelően redukálják bár tagadhatatlan, hogy a képviselők nagyobb száma előnyöket is jelent, amennyiben a parlamentarizmus eszméjét beviszik a választók nagy tömegeibe s így a parlament, ill. a kormány szorosabb kapcsolatba kerül a választókkal. Ezért a parlament minden formája megköveteli a képviselők képzettségét és erkölcsösségét!

A parlamentarizmus reformjával egyidejűleg fog végbemenni a bürokrácia reformja is; a bürokrácia a legújabb időkben az állam vázának számít. A monarchikus, cárisztikus bürokrácia arisztokratikus volt, az uralkodás egyik eszköze; a demokratikus bürokrácia csak a nép közigazgatási szükségleteit látja el. A régi Ausztriában a legutolsó vasúti alkalmazott is urat játszott a közönséggel szemben, mintha szolgálataival kegyet gyakorolna, – a demokráciában a legmagasabb hivatalnok is csak szabad polgár, munkása a népnek, aki a népért dolgozik. A hivatali eljárás ne legyen vontatott, az ügyeket és aktákat nem szabad elkésztetten elintézni, a hivatalnokoknak pedig nem szabad félniök a felelősegtől és a határozathozataltól; a fölösleges irkálásoknak véget kell vetni, ezeket szóbeli elintézással kell pótolni. Az

egész állami és közigazgatási szervezetet egyszerűsíteni és egységesíteni kell. A demokratikus bürokrácia becsületesebb és tisztább lesz. Már a régi Ausztriában sokat beszéltek a közigazgatási reformról; a köztársaságban még sürgetőbbé lett ez a reform. Nem intéződött el minden azzal, hogy a sas helyébe az oroszlánt* tettük: a demokrácia és a köztársaság nemcsak a monarchizmus és abszolutizmus tagadását jelenti, hanem a politikai fejlődés pozitív, magasabbrendű állapotát.

A demokrácia kifelé, a külpolitikában, az államközösség és nemzetköziség barátságos szervezésén és erősítésén, valamint a nemzetek és államok szervezett összkulturális együttműködésén és munkamegosztásán alapszik. Általános demokratikus külpolitika általános békét, általános szabadságot jelent.

Gyakran követelnek új diplomáciát. Hiszen az örökölt diplomácia dinasztikus volt. Az új diplomácia, amely az állampolgárokat képviseli, képzett és becsületesebb lesz, nem pedig rendi diplomácia, államát és nemzetét nem idegen nemzetek és államok ellen irányuló cselvetésekkel fogja szolgálni, tapintatos és diszkrét, de azért nyílt lesz. Túlhaladott álláspont, hogy a diplomáciának ravasznak kell lennie, az emberek kezdik már megérteni, hogy a hazugság az egyének és az állam cselekedeteiben egyaránt ostobaság, csak fölösleges módon bonyolítja és elhúzza a tárgyalásokat. Az igazság a leghatékosabb megoldás a politikában is. A régi rezsim az illúziók világa volt és ezért diplomáciája is illuzionisztikus volt.

Hogy az új diplomácia az egész nemzet diplomáciája legyen nemcsak az államfőnél, hanem a nemzetnél, tehát a parlamentnél is akkreditálva kell lennie. Ez azt jelentené, hogy a követ az idegen parlament ülésein résztvenne és ott államának érdekeiért és politikájáért

* Az osztrák és a cseh címer állatai. A ford. megj.

sikraszálna. Ily módon hatásosan csatlakozna az államközöttséghez és a nemzetközöttséghez az interparlamentarizmus is, amely idővel még terjeszkedhetne.

Dosztojevszkij szépen kimutatta, hogy az emberekkel való egyesülés vágya orosz és szláv tulajdonság – az általánosan emberi; ez az összes emberek és nemzetek vágyakozása; ember és nemzet nem tudják elviselni az egyedüllétet. A világpolgárság, amelyet gyakran hirdettem, csak egy más szó volt a született vágyakozás és az ennek megfelelően a barátság és egyesülés utáni törekvések megjelölésére. Amint az egyén nem élhet környezetének szimpátiája nélkül, a nemzetnek is szüksége van más nemzetek rokonszenvére. A történelem megérleli az egész emberiség egységesebb szervezetét.

A nemzetközöttség és az államközöttség a demokratikus államok kifejlődésével erősödik meg; jelenleg a népszövetség a legáltalánosabb és legfontosabb nemzetközi intézmény és szerve a nemzetközöttségnek és az államközöttségnek. Jelentős számú nemzetközi, fontos intézményünk van már, vöröskereszt, postaunió, stb. „Statesman,s Year Book“-ja, 1924-ben 25 fontos intézményt sorolt föl, azonban most már több száz van.*

*A nemzetközi szervezetek száma 1922 végén a „Handbook of International Organisations“ szerint:

Földművelés, kereskedelem és ipar.....	44
Közlekedés és szállítás.....	77
Munka.....	58
Orvostudomány és higiénia.....	56
Nemzetgazdaság és pénzügyek.....	26
Jog és kormányzás.....	34
Művészet és tudomány.....	76
Humanitárizmus, vallás, erkölcs és nevelés.....	84
Sport és turisztika.....	22
Feminizmus.....	7
Nemzetközi nyelvek.....	8
Bibliographia.....	4
Fegyverkezés.....	2
Általános.....	22

Összesen: 457

Az államszuverénitás fogalma, tartalma és terjedelme megváltozik: az államszuverénitás fogalmát pontosabban körülírták a reformáció utáni időben, amely alapjában még a theokratikus abszolutizmus kora volt; ebben az időben az államok a közlekedési eszközök hiánya és a lakosság csekély sűrűsége miatt, még önmagukban lezárt egységek, amint ma szokták mondani, önmaguknak elegek voltak; ma az államközötti és nemzetközi kölcsönös vonatkozások oly mértékben fejlődtek ki, hogy egy állam sem élhet a többi államokra való tekintet nélkül. Ma az állam belső és külső önállósága relatív, mert az államok egymástól függőkké lettek, az általános kölcsönhatás növekszik és szervezettsége jogilag is egyre határozottabb és tisztább lesz.

A theokráciából kifejlődött abszolutisztikus, monarchisztikus állam, magáévá tette a szuverénitás theokráciái fogalmát a csalhatatlanság értelmében; a „The king can do no wrong“ szólásmód a demokratikus Angliából származik; a demokratikus Amerikában az államtudomány kontrollálta az állam csalhatatlanságát - haladásként az egyes személyek, a monarchák, csalhatatlanságával szemben; a jogtudománynak és az államtudománynak szintén demokratizálniuk kell önmagukat, tehát meg kell szabadulniuk a theokratikus rezsím konstrukcióitól és fikcióitól.

122.

Az igazi demokrácia nemcsak politikai de gazdasági és szociális is lesz.

A gazdasági probléma ma nagyon fontos, mert a háború és a forradalmak a nemzetek gazdaságát és készleteit megsemmisítették és a gazdasági primitivitás és a szükség szervezetlen állapotát teremtették meg. Európa

s az emberiség egyetemes válsága az egész emberiséget gazdasági újjáépítésre kényszeríti. Tévedés azonban a háború által okozott helyzetben új alapot látni a gazdasági (történelmi)materializmusra, mintha csak gazdasági feladataink lennének. A háború és a háború utáni gazdasági és szociális helyzet bizonyítja ugyanis, hogy az éhség, amint azt Marx helyesen jegyzi meg, nem programra. A háború és a háború utáni helyzet válságával kapcsolatosan krízisen ment keresztül a szocializmus is.

A gazdasági és szociális igazságosságra való törekvés a háború által nem lett gyöngébb, hanem épen erősebb lett. Emellett szól az új köztársaságok és demokráciák keletkezése is. A demokratikus egyenlőség nem tűr társadalmi nemességet; már az orosz bolsevizmusról szólva megmondtam azonban, hogy a kívánatos gazdasági egyenlőség ideális megoldását nem a kommunizmusban látom. A demokrácia a fejlődésnek ebben a stádiumában arra törekszik, hogy a nyomort és a gazdaság legnagyobb kontrasztjait megszüntesse; a demokráciának gazdasági téren sem szabad nivellálnia, hanem kvalifikálnia kell.

Az úgynevezett kapitalizmus nem is annyira termelése miatt kétséges, mint azáltal, hogy nemtermelő, sőt nemdolgozó emberek érdemtelenül szerezhetik meg maguknak a becsületes, fáradtságos munka hozadékát.

Adam Smith óta a nemzetgazdász theoretikusok a gazdaságot és a gazdaságosságot az egoizmusból vezetik le; ez bizonyára erős mozgatóerő is. De megfelelnek az emberek tárgyilagos szakszerű érdeklődéséről, amellyel a munka és termelés egyik vagy másik módja iránt viseltetnek. A vállalkozó, a feltaláló nem egoisták; némelyek, sőt épen a legjobbak, tárgyilagosan érdeklődnek vállalatuk iránt, feltalálnak, szerveznek, a munkát és a termelést vezetik és tökéletesítik. A Marx által joggal

panaszolt társadalmi és a gazdasági anarchizmus, abból származik, hogy az emberek nem a hajlamaik által kijelölt megfelelő helyen állanak. Ez természetesen nemcsak gazdasági tekintetben helytálló, de más területeken is; az egoizmus az emberek közös tulajdonsága és keresztültörő magát mindenben, emellett azonban bizonyos szakmákra való tehetség is mutatkozik. Ez a politikára, stb. is vonatkozik.

Nem vagyok a szocializálás ellen bizonyos szakmákat illetőleg-szocializálás semmi esetre sem csak államosítás vagy állami felügyelet-, például a vasutak, általában a közlekedési eszközök, viziutak, a szén stb. szocializálása egyenesen kívánatos; fokozatos, fejlődésképes szocializálást képezek el, amelyet a munkásság képzése, valamint a termelést és kereskedelmet irányító emberek nevelése készít elő. Éhez az állam pontosabb pénzügyi gazdálkodása és az egész pénzügy, nevezetesen a bankok, pontos és tárgyilagos felügyelete szükséges.

Mindenekelőtt azonban ki kell épülnie a kezdődő szociális törvényhozásnak, – különösen a szociális biztosítás tökéletesítését és a munkanélküliek biztosítását kell keresztülvinni.

Külön feladatunk a földreform; ezt már a háború előtt is az összes pártok követelték. Rámutattam, hogy milyen hasonló államunk a porosz kelethez. Nálunk a latifundiumok főokai az ellenreformáció korabeli birtokelkobzások voltak, melyeket a nyereségvágyó Habsburgok és egy idegen nemesség hajtottak végre. Országunk gazdag, – s éppen ezért nagy feladatok várnak demokráciánkra, gazdasági és szociális téren egyaránt.

Második külön nagy feladatunk abban áll, hogy az állam, a községek és az összes úgynevezett humanitárius intézmények segítségével gondot viseljünk nemzetünk fizikai és lelki egészségére; az a tény, hogy a köztársa-

ságban már kezdettől fogva nemcsak a szociális gondoskodásnak, de az egészségügynek is volt minisztériuma, bizonyíték arra, hogy a nép képviselői jól ismerték fel a nemzeti szükségleteket. A háború által, nemcsak az általános elszegényedés, hanem egy psychofizikai kimerülés következtében is, gyengült a lakosság életereje; ez nemcsak nálunk de mindenütt észlelhető. Egy kis nemzetnek azonban intenzívebben kell éreznie elgyöngülését, mint egy nagynak. Az általános tapasztalat és az orvosi statisztikák sok szimptomát és jelenséget magyaráznak meg nekünk; csak a tuberkulózis áldozatainak számát ismertetem: nálunk körülbelül hatszor annyi áldozatot szed a tuberkulózis, mint Angliában. Két ország, Franciaország és Szerbia, ugyanolyan mértékben van kitéve a tuberkulózis pusztításainak, mint mi. Ez a két ország szenvedett fizikailag legtöbbet a háború által.

A tuberkulózis magas halálozási arányszámát és lakosságunk gyenge lábon álló egészségét öngyilkosaink igen nagy számával kapcsolatban kell megkelnünk – az öngyilkosok számát illetően negyedik, ha nem harmadik helyen állunk.

Azzal az elterjedt felfogással szemben, hogy az egészséget és a magas életkort az élelmiszerek elegendősége, sőt fölöslege és általában a jólét biztosíthatják, ki kell emelnünk, hogy az ember nemcsak kenyérből él! Itt nem egyedül a jólét és gazdagság döntenek: ma már megértjük azt is, hogy az ember nem kevesebbet szenved és sínylődik, ha túlsókat eszik, mint akkor, ha nem eszik eleget. Fiziológusok, akik a táplálkozást tanulmányozzák, azt állítják, hogy az emberek túlsok húst esznek; nemcsak alkoholizmusban, de albuminizmusban is szenvedünk. Nem paradoxon, hogy a civilizált ember még nem tud enni. A testi és lelki egészséget mérték-

letesség és erkölcsösség által lehet megőrizni: az ember megőrzi életét és egészséges marad, ha életcélja van, ha van valamije amivel törődik, ha szeret valakit és ha nem fél a haláltól. Ez a félelem nemcsak életveszedelemben (akut veszedelemben) nyilvánul meg, hanem minden időben és az egészségfeltés kis és kicsinyes gondjaiban: a civilizált ember állandóan szerencsét és egészséget keres, de szerencsétlen és beteg. Ez a modern civilizált ember még szájalmasan kultúrátlan.

Az egészségügyi kérdéssel összefügg a kivándorlás kérdése. Ezzel már jóval a háború előtt is foglalkoztam, mikor kolóniáinkat látogattam meg. Háború alatti tapasztalataim még világosabbá tették előttem ezt a problémát. A népességszaporulat kérdése minden államnak fontos, nagy és kis államoknak egyaránt. Lakosságunk nagy része (különösen Szlovénokból) a múltban Amerikába vándorolt ki; az új államnak gondoskodnia kell egy mintaszerű kivándorlási hivatal létesítéséről, amely gondosan foglalkozik az egész kivándorlási kérdéssel. Nemcsak kivándorlóink utazásának felügyeletéről van szó, hanem ki kell tanítani őket annak az országnak helyzetéről, amelybe kivándorolnak, s általában gondoskodni kell a kivándorló tömeg ellenőrzéséről és vezetéséről. A diplomáciai és konzuli hatóságok az új országokban is a bevándorlók segítségére lesznek. Azt hiszem, hogy Olaszországnak – annak az országnak, melyből a legtöbb kivándorló kerül ki – mintaszerű kivándorlási hivatala van; ehhez hasonlóra nekünk is szükségünk van.

A kultúrpolitikának a lehető leglelkiismeretesebben kell az egészségügy és a szociális gondoskodás szolgálatába állnia; az egészségügyi minisztérium vagy hivatal fontos és új területeket fog nyerni.

A demokráciának, az új demokratikus köztársaságnak, új emberekre, új Ádámra van szüksége. Az ember a megszokás rabja; ha igazi, modern, következetes demokráciánk van, le kell szoknunk a régi politikai szokásokról, az erőszak minden módjáról és formájáról. Ezt jelenti mindenekelőtt a jelszó is: meg kell szabadulnunk a régi Ausztriától.

Mindig hangsúlyozni kell: a demokratikus köztársaságot nemcsak az jellemzi, hogy a monarcha helyén elnök áll, a különbség nem csak az államformában, hanem elvi kérdésekben van. A demokrácia az újkor társadalmi szervezetének, a modern világnézetnek, a modern embernek államformája; ez az államforma új világ és életszemléletből keletkezett, amelyet új szemszög és új módszer teremtett meg. Az állampolgárok egyenlőségének elismerése és gyakorlata, az állampolgárok szabadságának megadása, a kül- és belpolitikai testvériség elve – mindez nemcsak politikai, de erkölcsi nővumot is jelent.

Oroszország példáján mutattam ki, hogy hogyan hat a politikai anthropomorfizmus. Az emberek nemcsak valósi, de politikai tekintetben is teremtenek maguknak egy jövő-ideált, egy földi paradicsomot és egy eget, saját képük, azaz képességeik szerint, jó és rossz tulajdonságaik, általánosan szokásos erkölcsök alapján. Egy adag anthropomorfisztikus és szociomorfisztikus ostobaság van mindannyiunkban, ugyanígy minden politikai pártunkban is. Az anthropomorfizmus alapján véve szokásos cselekvés és gondolkodás. Az emberek nem egykönnyen alkotnak újat, a legjobb esetben változtatnak a régin, de lehetőleg ezen is csak keveset; nem az alkotó ész, hanem, logikusan és szükségszerűen kifejezve, elmé-

letben és gyakorlatban egyaránt az analógia kormányozza az emberek többségét. Az igazi filozófia és tudomány azonban minden téren megköveteli, hogy az emberek gondolkozzanak, bő tapasztalatokat (indukciókat) gyűjtsenek, mindent ami a jelenben és a múltban történt, megfigyeljenek és összehasonlítsanak és a tapasztalataikból nyert eredményeket új tapasztalatokkal erősítsék meg, nehogy csekélyszámú tapasztalatokból levont következtetések, vagy elszórt Ítéletek által az ábrándok birodalmába kerüljenek. Az ábránd művészet; politikában és a gyakorlatban egyaránt különbözik a képzelőerőtől, a tiszta képzelődéstől, amint ezt Goethe kifejezte. A képzelőerő nagyon szükséges eszköze a helyes és pontos gondolkodásnak. Pontos képzelődés! Az a gondolkodó és meggondolva cselekvő ember, aki képzelőerejének segítségével ki tud lépni önmagából, szabaddá tud lenni a viszonyoktól, melyekhez a megszokás láncolja, aki, érzései és gondolatai által bele tudja magát élni más emberek és más korok gondolatvilágába és bele tud mérülni a nemzeti, európai, általánosan emberi összességbe. Csak így lehet újat alkotni és új emberré lenni; bár még ily alkotás is csak szerény eredménnyel járhat. Nem vagyunk titánok, még kevésbé istenek.

Az eddigi politika, de különösen a parlamentárizmus, mindenütt anthropomorfizmusban szenvedett; a politikailag tevékeny emberek nagy többsége nem meri magát önmaga fölé emelni, nem meri magát a kritikátlan egocentrizmus öleléséből kiszabadítani. Minthogy ma a polgárok rendszerint egy párt tagjai, a parlamentárizmusban a pártpolitika jut érvényre, az összesség érdekeit a kizárólagos pártérdekekkel, egyes, néha egy embernek érdekeivel azonosítják. A parlamentek még nem a nemzetet, a népet, a tömeget képviselik, hanem a pártokat, vagy pontosabban: az érdekszövetkezeteket,

befolyásos és erős – nem mondom: vezető! – magánosokat.

124.

A politikai anthropomorfizmus nagy hátrányai ellen a demokrácia az állampolgárok és választók politikai képzetését követeli.

Nem kívánkozom tudományosság után – ettől mentesen az Isten s nem tartom kívánatosnak az egyoldalú és kizárólagos iskola-képzettséget sem. Az iskoláztatás és az iskola szükségesek, egymaguk azonban nem adnak észet, képességeket és politikai érzéket; szép dolog a jó bizonyítvány, de az egészséges és erős agy többet ér. Sokszor nyilatkoztam – így szoktam nevezni – az iskolamesterpolitika ellen; nemcsak tanárok és tanítók, de papok, hivatalnokok is és általában az olyan emberek, akiknek ifjúsággal vagy önállótlán, eo ipso engedelmes és ellenállást nem tanúsító emberekkel van dolguk, hajlamosok arra, ha képviselők vagy miniszterek lesznek, ha hivatalt vagy méltóságot érnek el, hogy abszolutisztikus, makacs, furcsa vagy gyermekes politikát üzzenek. (Újból: politikai anthropomorfizmus!)

Demokratikus nézőpontból az intelligencia és ennek a gazdaságilag és rendileg meghatározott, nagy tömegek felett uralkodó pártokhoz való viszonya fontos politikai probléma. Programmszerűen ez nagymértékben a burzsoázia és liberalizmus, valamint a szocializmushoz és agrarizmushoz való viszonyának problémája.

Az intelligencia nem rendileg szervezett osztály, hanem a magas és legmagasabb képzettség produktuma és szerve; ma a képzettséget az iskolák, főleg a főiskolák adják meg. Az intelligencia a tudományos szakoknak, a filozófiának és az úgynevezett általános műveltségnek a képviselője; ezért játszott és játszik jelentős politikai

szerepet, különösen a publicisztikai része. Az intelligencia legkiválóbb képviselői mindenütt az abszolutizmus és theokratizmus ellen foglaltak állást, ha nem is álltak mindig a nyilvánosság előterében, mert az intelligencia magatartása inkább nevelő, mint politikai hatású volt. Az intelligencia zöme, különösen az akadémikus intelligencia, meglehetősen konzervatív, nyugodt és zavartalan munkássághoz szokott. Karaktere természetesen országok és korok szerint különböző.

Minden demokratikus államban, nevezetesen az arisztokratizmusból (monarchizmusból) kifejlődött köztársaságokban magasabb iskolai képzettség nélküli emberek nyomulnak be a politikába, az állam kormányzásába és a nyilvános élet vezető pozícióiba. Hogy hogyan biztosítható a szükséges szakismeret, a kormányzat szakszerűsége, a hozzáértő közigazgatás és parlament, az minden demokráciában problematikus mindaddig, míg a politikai hatalom súlypontja a parlamenten és így a pártok többségi elvén, mindenekelőtt a nagy tömegpártokon van. Emellett nem szabad elfelejteni, hogy-amint erre már rá is mutattam – politikai érzék, államérzék és államművészet nem szerezhető meg adminisztratív gyakorlatokkal és iskolákkal. Az akadémiailag képzett és ügyes hivatalnok – az elengedhetetlen emberismeretet, a pártokkal, a parlamenttel és a kormánnyal való tárgyalások praktikus készségét illetően, – gyakran elmarad a tapasztalt organizátor és pártvezér mögött. Mindkét eset magában rejt a veszélyt, hogy amíg egyik oldalon a hivatalt, addig a másik oldalon a pártot azonosítják az állammal. A praktikus kérdés az, hogy a parlamenti rendszer mellett miképpen biztosítható a kormány és a közigazgatás számára a képzett szakemberek szükséges tömege.

Az intelligencia problémája macában foglalja a fél-

intelligencia és általában a félműveltség problémáját is. A félműveltség, mint átmeneti időnk átmeneti állapota, – átmenet a theokráciától a demokráciához – az időnek és a társadalomnak tulajdonképeni korbácsa. Ugyanígy a politikában és a demokráciában is. (Az orosz kormányzás e problémájára felhívtam már a figyelmet.) A demokráciának éppen ezáltal jut osztályrészül az a probléma, hogy hogyan helyettesíthető a félműveltség igazi műveltséggel.

Az emberek elméletben és gyakorlatban egyaránt megalégszenek szavakkal a fogalmak és dolgok helyén. Ez a szabály általános, érvényes mindenütt, a politikában is: Havlicsek joggal küzdött a politika sima szavai ellen.

Ez a simaság megkülönböztetendő az általános fogalmak iránti természetes hajlandóságtól, mely a gondolkodás kifejlődése által szükségszerűvé lett. Ezért a politikában a pártcéloknak és programoknak általános, elvont jellegük van és soha sincsenek túlságosan konkretizálva. Konkrét gondolkodás mindenütt ritka, de különösen ritka a politikában. A kollektív fogalmak-mint például: nemzet, emberiség, állam, egyház, tömeg, párt intelligencia, burzsoázia, proletariátus, – az emberek nagy többsége előtt csak bizonytalan valamit, tagolatlan tömeget jelentenek. Nem marad más hátra, mint a konkrétségre való törekvés, az általános fogalmak bonyolultságának konkrét megjelenítésére irányuló próbálkozás. Ezért vigyázni kell a jelszavakra; arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy jelszavak nélkül sem a politikában, sem a gyakorlati életben nem lehet boldogulni.

Ezért a törvények is általánosak, elvontak, keretszerűek. Csak a gyakorlat, a tapasztalatok által kapnak tárgyiasságot. Ebből következik a kormányzat fontos feladata és az a probléma, hogy milyen mértékben vi-

gyek keresztül ezt a konkretizálást a végrehajtó hatalmak és a bíróságok, ill. hogy ezek birtokában is legyen a törvényhozó hatalom a törvényhozó testületek mellett. És itt újból elérkeztünk a jogi, politikai és szociális képzettség, valamint a szociális gondolkodás követelményéhez.

Ezért sürgős problémája a demokraciának az egész iskolaügy, a népművelés kérdése, a publicisztika képzése és reformja, a bürokrácia és a politikai vezérek megfelelő képzettséghez juttatása. Az arisztokratizmus és a demokratizmus közötti harc már hosszabb idő óta megnyilvánult a középiskolákban is, ahol ez a klasszicizmus és a tudomány küzdelmében nyer kifejezést; az iskolai klasszicizmussal szemben egy praktikusabb, hasznosabb gazdasági munkaiskola megalkotását követelik. (Az „amerikanizálásáról már beszéltem). Itt azonban túlzásba viszik a praktikusság jelentőségét; az iskoláknak nemcsak szakszerű ismereteket és tudományt kell adniok, de meg kell tanítaniok gondolkodni is, az iskolának módszerre és tudományos szellemre is szoktatni kell a diákat. Ezért nem az a fontos, hogy a diák sokat felejt-e később abból, amit tanult; a szaktanulás és a gyakorlat idejében a diák nemcsak a latint és görögöt felejt el, de elfelejti a matematikát s más igen szükséges és praktikus ismereteket is. Az iskola hivatása az, hogy a belőle kikerülő diák később a maga szakmájában könnyen tájékozódó diák. Mindenesetre szükséges, hogy a középiskola általános és egyidejűleg már filozófiai képzettséget is adjon. Ez, a társadalom kívánatos egységessége érdekében éppen demokratikus nézőpontból igen fontos. Az egységes középiskola korszerű és demokratikus követelmény.

Iskolaügyünk hiányai megfelelnek korunk átmeneti jellegének. Minden, ami a modern kor egységtelensé-

géről, viszálykodásairól, félbemaradottságáról, szellemi anarchiájáról elmondható, megvan a legalsóbb és alegfelsőbb iskolákban is. Már hosszabb idő óta és joggal vizsgálják az iskola hatását az egészségre, az idegekre; ám nemcsak a fizikai, de a szellemi és a morális befolyások is fontosak. Ennek az iskola pathológiának külön részét képezi a diáköngyilkosságok problémája. Az iskolában, azaz gyermekeinkben, játszódik le az állam és egyház közötti küzdelem, a filozófia és teológia közti küzdelem, a fiúk és atyák közti küzdelem; a küzdelem amelyik a világ- és életszemléletért folyik.

Ebből a szempontból kell elbírálni tanítóságunknak azt a követelését, hogy a nyilvános tanító magasabb akadémikus képzettségben részesüljön; a tanító aki fáradságos munkája mellett magasabb önképzésre törekszik, maga érzi legjobban képzettségének elégtelenségét.

125.

A demokrácia a nyilvánosságon alapszik, ez szükségszerűen következik a szabadság és egyenlőség alapelvéből; ebben különbözik a demokrácia az arisztokráciától. Ezért nyert a legújabb időkben olyan nagy fontosságot az úgynevezett közvélemény; a közvélemény szabadsága politikai szabadság s ennek előfeltétele. Minthogy a parlament nem ülésezik állandóan, a szabad közvélemény – a gyakorlatban a zszurnalisztika, különösen a napisajtó – folytatása és kiegészítője a parlamentáris kontrollnak. (Ezt érvnek szokták használni a parlamentárizmus ellen!)

A sajtó szabadsága a kritika jogát biztosítja az egész állami és nyilvános apparátussal, de egyes személyekkel szemben is. A kritika a tudomány és a tudományosság előfeltétele és módszere; a kritika a demokratikus politika előfeltétele és módszere.

A kritika joga a politikai kezdeményezés joga, – a napi sajtónak valóban meg is van az általános kezdeményezés és beszámolás nagy, ha Írásban nem is foglalt, joga; ebből következik a sajtó nagy felelőssége.

A politikának az újságíráshoz való viszonya oly benső, hogy a kettő szinte egymásba is folyik; a politika érdekében áll azonban, hogy tisztában legyen a kettő közötti különbséggel. Az újságok, mindenekelőtt a napilapok, az irányok, frakciók és pártok krisztalizációs centrumává lesznek, de emellett még külön gazdasági érdekekkel is bírnak; kérdéses, hogy mennyire és mennyiben azonos egy párt, egy irányzat, egy frakció érdeke az állam érdekével. Saját lapjuk terjesztésének vágya könnyen vezethet demagógiára és pártoskodásra; ehhez járul még, hogy a percre kiszámított napi munka hajszája gyakran lehetetlenné teszi az ítéletek és a tudósítások pontosságát. Ezért gondolnak most mindenütt az újságírás reformjára és szervezésére, valamint az újságírók képzésére.

A demokratikus nyilvánosság kötelessége és joga megszünteti a titkosságot, a titkolózást és a szó legtágabb értelmében vett augur-rendszert; az erkölcsösség, az egész nyilvános és magánélet haladása és fejlődése leszoktatja az embereket a hazugságról és fondorlatokról. Hosszú fejezet volna, ha a hazudozást analizálni akarná valaki, ha ki akarná mutatni, hogyan eresztett gyökeret az emberekbe és hogy hogyan lehetne lépésről-lépésre őszinteséggel helyettesíteni; közrejátszik itt az erkölcsiség egész fejlődése s a tudomány, filozófia és művészet fejlődése is. Az irodalmi és művészi realizmus jelszava „ígazság és őszinteség“ jelszava a politikának is, mindkettő ugyanabból a szellemi és kulturális szükségletből keletkezett.

Mondhatnám, hogy az őszinteség, a politika és az

egész élet intellektuálist isztasága, idők, népek egyházak államok, stb. szerint különböző.

A régi arisztokratikus rezsim nem ismerte az őszinteséget, noha épen az arisztokráciának szoktak különleges becsületességet tulajdonítani. Az állami és egyházi abszolutizmus tekintélyen, titkosságon és titkolódzáson alapult s a nép elnyomása volt: „az elnyomott egyetlen fegyvere az árulás“ – így karakterizálta Mickiewicz a Wallenrod-taktikát, mint az abszolutizmus elleni eszközt. Összeesküdni azonban annyi, mint az ördögöt Belzebub segítségével üzni el; a világi és egyházi abszolutizmus ellen a demokrácia szabadsága, a demokratikus nyilvánosság és őszinteség a helyes eszközök. Ismeretes tapasztalat például, hogy a törökök a keleti keresztényekkel való összehasonlításban nagyobb becsületességükkel és nyíltságukkal tüntették ki magukat; az elnyomónak, az úrnak, a hatalom birtokosának nincs szüksége, a hazugságra, a gyöngékre, az elnyomott rabszolgák fegyverére.

Jellemző, hogy a politikát még ma is majdnem mindenütt a ravaszkodás művészetének tekintik, amelynek a célja valakinek a rászedése, kijátszása; ez a vélemény nálunk is el van terjedve.

A demokráciától nemcsak a politikában, de az iskolában, az egész köz- és magánéletben is erkölcsi megújítást várok. Megint ideérkeztünk: el a régi Ausztriától! Beaconsfield, a politikus, mint író (Disraeli) két népet látott Angliában: az egyik szociális téren ki tagadtott, a másik uralkodó volt; így minden nemzetnél két nyelv van: az őszinte és a hazudozó, – Dostojevskij úgy vélte, hogy Oroszországban az ember az igazságig keresztülhazudhat ja magát. Nem hiszem, hogy ez akár Oroszországban, akár nálunk helytálló volna.

A régi rezsimet két névvel jellemezhetjük, Macchia-

velli és Loyola nevével, mindketten kortársai voltak a reformáció forradalmának; mindketten a hatalom megszerzéséért és megtartásáért küzdöttek; Macchiavelli e cél elérésére az erőszak minden eszközét (ajánlja beleértve a hazugságot is). Loyola teljesen aláveti magát a pápa tekintélyének és taktikájával megteremti a jezsuitizmus fejlődésének alapjait, amely, hogy az egyház hatalmát és tekintélyét biztosítsa, lelkiismeretével bizonyos kompromisszumokat kötött és így a machiavellizmus szinonimájává lett. A cél elérése minden áron, olyan alapelv ez, amelyből mindenütt és mindig az eszközök megítélésének erkölcsi közömbössége fog megszületni (újból: lásd Oroszországot!); a hazugság mindig könnyen kéznél van, mint a nyers erőszak eszköze, – de ismeretes, hogy egyes jezsuiták nem rettentek vissza a vértől sem, ha érdekükben állott egy eretnek vagy zsarnok uralkodó láb alól való eltétele.

126.

Amikor a demokrácia számára képzettséget követelek, nem gondolok az egyoldalú intellektualizmusra (ezt már hangsúlyoztam), hanem egyben erkölcsös, erkölcsi ideáloktól áthatott képzettségre.

Történelmi és politikai főalapelvem az, hogy a demokrácia theokráciából fejlődött ki, ellentéte az arisztokratizmusnak amelyet leghatásosabban a theokrácia szervezett meg.

Mit jelent ez? A primitív, vad és barbár embert, akit még természetes erőszakoskodás és egoisztikus nyersség jellemez, társadalmilag arisztokraták (rendszerint monarchisztikusak és abszolutisztikusak) és papok szervezték meg, – magasabb fejlődési fokon pedig az egymással együtt működő állam és egyház. (Kněz = pap; Kníze

= herceg). Elsőbbségi joga a vallásnak volt; a vallás uralta az egyetemes életet, az emberek gondolkodását és cselekedeteit s így a vallás kormányozta az államéletet és a politikát is. A régi időben a vallás főképen különböző földöntúli lényekben való hitből állott, akik barátságos indulattal vagy ellenségesen avatkoztak bele az emberek életébe. Az ember nem volt elég önmagának, – és a félelem nemcsak isteneket teremtett az emberek számára, hanem mindenféle emberi félisteneket, királyokat, császárokat, főpapokat és egyházfejedelmeket. A fejlődés magasabb fokán a különböző papi kollégiumok egységessé szerveződtek, egyház keletkezik, amint a gondolkodás haladása következtében a polytheizmus hierarchikus egységgé alakul át. Analóg módon fejlődnek ki a nagyobb államok. A theokrácia különböző alakulatai keletkeznek. Ha például a zsidók vagy egyiptomiak theokráciájáról beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk a vallás és a papság nagy befolyásáról Görögországban és Rómában sem. Rómában a vallás főképen állami intézmény volt. Róma és Görögország theokráciájából fejlődött ki a középkor római és bizánci theokráciája; ez a katholicizmusban érte el csúcspontját, tanításának és szervezetének egységességét.

A reformáció következtében a nagy theokrácia kisebb theokrációkra esett szét, amiáltal az állam erősödött; az állam protestáns országokban támogatta a reformációt, katolikus országokban az ellenreformáció vezetője lett, mindkét esetben erősödött, az egyházi abszolutizmus helyére az állami abszolutizmus lépett. Az államabszolutizmus ellen kitört forradalmak napjainkig tartottak. A köztársasági forma és a demokrácia felvételével az állam alkotmányossá lett.

A demokrácia tehát történelmileg és tárgyilag szembenáll a theokráciával: ezért tart évszázadok óta ez az

állandó lassú folyamat, mely az egyháztól mentesíteni akarja a társadalmi élet minden területét, végül magát a vallást is.

Félreértések elkerülése végett ehhez a megállapításhoz még magyarázatokat kell hozzáfűznöm, a szavak értelmét illetően. A „theokrácia“ szó isten uralmát jelenti, kétségtelen azonban, hogy a theokrácia gyakorlatban és a politikában hierokrácia volt, a papok uralma; amíg azonban az emberek erősen hittek az isteni kinyilatkoztatásban, a papok tanításában, az isteni tanításban, a theológiában, meg voltak győződve arról, hogy az istenség uralkodik az ember és a társadalom fölött. Már Vico, az első nagy szociológus, az istenek és héroszok korszakának látta a régi időt; szerinte csak erre következett az emberek korszaka; ugyanilyen véleménynek adott kifejezést Comte is, mikor az emberiség első korszakát theologiai korszaknak nevezte, melyre a metafizika közbeeső kora után, a tudományos újkor (a pozitivizmus) következett. Viconak az istenek és héroszok, másrészt az emberek korszakai között tett megkülönböztetésével ma az arisztokratizmus és demokratizmus közötti különbséget fejeznők ki; a régi idő arisztokratikus volt s minden arisztokratizmus alapja a papok arisztokratizmusa volt. Az arisztokratizmus politikai és közigazgatási oligarchia volt, a monarchizmus csak egy fajtája az oligarchiának.

A középkori theokrácia mintaképe és csúcspontja a társadalmi arisztokratizmusnak és monarchizmusnak; a papság is arisztokratikus intézmény, vallási arisztokratizmus, – a pap elvileg és fokozatilag különbözik a laikustól; a pápa Isten helytartója, feltétlen és csalhatatlan vezetője a papi hierarchiának s ezen keresztül a hívők társadalmának is.

A reformáció véget vetett a papi uralomnak és így

aláásta a vallási es politikai abszoluzizmust, noha kezdetben, az egyház elleni harccal, az államot erősítette meg.

A modern, forradalom utáni ember könnyebben tisztázza a vallás lényegét. Mindenekelőtt megérti már a vallás és erkölcs közti különbséget; nem veti el a vallást, de különbséget tesz benne erkölcsiség és vallás között és az együttélést erkölcsi alapon szervezi meg, hiszen az erkölcs – szeretet, rokonszenv, emberiség nincs annyira kitéve a szkepszisnek, mint a theologiai transcendentális eszmék, amelyeken a theokrácia felépült. Az egyház és az egyházak, a theologia és a filozófia fejlődése bizonyítja, hogy mennyire megváltoztak s elerőtlenedtek a legfontosabb vallási eszmék, míg az erkölcs alapjait, az embereknek egymáshoz való reális érzéseit sem az ész, sem a szkepszis nem gyöngítette meg. Lásd Hume! Ebből következik az a figyelemreméltó jelenség, hogy a legújabb időkben az etikát minden országban ápolják és elmélyítik, filozófusok és laikusok, Hume és Kant egyaránt s hogy az ethika lett a világszemléletnek és ezzel a politikának is az alapja.

Mindez nem jelenti azt, hogy a vallás nem jogosult, nem kívánatos, vagy nem szükséges; csak annyit jelent, hogy a modern ember olyan vallást akar, amely az értelemmel összeegyeztethető, szabad és individuális vallást. A vallás erősen összeköti az embereket, de ennek a köteléknek nem szabad kényszeren, hanem szabadságon kell alapulnia. Az ember az örökkévalóságban gyökeredzik, de a földön a legbiztosabban a veleszületett szeretet köti embertársaihoz. Épen ebben áll az újkor nagy történelmi folyamatának, amely az egyháztól való függetlenségre irányul, különösen az egyház és állam elválasztásának és a vallási probléma és szervezet formulázására törekvő sokféle és számtalan kísérletnek a jelentősége.

Ha tehát a demokráciát szembeállítom a theokráciával, nem feledkezem meg arról, hogy a demokrácia fejlődött, még most is fejlődik és hogy a demokráciának és demokratizmusnak sokféle fokozata van, vannak többé vagy kevésbé republikánus demokráciák (alkotmányos monarchiák – hasonlítsuk csak össze Angliát az egykori Ausztria-Magyarországgal!) és van e theokráciától mentes, az egyháztól függetlenített demokrácia. Az állam és egyház egykori viszonyának helyes elemeit új, magasabb formában meg fogja tartani a demokrácia is; az igazi demokratikus politika igaznak fog bizonyulni „sub specie aeternitatis“ is; a vallási abszolutizmust, a cäsaropapizmus különböző formáit és a világi abszolutizmust, melyek visszaéltek a vallással, le fogja győzni egy magasabb erkölcsiség, emberiség és egy magasabb vallás, mely szabaddá teszi az egész közeletet – Jézus, nem pedig Cäsar! Azt akarom ezzel mondani, hogy a mi feladatunk Jézus vallásának és etikájának, az emberiség tiszta, szeplőtlen vallásának a megvalósítása. Az Isten és az embertársak iránti szeretetben látta Jézus összefoglalva az összes törvényeket és prófétákat, a vallás és erkölcs alapjait. Minden egyéb mellékes; az egyházi abszolutizmus, amely megosztotta az állammal a világ feletti uralmat, rossz volt. A római impérium szelleme volt ez: Cäsar nagy súlyt helyezett nemcsak a közigazgatási, de egyben az erkölcsi és vallási reformra is, ugyanígy Augustus és utódai; ám a modern embert, az igazi keresztényt a politikától, az államtól diktált vallás nem elégítheti ki. És ezért: Jézus – nem pedig Cäsar!

A reformáció kísérlet volt, amely Jézus vallását a szentírás szellemében akarta megvalósítani. A reformáció megszüntette a papi uralmat és ezzel sírját ásta a vallás egyházi és vele együtt, a politikai arisztokratizmusnak. Az ember és az állampolgár jogait a reformáció

közvetlen hatása alatt kodifikálták. Régebbi munkáimban rámutattam arra, hogy a reformáció a demokrácia és a parlamentarizmus pozitív megerősödését jelentette, az egyház igazgatása s ennek világivá tétele e protestáns országokban előkészítette a hívőket az állam kormányzásában való részvételre, a vallási és erkölcsi önállóságot s a papoktól való függetlenséget célzó nevelés pedig előkészítette az embereket a politikai felelősségre is. Ez inkább áll a kálvinizmusra, mint a lutheranizmusra. A katolikus és orthodox államokban (Franciaország, Oroszország) a demokrácia csak negatív módon erősödött, tudniillik az egyházzal és az abszolutizmussal szemben tanúsított ellenállás által: ezek az országok politikai és vallási tekintetben radikálisabbak és forradalmibbak szoktak lenni, mint a protestáns államok. Az egyházi tanítás és erkölcs, valamint az újkor tudománya és világi morálja közötti mély szakadék eredményezi ezt.

A katolicizmus és protestantizmus közötti különbségből következik a politikai pártok kifejlődésének egyik feltűnő különbsége. Angliában és Amerikában mindmáig csak két nagy párt, de ezzel szemben az egyházak és szekták nagy tömege van; ezekben az államokban az individualizmus és szubjektivizmus vallási, egyházi; – a katolikus és félig katolikus országokban (Németországban) az egyházi egységet az állam segítségével fenn tartják és ezért ezekben az országokban az individualizmus és szubjektivizmus a politikai pártokban éli ki magát.

Az államközöttség és nemzetköziség már a legrégebbi időkben is kifejlődött, amennyiben az államok szerződésekkel szabályozták egymáshoz való viszonyukat s ezekből keletkezett a nemzetközi jog, a szervezett nemzetköziség. Ez az internacionalizmus a római impériumban még csak csirájában mutatkozik, de a középkori

theokráciában már figyelemreméltó módon erőre kaptott, épen a keresztény világ katholicizmusa és centralisztikus szervezete által. Az internacionalizmus a vallási és politikai forradalmak, az ember- és polgárjogok erősödése által jogilag egyre inkább elismertté lett. A múlt évszázadban, amint erre már rá is mutatam, egészsor fontos nemzetközi szerződés és intézmény keletkezett; a világháború után tovább fejlődött ebben az irányban az emberiség; Wilson a népszövetséget úgy fogta fel, mint a béke főbiztosítékát. A nemzetközi jog az újkor gyümölcse. (Ezeknek a megállapításoknak történeti beigazolását megtalálja az olvasó Jellineknek az államról irt munkájában. Megjegyzem, hogy Jellinek-nél, a jogásznál és államtudósnál, gyakran hiányzik az egységesítő eszme, tárgyilag és methodikailag mégis feltalálható a theokráciáról, ennek fejlődéséről és visszafejlődéséről, az állam, a jog és általában a modern kultúrának az egyháztól való fokozatos elválásáról vallott felfogásában.) A demokratikus állam új állam. A közjog tudósai különböző módon definiálják és jellemzik az új államot; mondják, hogy az új állam alkotmányos (az alkotmányosság különböző fokozatokat ért el), jogászai, bürokratikus, gazdasági, kulturális; az összes definíciókban van valami igazság. A demokratikus állam azonban azért új állam, mert célja és szervezete új világnézeten alapszik, – a nemtheokrátikus szemléleten. Ez nóvum. Az újkori állam átvette a theokrácia funkcióit, mindenekelőtt az egyházét, ezért új állam; a régi állam nem törődött az iskolával és a neveléssel, a társadalom nevelését kizárólagosan az egyház vezette és intéztemig az új állam lépésről-lépésre átveszi az egész iskolaügyet. És minthogy a reformáció, a humanizmus és a renaissance által új világi ethika és morál keletkezett, az állam átvette az egyháztól a filantropiát is;

megteremtette a szociális törvényhozást. Az új államhoz képest a régi keveset jelentett: mondhatnám, hogy nem gondolkozott, – helyette az egyház gondolkozott. Ha a filozófia (skolasztika) a theokrácia alatt az ancilla theologiae volt, úgy a régi (középkori) állam servus ecclesiae volt. Az egyháztól való elszakadás következtében az államnak el kellett kezdeni gondolkodni is; az állam átvette, kibővítette és megsokasította az egyház funkcióit. S így lett új, demokratikus állam.

127.

Ismerem azt a fölényt, amellyel a politikusok, különösen a magukat nagyon gyakorlatinak és reálisnak vallók, szoktak lenézni az állam és az egyház erkölcsi alapjának követelésére.

Amerika demokráciájának ismertetésénél megemlítettem Tocqueville-t, aki az amerikai demokráciáról írt könyvében már a jelenre vonatkozólag is kiemeli az amerikai köztársaság vallási alapjait és ezeken keresztül annak erkölcsi alapjait is: joggal – az írott alkotmány, a parlament, a bürokrácia, a rendőrség, a hadsereg, az ipar és a kereskedelem együttléve sem biztosítják a demokráciát és nem biztosíthatja egy állam sem, ha polgáraiból hiányzik az erkölcsi igazságosság s az egyetértés legalább is a legfontosabb világ- és életszemléleti kérdésekben. Az állami szervezet, az állam és a társadalom materiális és gazdasági alapjainak túlértékelése mellett könnyen megfelelkeznek arról, hogy a társadalom mindig és mindenütt eszméken és ideálokon, erkölcsön és világnézetben nyugodott. Ezért támaszkodott a történelemben fejlődés kezdete óta az állam mindenütt az egyház erkölcsi tekintélyére, épen ebből származott a theokrácia és így fejlődött a demokrácia.

Ami bennünket illet, tisztába kell jönnünk azzal, hogy mit jelent egy új államot felépíteni. Dinasztiánkat már régen elvesztettük, nem volt államunk és nem volt hadseregünk; nemességünk és egyházunk elidegenedett a néptől s nem volt parlamentünk (a tartományi gyűlés csak gyöngé pótlása volt a parlamentáris rendszernek), – milyen intézményekkel, milyen politikai eszmékkel pótolhatjuk felújított államunk szervezésénél a politikai és állami tradíció és tekintély eme hiányát? Elegendő-e egy köztársasági, demokratikus állam alapításához és megtartásához a hivatalnoki kar és a rendőrség, egyáltalában elegendő-e a kényszerítő hatalom? Elegendő-e egy pártok és nemzetiségek szerint tagolt parlament? Ausztria-Magyarországon az uralkodó mögött állt a theokratikus tradíció és szinte szentté tette a nép előtt a hit, mely szerint az ő hatalma Isten kegyelméből való volt (ő maga is Isten kegyelméből való uralkodónak nevezte magát), az egyház az ő és az állam tekintélyének érdekében idézte Pál parancsát s a loyálisnak ugyanilyen szelleme hatotta át a bürokráciát, a nemességet és a hadsereget. – Hogyan teremthető meg a mi fiatal köztársaságunk tekintélye? Milyen okok szólnak amellett, hogy polgáraink, az idegen nemzetek és államok ezt a tekintélyt elismerjék?

Az önállóság megszerzése feletti általános lelkesedés első pillanatában az összes polgárok, pártok és irányzatok egyaránt alárendelték magukat az otthoni és külföldi forradalmi tekintélynek; mi történik, ha elérkezünk a hétköznapiakig?

Nem becsülöm le az állam külső tekintélyét, nem érték ebben egyet Chelcickýnkkel, de túlbecsülni vagy isteníteni sem tudom az államot és ennek hatalmát; mikor az elnöki méltóságot vállaltam, tisztában voltam az állam kormányzását illető mindennapi feladataimmal,

de tisztában voltam azzal is, hogy állam és politika nem állhatnak meg erkölcsi alapok nélkül. „...mivelhogy ilyen szolgálatban vagyunk, amint a kegyelmet nyertük, nem csüggedünk el, hanem lemondunk a szégyen takargatásáról, mint akik nem járunk ravaszágban és nem is hamisítjuk meg az Isten igéjét, de a nyilvánvaló igazsága előtt kelletjük magunkat minden ember lelkiismeretének az Isten előtt. (Pál II. levele a korinthusiakhoz, 4, 1-2).“ Ez a köztársaság és demokrácia programja – sub specie aeternitatis.

Minden politika erkölcsi alapja a humanitás – a humanitás pedig nemzetközi programra.

A humanitás új szó, amely a „felebaráti szeretet“ régi fogalmát fedi. A „szeretet“ szót ma, az irodalom hatása alatt, főképen a két nem egymáshoz való viszonyának meghatározására szokták használni, a modern ember valahogy visszariad attól, hogy a hivatalos vallás e fogalmával éljen. Ezért a filozófiában már a 18. században helyet kapott a „humanitás“ vagy „rokonszenv“ szó, később az „altruizmus“. Erre vezetett a megelőző humanizmus és ennek ideálja, a humanitás. (Különbség van a humanizmus és humanitizmus között!) A valóságban a humanitás nem más, mint felebaráti szeretet, alapelveit azonban az új politikai és szociális viszonyoknak megfelelően formulázták meg.

A humanitizmus nem szentimentalizmus; Jézus is megköveteli, hogy úgy szeressük felebarátunkat, mint önmagunkat. Bizonyos, hogy az ember természeténél fogva önző; kérdéses azonban, hogy az ember csak önző-e s nem tud-e érzéseket, szimpátiát és szeretetet is érezni felebarátai iránt, olyan közvetlen érzéseket, melyeknek nincsenek önző okai. A lélektani analízis megtanított arra, hogy az ember közvetlen, önzetlen, egoizmus nélküli szeretetre is képes felebarátai iránt. (Lefordítottam

Hume etikáját, épen ennek a felismerésnek az erősítésére). Az egoizmus talán erősebb; s ez magával hozza azt a követelményt, hogy az emberekben a velükszületett szeretetet tudatosan erősítsük és nemesítsük. A tapasztalat arra tanít bennünket, hogy az emberszeretet végül még ki is fizetődik (egoisztikus ok); a szeretet és az átlagembereknek ebből adódó társadalmi rendje elégíti ki a legjobban.

A szeretet parancsa nem mondja azt, hogy az egoizmust teljesen el kell nyomnunk. Amint a szeretetet ápolnunk kell, ugyanúgy ápolnunk kell az egoizmust is; különbség van egoizmus és egoizmus között; nemcsak okos és meggondolt egoizmus van, van ostoba, nagyon ostoba is, – ez az ostoba egoizmus többet árt az embereknek, mint a balga humanitás. A folytonos ravaszság végül is nem fizetődik ki.

Egész helytelen lenne az a megállapítás, hogy ahumanitizmus csupa érzésbe és érzékenységbe fül; a humanitizmus épen ellenkezőleg ész és praktikus képességeket követel. Amikor tehát – amint ezt már elég gyakran mondtam is – az érzés jelentőségét és bizonyos értelemben előjogát is elismerem, hangsúlyozom az észszerűséget és képzettséget, felvilágosodottságot, tudományt és tudást követelek. Danteval együtt mondom. „Luce intellettuale piena d'amore.“ Angolok és amerikaiak mondják: „Szeress egy kissé, de sokáig“ – szép és praktikus tanítás.

Azt is mondták, hogy szeressük ellenségeinket is, sokan ebben a parancsban látják a felebaráti szeretet tulajdonképeni értelmét. Bizonyos, hogy az ellenséget is lehet szeretni, amíg azonban az emberek ezt az erkölcsi emelkedettséget el érik, addig elegendő az a gyakorlati és emberi parancs, hogy ellenségeinkkel szemben igazságosak legyünk.

Az egoizmus fogalma sokak előtt meglehetősen tisztázatlan. Ha valaki csak önmagára, vagy mindenekelőtt önmagára, családjára, a hozzá közelálló emberekre és népére gondol, úgy ez nem mindig egoizmus; eredményes munka leginkább ott lehetséges, ahol az energia a legkönnyebben és legállandóbban érvényesül. Az ember, mondhatnám, mindig együtt van önmagával és önmaga dolgozhat önmagáért és önmagán. Ezért az emberek nemcsak legtöbbit használnak, hanem legtöbbit ártanak is önmaguknak. Így az okos ember azokért fog dolgozni, akikhez közel áll a szeretetnek dolgoznia kell szeretet személyért; szentimentális bolyongás az egész világ körül még nem humanizmus, ellenkezőleg energia, mely rátermettségéből született, szaktudás, eszmeadta fanatizmus – Plato erosza – mindez nem egoizmus.

Ki a mi felebarátunk? A zsidók is ismerték már a parancsot, hogy felebarátaikat szeretni kell, de ők felebarátaikon csak honfitársaikat értették – Jézus és tanítványai terjesztették ki ezt a szeretetet a más törzsből származó emberekre is. A középkorban, amint erre rá is mutattunk erősödött, majd az újkorban a humanitás szellemében fejlődött tovább az államközöttiség és nemzetköziség, a humanitárius alapot nemcsak intenzíven (etikailag), de extenzíven (politikailag és jogilag) is elfogadjuk, ami ezt jelenti: a saját nép iránt érzett intenzív szeretet dacára is elítéljük a nemzeti sovinizmust és érvényben tartjuk az államközöttiség és nemzetköziség ideálját, azt a törekvést, mely Európát és az egész emberiséget egységesen akarja szervezni. Világpolitikát akarunk. A nemzetköziséget nem fogjuk föl nemzeti, nemzetellenes, vagy nemzetfeletti szempontból; hiszen nem fogunk szétolvadni egy, valahol Ázsiában élő, nép iránti meddő szeretetben – az emberiség számunkra nem absztrakt, de konkrét, gyakorlati fogalom. Ez azt jelenti,

hogy nincs nemzetköziség nacionalizmus nélkül, mert az emberiség a nemzetek organizációja. Mondottam már, de most megismétlem: minél nemzetibb, annál emberibb, minél emberibb, annál nemzetibb; a humanitás pozitív nép- és hazaszeretetet követel de elveti a más nemzetek elleni gyűlöletet.

A humanitás nem azonos a mindenáron való, passzív pacifizmussal. A védelmi háború erkölcsileg megengedett és szükséges; a humanitás csak a támadó háborút zárja ki, mert ellensége az erőszaknak; a humanitásnak nem passzivitás a célja, hanem éppen aktivitás, hathatós energia – a humanitás ne legyen papírra irt frázis, hanem tett, állandó cselekvés.

Helytelen végül nagy és kis morál között olymódon különbséget tenni, mint hogyha a politikusnak az állam érdekében nem kellene törődnie az erkölcsi szabályokkal. A tényállás az, hogy aki a politikai életben csal és hazudik, az a magánéletben is csalni és hazudni fog, természetesen ugyanez áll fordítva is; csak a becsületes ember lesz mindig és mindenben becsületes. Havlicek helyesen ítélte, mikor nem tett különbséget a magánélet és a politika morálja között. Az állam és a politika erkölcsi alapjainak általános elismerése nélkül sem államot, sem társadalmi szervezetet nem lehet vezetni; egy állam sem maradhat fenn, ha megsérti az erkölcsiség általánosan elismert emberi alapjait. Az állam és a törvény az erkölcsi alapelvek általános elismeréséből és az állampolgárok élet- és világszemléletének földolgozásban való általános egyezéséből teremtik meg tekintélyüket. Ismétlem és hangsúlyozom: a demokrácia nemcsak állami és közigazgatási forma, hanem élet- és világszemlélet is.

Minden állam alapja az igazságosság, ezt már a régi görögök és rómaiak is hirdették; az igazságosság pedig a szeretet aritmetikája. Az állam a szokás- és írott jog

segítségével lépcsőről-lépésre terjeszti ki a szeretet parancsát a társadalmi együttélés gyakorlati viszonyaira és ennek megvalósítását a szükséghez képest hatalmával is kikényszeríti (nem erőszakkal! amint ezt a németporosz jogszemlélet analízise mutatta). Ebből származik a régi vita az erkölcsiség és a törvény értéke körül – a törvény, a jog, ha erkölcsi minimum is, nagy fontossággal bír határozottsága és gyakorlati használhatósága folytán. Az állam az ethikai maximumot-az ideált-az ethikai minimum, a jog segítségével valósítja meg; ez a minimum azonban az emberiség fejlődése által egyre közeledik az ideálhoz.

A görögök és rómaiak az összes jogok erkölcsi alapját a természetjogban látták; ezt a tanítást a középkori egyház a theokratikus alapelveknek megfelelően mélyítette el. A theokrácia bukása az újkorban nem szüntette meg de megváltoztatta a természetjog tanítását. Mi az úgynevezett természetjogot ma ethikai, humanitárius, nem pedig vallási értelemben vesszük, mint a középkor és a görögök. (Már Herakleitos mondta, hogy az emberi jog az isteni jog által él.)

A filozófia és jogtudomány problémáinak és vita-kérdéseinek ismerői számára véleményemet röviden úgy formulázom, hogy az ethikai alapelv nem formailag, hanem tárgyilag meghatározható. Kant kategorikus imperativusa például helytelen. Ennek az álláspontnak alapvető fontossága van a politikát, állam tudományt és jogot illetően; visszautasítok minden kísérletet, amely az államot, a törvényt, a jogot és a politikát el akarja választani az etikától, abban az értelemben, hogy az állam és jog származása, igazolása, etikán kívül eső, vagy etikátlan célja valamilyen, a pusztán társadalmi együttélés által életrehívott szükségességben gyökeredzik. Az erkölcsiséget és a jogot (törvényt) mindenesetre fogalmi-

lag meg kell különböztetni és el kell választani; a különbség már a történelmi fejlődés által is adva van; amint az erkölcs, mint a vallás lényeges része, a vallás által szentesített volt és szentesített ma is, úgy önállóvá lesz a jog (a törvény) is az állam és az egyház elválasztása és az állam önállósulása által. A jogászok az állam és a törvény önállóságának okait bizonyos etikátlan, alapelvekben szokták keresni, mert nincsenek tudatában annak, hogy még mindig a régi theokratikus fogalmakkal dolgoznak, csak éppen új formulázásban. Tudatosan szállók itt szembe azokkal az újkori kísérletekkel, amelyek az állam és a jog szentesítését valami normatív, etikátlan alapelvekben akarják megállapítani; a methodisztikus követelés, „*entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*“ érvényes az állam- és jogtudományokra is; az állam a természetadta együttműködés organizációja. Éppen ebben látom a theokratizmus maradványát, amelyet a teológia mintájára dolgozó jogi absztrahálás és skolasztika fiktív fogalmi entitássá redukál.

128.

Ha az állam és politika alapjairól beszélünk, rá kell mutatnunk az állam és az egyház összefüggésére a művészetrel és az esztétikával; az igaz, a jó és a szép viszonyáról a filozófiában teljesen absztrakt megállapítások vannak forgalomban, bennünket azonban a szépnek a politikai jóhoz való konkrét viszonya érdekel. Ha a politika alapja az erkölcs, akkor a szépség és az erkölcsiség (jóság) közötti viszony megállapítása a politikát is érinti.

A társadalom berendezését művészi, esztétikai szempontból is megítélik; nemcsak államgépezetről vagy államapparátusról szokás képletesen beszélni, de az állam felépítéséről és architektúrájáról is, stb. A politikai és

szociális harmónia követelménye művészi elemet is rejt magában. Dostojevskij joggal ostorozza Iván esztétikai ellenszenvét a nyomorral és szegénységgel szemben, de szatírája de facto csak az egyoldalúságra és a túlzásra találó.

A művészet és szépség egyik területét és ennek a politikával való összefüggését illetően már a görögök konkrét megállapításokat tettek: a szónoki művészetre vonatkozóan a politikában. A jó szónokot mindmáig általában jó politikusnak is tartották; habár az ékesszólásnak és a szónoki művészetnek több köze van a demagógiához, mint a politikához, még sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a demagógia is politika; hiszen hol kezdődik a demagógia és hol végződik a politika? Ha már a görögök sem különböztették meg pontosan a demagógiát a demokráciától és ha a demokráciának még ma is szemére vetik a demagógiát, tudni szeretném azt is, hogy az Isten kegyelméből való királyok és császárok nem állították-e szintén a maguk szolgálatába ezt a demagógiát.

Elég írás foglalkozik már a demagógiával, ezeknek az iratoknak a szerzői azonban rendszerint túlságosan függenek a hagyományos arisztokratikus formákon és elítélik a politikai agitációban és beszédmódban megnyilvánuló egészséges népszerűséget. Magamban is le kellett győznöm az intellektuellnek azt az előítéletét, aki akadémikus és theokratikus kothurnusokhoz szokott. Tanulmányoztam a politikai beszédművészet történelmét s úgy találtam, hogy különösen a francia forradalom tette emberibbé a szóbeli és írott politikai stílust. Természetesen előfordultak túlzások is, de mindkét oldalon. A prédikátorok és a prédikációk különböző fajai is érdekelték; ráakadtam többek közt (Santa Clara régebbi, nyersebb időből származik) Spurgeon londoni prédi-

kátorra; ellenfelei demagógnak nevezték, ő azonban ahoz azt az alapelvet vallotta, hogy habozás nélkül tótágast állna a templomban, ha ezzel csak egy lelket is megnyerhetne az egyháznak. Kétségkívül veszedelmes szabály ez, a demokrácia problémája azonban abban is áll: hogyan érhetjük el, hogy igaz, mondjuk nemes emberiség honosuljon meg a politikában és az államigazgatásban; a jó helyen és alkalmas időben használt erős szó csak az ideges, dekadens esztétákat riasztja vissza. A helyesen alkalmazott szó annyi, mint maga a tett – hogyan is ne volna annyi! Hiszen mi az egész irodalom? A jó szó nem is veszhet el, – olyannyira nem, mintha rá is érvényes volna az energia megmaradásának törvénye – Plato, Jézus és a többi összes szellemi vezérek állandóan beszélnek hozzánk...

Az államférfiak, de különösen a törvényhozók gondolatait találó szavakkal kell kifejezni; nagy fontossága van a politikai, törvényhozói és katonai stílusnak és itt hathatósan segít a politika művészete. Emellett nem feledkezem meg a bürokráciáról, – a jól csiszolt hivatali nyelv nemcsak grammatikai, de esztétikai szempontból is igen értékesen gazdagíthatja a demokratikus politikát és kormányzást. Különösen nálunk!

Ide tartozik a demokratikus államszimbolizmus és ceremónia művészi alakítása is. Nagyon fontos fejezet ez, komolyan megfontolandó! Hogyan alakítható át például demokratikus építménnyé a prágai vár, ez a tisztán monarchisztikus épület; gondolni kell itt egy demokratikus kert és park létesítésére, stb. – csupa olyan probléma, melyek kell, hogy a legjobb művészeket érdekeljék. A ceremónia egy eszme, látható, érzékelhető kifejezője és épen ezért nagy tanító és nevelő jelentősége van.

Engem mindig érdekelt az államművészet és költészet összefüggése a politikával (utalok arra, amit a Pade-

rewski részvételével tartott gyűlésről elmondottam), minden nemzet költői a nemzeti és politikai eszmék, ideálok megteremtői, védelmezői. Én a magam részéről tudatosan a legjobb költéssel finomítottam ki képzelőerőmet és minta művészi realizmus híve, Goethe exakt képzelőerejére törekedtem. Képzelőerő nélkül (a fantázia nem azonos a fantasztikummal!) nincs nagyvonalú, világot átfogó politika, nincs alkotó politika; az államférfiú, ugyanúgy mint a költő, ποιητής – alkotó, teremtő.

129.

Az igazi demokrácia élénk érdeklődést kíván minden polgártól az állam közügyei iránt; amint az egyház eleven hitet követel a hívőktől, ugyanúgy megkívánja a polgároktól a demokratikus állam az eleven politikai érdeklődést. A régi Ausztriában többé-kevésbé valamennyien küzdöttünk az állam ellen, de végül is megelégedtünk arezolúcióval: „cs. és k. kormány felhívatik arra“, stb. Vagyis átengedtük államunk kormányzását urainknak és mi vígan veszekedtünk egymással, az egyik párt a másikkal. Keveseknek jutott eszébe, hogy a népet és a pártokat az ellenzékiesség dacára igazi államalkotóságra és az állami életben való aktív részvételre kellene nevelni; a kormányban való részvételt árulásnak tekintették, mert az államban ellenségünket láttuk. Most saját államunk van: van-e elegendő, a szükséges állami öntudattal rendelkező emberünk és pártunk az állam számára? Van-e elég emberünk, aki kellő eleven és tárgyi érdeklődéssel viseltetik az állam iránt, aki meg tud szabadulni az államnak még osztrák uralom alatt megszokott negációjától, aki egy új államot és ennek igazgatását pozitív módon meg tudja teremteni? (Ismét a veszedelmes antropomorfizmus esete!)

A régi állani engedelmséget követelt a néptől, az abszolutizmus, az uralkodó arisztokrácia és bürokrácia elismerését; a demokrácia az állam kormányozása és politikája iránti érdeklődést és érzéket megköveteli minden állampolgártól. A demokráciában nem egy ember jelképezi az államot, hanem mindenki; az állam iránti érzék azt jelenti, hogy az ember nemcsak a saját és a maga kis körének érdekét tekinti és hogy letesz az abszolutisztikus államban annyira elterjedt volt és ennek úgyszólván lényegéhez tartozó politikai indifferenzizmusról. Az államiránti érdeklődés nélkül a köztársaság de facto arisztokratikus, bürokratikus állam lesz, egy kisebbség állama, – az államforma önmagában még nem határozza meg az állam lényegét.

A demokrácia lényegében ellensége minden anarchizmusnak(államtalanságnak), akár politikai radikálizmusból, akár politikai ellenszemből származó anarchizmusról legyen is szó. A nyakasok becsületes embernek anarchizmusa, kikhez Tolstoj is tartozott, lényegében nem volt egyéb, mint az abszolutizmus gyermeke; – az abszolutizmus eltérítette, eltávolította az embereket az államtól és a politikától.

Az anarchizmus és demokratizmus közti különbséget világosan kell tisztázni.

Az anarchizmus a demokrácia ellen a szabadság – a demokrácia ezen alapelve! – nevében lépett fel; egyesek azt bizonyítgatják, hogy az állam átmeneti berendezkedés, a történelmi fejlődés kezdetén nem volt állam, csak később keletkezett és újra el is fog tűnni. Ezt a véleményt Marx és Engels behatóbban dolgozták ki és jelenleg ezt játszik ki a kommunisták a szociáldemokrácia ellen. Mások el akarják vetni az állam minden alakját, minthogy ez szerintük eo ipso természetellenes és erőszakos intézmény s elnyomja a szabadságot. Ide tartozik a szertelen-

kedő, solipszizmussá fokozott individualizmusból fakadó anarchizmus, – az állam a titán útjában van, méltatlan a titánhoz. Végül van egy vallási, ethikai anarchizmus is: Chelcický és Tolstoj anarchizmusa.

Az anarchizmus minden formája ellen következetesen védem a demokráciát. Minden ember természet-szerűleg sóvárog a szabadság után, az államnak tekintetbe is kell vennie ezt a sóvárgást; a történelemből azonban azt a tanulságot vonom le, hogy a társadalom mindig államilag szervezett volt. A társadalmi együttélés és együttműködés mindig szervezve volt; az egyes emberek, többé vagy kevésbé tudatosan, mindig mint összesség kapcsolódtak egymáshoz. Ez a szervezet vagy erőszak (uralomvágy, stb.), vagy társadalmi szükséglet, rokonszenv, megfontolás, kölcsönös megegyezés által jöhet létre. A történelem azt mutatja, hogy a társadalom szervezetét a régebbi korokban nagy mértékben erős és ügyes vezérek uralomvágya és erőszakoskodása hozta létre, hogy az államoknak katonai jellegük volt, hogy a hadsereg volt az állam csirája és támasztéka, mindez azonban nem teljes egészében helytálló, – már maguk a primitív államok alakulásában is közrejátszottak erkölcsi és észokok. Kezdetben még csirájában sem volt rousseau-i társadalmi szerződés; ez csak később tökéletesedett a műveltség fejlődése következtében. Már a társadalom legprimitívebb állapotában is megnyilatkozó vallási befolyás ellene szól annak, mintha az államot pusztá erőszak teremtette volna meg: ez a kezdetleges társadalom, ha primitív módon is, theokratikusan volt szervezve. A legprimitívebb vallásban is vannak erkölcsi elemek. A kezdetleges társadalom nem volt demokrácia, hanem arisztokrácia és monarchikus abszolutizmus; ámde egyetlen vezér sem lett volna képes, bármilyen erős lett legyen is, egyedül, csupán saját hatalmára támaszkodva, államot

alapítani, ha a társadalmi összesség valamilyen módon egyet nem ért vele. Természetesen hiba volna az állam eredetét és lényegét mértéktelenül idealizálni, amint ezt védelmezői közül sokan eddig tették.

Itt még azt is hangsúlyozni akarom, hogy én elvetem az úgynevezett patriarchalikus teoriát is, mely szerint az állam mint a család természetes kiterjesztése keletkezett és így eo ipso jogos és jó. Ezt az elméletet rendszerint szláv politikusok és theoretikusok képviselik. Az államnak semmi közössége nincs a családdal, hiszen egész más erők hozták létre, mint a családot: az állam csak szervezője a társadalmi együttlésnek s ez lényegében más, mint a család együttlése. Ezt a szemléletet meggyőző bizonyítékokkal igazolták be a primitív népek legújabb tanulmányozói. Már Aristoteles mondja, hogy az ember természettől politikus teremtmény; az erők közt, amelyek ezeket a „természetességeket“ megteremtették és amelyekkel theoretikusok ex post az államot magyarázzák, kezdettől fogva észmegnyilatkozások is voltak.

Az állam és keletkezése idők és körülmények szerint változik és változnak az állam funkciói is. Néha például egy rend vagy egy társadalmi osztály magához ragadja a hatalmat és saját céljaira használja ki az államot; más esetekben gazdasági vagy kulturális viszonyok foglalkoztatják leginkább az államkormányzatot s nyomják bélyegüket az államra. Az állam, – in concreto az államot kormányzó személyek, – mindig az erős és legerősebb társadalmi erőkre igyekszik támaszkodni: vallásra, tudományra, pénzügyekre és így tovább. Néha megtörténik az is, hogy egy erős kiváló egyéniség kisajátítja magának az államhatalmat. Mindez visszaélés az állammal. Általában az állam történelme tökéletlenségének bizonyítéka, ebből azonban nem következik az anarchizmus (államtalanság), aminthogy például az iskolaügy

tökéletlenségéből sem következik, hogy a leghelyesebb megoldás az analfabetizmus lenne. Az emberek társadalmi együttélése lehetetlenné válik, ha a központi, központosító és ellenőrző tekintély megszűnik; ha valaki ezt a tekintélyt más szóval mint pl. az „állami-szóval akarja megnevezni, megteheti, – ez azonban már nem érinti a lényegét, csupán a filológiát: tudom, hogy a filológia – a sima szavak – nagy szerepet játszanak a politikában.

Bizonyos anarchizmusra való hajlandóság azáltal fejlődött ki bennünk, hogy amikor még nem volt önálló államunk, nemzetileg szervekedtünk s nemzetiségünket az állam előtt – és felett valónak éreztük. Kollár csak Herder véleményét visszhangozza állításával, hogy az állam mesterséges, a nemzet természetes szervezet. Ebben csak annyiban van sok igazság, hogy az állami szervezet szűkebb és nem foglalja, nem foglalhatja, magában a nemzet minden életmegnyilvánulását, jóllehet az állam az egész nemzeti élet központosító ellenőrzését kívánja magának megszerezni.

Az állam, – nem kivétel a demokratikus állam sem – nem isteni, mindentudó és mindenható berendezkedés, amint ezt Hegel képzelte; az állam emberi berendezkedés, annyira emberi, hogy magán viseli azoknak az embereknek, akik szervezték és vezetik, minden gyöngegségét, de minden tökéletességét is. Az állam nem olyan rossz és nem olyan ostoba, mint amilyenek az anarchisták mondják, de nem is olyan szép, és nem is olyan jó, mint amilyenek a hivatalos tényezők értékelik, – a maga egészében nem nagyobb, mint az emberek többi alkotásai. Szükség van rá.

Ugyanez áll a törvényekre is. A törvény az államigazgatás szabályainak kodifikálása. Ebben az igazgatásban sok van, ami egyszerűen, technikailag adódik az államgepezetből. A törvénynek azonban erkölcsi jelentősége

is van, mindenütt igazságosságot és jogszerűséget követelnek az államtól és törvényeitől. A jog alapja, biztonsága és védője az erkölcs, azaz a humanitás, az emberiség. Nem fogadom el a pangermanisztikus tanítást, amely szerint a jogot a hatalom teremtette meg, ha a hatalom fogalmát az erőszak fogalmával azonosítják.

Ha a demokratikus álláspont a lehető legkevesebbet követeli meg az államtól, ezt abban az értelemben fogadom el, hogy a demokrácia, amint ez lényegéből következik is, minden állampolgártól érzéket követel az állam, a kormányzás és a törvény iránt. A demokrácia individualizmuson alapszik, ez azonban nem önkényt, hanem erős individualizmusra való törekvést jelent, még pedig minden állampolgár számára. A demokrácia önkormányzás; önmagunkat kormányozni pedig annyit jelent, hogy önmagunkat hatalmunkban kell tartanunk, az önkormányzás önmagunknál kezdődik. Tekintsünk Anglia felé: miért állhat meg ott egy viszonylag becsületes demokrácia az arisztokrácia és monarchia dacára? Azért, mert ott az állampolgárok érdeklődéssel viseltetnek az állam iránt, közigazgatási és politikai tekintetben nem közömbösek és mert bennük erős individualizmus fejlődött ki. Rámutattam arra, hogy ezt az individualizmust az egyház és a vallás teremtették meg. Az angol polgár, a lehetőségekhez képest segít önmagán, ezért segít rajta az állam is; az angol polgár nem kiált minden csekélység és ostobaság miatt rendőr után. Angliában autonómia, önkormányzás, önfegyelmzés van.

A demokrácia csak az állam, annak fejlődése és előrehaladó tökéletesedése iránti általános eleven érdeklődés mellett lehetséges; a demokráciában biztosítva van a közélet minden területén való iniciatíva természetes joga, akár törvényformát öltött ez a jog, akár nem. A szabad államban ez de facto így is van.

Mostanában gyakran ajánlják a szervezést, mint túlnyomóan politikai és államalkotó tevékenységet; ez helyes is, de ezt sem szabad túlzásba vinni. Azt hiszem pl., hogy szomszédaink, a németek, túlszervezték magukat; minden organizáció, legyen az állami, társadalmi vagy vallási, a megszokás által mechanikus formává lesz. Nekünk élő organizációkra van szükségünk. Honnan vegyük ezeket, ha mi magunk nem leszünk élökké? Az élet állandó változást, állandó növekedést jelent. Elő organizációval csak alkotó, teremtő emberek rendelkezhetnek, – újat kell alkotni, mindig újat, a társadalmi és állami életben is.

150.

A demokrácia forradalom és forradalmak által keletkezett; a mi köztársaságunk és demokráciánk is így keletkezett; a forradalom jogos, mint szükséges védekezés; szükségessége akkor következik be, mikor minden más eszköz elégtelennek bizonyult. A forradalomra is érvényes a háború szabálya: az önvédelem erkölcsileg jogos. A forradalom megengedett dolog, ha, amint ez a világháború idején is történt, közigazgatási és politikai káosz fenyeget: jogos, ha reformot, tökéletesedést jelent. A demokrácia azonban nem jelent állandósított forradalmat. A világháború és az ezáltal életrehívott forradalmak felizgatták a forradalmi fantáziát; a háborús és forradalmas izgalom azonban szükségszerűen eltompul; az embereknek békésebb és állandóbb munkára kell térniök, ha ez sokaknak nem is sikerül egykönnyen. A forradalom természetesen nem azonos a puccsizmussal. A politikai és társadalmi utópizmus az állammal szemben támasztott követelményeket oly abnormissá fokozta, mintha az állam mindenható és mindentudó lenne; ebből következett az izgalom után a sok csalódás, elfá-

radás és fásultság. És az emberek, régi szokás szerint, mindenütt keresték a sikertelenségekért felelős bűnöst, csak önmagukban nem. Ugyanúgy le kell győznünk a forradalmat és a forradalmiságot, mint a militarizmust – minden vérontás a régi időktől kapott örökségünk egy része; mi az államot, Európát és az emberiséget mentesíteni akarjuk a háborúktól, de a forradalmaktól is. Az igazi demokráciában úgy a háború, mint a forradalom túlhaladottá lesz, hiszen mindkettő régi, ősrégi eszköz. A demokrácia az életrendje és az életért munkát követel, a munka rendje, a munka pedig békét és rendszeren aprólékos munkát jelent. A munka, a testi és szellemi munka, le fogja győzni az arisztokratizmust és a revolucionizmust. Már Marx és Engels is módosították a forradalomnak általuk 1848-ban alkotott értelmezését, amikor a gépben, a technikában, a tudományban és a munkában látták meg a legbiztosabb és leghatásosabb társadalmi forradalmat és a parlamentarizmus mellett döntöttek.

A terrorizmusról, amelyet a tettek anarchizmusának szoktak nevezni, csak röviden emlékszem meg. Eleget beszéltek erről az utóbbi évszázad oroszországi politikai irodalmában. A szocialisták elvetették az egyéni önálló terrorisztikus cselekedeteket; csak a párt által már előzetesen jóváhagyott tetteket helyeselték; ez abból a helyes felismerésből következett, hogy az egyes ember, aki magának arrogálja a más emberek élete és halála feletti döntés jogát és önhatalmúlag, izoláltan cselekszik, tulajdonképpen abszolutista, titán vagy egyszerűen büntettes. Minderről részletesen beszéltem az Oroszországról, a radikális anarchizmus, nihilizmus és nihilisztikus terrorizmus hazájáról szóló munkámban.

Érdekes megfigyelni, hogy a „harc“ és „forradalom“ szavak mennyire elterjedtek, mondhatnók polgárjogot

nyertek, – minden nyárspolgár irodalmi forradalomról, gazdasági harcról, stb. beszél. A szocialista marxistáknak nagy öröme szolgálhat, hogy a polgári közgazdászok és politikusok átvették az egész marxi terminológiát. Igaz, az újkor vallási, filozófiai, politikai, társadalmi forradalmakkal és küzdelmekkel kezdődött, most azonban épen ezt a forradalmiságot kell legyőznünk.

A radikalizmusra ugyanaz áll, amit a forradalomról mondtunk. A szó eredetileg „gyökeres“ mozgalmat jelent, Spanyolországból származik, ahol a theokrácia és a katolicizmus ellen használták. Rámutattam már arra, hogy miért szoktak a katolikus országok radikálisabbak lenni, mint a protestánsok, ebből azonban nem következik mindig és szükségszerűen, hogy előrehaladottabbak, modernebbek, demokratikusabbak is volnának.

Gyakran nyilatkoztam az országszerte szokásos radikalizmus ellen és már itt is kifejtettem álláspontomat; azt kifogásolom benne, hogy gyakran visszaél a politikai vakság jogával; a radikálisok egyoldalúan érzésekre és ösztönökre hivatkoznak, a gyenge izgalmat összetévesztik az energiával és a merészséggel, elbújnak a nép, a nemzet, a tömeg vagy az egyház mögé – a radikálisok eme és más közismert tulajdonságai mindig kritikára kényszerítettek.

A demokrácia, mondják megvetéssel ellenzői, csupa kompromisszumból áll; védelmezői ezt be is ismerik, de pluszt látnak benne. E tekintetben is már régen megmondtam véleményemet; a politikai gyakorlatban – mint minden cselekvésnél s általában mindenütt az életben – szükségesek a kompromisszumok, még pedig nemcsak elvben, hanem épen a gyakorlatban; a gyakorlatban kompromisszumot kötnek maguk a radikálisok is (nagy példa: Lenin uralma). Képzett és öntu-

datos államférfiak politikája – s az elképzett és öntudatos pártokra is – sohasem áll az ellentétek és végletek közti kompromisszumban, hanem egy az állam, a nemzet, Európa és a világ történelmének és helyzetének átértéséből leszűrt programra keresztülvitelében. És ez megint a világpolitika szükségességét jelenti. Nem arany középutat, de tiszta célt és az utána való tudatos törekvést! Különbség van kompromisszum és kompromisszum között. A becsületes ember elkerüli az alapelvekre vonatkozó kompromisszumot, de hajlandó kompromisszumokra az eszközöket, a mellékes, a kevésbé fontos dolgokat illetően. Következtesnek és határozottnak tartják, ha valaki kis, alárendelt, közömbös dolgokban szilárdan megmarad a véleménye mellett, ez csak kicsinyesség. Ebben az értelemben joggal Ítélik el a doktrinárizmust. A demokrácia az összesség gondolkodásából és együttműködéséből tartja fenn magát és ezeknek segítségével fejlődik tovább; minthogy senki sem csalhatatlan, a demokrácia mint együttműködés, türelmeséget jelent és a bárhonnán jövő jó feltétlen elfogadását. A határozott cél és meggyőződés nélküli, politikailag rövidlátó, műveletlen és kisemberek kompromisszumkészsége természetesen csúnya, – cselekvéseik csak ingadozás egyik véleményről a másikhoz, az arany középut bizonytalan keresgélése, az arany középut pedig gyakran nem jelent egyebet, mint az egyik faltól a másikig vezető utat, politizálgatást, gyöngeséget, ítéletlenséget, félműveltséget, karakterhiányt és félelmet.

Az államok a műveltség jelenlegi fokára felülről és alúlról jövő forradalmak és radikálizmus által jutottak el; a forradalmak és ellenforradalmak eme küzdelmének, ennek a reakció és radikálizmus közti ingadozásnak a demokrácia fog véget vetni, – természetesen csak az igazi demokrácia.

A demokráciát a diktatórikus abszolútizmus ellen is védelmezem, bárki legyen is az, aki a diktatúra jogára támaszkodik, egyház, állam vagy proletariátus. Természetesen ismerem az érveket, melyek szerint az abszolút lelkiismeret és jog, az abszolút ész és tudomány mellett jogos a diktatúra; ismerem „a szív“ diktatúrájának érvelését és a hasonló kifogásokat. Bizonyos, hogy logika, matematika, erkölcsi és esetleg más vezérelvek abszolútok, vagyis nem relatívok abban az értelemben, hogy minden országnak, minden pártnak és végül minden embernek, saját külön erkölcsé, matematikája és logikája van; azonban különbség van a theoria abszolútsága és a gyakorlati, politikai abszolútizmus között. A mégannyira tudományos politika is, ugyanúgy mint a többi tudomány (csak a matematika és logika kivételek bizonyos tekintetben) a tapasztalatoktól, induktióktól függés és nem igényelhet magának, mint ez a tudomány fogalmában rejlik, csalhatatlanságot. A legtudományosabb politika sem csalhatatlan, nem adhat örök igazságokat és ezért nem igazolhatja a politikai abszolútizmust.

Az abszolútizmus lényege nem az volt, hogy az állam élén egy monarcha állott, hanem hogy ez csalhatatlannak vallotta magát. Az államabszolútizmus és theoretikusainak története igen érdekes olvasmány. Az állam felszabadította magát az egyház gyámkodása alól, de magának igényelte annak a csalhatatlanságnak egy részét, melyet eddig az egyház és a pápa birtokolt. Az „Isten kegyelméből“ cím ennek a csalhatatlanságnak a kifejezése, mert ezt a csalhatatlanságot az uralkodó biztosítani akarta diktatúrája számára. A pápa mindenestre a kinyilatkozásra és a Krisztusig visszanyúló tradícióra hivatkozhatott, – az uralkodó- és államabszolu-

tizmus teoriája azonban nem egyéb, mint kibicelés az egyházi diktatúra teoriái mellett. Hogy Marcier de la Rivière, az abszolutizmus theoretikusa, még rövid idővel a francia forradalom előtt Euklidesra mint abszolutistára hivatkozott, érdekes bizonyítéka annak, hogy akkoriban megrendült volt már a hit a Lajosok abszolutizmusában és hogy milyen nyaktörő módon próbálták az abszolutizmus védelmezői megerősíteni az uralkodó csalhatatlanságát, szuverenitását és diktatúráját.

Az újkor kezdete óta az összes nemzetek jogosan lázadnak az egyházi és politikai abszolutizmus ellen; ez az oka az összes vallási, irodalmi, társadalmi és politikai forradalmaknak; az újkor, a haladás, a demokrácia jellegét az abszolutizmussal szemben való ellenállás és harc adták meg.

A diktatúra már a római időkben, igen helyesen, a háborúk tartamára volt korlátozva; a háborúban – és a gyakorlatban általában – jobb egy vezér, mint egy tucat. Diktatúra keletkezik a forradalmi időkben is, amennyiben a forradalom szintén háború; a diktatúra azonban nem lehet a normális idők berendezkedése. A politikai vezérek nem csalhatatlanok. Négy szem többet lát mint kettő, – olyan tanulság ez, melyet politikai tapasztalatok és történelmi tanulmányok által szereztem magamnak. Ebben rejlik a parlamentáris és általában a demokratikus uralom indokoltsága.

A diktatúra elégtelenségét látjuk az orosz bolsevizmusban is; a bolsevizmus a fejlődés non plus ultra-jának hirdette magát és kinyilatkoztatta a maga csalhatatlanságát, – ezért az inkuizicióját is ugyanolyan okok és tényezők hívták életre, mint valamikor a spanyol inkuiziciót. A csalhatatlanság, a műveletlenség és a félműveltség egyik megnyilvánulása; és épen a demokráciának kell a politikai parvenüségtől óvakodnia.

A külföldön arra gondoltam, hogy Ausztria-ellenes forradalmunkban szükség lesz egy átmeneti diktatúrára is. Ha az összes légiók Franciaországban egyesültek volna, meg lett volna annak a lehetősége, hogy a szövetséges seregekkel Németországba vonuljunk. A győztes entente Berlinből diktálhatta volna a békét, amint ezt a németek „csinálták Párisban, illetőleg Versaillesben. Megemlítettem már, hogy erről a tervről Wilson elnökkel tárgyaltam. Úgy képzeltem, hogy elérjük Németország fővárosát és onnan egész hadseregünket hazavezethetjük. A terv még a központi hatalmak kapitulációja után sem volt fantasztikus, Foch a Rajnához akart vonulni, sőt arra is gondolt, hogy Prágát a németek elleni védelmi ponttá teszi s innen indul majd ki Lengyelország felszabadítása. Ilyen helyzetben a felújított állam számára talán szükséges is lett volna egy átmeneti diktatúra, minthogy jogszerű választások híján hiányoztak még az alkotmányos jogi alapok. Úgy gondoltam, hogy a forradalmi izgalmak idején egy ilyen átmeneti abszolutizmus sok égető kérdést oldhatott volna meg s ezekhez a megoldásokhoz később hozzájárulhatott volna a parlament, de természetesen változtatható volt is rajtuk. Nekem kész tervem volt minden eshetőségre.

Az események azonban másképp fejlődtek. Hogy én a centralizált, hadseregre támaszkodó, ideiglenes diktatúra tervét nem abszolutisztikus uralomvágyból vettem fel, azt nem kell hangsúlyoznom; egyébiránt ezt a tervet nem akartuk az otthoni vezérek beleegyezése nélkül keresztülvinni. A külföldön és otthon tartózkodó vezérek átmeneti direktóriumát mint tényleges kormányt képzeltem el, mely nem fél a felelősségtől. A forradalom után, mely Ausztria-Magyarország váratlan összeomlása következtében vértelenül folyt le, elégséges volt a forradalmi Nemzeti Tanács és a nemzetgyűlés diktatúrája.

Mikor a köztársaság elnökévé választottak, természetesen átgondoltam a demokratikus elnökség problémáját. A háború alatt alkalmam volt Svájcban, Franciaországban és Amerikában a köztársaságot közelebbről megfigyelni és az alkotmányos monarchiákkal (Angliával és Olaszországgal) összehasonlítani s így elméleti úton szerzett nézeteimet a gyakorlattal igazolhattam. Erről egyes dolgokat amerikai tartózkodásomról irt jelentésben mondtam el.

Saját elnökségemre a megelőző időkben sohasem gondoltam, ez még eszembe sem jutott, – a mozgalom, a felszabadítás munkája teljesen igénybevett. A megszo-
kás folytán (ez is antropomorfizmus!) az új köztársaságban is csak az állam kiépítésén munkálkodó képviselőnek és Írónak képzeltem el magamat (az egyetemi katedrára nem tartottam többé igényt).

Már régebben foglalkoztam azzal a tisztán elméleti kérdéssel, hogy az elnök nem a monarchizmus maradványa-e (a köztársasági Rómában két konzul volt, Japánban két császár, stb.); a monarchizmus lényege azonban, amint ezt már mondtuk, nem az, hogy egy monarcha van, – nagyobb államban sohasem uralkodik kizárólagosan egy ember, mert ez adminisztratívén lehetetlen, hanem több és a monarchia az oligarchiának egy faja; egyetlen ember uralma gyakorlatilag lehetetlen. A direktórium valamilyen formája betűszerint megfelelne a demokráciának, de ha több elnök is volna, ezek közül mindig egy bírna a legnagyobb befolyással és a legnagyobb tekintéllyel; másképp ez el sem képzelhető.

A monarchizmustól való távolodás nálunk is mint a többi népeknél lépésről-lépésre fog haladni. Nálunk ugyan megvoltak, amint ezt már kifejtettem, a köztár-

saság előfeltételei, másrészt azonban erős royalizmust, érzéket a király és a királyság iránt neveltek népünkbe; programmszerűen csak a szocialista pártok és az intelligencia egy része voltak köztársaságiak. Az osztrák időkben az egész nevelés antidemokratikus volt és az emberek a politikában, amint ezt már mondtuk, inkább igazodnak a megszokáshoz, mint az értelemhez. Nemcsak az elnökek, de a többi republikánusoknak is, vérbeli köztársaságiakká és demokratákká kell válniuk. Van és lehet különbség a köztársaság és a demokrácia között, – a köztársaság forma, a demokrácia lényeg. A forma, az írott alkotmány, nem mindig fedi a lényegét: nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a politikában mindig a lényegre, a tartalomra kell ügyelni, nem pedig a formára, a betűkre, – könnyű megírni egy szép alkotmányt, de nehéz szépen és következetesen keresztülvinni. Olykor demokratikusabb lehet a monarchia, mint a köztársaság.

Négy fontos mintánk van a köztársaságra: Svájc, Franciaország, az Északamerikai Egyesült Államok és bizonyos mértékben a nemrégiben még császári Németország (szembetűnő példa a forma és a lényeg közötti különbségre!) E példák mindegyike megfelel az illető ország viszonyainak és fejlődésének; egy intézményt sem lehet mechanikusan és szervesen átültetni egy másik országba.

Minden köztársaságban érvényre jut a föderatív és autonomisztikus elv; ez a demokrácia lényegéhez tartozik; a demokrácia szabadságot jelent és egyúttal a legszélesebb önkormányzást.

Ami az elnökséget illeti, a svájci és a német minták nem jönnek számításba, csak az amerikai és a francia marad tehát. Az amerikai köztársaságról elmondottam már, hogy a forradalom után az elnöki állást tudatosan az angol király állásának mintájára szervezték. Washing-

ton születésére nézve arisztokrata volt és mint elnök Mount Vernon-i házáat Sándor, Cäsar, XII. Károly, Marlborough, Jenő herceg és Nagy Frigyes szobraival díszítette föl. Washington után azonban demokratizálódtak az elnökök. Az elnök Amerikában nem a képviselőkben állítja össze a kormányt; ezzel szemben Franciaországban képviselőkben áll a kormány, azaz parlamentáris. A mi viszonyaink közepette vegyes rendszert tartanék a leghelyesebbnek: az elnök a miniszterek egy meghatározott számát (a többséget? a felét? a képviselők és szenátorok sorából választaná, a többi tárcát nem képviselőkkel töltené be. Így lehetővé válnék szakértő kormányok alakítása; a parlamentarizmus elismert hiányai ugyanis éppen abból származnak, hogy sok képviselő nem szakember, de pártember. Magától értetődik, hogy az elnök az összes miniszterek választását megbeszelné a pártokkal s velük egyetértően járna el.

Amerikában a költségvetést is egy külön nemparlamentáris bizottság állítja össze. Ebben az az egészséges gondolat rejlik, hogy a pártok a parlamentben ne éljenek vissza a nervus rerum-mal, a gyakorlatban azonban ennek a bizottságnak semmi hatalma nincs.

Érintettem azt a kérdést, hogy hogyan kellene megreformálni a parlamentet és a parlamentarizmust; gondolkoztam más berendezkedéseken is. Például azon, hogy a nyilvános választások kiírása csak annyival előzze meg magát a választást, amennyi időt a technikai keresztülvitel megkövetel; a pártoknak nem kellene hosszú időt adni az agitációra. A pártok életképtelenségének egyik főoka, hogy az úgynevezett „béke“ idején keveset törődnek párthíveik szervezésével és képzésével; a politikai és pártenergia csak a választások vagy a pártegyenetlenség és párt eretnokségek idején ébred fel. A demokrácia azonban állandó pozitív részletmunkát jelent.

A demokratikus köztársaság berendezkedéséről és igazgatásáról még sok mindent lehetne elmondani; megelégszem itt ezzel a pár példával.

155.

Fejtegetéseim során bemutattam azokat a főalapelveket, amelyek szerint külföldi akciómat vezettem; ugyanezekhez az alapelvekhez akarok igazodni, mint köztársasági elnök is. Ez természetesen csak keretprogramra, a közelebbi szabályok és a gyakorlati kivitel a körülményektől és azoktól az emberektől függ, akikkel együtt kell dolgoznom, egy demokratikus köztársaságban sok ilyen ember van, – az összesség. Az igazi köztársasága a népkormányzat, a nép által és a népért való kormányzás a kezdeményezés általános jogán alapszik; a demokráciában minden polgár hivatott, minden polgár felelős. Természetes azonban, hogy a demokráciában is sokan vannak a hivatottak, de kevesen a kiválasztottak...

Az arisztokratizmusról demokratizmusra való átmenet azért nehéz mindenütt, mert a polgárok a monarchisztikus arisztokrácia idején nem szoktak hozzá a felelősséghez és a döntéshez; sokakban maradt meg a monarchizmus és cárizmus idejéből egy darab arisztokratizmus vagy abszolútizmus. A parancsolás még nem vezetés.

Másrésről az ember természeténél fogva nemcsak úr akar lenni, de engedelmeskedni is akar, vezető és vezetett egy személyben, köztársaságunknak mindenesetre az a feladata, hogy demokratákat neveljen magának.

A jövőre nézve fontos, hogy már kezdetben megállapítsuk kormányzatunk, valamint kül- és belpolitikánk főirányát, amely szerint államunknak fejlődnie kell, – fontosabb ez mint a részletek. Az irány: határozunk kell legfontosabb problémáinkról és taktikánk alapelveiről,

hogy így a jövő fejlődés szempontjából helyes tradíció alakuljon ki, hogy ne bolyongjunk ide-oda a széles arany középuton, hanem határozottan és biztosan törekedjünk nemzeti céljaink elérése felé.

Alapelveim és programmom szervesen folynak történelmünkből, amelynek tanulmányozásába elmélyedtem és amelyből politikai és kulturális programot merítettem. Tanítómasterem volt ebben hazánk atyja. Palacky adta nekünk nemzetünk történelem bölcsesét, megértette a világban és a történelemben elfoglalt helyzetünket és ennek alapján állapította meg nemzeti programunkat.

Palacky megértette, hogy földrajzi fekvésünk és eddigi fejlődésünk által a világösszesség egy része vagyunk és ezért tudatára kell ébrednünk helyzetünknek, politikánkat pedig ezen a kereten belül kell folytatnunk és ennek szolgálatába állítanunk. Palacky látta, hogy Európa és az emberiség egységes világszervezetté lesznek, megmutatta nekünk, hogy milyen feladat vár ránk ebben a „világcentralizációban“. „A gőz és a villamosság csoda ereje a világ viszonyait új mérték szerint alakítják át, a nemzetek és országok közötti régi határok egyre halványulnak, az összes törzsek, az emberi nem összes tagjai közelednek egymáshoz, érintkeznek és összeolvadnak, az egyes nemzetiségek elszigeteltsége egyre inkább a mesék országába kerül. Ezáltal a nemzetek közötti vetélkedés egy eddig nem ismert mértékig fejlődik. És egyre még tovább is fog növekedni; az a nemzet, amelyik nem vesz részt állandóan a szomszédaival való versengésben, el fog satnyulni és végül menthetetlenül tönkre megy. Miért éppen a mi nemzetünk, amelyet Isten gazdagabban megáldott szellemi tehetségekkel, mint más nemzeteket, állna félre vezetőinek hanyagsága és esztelensége miatt, miért éppen mi ne vagyunk

részt abban a versengésben, amely egyedül biztosíthatja az életet és a jövőt? Ám szálljunk le az eszmék és az általános képek birodalmából a meztelen, konkrét valóságokhoz; így talán világosabb és tisztább lesz szavaim értelme. Ideje, hogy nemzetünk újra felébredjen és az új idők szelleméhez igazodjék, hogy hazájának szűk határain túl tekintsen és hogy polgáraink hű hazaszeretetük mellett buzgóbb és előrelátóbb világpolgárokká legyeink. Részt kell vennünk a világkereskedelemben és hasznot kell húznunk az általános haladásból; nem kell eltérnünk régi hitünktől és becsületességünktől, de el kell dobnunk a slendriánság régi és belénk evődött szokását, el kell szakadnunk az elavult gyöngeségektől és hanyagságoktól, amelyek nyomorunkat és kishitűségünket okozták; új utakra kell lépnünk és az ipar segítségével kell megerősödnünk, nemcsak gyárosainknak, kereskedőinknek, és iparosainknak, de földműveseinknek, tudósainknak és hivatalnokainknak is. Az egykori kényelmes olcsóságnak egyszer s mindenkorra vége, vége a szükségletek nyersségének és kezdetlegességének a civilizált korszak ínycfalatainak; nem lehetnek és nem lesznek kisebbek a közadók sem, akármilyen kormány kerüljön is hatalomra államunkban. Ha nem akarunk elsatnyulni és nyomorba jutni, meg kell háromszoroznunk buzgalmunkat és lehetőleg egy színvonalra kell kerülnünk a többi nemzetekkel, amelyek vállalkozó szellemük segítségével uralkodtak az egész világon.

Ennek az igazi világpolitikának alapjául, hiszen más nem is lehet, Palacký a humanitásidéált ajánlja. „Utolsó szavam az a szívemből fakadó kívánság, hogy cseh- és morvaországi testvéreim, bármilyen viszonyok közt éljenek is, hűek maradjanak az igazsághoz és az igazságossághoz ...

„Hus kora dicsőséges korszak volt, a cseh nép műveltsége túlszárnyalta akkoriban az összes európai népeket... Arra van most szükség, hogy művelődjünk és a kiművelt értelem parancsai szerint cselekedjünk. Ezt a végrendeletet hagyom sírom széléről népemre“... „Minden győzelmünket inkább szellemi fölényünk, mint fizikai erőnk segítette elő, vereségeink oka pedig mindig szellemi erőnk, erkölcsi bátorságunk és merészségünk hiánya volt. Téves a hit, hogy a háborús csodák, amelyeket őseink a hussita felkeléskor vittek véghez, eszeveszett vadak vak dühéből, verekedésből és rombolásból állottak (sajnos egy idő óta így szokták jellemezni a hussiva felkeléseket) és nem egy eszméért való tiszta lelkesedésből, mely népünk erkölcsi javára és magasabb felvilágosodottságára törekedett. Ellenkezőleg, mikor 200 évvel később hasonló küzdelemben csaknem elpusztultunk, ezt annak köszönhetjük, hogy szellemi műveltségben nem szárnyaltuk túl ellenségeinket, sőt inkább erkölcsi rothadásban, mint a hatalom fogy atékosságában hasonlítottunk hozzájuk és hogy magunk appelláltunk a kardra és az erőszakra... Jövönket csak akkor biztosíthatjuk tartósan, ha az isteni gondviselésből ősidők óta ránszabott küzdelemben a szellem erejével győzünk és uralkodunk.“

Palacky sokat töprengett hibáinkon és fogyatékoságainkon; a germanizálódás okairól szóló tanulmányában összehasonlított bennünket szomszédainkkal, akikkel természetesen állandóan vetélkednünk kellett és arra az eredményre jutott, hogy részben mi magunk okoztuk nemzeti hanyatlásunkat. Palacky nem hiszi, hogy a németek természettől fogva, fajuk vagy vérük által, magasabbrendű, kiválóbb szellemű vagy nagyobb eszű nép lennének, de kisebb mértékben vannak meg bennük azok a hibák, melyeket Palacky a következőkben ír le:

„Népünk erkölcsi hibái és fogyatékoságai közül bizonyosan az a legnagyobb és legkárosabb, amelyet cseh nyelven még csak megnevezni sem tudunk, bár ősidők óta rág már társadalmi életünk gyökerein: a fényűzésre gondolunk, a szó legtágabb értelmében. A csehek és általában a szlávok jobban viselkednek a szerencsétlenségben, mint a szerencsében. A cseh szelíd és tehetséges, buzgó és találékony, serény és szívós; de érzéki és hiú is, nem törődik a jövővel, állhatatlan, buja és mohó. Sokkal jobban tud vagyont gyűjteni, mint a megszerzettet megőrizni vagy megtartani. Amit ma keres, még ma elpazarolja, ha ma nem, hát holnap... Nincs talán az egész világnak még egy olyan vidéke, ahol a divat istennőjének olyan buzgó imádói lennének, mint Csehországban és talán sehol sem hoznak annyi áldozatot ennek a bálványnak, mint épen nálunk; észre kellett azt vennie mindenkinek, aki nyitott szemekkel utazta végig Európát. S nemcsak ma van ez így... Elsőnek Dalemil, utolsónak Comenius látta népünk bukásának okát a hiúságban és a bujaságban; György király külön törvényei, a haza más nagyjainak intelmei és figyelmeztetései hiába valók maradtak... A csehek már hat évszázad előtt tettek szert a „majom nép“ gúnynévre és – sajnos – nem alaptalanul: mindent felkapnak, mindent utánoznak, amit szomszédjaiknál látnak. A németek e tekintetben mások, sokkal hidegebbek, sokkal meggondoltabbak és sokkal előrelátóbbak. A német nemcsak megszerzi a vagyont, de gazdálkodni is tud vele; szégyenkezés nélkül paraszt lesz újra, ha idegenből hazatér Csehországba, még akkor is, ha Cadixban volt s főúri vagyont gyűjtött; szeret jól enni s inni, de mégis kevesebbet költ Ínyencségekre, pompára és ékszerekre és többet gondol a jövőre, mint mi... Sikertelenségeinknek más okai is vannak, mint a már régóta belénkfojtott nemzeti érzés: a hazai

röghöz való vak ragaszkodás és ezzel párhuzamosan az idegenben való vállalkozó kedv teljes hiánya, az újdonságok utáni vágy, mely azonban inkább passzív, mint aktív, azaz inkább hajlamos az élvezésre, mint az alkotásra, sőt szelidségünk és türelmességünk, amely kerül minden erőszakot s szívesebben szenved el, semmint gyakorolja az igazságtalanságot... Aki meg akar szabadulni ettől az elavult káros szellemtől, annak kell hogy azt meg és felismerje, – mielőtt még életét veszélyeztetné; csak így találhatja meg az élete megmentéséhez szükséges eszközöket. Mindkettőhöz erélyes akarat szükséges, olyan, amelyet nem annyira lángolás, mint inkább szilárdság és kitartás jellemez. Lármával és tombolással nem érhetünk el semmit, eredményt csak a csendes, kitartó, őszinte és becsületes törekvés hozhat, amely sem kísértéseknek nem enged, sem borzalmaktól nem riad vissza. Népünknek észszerű erkölcsi nevelésre van szüksége, hogy egy magasabb fejlődési fokot érhessen el, hogy önmagát megismerje és hogy ennek alapján gondoskodhasson jövőjéről. Minden más eszköz csak szegényes csillapítószer lehetne... Hazafiak! honfitársainknak elsősorban hasznos szellemi és erkölcsi táplálékot nyújtsatok s tegyétek lehetővé ezek megszerzését; így majd kifejlődik népünkben annyi jó érzék, hogy óvakodni tud minden mérges fertőzéstől! “

134.

Politikai önállóságunknak a demokratikus köztársaság formájában való felújítása fejlődésünk természetes következménye és folytatása.

Önállóságunk elvesztése, az idegen dinasztia alatti rabság és ennek az idegen dinasztianak csehellenes kormányzása előkészítettek bennünket a köztársaságra és

a demokráciára; az idegen dinasztia, az idegen hadsereg, az elidegenedett nemesség és a rákkényszerített egyház elidegenítettek bennünket a monarchizmustól és ennek intézményeitől. Rámutattam már, hogyan irányított bennünket történelmi fejlődésünk is a köztársaság és a demokrácia felé.

Fejlődésünk azonban pozitív módon is előkészített bennünket a demokráciára és a köztársaságra; reformációnk rakta le a modern humanitás s ezen keresztül a demokrácia alapelveit. Palacký kiemeli testvéregyházunk jelentőségét a reformációban: erkölcsi értékben túlszárnyalt minden más egyházat és reformációs kísérletet. A testvéregyház megalapítója visszautasított minden erőszakot, az akkori helyzetnek megfelelően nemcsak minden állami, de minden egyházi erőszakot is; ennyire megértette a középkori theokrácia lényegét, az állam és az egyház közötti szerves kapcsolatot. Chelcický szélső gondolkodásmódját utódai enyhítették, épúgy a táboritákét is, akiknek kommunizmusa nem volt maradandó; György király teremtette meg, bár ellenfele volt a testvéreknek, az örök béke ideálját és e ponton találkozott a testvéregyház alapeszméjével; Comenius, a testvéregyház utolsó püspöke, iskolával és neveléssel építette ki az emberiséget, a művelődés segítségével akarta megvalósítani a nemzeti és egyben általánosan emberi programot. Comenius Leibnitzen és Herderen át – jól mondja Denis – Dobrovstý és Kollár útján beszél hozzánk; utánuk Palacký, Safarik és Havlicek fogalmazták meg a kor követelményeinek megfelelően nemzetünk humanitásiideáljait.

Az ellenreformációs Ausztria abszolutizmusa oppozícióra kényszerített minket és így a 18. században a felvilágosodás és a francia forradalom eszméi felé hajlottunk, a nyugati haladó eszmék nemzeti újjászületé-

sünk vezető gondolataivá lettek. Ez annál is könnyebben történt, mert a forradalom szellemi vezére, Rousseau, aki a svájci republikánizmusban és kálvinizmusban nőtt fel, a reformációs eszmékből indult ki; a forradalom vezérei, amint ezt Marx helyesen állapította meg, a reformáció által megkezdett úton haladtak tovább. A felvilágosodás, a humanizmus és a 18. század vezéreszméi folytatásai a reformáció irányának s így a mi cseh reformációnknak is.

A humanitás eszméje nem specifikusan cseh, de általánosan emberi s minden nemzet a maga módján valósítja meg. Az angolok túlnyomóan ethikai értelemben vették a humanitást, a franciák politikai (az ember és polgárjogok proklamálása), a németek szociális (a szocializmus), mi nemzeti és vallási értelemben formuláltuk. Ma már lassanként általánossá lesz a humanitásra való törekvés, s már közeledik az idő, melyben az összes művelt nemzetek elismerik, hogy ez az államok és a nemzetköziség alapja.

Nem állítom, hogy mi csehek és szlovákok a természettől különösen kedves, gyengéd és galambszelíd karakterrel lennénk megáldva. Ellenkezőleg, úgy találom, hogy mi karakterisztikus lágyságunk mellett – nem azonos ez az érzelm mélységével és szeretetreméltósággal, inkább egy fogékonyságot jelent-meglehetősen kemények vagyunk; lehetőleg olyan emberekkel rokon-szenvezünk, akik egy fokkal közvetlenebbek, egyenebbek, mint a nyugatiak és nem rabjai annyira a formáságoknak. Más kérdés, hogyan fejlődött ki karakterünk; a nemzeti karakter megvitatásánál rámutattam a homályos pontokra.

Már a háború előtt élénk viták folytak nálunk nemzeti humanitás programmunkról; ez a vita folytatódott a háború után is; két dologról van szó: elsősorban a hu-

manitizmusról (humanitásprogramm – a humanitásról, amint röviden mondani szokták), azután arról, hogy van-e vallási alapja a cseh humanizmusnak.

Magáról a humanizmusról nem sok vita folyik, inkább a különböző félreértésekről, melyek a fogalom tisztázatlanságából erednek. Remélem, hogy ezek fejtegetéseim következtében meg fognak szűnni. Nehezebb, talán lehetetlen is, a megegyezés azokkal az ellenfelekkel, akik a humanizmust alapjaiban tagadják, vagy ennek vallási megokoltságát nem ismerik el.

A humanizmus ellenzőit több csoportra oszthatjuk. A tagadók sorába tartoznak azok, akik az erkölcsiséget és a vallást – általában az „ideológiát” – nem tartják politikailag komoly dolognak; a moralizálás és a vallás szerintük „túlhaladott álláspont”, amely gyermekeknek, asszonyoknak és szentimentális egyéneknek való; a gyakorlati, reális politikusok – a „reálpolitikusok” – gyakorlati valóságokkal dolgoznak, nem érzelegnek stb. Kétségtelen, hogy e „reálpolitikusok” is különfélék: Bismarck nem helyeselte ezt a „reálpolitikát”, a pangermánok sem; a humanizmust nem fogadták ugyan el, de nagyra becsülték a vallást, akár az egyházi (Bismarck), akár az új, a pangermán vallást (Lagarde).

A nemzetiségek nevében is harcolnak a humanizmus ellen. Nem régiben egy egykori légionárius következő fejtegetéseit olvastam: „Szabadokká lettünk, mert megígértük a szövetségeseknek, hogy gátat vetünk a német imperializmusnak. Nemzetünk nem dicsőséges múltjáért, nem kulturális és gazdasági érettségének elismerése miatt lett szabad, nem azért, mert Hus, Comenius és Palacky népe vagyunk, hanem mert nemzetünk képviselői meg tudták győzni a külföldet arról, hogy nemzetünk önállósága az ő helyzetük megerősítését jelenti a német imperializmussal szemben. Vállaltuk

a kötelezettséget s teljesítenünk is kell. Úgy teljesíthetjük csak, ha államunk szellemében és kormányzásában egyaránt csehszlovák nemzeti állam lesz! “ Egyoldalú és téves álláspont ez. Azt hiszem jogom van arra, hogy elmondjam, mit ígértem a szövetségeseknek. A pangermánizmus ellen küzdöttem – még pedig igen erélyesen; a legfontosabb kérdés az, milyen megokolással küzdöttem ki önállóságra való jogunkat. Hogy gátat fogunk vetni a német imperializmusnak, vagyis, hogy mi leszünk az egyetlen gát a német imperializmus ellen, természetesen sohasem állítottam, hiszen nem is állíthattam. Az volt a célom, hogy a szövetségesekkel a pangermán tervet teljes egészében megértessem és megnyerjem őket a közös veszedelem elleni védekezésre; meg akartam győzni a szövetségeseket arról hogy nekünk, Hus és Comenius népének jogunk van szabadságunkra és segítségükre. Tagadhatatlan, hogy légionáriusaink szuronyait is megszámlálták, magam a háború kezdete óta követeltem e szuronyokat, – semmiesetre sem sovinizmusból, hanem abból a meggyőződésből hogy teljes jogunk van a védekezésre, hogy önállóságunk nemcsak erkölcsileg, de jogilag is igazolt és hogy amit kiverek-szünk, az kulturális tekintetben is értékes. Szurony okra támaszkodni csupán, – túlhaladott és ép a világháború által túlhaladott álláspont; Angliában és Amerikában pusztá szuronyokkal öngyilkos rövidlátás lett volna dolgozni. Egész külföldi propagandánk a soviniztikus nacionalizmusnak állandó cáfolata.

Semmi kifogásom a nacionalizmus ellen, ha ez a szó a nemzet iránti szeretetet jelenti; a nemzet szeretete, a nemzeti eszme nagyon értékes és nemes politikai erő, mely az egyes embereket áldozatkész összességgé szervezi. A megszervezett nemzeti összesség adja az emberiséget. A nemzet iránti szeretet nem lehet vita tárgya;

vitatkozni csak e szeretet minőségéről lehet és arról, mit akarunk elérni a nemzet számára, valamint hogy ennek a nemzet iránti szeretetnek milyen programot és milyen taktikát kell követnie. Én kezdettől azonosítottam magam. Neruda tudatos nemzetiránti szeretetével, nem érem be a puszta szeretettel, amely ma magától értetődik. Az azonban nem magától értetődő már, hogy minden program, melyet egyes személyek, frakciók és pártok nemzetinek nyilvánítottak, helyes és jogos lenne. Sok a jószándéku, de gyöngé és lehetetlen úgynevezett nemzeti program; Havlicsek erélyes tiltakozása dacára bizonyára sok spekulánsa is van a patriotizmusnak.

Nincs olyan nemzet, melynek akár politikai, akár irodalmi vagy publicisztikai vezérei beérték volna azzal, hogy szuronyaik számára utalnak; a vezérek nemzetük értékét akarták mindig hangsúlyozni; a pangermánok is utalni szoktak erre az értékre, sőt kimutatják a német nemzet elsőségét a tudomány, filozófia, stb. előrehaladottságából. A francia arra hivatkozik, hogy hazája a rómaiak óta szakadatlanul fennáll, államalkotó képességével dicsekszik, mint amelynek segítségével az államcentralizmust kiépítette és az államszuverenitás francia eszméjét keresztülvitte; a francia, királyainak a pápaság ellen viselt harcára, tehát a theokrácia elleni harcra hivatkozik s mindenekelőtt a nagy forradalomra, annak eszméire és politikájára. Hivatkozni fog Napóleonra is talán, de a köztársaságot és demokráciát hangsúlyozva, hivatkozni fog Franciaországnak a világháborúban és a béke megteremtésében való szerepére s bizonyára az egész francia irodalomra, civilizációra és kultúrára. Az érvek és a tények egész sorozatában a francia szuronyoknak alig van szerepe.

Ugyanígy az angol. Az angol is államalkotó képességére fog rámutatni, mint amellyel felépítette a leg-

nagyobb világbirodalmat: sőt az angol azt is hangsúlyozni fogja, hogy ezt a birodalmat nem szuronyok, de a politika és a kormányzás teremtette meg. Az angol büszke reformációjára – úgy az anglikánra, mint az independensre – s az angol forradalomnak a demokráciára való jelentőségét fogja kifejteni. Rá fog mutatni ama fontos tényre, hogy államformáját – a parlamentárizmust – az egész világ elfogadta. S meg kell-e külön említenem, hogy fog az angol irodalmáról vélekedni? Mit fog Shakespeare-ről mondani?

De nem csak az angol és a francia értékeli így nemzete kulturális munkáját – ebben velük minden más nemzet egyetért és készséggel elfogadja a francia és angol nemzet kulturális eredményeit. A statisztika szerint az angol a legelterjedtebb nyelv a világon.

Arra kellene még rámutatnom, hogy a németek, olaszok, oroszok és a többiek mit tudnának elmondani önmagukról a világnak, hogy mit mondanának el a kis nemzetek, a hollandok, a dánok, a norvégek és a többiek. – Mit mondanánk a világnak mi magunkról? és mi lesz a világ véleménye rólunk és mit fog tőlünk elfogadni?

Politikai tekintetben arra mutatnánk rá, hogy államunkat, ezt a meglehetősen nagy államot már a legrégebbi időkben alapítottuk s hogy államalkotó képességünk elegendő voltmindig és elegendő ma is, nemcsak IV. Károly és György király bizonyítják ezt, de már Károly előtt egy nagy morva birodalom megteremtésére irányuló kísérlet is; s a nemzeti dinasztia és kormányzás alatti Psemislyda birodalom megszervezése annak a Németországnak a szomszédságában, amely minden más szláv államot megsemmisített. Ki fogjuk emelni közigazgatási képességünket, melyet térképünk és intézményeink bizonyítanak. Súlyt fogunk helyezni kultú-

rális törekvéseink ismertetésére: legrégebbi időkben kialakult iskolaügyünkre és Középeurópa első egyetemére. Legjobb ajánlónk azonban, egész Európa szemében reformációnk, – Hus lesz; reformációnk jellemzően már Hus előtt a moralisták egész sorával (Stítny) kezdődött, Hus és követői folytatták ez eszméket; reformációnk lényegében erkölcsi jellegű volt; kisebb súlyt helyezett a theologiai tanításokra. A hussita háborúkban a pápaság által vezetett egész Európa ellen védekeztünk; s hangsúlyozni fogjuk a mondást: „Az igazi cseh született hadvezér.“ (Zizka.) Hus nem állt egyedül; mellé fogjuk állítani Chelcictyt és a testvér-egyházat, amelynek utolsó tagja Comenius volt. Ha az angolok Shakespeare, a franciák Rousseau és a németek Goethe hivatkozhatnak, akkor mi magunkat Comenius népének nevezhetjük. A fehérhegyi csata előtt kapták rendjeink a császártól a felséglevelet, a vallási türelmességre való cseh törekvés e ritka bizonyítékát, melyet még ritkábbá tesz az összehasonlítás, hogy milyen élesen szakadtak el az egyházak Németországban. Megfogunk emlékezni a fehérhegyi csatáról, a Habsburgok ellenreformációjáról és nemzeti hanyatlásunkról, de gondolni fogunk a 18. század végén történt újjászületésre is, melyet az tett lehetővé, hogy népünk, átélve a vallási viharokat, nem tört meg sem fizikailag, sem lelkileg. Büszkén fogunk rámutatni az Ausztria-Magyarország elleni szüntelen ellenállásra, mely alapján véve morális ellenállás volt – hisz ismeretes hogy gyakran készek voltunk arra, hogy Ausztriát politikailag elismerjük – végül vázolni fogjuk a világháborúban való részvételünket és állami önállóságunk újjáteremtését. Biztosítani fogjuk Európát, hogy demokráciára, békére és haladásra akarunk törekedni – röviden: Palackýnak rólunk és a világtörténelemről vallott filozófiája legjobb

ajánlólevelünk; XIV. század kezdetétől a XVIII. század végéig a vallási – és ezzel a humánitárius – kérdés cseh kérdés volt.

Röviden ezek voltak felszabadulásunk főérvei, melyekkel megmagyaráztuk a világnak, hogy miért küzdötünk nemzetünk szabadságáért és hogy miért kötelessége a világnak mellénk állni e küzdelemben. Szabadságmozgalmunk programja nem volt és nem lehetett az előbb idézett légionárius felfogása szerint nacionalista.

Nemrégiben humanizmusomnak egy másik – a liberalizmus jegyében irt – magyarázatát is olvastam; humanizmusom eszerint elméleti; igazi és nemzeti humanizmusunk, mint a gyengébb fél alkalmas fegyvere, az új idők feladataiért jött létre. Természetes, hogy a gyenge nem fog rögtön karddal támadni az erősre, hanem előbb okos szavakkal, általában ésszel fog próbálkozni (Dávid sem kivétel, hisz Goliáth is csak sovén szájhős volt;) magától értetődő ez ma s magától értetődött a múltban is. Comenius, az újjászületés korában pedig Kollár és Palacký a hasznosság okán kívül a humanitást mint elvet és a jellem fegyelmét s nem mint taktikai eszközt követelték. Emberekké akartunk és akarunk lenni.

M[^] érveket is hangoztatnak Palacký ellen. Akadtak mindig érzélgős emberek, akik nem nagyon hívők ugyan, de szívesen emlékeznek vissza tömjénfüstre, szertartásokra, orgonaszóra, stbre., mint gyermekkoruk emlékeire; megelégszenek az emlékezéssel. Kellemetlen és kényelmetlen lenne vallási kérdésekben határozniok. A történetíró Palackýval szemben a politikus Palackýra hivatkoznak, aki a vallási ellentéteket elítélte és protestáns létére a kibékülésnél többet tett a katolikus egyházzal, („a cseh testvér a processióban!“) Palacký maga válaszol ezekre, midőn hangsúlyozza, hogy véleményét a testvéregyház kitűnőségéről sohasem adta fel

és vallási dolgokban minden tekintélyt visszautasít: „Én magam sohase tudnék katolikussá lenni“. Nem vallási közömbösségből vezeti ki nemzetét a dogmatikus viszálykodásokból, hanem azért, mert e viszálykodások ártottak a nemzetnek; igazat ad Lukás testvérnek, aki (Lutherrel szemben) a szentírás magyarázatánál az észnek is jogot ad.

A liberálisok egy része nagyon nyomatékosan utasítja vissza a humanizmus erkölcsi és mindenekelőtt vallási megokolását. Egyesek egész reformációnkat a németek ellen lázadó nemzeti öntudatunk ébredésének és harcának igyekeztek feltüntetni; e felületes és meggondolatlanfelfogás, különösebb ellenvetést sem érdemel. Mások elismerik, hogy a reformátorok és reformációk, főleg Comenius, a vallásosságra alapozták a humanizmust; de a nemzeti újjászületés vezérei szerintük nem tették ugyanezt. Ezek közt az ellenfelek közt azok, akik kellő Ítéloképességgel rendelkeznek elismerik, hogy Palacky és talán még Kollár is vallási humanistáknak tekinthetők, de újjászületésünk összes többi vezérei abban az értelemben voltak liberálisok, hogy a nacionalizmust hangsúlyozták és a demokrácia valamint a gondolatszabadság liberális alaptételeiért szállottak síkra. Nemzeti programjukban szerintük a vallásosságnak semmi szerepe sem volt.

Kétségtelen, hogy Palacky a nemzeti humanitás-programmot vallási értelemben fogta fel és alapozta meg; minden történelmi munkája és történelem filozófiája (a Höfler elleni írásmű) megcáfolhatatlanul bizonyítékai ennek. Ezt, mint mondtam, az ellenfelek is elismerik (péld. Kaizl tanár). Azt hiszem, hogy Palacky egyedül is elégséges a humanizmusunk vallási alapjairól szóló tézis tökéletes beigazolására.

Palackyn kívül Kollárt is idézhetjük, aki reformáci-

ónkkal hasonlóképpen összefüggésben van. Magam is felhívtam a figyelmet arra, hogy Kollár humanizmusa nem olyan mély és tudatos, mint Palackýé, de mégis döntő jelentőségű a tény, hogy Kollár, ugyanúgy mint Palacký, protestáns volt és mindketten tudatában voltak annak, hogy a reformációval egyháziilag és vallásilag összefüggenek. Ismétlem: különbséget teszek Kollár és Palacký között; Kollár nem értette meg olyan tökéletesen Hust és egész reformációnkat mint Palacký (Hust nemcsak Sokratessel hasonlítja össze, de Senecával is, s többek közt Vencel királlyal), mégis reformációkhoz kapcsolódik, mint ahogy szlovák protestánsaink általában tudatában voltak annak, hogy nemcsak Luthertől, de Hustól is származunk. Kolláron kívül Safarikot kell és lehet megemlítenünk, aki ugyancsak szlovák protestáns volt, – véletlen-e, hogy újjászületésünk három vezére protestáns?

Újjászületésünk sok különböző irányból és törekvésből fejlődött és alakult ki; meg kell határoznunk, hogy ezek közül melyik volt a legerősebb, a legdöntőbb hatású és tisztáznunk kell, hogy mi volt újjászületésünk értelme. Említettem Denis mondását, hogy Dobrovskýban és Kollárban Leibnitz és Herder által Comenius beszél hozzánk-s ez újjászületésünk értelme. Meg kell értenünk, hogy a 18. és 19. század miért volt nálunk s általában egész Európában a reformáció eszméinek és vágyainak folytatása. Tisztába kell jönni azzal, hogy a történelemben melyek a vezető eszmék, hogy ezek az eszmék mint fejlődtek ki és hogy ezek, dacára a részletek változásának, lényegében miért maradtak mindig ugyanazok. Az eszmék filozófiájára egy példát hozok fel: Palacký kantianus volt és Kant, mint általában és helyesen mondják, a protestantizmus filozófusa; nem azt jelenti ez, hogy Kant tanítása Luther katekizmusával

egyezik (hiszen ő elvet minden teológiát, stb.), de azt jelenti, hogy ő elfogadja a protestáns individualizmust és szubjektivizmust, a vallásban az erkölcsiségre helyezi a súlyt, visszautasítja a tekintélyhitet, szóval, hogy a protestántizmust filozófiai, – bár az orthodox protestantizmussal ellentmondó, – rendszerre alakította át. Hasonló módon építette át Palacký, a cseh protestáns, humanitás rendszerével a testvéregyházat, hasonló módon vetette el Luther orthodoxiáját s mint mondja Lukás testvérhez csatlakozott. Ezért mondhatta Marx: a francia forradalom vezérei Luther és Kálvin eszméinek folytatói voltak. Hihetetlen, hogy mily csekély egyes történéseink szociológiai és filozófiai képzettsége.

XIII. Leótól, a filozófuspápától, tanulhatnának liberális történéseink. Ismeretes, hogy a thomizmusnak ez a felújítója elítélte a reformációt és ezáltal akkoriban ellentmondásra talált. XIII. Leo kifejtette „Diu Lumen illud“ című enzyklikájában (1881), hogy a reformáció nemcsak a modern filozófiának, de a modern politikának és mindenekelőtt a demokráciának is anyja volt, a reformációtól nemcsak a modern jogfelfogást és a szocializmust vezeti le, de a nihilizmust és a kommunizmust is. XIII. Leo későbbi enunciációiban is a reformáció ellen nyilatkozott („a lutheránus lázadás“); elítélte a vegyes iskolákat és ezekkel szemben tisztán felekezeti iskolákat követelt stb.

Nem kell külön hangsúlyoznom, mily túlzás a nihilizmus és szocializmus azonosítása; a fődologban XIII. Leónak mégis igaza volt, mert a modern világ- és élet-szemlélet, az új állam, a modern demokrácia és politika valóban a reformáció segítségével és a reformáció által keletkezett. Mi azonban a modern kort, ennek ideáljait, vágyait és intézményeit illetően nem vagyunk egy véleményen a római egyház fejével.

Ebben az értelemben azonban újjászületésünk és a modernkor is reformációnk irányát követi; ebben az értelemben azok, akik a tespedésből felrázták nemzetünket, ott folytatták, ahol történelmünk a legmagasabb fejlődési fokát érte el (mint Palacky), egyesek tudatosabban és tisztábban, mint a többiek. Legkitűnőbb férfaink, különösen szellemi vezéreink, mégsem voltak olyan közömbösök vallási dolgokban, mint ezt az említett liberálisok hirdetik. Itt van például Dobrovstý; szabadkőműves volt és így tudatosan egyháza ellen foglalt állást, de nem foglalt állást a vallás ellen. Kollárt, Safarikot és Palackýt illetően már megegyeztünk; Havlicek liberális volt, de vallásilag ő sem volt közömbös. Vegyük költőinket Mácha, a legelső és a legnagyobb, gyökeresen vallásos, bár kételkedő meghasonlott ember volt; a vallási probléma életprobléma volt számára. Nerudát mély vallásos érzés hatotta át, „Pénteki énekeiből“ mindenkinek ki kell ezt éreznie; Svetlá, de még inkább Nováková reformációnk nyomait a népben keresik. És kortársaink -mily erkölcsösen és vallásosan elemzikhőseik jellemeit Holecek és Capek-Chod! Salda egyenesen az istenhez való visszatérést hirdeti. Ha Svatopluk Cech és Vrchlický liberálisok voltak is, ez még nem bizonyítja, hogy irodalmunk nem élte valóban át a vallási problémát; Cech egy ismeretlenhez imádkozott, Vrchlický egész életén át szenvedett a fausti probléma miatt.

A mi cseh liberálisunk rendszerint katolikus az anyakönyv szerint és vallási kérdésekben analfabéta; a maga egyházán, ennek szertartásain és tanításán kívül nem tud más vallást elképzelni, ezért nem érti Palackýt és nagy Íróinkat, bár neveiket állandóan emlegeti. S nem érti történelmünket sem, akkor sem, ha történetesen történész.

Palacky legkomolyabb és legkonzekvensebb ellenfelei a katolikus történetírók és politikusok vallási szempontból értékelik reformációnkat. A reformációt, vallási és politikai tekintetben egyaránt elhibázottnak tartották és tartják; véleményük szerint a Habsburgok katholicizálása a cseh nemzet szellemi és politikai megmentése volt-a testvériség és a protestantizmus germanizáltak bennünket, a Fehérhegy egyenesen szerencsénk volt.

A Németországban, Angliában, vagy másutt élő katolikus történetírók és politikusok tárgyilagosabban nézik reformációnkat, annak keletkezését és jelentőségét; elismerik legalább a protestantizmus viszonylagos és átmeneti jogosultságát, beismerik középkorvégi egyházuk hiányait és hibáit, belátják, hogy szükség volt a reformra. Ha a történelem menetét a gondviselés kormányozza, ha a történelemben rend és terv van – hogyan lehetséges ily sommásan megítélni a reformáció és a protestantizmus keletkezését, anélkül, hogy meggondolnók, mit jelent egy ilyen nagy, hatalmas és tartós mozgalom az egész világ, de különösen a katolikusok számára? Palacký katolikus ellenfeleinek történelemfilozófiája éppen theisztikus szempontból tartathatatlanság; létrejött volna-e a reformáció, ha az egyház kielégítette volna a népeket? S a reformációs mozgalom nem magából az egyházból indult-e ki? A legjobb katolikusok ősidők óta bírálgatták egyházuk hibáit és hiányait, – e kérdésnek a katholicizmus kezdetétől a reformációig terjedő irodalma több könyvtárt töltene be; mióta azonban a reformációs törekvések kívülkerültek az egyházból és új egyházak keletkeztek, a régi egyház pártoskodóvá lett s politikája főképen a hatalom megtartására irányul, akár erőszak, akár megalkuvás segit-

ségével. Így születtek a velünk kötött szerződések, így az inquisitio és a jezsuitizmus – és nálunk is inquisitívál és jezsuitizmussal vitték keresztül a katholizálást. Az egyháznak megvoltak a hibái, de nem állítom, hogy a reformáció mindenben és mindenütt kielégítő lett volna. Bizonyos, hogy a protestantizmusban is csakhamar pártküzdelmek keletkeztek; rövidesen új theokráciák keletkeztek a régivel szemben, melyek a hatalmat is megakarták szerezni. Az egyházak, melyek a szeretet vallását hirdették, az erőszak eszközeihez nyúltak és hagyták, hogy a világi hatalmak visszaéljenek engedékenységükkel.

A cseh reformáció katolikus ellenfelei véleményük igazolására, hogy a katholizálás azáltal mentette meg a nemzetet, hogy elválasztotta Németországtól és Poroszországtól, Bismarckra hivatkozhatnak. A vaskancellár állítólag egy egész éjszakán át töprengett a kérdésen, hogy milyen irányt vett volna a történelem, ha a Fehérhegyen a protestánsok győznek. Bismarck azon gondolkozott, hogy a protestáns Csehország csatlakozott volna-e Poroszország Ausztria-ellenes protestáns politikájához; Ausztria jelentéktelen tartománnyá lett volna így és a németek Csehország útján és a csehek segítségével az egész Dunát uralták volna, tehát cseh segítséggel érték volna el „Berlin-Bagdadot“. Tudjuk, hogy Bismarck mily nagyra értékelte Csehország földrajzi helyzetét az Európa feletti uralom szempontjából.

Nem vagyok barátja a történelemben a „mi lett volna ha...“ töprengéseknek, tényeket akarok ismertetni. Reformációnk nemzetiségünket példátlanul megerősítette; a germanizálás a katholicizmus uralma idején történt, a hussitizmus mentett meg tőle. Maguk a német történetírók is bizonyítják, hogy a reformáció nemcsak nálunk, de Lengyelországban is, németellenesen hatott. A reformáció mindenütt s így nálunk is, megerősítette

a nemzeti nyelvet és irodalmat azáltal, hogy az istentiszteletek nemzeti nyelvünkön tartattak; az istentiszteleteknek pedig, de különösen a bibliaolvasásnak, akkoriban sokkal nagyobb jelentősége volt az egész irodalmat és a nemzeti nevelést illetően, mint ma. A reformáció, mely az erkölcsiség megjavítására törekedett, megerősítette nemzeti karakterünket; a reformáció vallási volt, de éppen ezért nemzeti is. Ezért egy győzedelmes fehérhegyi csata – dacára annak, hogy kezdetben nagy német elemek tódultak volna be – a nemzet további megerősödését és megújódását jelentette volna. Abból, hogy a világháborúban a protestáns poroszokat-a pangermánizmust – a protestáns Anglia és Amerika s a forradalmi Franciaország győzte le, – nem következik, hogy az evangélikus cseheknek tétlen báboknak kellett volna lenniök a poroszok kezében? Maga Comenius, a testvériség betetőzője is ez ellen szól, s ez ellen szól a száműzöttek egész munkássága és irodalma is; a hussiták, a testvérek és az evangélikus csehek, noha élénk összeköttetésben voltak a németekkel, kik barátságosan fogadták a száműzötteket, összeköttetést tartottak fenn a hollandusokkal, a svájciakkal, az angolokkal és a svéddekkel is, mindenütt hazájuk felszabadításáért dolgozva. Comenius népe védelmében igazi világ- és kultúrpolitikát folytatott. De a katolikus Habsburgok a fehérhegyi csata után nemcsak katholizáltak bennünket, mint ahogyan ezelőtt is tették, de germanizáltak is, tűzzel és vassal, elkobzások és a művelődés elnyomása segítségével; Husnak a „legfőbb eretnek”nek katolikus ellenfelei a cseh népben az eretnekek népét gyűlölték. És ez a katolikus, sőt ultrakatolikus Ausztria hajlott meg politikailag a protestáns Poroszország előtt s lett engedelmes dunai előőrsévé.

Hosszadalmas volna pontosabban megvizsgálni, hogy

a porosz Németország fejlődésére a poroszságnak, vagy a protestantizmusnak volt-e döntőbb hatása; bizonyos azonban, hogy a lutheránus egyház a porosz állam szolgája lett. Németország félig katolikus volt – semmit sem tudnak arról, hogy például a centrum, bár Bismarckkal szemben ellenzékben volt, a nem német katolikusokkal szemben lényegesen más politikát űzött volna. Ha a németprotestantizmusról és annak nemzeti politikájáról beszélünk, tisztában kell lennünk vele, hogy megalapítój a Luther volt. Luther, amíg katolikus volt a csehek ellen foglalt állást; midőn azonban kivált az egyházból, mindig tárgyilagos és igazságos megítélést követelt a cseh nemzettel szemben, nemzeti szabadságot hirdetett, dicsérte a testvérközségek erkölcsi tisztaságát és ezeket példának állította a németek elé, a hussiták követőjének vallván magát. Luther nyomán nagy német gondolkodók is a cseh nemzet iránti rokonszenvüknek adtak kifejezést és elítélték a habsburgi hóhérokat; példának említem Leibnitzet, Herdert és Goethet. Comenius nézeteit főleg Herder tette magáévá és a cseh önállóság felújítását kívánta. A német költők. Schiller, Lenau s többek közt a Csehországból származó írók, Alfred Meissner és Moritz Hartmann szívesen foglalkoztak a történelmünk adta epizódokkal.

Helytelen tehát a fehérhegyi csata nemzeti előnyeivel érvelni. Már csak azért is helytelen, mert ez az érvelés összekeveri a vallási és a politikai kérdést; s így illetéktelenül törekszik a nemzeti jóakarat megnyerésére. A katolikus történetírók e tekintetben annak a történészünknek a példáját követik, aki a reformációban csak a nemzeti öntudat megerősödését akarta értékelni. A vallásosság lényegét egyik fél sem értette meg s nem fogták fel történelmünk s általában a történelem szellemét sem.

A vallási fejlődésünkkel foglalkozó elfogulatlan történelem a katolicizmus és a reformáció (a protestantizmus) közötti viszonyt másképp fogja megvilágítani, mint Palacký ellenfelei. Az a tény ugyanis, hogy a reform nálunk oly mélyen hatott, hogy a nemzet hatalmas többsége (körülbelül kilenczede) elfogadta és hogy a reformáció Róma, a Habsburgok és ezeknek német hivei (Bajorország stb.) nagy nyomása és ellenállása dacára oly sokáig tartott (az utolsó morvaországi vallási jellegű parasztlázadás 1775-ben volt), hogy tehát a vallás és erkölcsiség körül dúló tudatos küzdelmek és harcok történelmünknek négy évszázadon keresztül főtartalma volt, ez a tény is bizonyítja, hogy reformációnk nemzetünk jelleméből fakadt s ennek tökéletesen megfelel. El kell ismernünk azonban, hogy történetíróinknak tanulmány tárgyává kell tenniök: mily mértékben volt nemzeti a katolicizmus a reformáció előtt és alatt (a nemzet egy töredéke katolikus maradt). Nem akarok rámutatni a 8. és 9. századbeli byzánci befolyásra, országunkban nem volt küzdelem a katolicizmus és az orthodoxia között; már évekkel ezelőtt kifejtettem véleményemet erről; meg kellene másrészt figyelni, nem ártott-e katolicizmusunknak, hogy nem volt eléggé nemzeti, hogy idegenből, Németországból, Olaszországból és máshonnan került hozzánk. A fehérhegyi csata utáni katolicizmus pedig már csak azért sem verhetett mély gyökeket, mert erőszakos volt s vezetői, nemzeti értelemben is, idegenek voltak; áll ez legelsősorban a jezsuitákra, (akik még ma is idegenek) és a hierarchiára, mely igen csekély kivétellel habsburgi és német maradt, és sohasem lett csehé.

Jól tudom, hogy a katolicizmus nemzetközi; de tendenciája dacára központosító, Franciaországban, Angliában, Németországban, Olaszországban és egyébbütt

speciálisan nemzeti vonásai is vannak, melyeket a teológiában és az egyházi életben minden hozzáértő ember megfigyelhet. A mi alsópapságunk, mely nagyjából a népből származik, a néppel érez és nemzeti öntudattal bír; képviselői szorgalmasan részt is vettek az újjászületés korának irodalmi munkásságában. A hierarchia, mely a katolicizmusban az egyházpolitika irányát s általában az egyházi életet határozza meg, ezzel szemben kevés kivétellel idegen volt, aminthogy nem volt cseh a papképzés sem; feltűnő, hogy a katolicizmus nálunk még csak cseh teológiát sem termelt. Katholicizmusunknak általában nincs olyan önállósága és jellege, mint más országokban.

A problémát, melyről itt szó van, alaposabban kell áttanulmányozni. A németek például felerészben protestánsok, felerészben katolikusok; az angolok anglikánok, de radikális protestánsok is, a franciáknak is van jelentős protestáns kisebbségük. A legműveltebb és az emberiség történetében a legjelentősebb szerepet játszó nemzeteket hoztam fel példaként annak beigazolására, hogy a nemzetiség nem zárja ki a vallási és egyházi különbözőségeket és hogy e különbözőségeknek a nemzetek és az emberiség szempontjából meg volt a maga kulturális értéke. Azok a népek, melyek a reformációban nem vettek részt s így vallási tekintetben nem oszlottak meg, mindeztideig kisebb szerepet játszottak a történelemben, mint a többiek. Mi az utóbbiakhoz tartozunk; történelmünk, különösen a 14. század óta kétségtelenül a lelegevenebbek és szellemileg legértékesebbek egyike. A problémát, hogy valamely vallás vagy egyház mily mértékben felel meg egy-egy nemzet jellemének, ismétlem, behatóbb elemzés és mélyebb tanulmányozás tárgyává kell tenni.

Reformmegyházaink – úgy a hussita egyház, mint a cseh testvéreké – majdnem teljes egészükben elpusztultak; a Habsburgok az egyház beleegyezésével és segítségével tűzzel-vassal, elkobzásokkal és száműzetésekkel hajtották végre a katholizációt. Mit jelent ma reánk nézve ez a habsburgi ellenreformáció?

Egyedülálló eset a világtörténelemben, hogy egy keresztény nemzet (az egész nemzet ill. annak túlnyomó többsége) ily módon vallást cserélt. A franciák is erőszakkal nyomták el a reformációt, de náluk a reformmozgalomban csak egy kisebbség vett részt. Az olaszok és spanyolok szintén elnyomták a reformációt, amely náluk is csak kisebbségre szorítkozott. Az ellenreformációt mindenütt maga a nemzet hajtotta végre, nálunk ellenben egy idegen dinasztia s egy nemzetünk és szellemi tradícióink iránt ellenségesen érző uralom. Minden öntudatos és műveltség előtt felvetődik történelmi tanulmányai során a kérdés: ha reformációnk, nevezetesen a cseh testvérek egyháza, Palacký szerint történelmünk csúcspontja, mit jelent a nemzet erőszakos katholizálása, vagyis a régibb vallási és egyházi formához való visszatérés? És különösen mit jelent a viszonylag oly gyors visszatérés? Elég magyarázat-e maga az erőszak, vagy magában a reformációban is rejtett a hiba? És minő hiba? Nem mutat-e a habsburgi katholizálás a nemzet jellemének, kitartásának és szilárdságának hiányárait? Avagy politikai képességek hiányára? Mi a jelentősége protestantizmusunknak, amelyben József türelmi pátensének megfelelően a lutheranizmus és kálvinizmus alakjában maradt fenn a hussitizmus és a cseh testvérek szelleme, tehát a Palacký szerint tökéletes egyház? Ha Palackýnak nemzetünk történel-

méről szóló filozófiája helyes (s én azt hiszem, hogy lényegében az), úgy az egyház és művelődés ellentétének a jelentősége nálunk nem csak filozófiai és vallási, mint más nemzeteknél, hanem azon felül még különösen nemzeti is: reformációnkat idegen dinasztia nyomta el a katolikus egyház hozzájárulásával. Jelenkorunk és a reformáció ideje között a habsburgi ellenreformáció szakadéka tátong.

Újjászületésünk kezdete óta él reformációnk emléke s mindig szabadelvű szellemben hatott; Hus, Zizka, Comenius és később Chelcický nevét mind nagyobb szeretettel említik. A cseh történetíró nem térhet ki a katholizációnk problémája elől. Palacký az egyháznak katholicizmusra és protestantizmusra való szakadásában történelmi-theologiai fejlődést lát, mivel úgy a katholicizmus, mint a protestantizmus az emberi szellem szükségleteinek felelnek meg: a katholicizmus az autoritás alapelveinek, a protestantizmus az értelemnek. A különbség szerinte nem abszolút, hanem relatív és még további fejlődés előtt áll. Palacký úgy véli, hogy a két irány üdvös hatása összeköttetésükben, harmóniájukban és kölcsönös egymásrahatásukban rejlik, nem pedig abban, hogy az egyik a másikat elnyomja. A két egyháznak nem volna szabad egymás ellen harcolnia, ellenkezőleg: egymással jó egyetértésben kellene élniök, hiszen a jövőben egyaránt fog mindkettőjük ellen a hitetlenség feltámadni.

Nem hinném, hogy Palacký fenti értelmezése korunk egyházi viszonyainak megfelelő magyarázatát adná, miután elmélete még a katholicizmus és protestantizmus viszonyának a megértésére is túl elvont és általános; minket pedig épen a mi katholicizmusunk s protestantizmusunk különleges viszonya érdekel elsősorban és emellett a habsburgi ellenreformáció helyes megítélése

annak vallási és erkölcsi értékeivel egyetemben. Palacký formulája nem állja meg a helyét ama ellenvetésekkel szemben sem, amelyek éppen liberális oldalról irányultak ellene. Ám liberális köreinkben mindig volt egy áramlat, mely érzékkel bírt újjászületésünk vallási oldala iránt, – csak épen a reformáció és a vallásosság lényegét nem értette át kellőképen. Hogy megismerése mily magas fokú, azt szemléletesen láthatjuk Sladkovský példáján: mint az ifjúcseh szabadelvű pártnak politikai vezére áttért az orthodox vallásra abban a hiszemben, hogy párthívei s az egyház összes ellenégei követni fogják lépését.

A liberalizmussal szemben, amennyire az vallási kérdésekben indifferens volt, kritikai álláspontot foglaltam el; rámutattam és bebizonyítottam, hogy a vallásosság még nem túlhaladott álláspont s hogy végül is nem térhetünk ki az egyes egyházak megítélése és értékelése elől. Elutasítottam az orthodoxyával való kacérkodást, de követeltem a vallási kérdés komoly tanulmányozását s megoldásának előkészítését. Így kezdődött a vita újjászületésünk értelméről, a reformációról s a habsburgi ellenreformációról és általában a vallási kérdéstről.

Most, mikor az elért vallási szabadság birtokában százezrek válnak ki az egyházból s egy a reformációhoz kapcsolódó egyházat alapítanak, a vallási kérdés újra gyakorlati jelentőségű lesz s a gondolkodó fejeket a liberális álláspont és a vallás viszonyának a revíziójára kényszeríti.

A vallási indifferenzizmus harcosai ugyan azt állítják, hogy a vallás már túlhaladott probléma és ezért akatholizmus és protestantizmus körüli vitának sincs fontossága; ez az álláspont azonban téves, felületes és végzetes lehet a liberalizmusra.

Egyesek a haladás nevében kívánják, hogy ne boly-

gassák a vallás kérdését; az mondják, nem térhetünk vissza a középkorhoz; ám ez az álláspont sem nem világos, sem nem haladó. A vallási kérdés ma sehol sem jelenti a régi egyházi formák egyszerű elfogadását; a vallás válsága mind a katolicizmusban, mind a protestantizmusban kifejezésre jut; a habsburgi ellenreformáció szakadékanak áthidalása és a vallásos mozgalmak bekapcsolódása nemzeti reformációnkba annyit jelent, hogy ezutóbbi irányát a mai kor szellemi szükségleteinek megfelelően folytatjuk. A modern cseh ember hite nem olyan, mint Husé és Hus közelebb állt Rómához, mint mi; de ha igaz is, hogy a modern cseh ember hite már sem alakilag sem tartalmilag nem olyan, mint Husé, olyan talán mint Rómáé? Bizonyos, hogy mi már más-kép hiszünk, de azért Hus és követői szemünkben ma is az erkölcsi határozottság, szilárdság és vallásos bensőség mintaképei, Hus az egyház világiassága ellen vette fel a harcot és a nemzet vele tartott; a tisztultabb erkölcsért ♦ és jámborságért folytatott harca, amelyet élete feláldozásával pecsételt meg, az egyház, a papság és a pápaság leromlása elleni harc volt. Zizka a fegyveres védekezéssel egészítette ki Hus harcát és életelvét, amikor Róma a kereszt jegyében egész Európát harcra vezette nemzetünk ellen. Chelcický felismerte, hogy a pápaság akkori világalma elleni küzdelem szükségszerűen az egyházra támaszkodó állam elleni, az egyházi és egyben politikai erőszak elleni harchoz vezet és valóban zizkai energiával vette fel a humanitás harcát az erőszak ellen. Túllőtt a célon, de ez mit sem von le eszméjének nagyságából. Comenius, a cseh testvérközösség utolsó püspöke, bebizonyította, hogy átható vallási és erkölcsi reform nem lehetséges a művelődés világossága és gondos nevelés nélkül. Hus és Zizka példaadásából látnunk kell, hogy az igazság és az egész életet kormányzó meggyő-

zódés nélküli élet értéktelen. Chelcicky és a testvérközösség arra tanítanak, hogy az erőszakra – akár állami akár egyházi erőszakra – épített élet rossz; Comenius megtartta meg nekünk a mindent átfogó bölcsesség és emberség magaslataira vezető utat; e nemzeti tanítómestereink szellemében kell munkánkat tovább folytatnunk és világosságukat át kell származtatnunk a jövő nemzedékeknek... *λαμπάδα περιδιδόντες*.

Hus-Zizka-Chelcicky – Comenius: vájjon a habsburgi ellenreformáció milyen nevet mutathat fel e nemzetünknek drága és minden nemzettől elismert négy névvel szemben? Az egyik oldalon a nagy eszme – a másikon a meztelen erőszak.

Reformációnk forradalom volt a theokrácia ellen a demokráciáért. Ha követjük a parancsolatot: Keressük mindig Isten országát, igazságát s gondoskodás történik minden szükségletünkről – ezzel megoldottuk a vallásnak a politikához s általában a gyakorlati élethez való viszonyát; a vallásos meggyőződésű ember és nemzet, a nemzet, mely erősen akarja ideáljait megvalósítani, mindig eléri célját. Ez az én élettapasztalatom: ezt a tanulságot vontam le történelmünkből és az összes nemzetek történetéből.

Hogy reformációnk, mint első kísérlet, nem volt hibák nélkül, nem szólhat e nemzeti mozgalmunk alapelvei és lényege ellen.

Az 1918 október 28.-i eseményekre támaszkodva elutasítom azt a nézetet, mintha reformációnk, amelyet az erőszak eltiport, általában elhibázott lett volna és politikai passzivitásunkról s államalkotói képességünk hiányáról tenne tanúságot.

Az általános vallási válság megoldása mindnyájunknak, gondolkodóinknak, egyházainknak feladata; az államnak köztársaságunk minden polgára számára teljes

lelkiismereti szabadságot kell biztosítania, hogy minden konfliktusukat szabadon és saját meggyőződésük szerint oldhassák meg. Ezen felül köztársaságunknak, – szemben Ausztriával – keresztül kell vinnie az állam és egyház szétválasztását és az összes ezzel kapcsolatos reformokat, elsősorban az iskolai reformot.

E folyamatnak az úgynevezett kultúrharccal szembe való keresztülvitele végett már a háború alatt intézkedtem, hogy köztársaságunk azonnal állítson fel diplomáciai képviselőket a Vatikánnál. Említettem már ezt, utaltam az állam és egyház elválasztásánál az amerikai példákra és közöltem, hogy a Vatikánal Stefánik tartotta fenn az összeköttetést. Előre láttam, hogy a vallási és egyházi kérdés a háború után mindenütt, de elsősorban nálunk, akuttá fog válni.

Az állam és egyház szétválasztása folytán az egyházak és vallások függetlenek az államtól és az állam független az egyházaktól. A vallás a szabad meggyőződés kérdése. Az osztrák időkben az egyház az állam rendőri hatalmára támaszkodott, amely tisztviselőinek és másoknak előírta a hivatalos vallást; ezáltal az egyház szenvedett, mert inkább a rendőrségre, mint saját tanaira és a vallásos életre támaszkodott. Ugyancsak megsínylette ezt az állam is, mert az egyházra támaszkodott és nem saját magára és a maga értékére. Az „osztráktalanítás“ jelszava elsősorban az állam és egyház szétválasztását jelenti.

A történelem tanulsága szerint az egyházak, nevezetesen a katolikus, nem fogadták el önként az államtól való elválasztást; bár a szétválasztás vallásos szempontból bevált és sok országban már elismerést is nyert, mégis el kell rá készülnünk, hogy ellenállásra találunk. Keresztülvitelénél sok diplomáciai tapintatra, de elsősorban jól átgondolt és határozott kultúrprogramra lesz szükség.

Az állam és egyház szétválasztását nemcsak a vallási fejlődésre való tekintetek, hanem köztársaságunk egyházi körülményei is ajánlatossá teszik. Előre kellett látnom, hogy a Szlovénközvaló egyesülés és Ruszinszko csatlakozása folytán az egyházi és vallási viszonyok nálunk is bonyolultabbak lesznek; előre láttam, hogy a politikai szabadság, mint más országokban, nálunk is kiélesíti az egyházi és vallási kérdést és épen ezért akartam ezt a folyamatot tisztán egyházi és vallási térre korlátozni.

Alakult már egy új csehszlovák egyházunk is és az orthodoxia is terjed; a protestánsok száma a szlovákok jelentős részével emelkedett (ágostai hitűek) épen így a zsidóké is és ezekhez jöttek még Ruszinszko-ban az egyesült hitűek. Köztársaságunk tehát nemcsak több nemzetiségből áll, de nagyszámú egyházat és felekezetet is foglal magában. Képvisele van itt a katolikus és a görög katolikus vallás, a csehszlovák, a protestáns, a görögkeleti, az unitárius és zsidó felekezet; ehez járul még a felekezetnélküliek nagy száma, illetve jobban mondva azoké, akik egy egyházhhoz sem tartoznak, mert hiszen sokaknak közülük azért van vallásos meggyőződése. A pillanatpolitika harcaiban csak kevés emberünk ébred tudatára annak, hogy milyen bonyolultak köztársaságunk egyházi viszonyai és milyen áthatóan nyilvánul egyházi életünkben a vallási válság.

Köztársaságunk területén az osztrák-magyar uralom alatt a katolikus egyház uralkodott; az állam elismerte ugyan az úgynevezett történelmi tartományok protestánsait, reformátusait (kálvinistáit) és lutheránusait (ágostai hitvallásúakat), de a közhatóságok nem jó szemmel nézték őket; néhány idegen missziót, például a

baptistákat, csak félig-meddig túrték meg. Szlovenszkóban a protestánsok szlovák kisebbsége (lutheránusok) és néhány református, ugyanolyan nemzetiségi elnyomás alatt álltak, mint a katolikus többség. Ruzsinszkóban az uniátusokat ugyancsak magyarosították, a pravoszláv hívőket pedig elnyomták (lásd az ismert máramarosi pert). A zsidóknak sikerült a magyar és a bécsi kormány kegyeit megnyerniök.

A ma uralkodó vallásszabadság megváltoztatta a viszonyokat, nevezetesen a történelmi tartományokban, – ma már mindenkinek be kell látnia, hogy a vallási kérdés nemzetünk nagyon fontos kérdése.

Az 1910 és 1921 évi hivatalos népszámlálások összehasonlításából (a felekezeti viszonyoknak a közbeeső évek alatti változásáról nincsenek pontos adataink) láthatjuk, hogy a köztársaság fennállása alatt 525.355 taggal alakult a csehszlovák egyház és e tagok kevés kivétellel a katolikus egyházból léptek át; értesülesem szerint számuk ma már sokkal nagyobb. Egyidejűleg 724.507 tag lépett ki a katolikus egyházból (más egyházból kevesebb), anélkül, hogy valamilyen egyházhoz csatlakozott volna. Az osztrák uralom alatt 1910-ben csak 12.981 felekezetnélküli volt a történelmi tartományokban; ma az említett számból Szlovenszkóra 6.818, Ruzsinszkóra pedig 1.174 esik.

A katolikus (görög katolikus) egyház Ruzsinszkóban is vesztett híveket; a pravoszlávok száma 1910-ben (a magyar uralom alatt) 558 volt és 1921-ben már 60.686.

A csehszlovák és óhitű egyházak erős gyarapodása mellett az összes protestáns felekezetek hívei is gyarapodtak, különösen a cseh népesség körében, míg a németek közt a szaporulat normális keretek között maradt. 1910-ben a cseh tartományokban 157.067 re-

formátus és lutheránus cseh élt (155.612 német). 1921-ben 231.199 cseh (153.767 német). Protestánsainkszáma tehát növekedett.

Kisebb egyházaink ugyancsak a normálnál erősebben gyarapodtak, elsősorban a cseh testvérek közössége (3.933: 1.022); a szabadon reformáltak száma 1921-ben 5.511, míg 1910-ben 2.497 volt; a baptistáké 9.360 – 1910-ben 4.272; a methodisták száma ma összesen 1.455.

A köztársaság összes protestánsainak száma közel egy millió (990.319).

Új felekezet nálunk az unitáriusoké (számukat 10 ezerre becsülik).

Az óhitűek száma a történelmi tartományokban is jelentősen emelkedett (1.054: 9.082), ugyanígy Szlovenszkóban is (1.439: 2.877).

Az örmény óhitűek egyháza nálunk csak jelentéktelen töredék (a köztársaság egész területén 152, 1910-ben pedig 9).

Az ókatholikusok (nagyobbára német nemzetiségűek) ugyancsak jelentős szaporulatot mutatnak fel (17.121: 20.255).

A zsidók száma a Szlovenszkóval s Ruszinszkóval való egyesülés után 354.342; számuk 1910-el szemben (361.650) visszaesést mutat. Részletesebb adatok: Csehország 79.777, Morvaország 37.989, Szilézia 7.317 Szlovenszkó 135.918, Ruszinszkó 87.041.

Az egyházakban szervezett vallásos mozgalom mellett mindentűtt erős spiritiszta tevékenység észlelhető: a spiritiszták számát százazrekre (kettő-háromra) becsülik. Theozófia és hasonló exotikumok is mutatkoznak.

Köztársaságunk egyházi viszonyait és elsősorban a vallásos mozgalmakat a hussita tradíciók ereje és a reformációba való vallásos bekapcsolódás jellemzik.

E mozgalom analogonja Ruszinszkóban a pravoszláv mozgalom.

Minden protestáns egyház a reformációhoz kapcsolódik; acseh reformátusok és lutheránusok a cseh testvérek evangélikus egyházában egyesültek; a szabadon reformált egyház ma a cseh testvérek egyesülése, a baptisták Chelcický testvéreközössége; a csehszlovák egyház ma hussita egyház és az unitáriusok is a testvéreközösséghez kapcsolódnak.

A külföld figyelmét különösen az a tény irányítja vallási mozgalmainkra, hogy míg másutt a katolikus egyház majdnem mindenütt gyarapszik számban vagy legalább is tekintélyben, addig nálunk a reformáció tradíciói lesznek mindig erősebbek. Ma már a külföld is kezdi észrevenni, hogy a cseh kérdés jelentősége nem csak politikai.

Természetes, hogy az új és megújított egyházaink érintkezést keresnek a hozzájuk közelálló külföldi egyházakkal. A csehszlovák egyház az anglikánokkal és azókatolikusokkal rokon; a lengyel mariawitákkal és egyes vonatkozásokban a pravoszláv egyházzal is bizonyos rokonságra utalnak. Az óhitű mozgalom a szerb és konstantinápolyi egyházakhoz keres kapcsolatot; természetesen nem szabad elfelejtkeznünk óhitű szomszédainkról, Romániáról és Oroszországról. Egyes protestáns egyházak német egyházakkal tartanak fenn összeköttetést. Az egyházi mozgalom általában nemzetközi és ezzel politikai jelentőségre tesz szert.

A zsidók is élénk vallásos életről tesznek tanúságot; a nyugati liberális irány mellett Szlovenszkóban s Ruszinszkóban az orthodox – keleti irányt találjuk. A zsidó kérdésnél nagy jelentősége van a cionizmusnak és a zsidó nemzeti mozgalomnak.

A vallások sokfélesége vallási türelemre ösztönöz,

mint ahogy a nemzetiségek sokféleségének nemzetiségi türelemre kell vezetnie. A türelmesség szabálya is a reformációra vezethető vissza. Ez nem annyit jelent, mintha a reformáció mindjárt a kezdetben megvalósította volna az egyháztól követelt szabadságot; csak a további fejlődés, nevezetesen az angol független protestánsok mozgalma szilárdította meg a lelkiismereti szabadságot és türelmet. A középkori egyház Ágoston és Tamás tekintélyére hivatkozva halállal sújtotta az eretnekéket; nemcsak Servet esete mutatja, hogy a középkori barbárságot nem egyhamar sikerült az egyházak kebeléből kipusztítani. A tolerancia szellemének fejlődése lassú volt. Emlékezzünk csak arra, hogy még Locke, a türelmesség nagy előharcosa, sem akarta megtűrni az atheistákat. A teljes lelkiismereti szabadsághoz való jogot csak a francia forradalom iktatta törvénybe s valószínűleg megvallási (de nem politikai) téren.

A régi Ausztriában nem volt lelkiismereti szabadság; a demokratikus köztársaságnak a lelkiismereti szabadságot, a türelmet és a jónak és jobbnak az elismerését nemcsak kodifikálnia, hanem a közélet minden terén tényleg gyakorolnia is kell. Történelmi fejlődésünk által adott nemzeti követelés ez.

Palacky bölcelete a cseh testvérközösségben látta történelmünk ívének legmagasabb pontját: nemzetünk és történelmünk atyja végrendeletileg hagyta reánk a tiszta kereszténység, tehát Jézus tanának és a szeretet parancsának követését, – demokrácia az emberiség politikai megnyilvánulása.

T A R T A L O M J E G Y Z É K

Előszó 7

1

COMNIUSS VÉGRENDELEEE

Prága: 1914 augusztustól-decemberig

Békéltetési kísérlet Szerbia és Bulgária között 1914.-Hssonló kísérlet Szerbia és Ausztria között 1912. – A háború kitörésekor Németországban. – A helyzet Prágában 9

2

Először érintkezésem az ententeállamokkal a háború alatt. – Állandó kapcsolatok létesítése. – Az első hírek Londonból az entente katonai terveiről. – Németországi és hollandiai utam szeptemberben és októberben 15

3

Kritikus helyzet a harctereken. – Hosszú ideig fog-e tartani a háború és ki fog győzni? – Marne – Ypern. – Szerb győzelmek. – Országos sikerek Ausztria ellen, sikertelenségek Németországgal szemben 19

4

Remények Országban. – Tárgyalások dr. Scheinerrel. – Kétségeim. 22

5

A kritikátlan ruszofilizmus ellen. – Orosz nyilatkozatok. – A hivatalos Oroszország szláv programja. – A pravoszláv Oroszország és a katolikus Ausztria harca a pravoszláv kis nemzetekért a Balkánon és a katolikus lengyelek. 25

6

Az aktív külföldi harc elhatározása: szemléldések a két hadviselő fél kilátásai felet: : a szövetségesek és ezzel az osztrákellenes program győzelmének a lehetősége. – Jövendőbeli államunk gazdasági és pénzügyi alapja, határa, különösen Szlovénziáé 32

7

Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti korridor terve. – A délszlávokkal való együttműködés kezdete. 35

8

Utolsó tárgyalások hivatalos osztrák személyiségekkel (Thun és Koerber^ és német politikusokkal. – Ausztria képtelensége reformokra 36

D.. Benes	40
-----------------	----

Viszonyom Ausztria-Magyarországhoz a háború előtt. – A világháború, mint a világ egységes organizációjának kísérlete Németország s Ausztria nacionaiista imperializmusa ellen a Nyugat vezetése mellett. – A pángermán Berlin – Bagdad. – Főfeladatunk külföldön: hadsereg szervezése hadifoglyból.. – Érettek vagyunk-e egy önálló csehszlovák állam kormányzására és fentartására? – Osztrákellenes akció terve .....

42

II

ROMA A E T E R A A

Róma: 1914 decemberétől 1915januárjáig

II

Első érintkezés az entente hivatalos képviselőivel.. – Szerb és horvát kapcsolatok. – A dalmát kérdés. – Az olasz aspirációk tulajdonképeni célja. – Álláspontom a délszláv kérdésben .....

56

12

Viszonyunk a többi szlávokhoz, különösen Oroszországhoz.....

58

13

Viszonyunk a többi szövetségeshez. – Olaszország és a hármasszövetség: Olaszország nem fordul az entente ellen .....

60

14

A Vatikán és a háború. – Pállfy gróf Ausztria katolikus küldetéséről. – A Vatikán s a hadviselő államok katolikusai. – Katolikus propaganda.. – Rómából Genfbe .....

62

III

R O U S S E A U S Z Ü L Ö V Á R O S Á B A N

Genf: 1915 januárjától szeptemberig

5

Svájc előnyei egy külföldi akció szempontjából – Svájci kolóniánk szervezése. – Az összekötetés, Prágával. – Első kísérlet az összes kolóniák mgszervezésére.. – Élénk érintkezés Párisal. – E. Denis.. Külföldi lapjaink. – Dürich képviselő megérkezése.....

67

16

Svájc szimpátiája. – Együttműködés a délszlávokkal. – Bulgár elmentétek. – Az érintkezés lebonyolítása Oroszországgal (Svatkovskij).....

73

17

Első látogatásom Párisban s Londonban. – Memorandum Grey részére. – Benckendorfnál. – Tanácskozások Denisvel. – Venic szerb követ 76

18

Olaszország hadüzenete Ausztriának. – A délszlávok nyugtalanok a londoni szerződés (április 26)) matt.. – Harctéri helyzet 1915 nyarán és a háború tartamának problémája. – Aggodalmaim egy eldöntetlen háború matt.. – Az állásharc. – Utam Lyonba s Milánóba..... 78

Nyílt fellépésem Ausztria ellen Hus nap Dián. – Miért aránylag ily későn? – Pénzügyi okok. 80

20

Az Ausztria elleni harc humanista szempontból is indokolt: Zizka vagy Comenius? – Tolstoj pacifizmusa. – Romain Rolland. – Pacifizmus a militarizmus ellen. – Egy cseh hadsereg szükségesség, amely csak Oroszországban alakítható meg. – Hírek Oroszországból, külön futárjaink Oroszországba s más államokba. 82

21

A felelősség kérdése: Ausztria és Németország a főbűnösök. – Ausztria nagyobb felelősséget visel, mint hitték 77

22

Ausztria üldöz bennünket Svájcban. – Mégezési kísérlet? – Svájc, mint a nemzetiségileg és nyelvileg vegyes állam mintakép.. – Az internationalizmus nem akadály a nemzetiségek számára. – A svájci irodalom s a demokrácia. 92

IV

N Y U G A T O N

Páris és London: 1961. szeptembertől – 1917. májusig

25

A harci központ áthelyezése Londonba és Párisba.-D4. Benes megérkezése külföldre. 77

24

Denis tanár. 99

25

Külföldi kolóniáink, különösen az amerikai és Oroszország.. – A kolóniák egységes organizációjának keresztülvitele s az oroszországi elmentétek rendezsse – A Dricchaffér.. 100

26

A Nemeti Tanács, keletkezése és elismerése a kolóniák által..... 105

Külföldi propagandánk jellege. – Kulturális és politikai propaganda. – Ellenpropaganda és kémkedés – A szabadságmozgalom finanszírozása..... 108

28

Anglorszáiban. – Mint tanár a londoni egyetemen. – Első előadásom (1915 október 19.) A kis nemzetek problémája az európai krízisben. – Asquith, mint elnök az előadáson. – Az első jelentős politikai siker – A kis nemzetekről szóló előadásom tárgyi eredményei..... 155

29

A harctéri helyzet 1915 nyarán és őszén. – Memorandum a küzdő felek hadi erejéről (november vége) Kiáltvány Ausztria ellen (1915 november 14.. 117

30

Párisi látogatásom 1916 január végén. – Tárgyalásom Brianddal (február 3.-án) és annak politikai jelentősége: Briand megígéri osztrákellenes programmunk hivatalos támogatását.. – Elfogultság Ausztria irányában. – Régi és új párisi ismeretségek 121

31

Vesnicnél. – Izwolskijnál. – Növekvő bizalmatlanság Oroszországgal szemben Franciaországban és Angliában. – Sorbonnei előadásom a szlávokról és a pánszlávizmusról (február 22.-én) 123

32

Stefánik. – Feladta: Hadseregünk megalakítása Oroszországban és Franciaországba való elszállítása. – Ugyanez a feladat Olaszországban. 131

33

Visszatérésem Londonba (1916 február 26.) és az angolországi propaganda vezetése 1917 májusáig. – Három londoni barátom: Mr. Steed, Mme Rose és Seton-Wttoon. – Nemzeti programmunk elterjesztése a szövetségesek között..... 131

54

London és Paris.. – Franciaország, Anglia és kultúráik. – A francia s az angol irodalom. – A francia forradalom s a restauráció problémája. – A francia (román) dekadencia problémja: romantizmus és a túlhajtott szexualizmus.. – Zola naturalizmusa, mint romanizms.. Comte és deMistre.. – Katholikus áramlatok. – Új irodalmi irányok s azok aktivizmusa..... 134

55

Az angol bölcelet és irodalom: Hume, mint a modern szkepszis bölcsésze. – Darwin, Mill, Spencer. – Az angol „prüderia“: itt nincs romantikus szekszualizmus, mint Franciaországban, de a katolikus íreknél igen. – Protestantizmus és katholicizmus. – Az angol írók nagy

száma. – A nő helyzete a háborúban. – Az angol irodalom. – Humanitás és kultúra..... 140

36

Viszonyom a kormányhoz, a politikusokhoz s az újságírókhoz. – Evans, Bryce, Morley, Hyndman, Vinogradov, Sarolea s mások. – Ellenfeleimmel való érintkezésem. – Az írek és a suffragettek. – Látogatásaim nyilvános gyűléseken. – A Webbek. – Shaw és Chesterton. – „John Bull”. – Propagandánk. – Cseh-angol történelmi vonatkozások. – A Zanardi-Landi eset. – Templomokban 144

37

Viszonyom Oroszországgal és az oroszokkal (Benckendorf, Argus, Diono,e, Kraptkin, Miljukov és az orosz дума-tagok küldetése. – Amfitearovy). – Cseh hírnökök Oroszországból.. – Dmowki..... 148

38

A délszlávok: – Délszláv Tanács. – Supilo, Hinkovic, Visnjak, Potocnjak, Mistrovic. – Jovanovic szerb követ s elődje Antonijevic. – A szerb Savié, Popovic, Vliimirovc.. – A trónörökös és Pasic Londonban (1916 áprlis).. – Az Olaszországhoz és a kúriához való viszony feletti vita (a londoni szerződés). – Légióink felállítása Itáliában is lehetségs.. – Szerb-cseh gyűlések. – A párisi montenegrói tanás.. – Seton-Wttson és Steed a délszlávok ért. – Érintkezésem Supiloval..... 150

39

A londoni cseh kolónia. – Vijanskij halála. – Megint egy mérgezés? 152

40

A háború filmen. – A front 1916-ban és 1917 elején. – A véres Verdun. – Az angol hadsereg gyarapodása s befolyása a fronton 1916 eleje óta. – A Dardanellák feladása. – A mezopotámiai vereség. – A jütlandi tengeri diadal. – Az olaszok Gözzben. – Az oroszok győznek átmenetileg Brusilov vezetése alatt, de a szláv hadseregek (az orosz és a szerb) akcióképtelenné lesznek. – Románia beavatkozása a háborúban. – Hindenburg és Luddendorff a német hadsereg élén. – Változás a francia hadvezetésben. – A franciák (Nivelle) és az angolok sikeretelenségei 1917 tavaszán. Sarrail tábornok a Ballkánon. – Az orosz forradalom és Amerika fellépése Németoországgal ellen (1917 április 6..... 153

41

Az 1917-es esztendő, mint az ismételt békeajánlatok éve. – A németek s az osztrákok 1916 december 12.-én békét ajánlanak. – Wilson elnök a békefeltételek iránti kérdésével aktíve beavatkozik az európai eseményekbe. – A szövetségesek válasza Wilssonnak 1917 január 12.-én.- E válasz jelentősége számunka: felszabadításunk megigé-
rése. – A németek egyenesen Wilssonnal közlik feltételeiket (január 29.-én.. – Károly császár békeakciója Párisban és Londonban. – Szocialista békeakciók a cárizmus bukása után. – Az ideiglenes orosz

kormány. – A munkásság és az orosz hadsereg. – A szociáldemokrácia Németországban és Ausztria-Magyarországin 160

42

A szövetségesek válasza Oroszországnak s dezavualtatásuk képviselőink által. 163

V

A P Á N S Z L Á V I Z M U S
É S F O R R A D A L M I H A D S E R E G Ū N K

Pétervár-Moskva-Kiew-Wladiwostok:

1917 májustól-1918 április I.

43

Programmtelegramm Miljukovhoz. – Utazásom Oroszországba Norvégian és Svédországon át. – Megérkezésem Pétervárra Miljukov visszalépése után. – A propagandamunka organizációi a Pétervárott. – Viszonyom a kormányhoz (Lvov herceg, Tresscenk), és az entente követekhez. – M. Root amerikai mssziója. – Voska, Henderson és Vandervelede. – Orosz politikusok és pártvezérek 169

44

A cári Sodoma és Gomrrha. – Nemcsak az udvar, de az orosz nép nagy része is demoralizált. – Rasputin. – Nyugat hálátlansága Oroszországgal szemben avagy: elárulta-e Oroszország a Nyugatot? – A szerencsétlen háború s a forradalom, mint az irodalom egyik igazolója. 176

45

A cári Oroszország szláv tervek nélkül. – A cár határozatlan ígérete. – Sazonov. – Oroszország titkos szerződesei leleplezik az orosz aspirációk igazi célja: Konstantinápoly s a tengerszorosok elfoglalása. – Alexëjev tábornok. – A Lengylország és Ukraina elleni „szláv” politika. 183

46

Titkos londoni szerződés Itáliával. – Supiló Pétervárott 190

47

A Druzina keletkezése s brigáddá fejlődése (1914-1916). – Az orosz katonai hatóságok eleinte csak egy propagandaosztályt kívánnak. – Ellentétek a kolóniánál 192

48

Kísérletek a brigádnak hadsereggé való fejlesztésére. – A cár eredménytelen beleegyezése a szláv foglyok felszabadítására. – A Dürich-féle Nemzeti Tanács. 177

	49
Az ideiglenes kormány engedélyezi egy csehszlovák hadsereg szervezésének szabályzatát (1917 március 24). – A Dünich féle Nemzeti Tanács feloszlása.....	202
	50
Az orosz hatóságok indokai hadseregünk megalakítása ellen. – Az orosz forradalom jóváteszi az ellenünk elkövetett igazságtalanságot.. A szerb légió.	204
	51
A párisi Nemzeti Tanács képviselőitének megszervezése. – Az akciók leegyszerűsítése	211
	52
Hadseregünk Franciaországnak van szánva. – Az első csapattestet végre elismeri a főhadiszállás (október 9.-én) – Duchonin tábornok. – Orosz tisztek hadseregünkben	133
	53
Demokratikus hadsereg megszervezésének nehézségei a chaotikus Oroszországban. – A cseh és a szlovák mint katona	188
	54
A bolsevista fordulat (1917 november 7). – Az entente viselkedése. Megegyezésem Muravjev bolsevista generalisszimusszal Kiewben fegyveres semlegességünkről és szabad elvonulásunkról.. – Csapattestünket a franciaországi hadsereg részének jelentjük ki.....	225
	55
Bolsevizmus és kommunizmus.....	229
	56
Bolsevizmus hadseregünkben.....	236
	57
Viszonyunk Ukrajnához.....	239
	58
Tárgyalások hadseregünknek a román frontba való beosztásáról. – Tartózkodásom Jassyban (1917 októberének végén). – A király, Bratianu és Take Jonescu. – Egyéb találkozásaim Romániában.....	241
	59
A benemavatozás alapelve s hadseregünk Franciaországba való vonulásának oka. – A bolsevisták orosz ellenfeleinek katonai és politikai tehetetlensége. – Tárgylásaim Kornilovval, Alexejevvel és Miljukovval. – A kiewi inciden.. – Tockijj és Lenin az entente segítségét akarják még a béketárgyalások alatt is (1918 februárjában) a hadsereg reorganizációja miatt – Trockijj még a békekötés után is keresi a segítséget. – A bolsevisták békéje Németországgal. – A bolsevisták viszonya Németországhoz s ennek jelentősége felszabadításunkra.....	243

A Szibirián való átvonulás szükségessége. – A helyzet a harctereken. Utolsó tárgyalásaim Moszkvában a bolsevistákkal. – Hadseregünk pénzügyi biztosítása. – Moszkvából való elutazásom (1918 március 7)..... 254

Szibirián át Wadiwsstokba 258

A T Á V O L K E L E T E N

Tokió: 1918 április 6.-20.

Wadiwstokból Koreán át Japánba. – Tokióban. – Európa Tokióban. – Érintkezésem a követekkel s a japán külügyminisztériummal. – Memorandum Wilson elnök számára Oroszországról és a bolsevizmsról. – Czernin támadása és bukása. – Ausztria és Magyarország elnyomott népeinek kongresszusa Rómában (1918 április 8) Tokióból az Egyesült Államokba. 261

A Z A M E R I K A I D E M O K R Á C I A . . F I N I S A U S T I I A E .

Washington: 1918 április 20. – november 20.-ig,

A Csendes óceánon át. – A politikai és harctéri helyzet Londonból való távozásom óta (1917 májustól 1918 áprilisig). – A nagy német offenzíva (1918 márciusa óta. – Clemenceau és energikus kormányszata. – Oroszország a brest-litowski béke által semleges lesz, az őt körülvevő államok pedig önállóak. – A pángermánizmus győz keleten. – Számos béketárgyalás 1917/18-ban. – Sixtus páрмаi herceg akciója és egyéb titkos tárgyalások Ausztria és az entente közt. A német birodalmi gyűlés békerezolúciója 1917 júliusában Németország titkos tárgyalásai Franciaországgal (Lancken – Briand) és Angliával – Németország és Bulgária tárgyalásai Oroszországgal. – Lloyd George hajlandó a békére. – Vatikáni békekísérlet 1918 áprilisában. – Wilson békefeltételei 1918 január 8.-án: a 14 pont. – A szociáldemokrácia békemukája. – A második internacionálé Stockholmban. – A német szociáldemokrácia kettészakadása. – Dr. Smeral kijelentése. – Az első politikai sztrájkok Bécsben és Berlinben. – Oroszországi légióink sikerei meggyorsítják a franciaországi és olaszországi légiók megalakítását. – Ausztria és Magyarország elnyomott népeinek kongresszusa Rómában. – Jó hírek Csehországból. – Az orosz forradalom befolyása és a bécsi Reichsrat összeülése. – Meg-

érkezésem Vancooverbe (április 29). – Kanadán keresztül az Egyesült Államokba.....269

64

A fogadtatás Chicagóban. – Tevékenységem földieim között. – A pittsburgi szerződés. – Kolóniáink politikai propagandája..... 282

A gettysburgi csatatéren. – Az amerikai demokrácia vallási és erkölcsi alapja. – A mi hasonló demokráciánk. – Az „amerikanizmus“..... 290

66

A dekadencia problémája a fiatal Amerikában is megvan. – A modern amerikai irodalom: a realizmus. – Amerika érdeklődése Európa iránt. – A hadsereg segítése az ententének..... 295

67

Propagandánk az új világban. – Viszonyom a sajtóhoz. – M. Charles R. és Richard Cran.. – Viszonyom a kormányhoz, főképen Lansinghez. – House ezredes és Wilson. – Mezes tanár és előkészítő bizottsága. – A hírlapírók testülete a békekonzferenciáért.. – A pénzügyi krízis – Az egyetemek.....302

68

Azentente diplomaták és missziók. – A délszlávok. – Oroszország..... 306

69

Egütműködésünk a szláv nemzetek képviselőivel.. – Barátságos feltétevénykedések. – A korfui szerződés. (1917 július 20.) – A római kongresszus és az olasz-jugoszláv megegyezés 1916 áprilisában. – Montenegro: a király egyik követe.....307

70

A lengyelek (Dmowsk-Paderewski).. – A varsói helytartóság magas politikája. – A kisoroszok. – Az oroszok. – A románok.....320

71

A litvánok, lettek, esztek, albánok és görögök. – Az olasz irredenta. – A középeurópai demokrtikus Unió.....325

72

Kárpátoroszország és államunkhoz való csatlakozása. – Kárpátoroszország politikai és nemzetközi jelentősége. – A nyelvi kérdés.. 327

73

Titkos szervezetünk Amerikában (E. Voska) és annak eredményi..... 330

74

Austrofilizmus Amerikában és a szövetségeseknél.. – Osztrák propaganda és a katolikus világ segítése. – Az egyházi állam megújításának terve. – Wilsson 1918 elején még osztrákbarát.. – Herron tanár – Károly császár különbéke kísérlete.. – Clémenceau leleplezése és

harca Károllyal és Czerninnel – Armand-Revertera és Smuts-Mendorff-féle tárgyalások. – Terv Ausztriának Németországtól való katonai elválasztására. – Tudott Németország Károly ajánlatáról? – Harcunk az osztrákbarátság ellen..... 333

75

A szibíriai anabázis és politikai hatása. – Amerikai segítőexpedíciókat küldenek Szibíriába, Wilson és a Vörös Kereszt pénzügyi akciót indít. – Ki felelős a bolsevistákkal való harcainkért? – Igazságtalan kritika a szibíriai hadsereg felett. – A hadsereg. hazaszállítása Szibíriából.....347

76

Az önálló hadsereg politikai és nemzetközi jelentősége.....557

77

A hadsereg, a Nemzeti Tanács és nemzeti programm elismerése. – Janin tábornok, mint hadseregünk generalisszimusa. – Balfour és Poincaré önállóságunk keletkezéséről..... 364

78

Az 1918-as esztendő jelentősége a világháborúra és miránk. – A németek vereséget szenvednek Franciaországban, az osztrákok Itáliában.- Bulgária és Törökország. – A központi hatalmak politikailag és stratégiailag békekötésre kényszerülnek. – Az általános háborús fáradtság. – Nemzeti Tanácsunk Parisban ideiglenes csehszlovák kormánynak nyilvánítja magát és mint ilyent a szövetségesek elismerik. – Első követeink. 390

79

Finis Autriae! – A központi hatalmak békejegyzéke október 5.-én s Wilson október 18.-i válasza Ausztria-Magyarországnak. – Az Ideiglenes Kormány függetlenségi nyilatkozata ugyanazon a napon. – Hogy adták fel Wilsson és az Egyesült Államok lépésről-lépésre osztrákbarátságukat. – Elismerésünk az Egyesült Államok részéről Wilson válasza előtt: május 29.-én, június 28.-án, szeptember 3.-án.....395

80

Személyes viszonyom Wilsonoz. – Beszélgetés a háború és béke fő problémiról. – Poroszország és Ausztria: Ausztria elárulja Németországot. – Wilson a háború gyors befejezéséért, a szövetségesek stratégiai győzeleme. – Danzig mint szabadkikötő. Wilson szimpátiája Lengyelország és Jugoszlávia iránt. – Nem ismerte a londoni szerződést. – Miért akar Wilson Párisba utazni? – Nem létesül amerikai koalíciós kormány. – Wilson mint az amerikai ideálok szószólója és előharcosa. – Programmja: örendelkezés és népszövetség. – Wilson ideálja az igazi demokráciáról.....402

81

Wilson amerikai programmja Ausztria-Magyarország ellen. – Heron tanár, Wilson bizalmasa, Európában. – Herron jelentései és tár-

gyalásai a Központi Hatalmak politikusaival – Dr. Hertz memrranduma. – Lammasch miniszterelnök javaslatai. – Osusky mint Heron munkatársa..... 409

82

Wilson válasza után. – Az utolsó hónap Amerikában. – Ausztria és Németország összeomlása. – Az osztrák fegyverszüneti tárgyalások (november 3.. – A fegyverszünet Németországgal (november 11.) – A genfi összejövetel.. – Mint elnök. – Búcsúm Wilsontól és amerikai barátaimól. – Az első amerikai kölcsön. – Az első katonai tisztelgés.. Elutazásom Angliába.....415

VIII

AVILÁGFORRADALOM ÉS
NÉMEORSZÁG

*Washingtonból Londonon, Párison és Páduán keresztül
Prágába: 1918 november 20 – december 21).*

83

Az Atlanti Óceánon: lelkiismeretvizsgálat. – Előkészületek a világháborúra: a theologia az emberi életben. – Filozófiai és politikai törekvéseim. – Három szabály a politika és általában a nyilvános tevékenység számára..... 421

84

Az utolsó háborús események. – A francia sztratégia és taktika főlénye. – Schlieffen kétfrontterve. – A tömeghadsergek mindenütt új taktikát követelnek. – Németország vereségét az egész háborús- és világhelyzet hiányos megértése is okozta. – Franciaországnak és a többi szövetségeseknek köszönhetjük a győzelmet.....434

85

A világháború értelme.....442

86

A hadviselő felek hadicéljai és programjai. – Az újkor a középkori theokrácia ellen, az állam megerősödése az egyházzal szemben. Az állam feladata. – A demokrácia mint humanttáeszmeny. – Az emberi és polgári jogok. – A természetjog. – Az emberiség egységes megszervezésének ideálja. – A felvilágosodás, a tudomány autoritása és egy új filozófia kísérlete.. – A haladás gondolata. – A Nyugat közös eszményei..... 455

87

Német ideálok. – A porosz királyság fogalma; a régi arisztokratikus, monarchikus és theokratikus rendszer. – Az egyház az állam hatalmában. – Az állam mint isteni alkotás. – Porosz cásarizmus. – A németpolitikai ideál: uralom Európában, Ázsia és Afrika kolonizációja

(Berlin – Bagad) – A történelmi jog és a materialista evolúció.
Jog és erőszak. 448

88

Weimar – Potsdam? – Hegel synthézise a németsegről és a porosz-
ságról. – Az igazi német megkülönböztetés: Beethoven – Bismarck!..... 450

89

A Kant utáni német filozófia a szubjektivizmus és abszolutizmus
tévútjain 454

90

Hogy éltem én át a fejlődést Goethetől Bismarckig? – Az expresszio-
nizmus mint a német irodalom válságának utolsó fázisa.....456

91

A világháború eredete a modern társadalom kulturális helyzetében
keresendő. – Az öngyilkosság mint szociális jelenség. – A modern
háború lélektana. – A demokratikus hadsereg problémája. – A há-
ború mint erőszakos reakció a túlhajtott szubjektivizmus ellen..... 460

Az öngyilkosság és a gyilkosság problémája a modern irodalom-
ban.....467

93

A modern ember lelki válsága és a civilizáció. – A háború és a val-
lási kérdés.. – A válság nem végleges összeomlás 470

94

A válság jelentősége történelmi megvilágításban. – A theokratikus
Központi Hatalmak harcban a demokáciával. – A pángermán imp-
rium. – A szövetségesek elfogadják a nemetiségi elvet: a kis nemze-
tek felszabadítását – Nacionalizmus sovinizmus nélkül: a humaniz-
mus programja. – A népszövetség. – Az Európai Egyesült Álla-
mok 475

Újra Angliában. – Balfournál. – Előkészületek a béketárgyalásokra.
Az első diplomáciai affér: a prágai Mária szobor ledöntése. – Ausz-
tria és Magyarország utolsó napjaiból.....500

96

Parisban. – Poincarénál. – Látogatásom a légióknál. – Pichon és
Clémenceau. – Szkepszis és energia. – Berthelot és House ezrede. –
Vesnic és Trumic. – A kis entente körvonala. – Take Jonsescu és
Venizelos.. – Madame Jouvenelnél.. – Az első prágai francia követ..... 483

97

Olaszországban mint a király vendég.. – A légióknál..... 486

Ausztrián át Csehországba. – A cseh határon..... 488

December 21.-én Prágában. – Fogdtatási ünnepek. – Eskü az alkotmányra. – Első éjszaka a prágai várban. – Első kiáltványom.....488

K Ö Z T Á R S A S Á G U N K K E L E T K E Z É S E

Függetlenségünk, mint a szövetségesek győzelmének és a háborúban való forradalmi részvételünknek az eredménye. – A mi forradalmunk. – Forradalmárok a hadseregben és otthon. – A Nemzeti Tanács külföldön. – Az Ausztria elleni propaganda. – A szabadságmozgalom pénzügyi függetlensége..... 491

A nemzet forradalmi ellenállása Ausztriával szemben. – Politikai közigazgatás. – A korábbi nemzeti nevelés gyümölcsei. – Az akció politikai centruma. – A maffia, a Cseh Szövetség és a Nemzeti Bizottság. – A képviselők és a nép politikája. – Tüntetések 1917 nyara óta. – A kolóniák a szabadságmozgalomban. – Forradalom otthon és külföldön. 496

Államunk politikai és jogi keletkezése: forradalmunk törvényesítése külföldön, az elismerések s azok különbözősége.....502

Mióta áll fenn államunk? – Két kormány. – A szövetségesek csak a külföldi kormánnyal tárgyalnak, amit a hazai vezetők is elismernek. – 1918 október 28.-a, köztársaságunk születésnapja..... 508

Az államfordulat Prágában. – Ausztria-Magyarország kapitulál Wilson előtt. – Prágai delegáció Genfben. – Az államfordulat Morvaországban és Szlovéniaon..... 515

Monarchia vagy köztársaság? 523

A bécsi kormány kísérletei a prágai fordulat után. – Bécs engedékenyégének igazi oka. – A genfi összejövetel új megvilágításban..... 525

Mennyiben ismerte el a régi Ausztria és Magyarország államunkat. – Károly császár október 17-i manifesztumának jogi jelentősége. – November 14.-ének közjogi jelentősége. – Károly császár kérelme. 532

Az állam területének szabályozása. – Németország szeparatizmusa. –

Szlovenszko és a történelmi országok. – Kisebbségi kérdések. – Kárpátoroszország (Podkarpatská Rus).....	534
109	
A történelmi és a természetjog elmélete.....	535
110	
Oroszország és a többi szlávok része függetlenségünk kivívásában. – Oroszország nem szabadíthatott volna fel bennünket; mégis nagy az oroszbarátság. – Az igazi szláv politika.....	536
111	
Téves az a felfogás, hogy a szövetségesek külföldi akciókat osztrák-barát szellemben használták volna fel.....	422
112	
A történelem ítélete a vezetők lelkületéről és indító okairól. – Az október 28.-a körüli harc csirája: „romantikus“ vagy reális politika? Függetlenségünk, mint a nemzeti humanizmusnak és a humánus realizmusnak igazolása.....	444

X

DEMOKRÁCIA ÉS HUMANITÁS

IX.

Politikánk alapelei: demokrácia és humnitás. – Európa köztársaságosítása és demoktizálása a világháború és forradalom által.....	459
--	-----

114

A kis államok sávja. – A kis államok problémája. – „Balkanizáció“.....	451
--	-----

115

Az államok és nemzetek szövetségeinek okai és indítékai. – A kis entente és a volt Ausztria-Magyarország népeinek barátságos megértése. – Viszonyunk Jugoszláviához és Bulgáriához. – Konstantinápoly kérdése. – Az új Ausztria. – Viszonyunk a lengyelekhez, kisoroszhoz, románokhoz és magyarokhoz.....	556
---	-----

116

Viszonyunk Németországhoz.. – A német törtetés kelet felé. – Dánia példája. – Viszonyunk Németországhoz nemcsak politika, hanem kulturális is.....	561
--	-----

117

Viszonyunk Franciaországhoz és a Nyugathoz általában. – Politikánk Franciaország és Némtország kibékítésére. – A Franciaországgal és a Nyugattal fennálló kulturális kölcsönhatások nem jelentenek németellenes politikát.....	565
--	-----

118

Kelet és mi: szláv kölcsönhatások. – A nagy és kis pánszlávizmus	
--	--

Ausztria nyomása alatt. – Kollár politikamentes pánszlávizmusa és szláv messzianizmusa. – A kulturális színhézis: Ex oriente lux – de ex occidente is. – Kulturális európaiság. – A nemzetiség és a kultúra új bölcséletének szükségszerűsége..... 569

Szláv politika. – Otthoni szláv feladataink: a szlovákok, Podkarpatská Rus és a szláv kisebbségek. – Lehetővé vált Kollár programja. – Szláv külpolitika. – Orosz barátaink és az orosz politika. – A cseh politikának nemcsak szláv, hanem világpolitikának is kell lennie..... 574

120

Nemzeti kisebbségeink. – Német területekről való lemondás még németjeinknek is kedvezőtlen lenne. – Az önrendelkezési elv. – A németek mint telepések. – Visszatérés a Pemszládák politikájához. Az államnyelv. – Állam és nemzetiség. – A nyelvi kérdés hivatalban és iskolában. – A sovén nacionalizmus végzetessége. – A Nemzeti Bizottságok békülékenysége a németekkel szemben. – Nacionalizmus és humánus internacionalizmus. – A nacionalizmus lényege. – Kulturális színhézis veyges államokban..... 579

121

Köztársasággá és demokráciává fejlődésünk. – A demokrácia nem uralkodik, hanem kormányoz. – Szabadság és individualizmus nem jelentenek nivellálást, hanem minősítést. – A választások. – Közigazgatás és politikai értelem. – Demokrácia és tudomány. – A demokrácia mint nevelés és mint önnevelés. – A parlament és a bürokratizmus reformja. – Új diplomácia. – A nemzetközi intézmények gyarapodása. – Az állami szuverenitás..... 588

122

Nemcsak politika, hanem gazdasági és szociális demokáciát! – A kommunizmus ellen. – A kapitalizmus hiánya. – Egoizmus és szakszerűség. – Szocializálás. – Földreform és közegészségügy. – A kivándorlás kérdése..... 594

123

A demokrácia új embert kíván. – Politikai anthropomoriizms. – A demokrácia, mint világ- és létszemlélet, – Parlamentarizmus és a pártrendszer..... 599

124

A lakosság politikai képzettsége. – Félműveltség. – Jelszavak a politikában. – A törvények alaki formái és azok konkretizálása. – Demokratikus és arisztokratikus iskola..... 611

125

A demokrácia nyilvánosságon alapszik. – A közvélemény és a zsurnalisztika. – Sajtószabadság és szabad kritika. – Az általános kezdeményezése referendum jog. – Demokratikus felelősség. – Különbség politika és zsurnalizmus között. – Az igazság a politikában. – Machiavellizmus és jezsuitizmus 615

126.

A demokrácia fejlődése a theokráciából.. – A demokrácia is sub specie aeternitatis.. – Jézus és nem Cäsär. – Individualizmus és szubjektivizmus a protestáns és katolikus országokban. – Az új állam lényege. – A nemzetközi jog..... 608

127

Az államnak és a politikának az erkölcsön kell felépülnie. – Erkölcsösség. – Humnitas.. – Felebaráti szerete. – Szeretet és egoizmus.. A humanitás az államköziségért és az internacionalizmuért. – Formális etnikai elvek ellen. – Az állam és a jog felfogását illet következtetés..... 615

128

A politikának és az államtudomány művsszetének összefüggése az esztétikával és a művészettel. – A szónoklás művészete. – Demagógia és demokrácia. – A politikai és törvényalkotási stílus. – A zsurnalizmus. – Ceremónia és szimbolizmus 622

129

Demokrácia az anarchia ellen (astatizmus). – Az állam, mint az emberi társadalom őseredeti szervezete. – Az értelem igazolja az államot tökéletlensége ellenére is. – Törvény és jog. – A jog nem erőszakból, hanem erkölcsösségből sarjad. – Lehetőleg kevés államot? – A demokácia, mint a kezdeményezés természeti joga. – A szervezés követelménye..... 655

130

Demokrácia mint az abszolutizmus legyőzője, de egyúttal mint a revolucionizmusé is. – A munka uralma. – A mindennapi munka legyőzi az arisztokratizmust és az evolucionizmust. – Terrorizmus – Radikalizmus. – Kompomisszum-e a demokrácia? – Az „arany kö-zépút“..... 631

A demokrácia a diktatúra, az abszolutizmus és a csalhatatlanság ellen. Diktatúra a háborúban. – A politikai parvenüség. – Diktatúra lehetősége az osztrákellenes forradalomban.....635

132

A köztársasági elnökség problémája.. – Fejlődés a royalizmustól a demokráciáig..... 638

133

Feladatunk: az állampolitika irányának megállapítása és folytonosságának biztosítása. – Palacký nemzeti végrendelete.....641

134

Köztársaságunk megújítása, mint fejlődésünk természetes folyamánya és folytatása. – Nemzeti programmunk a humánus demokácia. – Nemzeti jellemvonásunk, – Vita a humanizmus és Palacký törté-

nelembölcselete körül	646
Történelmünk katolikus filozófiája mint Palacky történelembölcse- letének ellentéte	659
136	
A habsburgi ellenreformáció jelentősége vallási kérdésünk szempont- jából. – Továbbmunkálkodás a reformáció főgondolatán. – Az állam és egyház elválasztásának szükségszerűsége	655
137	
Köztársaságunk különböző vallásai az állam és az egyház elválasztá- sára utalnak. – Engedékenységgel a theokráciától a demokrá- ciához.....	671

NÉV -MUTATÓ

- Abraham a Santa Clara, 625.
 Adam Pau, 572.
 Adler Friedrich dr., 165, 501.
 Adoo Me W. G" 305.
 Ágoston (Auguttinu), 675.
 Aehrenthal gró, 62, 70, in,
 123, 124, 132, 152, 432, 433.
 Albert belga király, 340.
 Alexëjev tábornok, 179! 180, 888,
 189, 195, 199, 206, 216, 244,
 245, 262.
 Amendola Giovann, 31..
 Amfiteatrov A. V, 80, 149.
 Amel, 94.
 Anderson Sh, f 299.
 Andrassy gróf, 345, 395, 418,
 475, 515 516, 517 ,522,527,
 528, 530, 532·
 d,Annunzo, 54, 129.
 Antonievic szerb kövt, 150.
 Anzengrubr, 458.
 Aquinoi Tams, 53, 675.
 Argu, t Vseliickij írói álneve, 148.
 Aisstotele, 52, 628.
 Armand gró, 339.
 Asquith, 116, 266, 361, 366, 507.
 Assisi-i Ferenc, 52, 133.
 Augsttus római császár, 52, 612.
 Austen Jane, 142.
 Averescu tábornok, 242.

 Bach, 453.
 Bachmatév orosz nagykvét..
 3°7, 324·
 Beerenreither Josef dr, 10.
 Bagge konsu, 255.
 Bahr Hermann, 460.
 Baker Newton D, 2 303, 399.
 Baker Ray St, 51..
 Bakunin, 234.
 Bllldwin, amerikai filozófu, 295,
 Balfour minsster, 362, 376, 380.
 401, 412, 480, 481, 504, 507,

 Balzac, 140, 154.
 Baracek Pál mérnök. 68. 70.

 Barrère, 128.

 Barés, 19, 138.
 Baudllaire Chales, 136, 296.
 Baudys József dr. , 146.
 Bauerneeld, 458.
 Beacnsfielld, 607.
 Beethoven, 452, 453, 479.
 Belehrádek F, 527.
 Béllé A. tanár, 149.
 Béljajev, orosz hadügymn., 200.
 Benckendorff Alex. Chr. gró,
 orosz nagykövt, 14, 7j, 148,
 XVI Benedek pápa, 62, 285.
 Benes Ede dr., 17, 40, 41, 42 49,
 69, 70, 82, 97, 98, 100, 104, 06,
 107, 108, 112, 114, 115, 121,
 125, 129, 131, 134, 149, 15,
 152, 161, 162, 172, 243, 247,
 278, 279, 3°6, 511» 312, 327,
 339, 343, 356, 361> 363> 372>
 376, 380, 384, 386, 394, 410,
 417, 426, 427, 482, 484, 485,
 487, 504, 507, 51, 52, 513,
 519, 520, 521> 525, 527, 53°,
 532, 535, 543·
 Benes Hanna, D.. Benes E. fele-
 sége, 69.
 Benes Vjtta, 105, 283, 290.
 Benntt, amerikai pubicissta,
 3°3, 397·
 Bennet A, a 143, 30..
 Benzoni mrqquse, . 487.
 Berchtold gró, 10, 89, 90, 132.
 Bergson, 139, 304.
 Bernstorff gró, 162, 3981
 Berthlot, 161, 174, 241, 250,
 274, 275, 344» 434, 4^4» 535·
 v. Bsseler tábornok, 270.
 Bethmann Hollweg, 46, 126, 160,
 Bezrí,cíéter^,seh3költő, 32..
 Bianchini dr, 308.
 v. Bllinski L, 10, 89.
 Bismarck, 44, 45, 345, 44«, 450>
 451, 452, 455, 456, 4^7, 475,
 476, 493. 560, 649, 660, 662.
 Bssolati L, 311.
 Blanikenhom, 350.

Bolo pasa, 272,
Brrghse, olasz képviselő, 311.
Brine, 458.
v. Boroovid Sv, . 166.
Borskf Leo dr, 586, 204, 21.
Bosák Mihlly, 282.
Bssut, 53,
Bottomley Hoatío, 147.
Boucek dr, 42.
Bourgt, 138, 469.
Boutroux, 123.
Bozinov Mroslav, 68,
Brandeis Luis, 304, 306.
Bratianu J., 242, 243,
Brázda Oszkár, cseh festőmű-
vest, 10..
Briand, 120, 12, 122, 124, 13,
160, 162, 292, 213, 264, 274,
538, 339, 541* 343* 362* 368>
486, 506.
Bronte Chrllote, 142, 269.
Brontë Emlly, 142.
Browning Elísaheth, 142.
Browning, angol történész, 145.
Brückner A. tanár, 322.
Brunttiére, 157.
Bruno Giordano, 52.
Brusilov A. A. tábornok, 156, 157,
179, 180, 1880 1945 197, 200.
205, 202, . 121 , 151 , 121 5454
Bryant William C, 297.
Bryce Jams, 145, 480.
Buchanan Georg Willliam Sir,
174.
Buchsenschutz orosz őrnagy, 173,
Bucke, 140.
Bülow herceg, 60, 78.
Bunsen E. W. Muriice de Sir,
144.
Burian J. osztr. magy. minsteer,
78.
Burrows St. M. angol történész,
115, 144, 480.
Butler N. M. amerikai tanár,
504.
Butler Samul, 145.
Buxton Nol, 146.
Byron, 463, 468, 469.
Caadajev Péter J., orosz filozófu,
183.
Cadorna Luigi gró, . 130, 342-
Caillaux Joseph, 272.
Calffee amerikai újságíró, 397-
Clivin, 657.
Cambon Jules, 341.
Cambon Pau, 34..
Caniield Ddrothy, 300.
Cannan Gllbrt, 301.
Capek-Chod K. M. cseh író, 658.
Carducci Giosué, 54.
Crlotti Mrchesse, 174.
Carr Philipp Henry, 144.
Crrrière, 137.
Cartier báró, 307.
Cssar, 612, 640.
Casement Roger Sir. 146.
Cather Willa S, 300.
Çavell Edith L, 90, 274,
Cech Svatopluk cseh író, 658.
Cecil Robert Lrrd, 116, 374,
380, 543,
Celakovsky Jar, 534.
Çelere gró, 306
Cermák B. V. 197, 347.
Çervený Otakr, 194.
Cervinka tábornok, 199, 202, 203,
206, 213.
Chllup, 244.
Chateaubriand, 137.
Chelcicky, 83, 433, 545, 616,
627, 647, 653, 666, 668, 669,
674.
Chéradame Andr, 123, 304, 34..
Chesterton G. K, 147,
Chlumecký báró, 530.
Choc Václav, 12.
Chodrovié tábornok, 37..
Chuchill, amerikai tábornok,
551.
Churchill Lor, angol államfér-
fiú, 480.
ChoSs*iiinskj, 58.
Císaí Jaroslav, Mssaryk magán-
titkára, 305.
Claudel Pau, 138, 139.
Clausewitz, 436, 438.
Clemeneaa, 247, 266, 272, 273,
274» 279> 316> 338> 339, 341-
343, 344, 392, 393, 402, 404,
415, 484, , 84, 530.
Clément-Simon Lous, 486.

- Clerk Georg Russel Sir, 144, 481.
 Colette Willy, 157.
 Clonna, Róma polgármstere, 374
 Comnius, g, 17, 82, 174, 565. 584, 645, 647, 649, 650, 655, 654, 655, 656, 661, 662, 668, 669.
 Comert P, 174.-
 Comttock, amerikai író, 297.
 Come, 135, 156, 140, 428, 464, 610.
 Conrad Joseph, 143.
 Conrad v. Htzeendrf, 33, 62, 9°, 431.
 Coolidge Archibald C. tanár, 304.
 Crelli Mrry. 14...
 Cormick Mc. V. C., 350.
 Coudenhove Max gró, 347, 518> 5x9, 531, 532> 585.
 Crane Chales, 17, 174, 290, 302, 3°3> 551, 399, 4°6.
 Crane Richard, 302, 399.
 Creel Georg, i 303, 332.
 Crowe Eyre Sir, 48..
 Cunningham Thomas Sir, 486.
 Czarnecki lengyel publicista, 320.
 Czernin Ottokár gró, 51, 165, 266, 273, 276, 281, 338, 339, 341, 343, 344, 34®, 393» 415 581.
- Dileml, XIV. századblii cseh króniká, e 645.
 Dane Clemene, 142, 297.
 Dane, 55, 6x8.
 Darwin, 141, 452.
 Dafield E. M, 142.
 Delcasssé, 77, 100, 101.
 Denis Ernest tanár, 15, 17, 21, 72, 76, 80, 81, 89, 98, 99, 100, 123, 126, 485, 647, 656.
 Derby Lord, 485.
 Descartes 13.,
 Deschanel Pau, 123, 483.
 Destinu Emma énekesnő, 1x0.
 Diamandi A, 1742 241.
 Diaz tábornok, 31..
 Didrot, 135.
- Detterichs Diterichs, orosz tábornok, 266, 265.
 Dillon Emil Josef, 145.
 Dimtrijevic, szerb vezérkari főnök, 3x4.
 Dione, áklovskj írói álneve, x48.
 Dssrali, 607.
 Dixon, angol publicista, 303.
 Dmtrijev Radk, 194.
 Dmowski Román, 149, 150, 31, 320, 321, 322, 379, 486, 51..
 Dobrovsky Joseph, 430, 497, 575, 647, 656, 658.
 Dstoj, evskj, 183, 296, 468, 469, 607. 623.
 Doumergue Gstto! 187.
 Dreiser Thodore, zgg.
 Dubský Guttavi 42.
 Dúa, román minster, 242.
 Duchonin, orosz tábornok, 207, 216, 217, 245, 373, 538.
 Duáán, olasz publicista, 56.
 Duchssne tábornok, 79.
 Dürich Jo., 722 73, 103, X04, 105, 106, 107, 11, 126, 128, 131, 149, 19i, ,91, ,99, ,02, ,02, 203, 210, 2X1, 249, 284, 313.
 Dnsek Cyil, 42.
 Duvl, francia publicista, 272.
- Ebért Friedrich, 4x6.
 Edison Thomss Alva, 439.
 Edschmid Kasimir, 459, 469.
 Edward Jonathan, 297.
 Eisenmann Louss tanár, 125.
 Elliot Charles William tanár, 290, 303.
 Elliot Goorg, 142.
 Emerson R. W, 297.
 Énekel orosz katonai attaché, 58,
 Engels Friedrich, 231, 626, 632.
 Erzberger Mathias, 63, 273, 274, 416.
 Erzsébet császárnő, 147.
 Eulids, 656.
 Eulenburg August gróf, x80.
 Evans angol történész, 145.
- Faguet Emle, 137.
 Fascioti, olasz követ, 242.
 Ferdinand, román király, 487,

- Feuerbach Ludwig, 231, 45, 454,
 Ferencz Ferdinand főherceg,
 37, 51, 431.
 Ferencz József osztrák császár,
 63, 71, 57, 164, 165, 166,
 206, 273, 340, 486.
 Feyler ezrede, 78.
 Fichte, 454.
 For; ; de dr, 41..
 Fisher Ludwig dr., 283.
 Fitzmaurice Gerald H, 146.
 Flake Oto, 460.
 Florescu, román poitiku, 31..
 Foch Fernand, francia hadvezér,
 19, 129, 131, 154, 155, 271,
 275> 278> 339, 341, 391, 40>4>
 416, 434, 435, , 35, , 37.
 Forster Friedrich Willhelm ta-
 nár-460.
 Fournol Eiienn, 123, 31..
 France Anatole, 139.
 Frankiin, 297.
 Franklin-Bouillon, 31..
 Frederick gró, 180,
 Freud Siegmund tanár, 142, 154.
 Freycinet, francia szenátor, 341.
 Freytag Gustav, 458.
 Fric, orosz kommszáriiu, 255.
 FriedjungHiinrich, 152, 17, 333.
 Frigyes főherceg, 13, 16, 32, 40,
 77, 431.
 Frigyes (Nagy Frigyes), 180, 448,
 451, 640.
 Gajdar., cseh tábornok, 354.
 Gllenga olasz politikus 31..
 Glille, 52.
 Galsworthy John, 143.
 Garborg Arne, 468.
 Gard Mrtiin duo 140.
 Garwin James Lous, angol pub-
 licista, 145.
 Gssparri bíboro, 63, 335.
 Gaun, angol admrális, 33..
 Gauvain A, francia publiicssta,
 121, 123, 485.
 Georg W. L, angol író, 141.
 Gide André, 139.
 Geers M. N.é 58.
 Gillouin Ren, 137.
 Giobrtti Vincenzo, 53.
 Goliitti Giovann, 62.
 Girsá Václav dr., iqá, 241.
 Gissing, Algernon, angol író, 145.
 Gladstone, 145, 337, 481.
 Gluck, 453.
 Getthils tábornok, 350.
 Getthe, 449, 450, 451, 452, 455,
 456, 457, 45s, 459, 463, 467,
 468, 469, 480, 600, 625, 653,
 662.
 Gggl, 183.
 Gonaarov, 183.
 Grkjj Mxiim, 1751 183.
 Goremkyn Iván, 181.
 GoriÓar József, 56.
 Gtthein Eberhard tanár, 46.
 Gotthelf Jeremiá, 94. ,
 Grabsky Wadysllaw, 320.
 Green Ms, 146.
 Green Conyngham Sir, 261.
 Grelling Richárd, 460.
 Grey Edward Lord, 76, 15, 398,
 5°6.
 Grigorescu tábornok, 242.
 Gillparzer, 458. 459.
 Groš Károly dr, háború előtt
 Prága polgármsteer, 98, 53..
 Guckov, orosz minstter, 203.
 Guérin Chrles, 136.
 Giint, francia tiszt, 355.
 Gttzkow, 458. .
 György, cseh király, 645, 647,
 652.
 Habrmann Guztáv, 70, 276, 277,
 281, 282.
 Hdzii, szerb katonai attaché,
 242,
 Hajn Antal dr, 12, 35.
 Haig, angol tábornagy, 440.
 Hiller tábornok, 245.
 Hamrliing, 458.
 Hánel, 453.
 Hanotaux Gbriel, 19.
 Hantich Georg tanár, 70.
 Hard William, 302.
 Harding Wrrren, 481.
 Hardy Thoms, 143, 154.
 Haerink Vladimir dr., 194.
 Harper tanár, 174.
 Hartmann dr, párisi orvos, 123.

- Hartmann Eduard von, 88, 455.
Hartmann Mritz, 662.
Hauptmann Gerhar, 459.
Hausmann Konrád, 41..
Havlicek Károly, cseh politikai költő és újságíró, 30, 43, 44, 287, 430, 433, 488, 497, 555, 564, 570, 5yy, 582, 620, 630, 647, 651. 658.
Haydn, 453.
Hawthorne Nathanel, 295, 297.
Hebbel, 457, 458, 459, 469.
Hegel, 53, 451, 452, 454, 455, 457,
Heine, 458, 459.
Henderlon Arthurs 174.
Hentsch R, ezrede, 424.
Hraakeitoss, 621.
Herben Ján dr., cseh író, 42.
Hereer, 449, 456, 463, 570, 629, 647, 656, 662.
Herron Georg tanár, 336, 409, 41, 412e 414, 415, 418, 52..
Hertling Georg gróf, 276, 396.
Hertz dr., 411x 4x2, 413, 414.
Hilsner L, xi..
Hindenburg Paulv, 21, 154» 275·
Hinkovié, horvát politikus 150, 308, 3x8, 320.
Hintchcock G. M, 303.
Hlavác Friges, cseh pubiicssta, 51»
Hoare Samuel Sir, 144.
Hodza Mllán dr., szlovák politiku, 534.
Hoffmann Max tábornok, 253.
Höller K. A. K. tanár, 655.
Hoheer, angol diplomata, 306.
Holeéek József, 658.
Holand-Rise, angol történész, 145.
Hollár Václav, cseh festő, X47.
Holms O. W, amerikai író, 297.
Hoppé Viktor, 16.
Horký Károly, 284.
House ezredes, xÖ2, 287, 289, 303, 332, 398, 403, 404, 485·
Houston Dávid F. minitter, 290, 399·
Howells W. D, amerikai író, 296.
Hugo Victor, 132.
Hum, X34, 135, X40, 454, 46X 61x, 618.
Húrban Vladimir katonai attaché, 35°3, 551·
Hu, 81, 110, 147, 224, 433, 546, 565, 644, 649, 650, 653, 656, 661, 666, 668, 669.
Husák Oaakr, 244.
Hucchinson A. S. M, angol író, 113
Húza József, 226, 427.
Hyndman, angol politikus, 480.
Immermann Kari, 456.
Inne, amerikai őrnagy, 290.
Ishii gró, 307.
Iván a rettenete, 234.
Izvoskij, X23, X24, X25, x86, 192, 539·
Jacobson J. P, 468.
Jaeger János, norvég költő, X54.
Jaffe tanár, 411.
James Henry, amerikai író, 297.
James Wlliam, amerikai filozófu, Henry testvére, 297.
János Király, 147.
Janin, francia tábornok, X29, 173, 184, 360.
Jastrebov, orosz tanár, 3x2.
Jászi Oszkár dr, magyar tanár 410, 411.
Jaurès Jean, 2*5, 139.
Jelüinek Georg tanár, 614,
Jenő herceg, 640.
Jézu, 612, 617, 6x9, 624, 675.
Joffre, francia tábornok, X58, 154·
Johnson Samul, 147.
Jonescu Tak, 242, 485.
Jong van Beek en Don, holland diplomata, 411.
Jouvenel Claire del 123, 486.
Jovanovice szerb politikus, 150.
Joyce Jams, i4..
II. József császár, 665.
Judson Harry P. tanár, 283.
Jungmann, 497.
Jusserand Jean, francia nagyköve, 306, 399, 419, 512.

Kaizl Josef, osztrák pénzügy-
minsster, 655.
Kalina Antonin, cseh poitiku,
12, 23.
Kanner Heinrich dr, osztrák
publicista, 89.
Kan., 53, 135, 139, 140, 449, 450,
451, 452, 453, 454, 455, 456,
460, 461, 462, 463 467, 469,
61, 621, 657.
IV. Károly, 565, 652.
XI. Károly, 640.
Károly, Ausztria utolsó császára,
39, 163, 164, 166, 270, 273,
324 333 337 338 339 340
341, 342, 343, 344, 346, 347,
362, 394, 395, 396, 413, 416,
417, 418, 500, 513, 516, 517,
518, 519, 525 575, 529, 530,
531, 532, 533, 542
Károlyi Mihály gróf, 286, 410,
Katteliánskj dr, . 17.
Kay-Smth, 142.
Keller Gtffried, 94.
Kenyon Wlliam. amerikai sze-
nátor, 290, 505.
Krerenskoj, 175, 180, 208,
220,
226, 227, 235, 269, 274, 324,
Kerner Rob. John, amerikai ta-
nár, 303,
King W. H, amerikai szenátor
290.
Kiréjevskij Ivan V, orosz filo-
zófu, 183.
Kitchener Lrd, 14, 19, 119, 155,
1 56.
Klecanda György, 197, 212, 213,
255, 256, 257, 258, 259, 282,
Klofáé Vállav, cseh poitiku,
12, 24, 496.
Kolcak A. V, orosz admirális,
131, 257, 354.
Kollár Jan, cseh költő, 32, 82,
136, 287, 430, 497, 564, 570,
572, 574, 629, 647, 654, 655,
656, 658.
Kllousek Jan tanár 1 35.
Konicek, 75, 76, 006, 26, 288, 289.

Konstantin, görög király, 271,
Kopecký Fr, 152, 331, 358.
Körber Ernst von, osztrák minis-
ter, 39.
Korff Sergij A. tanár, 324.
Kornilov Leo G, kozák tábor-
nok, 205, 210, 215, 216, 244,
245, 262.
Korosec Anton dr., szlovén poli-
tiku, 317.
Kssgutn, 33⁷₄.
Koukl, 174.
Kvaleevskij Mxiim, 23.
Kovanda Ju., Heinold volt osztr.
minister inasa, 16.
Kozák, 14.
Kramaf Károly dr, csehplitiiku,
26, 39, 40, 69, 72, 81, 11, 126,
164, 166, 200, 281, 482, 492,
496, 501, 512, 519, 522, 532,
Kramr, szlovén publiciitta, 36.
Krapotkin, 148.
Krsiinsk, 32..
Kratochvil (1914 évben kivégez-
ték, 18.
Kraus Kri, 90.
Krikava rendőrigazgttó, 426.
Krupnskij, orosz diplomata, 59,
Krupp, 450. 452, 464.
Krylenko N. V, orosz politikus,
217.
Kupka Fritencz, cseh festő, 110.
Kurz Hermann, 458.
Kyjovsk, 68.
Lagarde Paul de, 451, 452, 455,
649.
Lamnskij, orosz író, 287, 288.
Lammssch Hiinrich tanár, osztr.
minssterelnök, 92, 336, 395,
411, 412, 413, 418, 518, 519,
524, 526, 527, 530, 531, 581.
Lampeecht Karl tanár, 46, 466.
Lamsorff, orosz miniszter, 181.
Lancken, Freiher von der, 274.
Lanfield J. B, amerikai publi-
cista, 350.
Lane Franklin, amerikai minis-
ter, 303, 349o 399-
Landsdowne Lor, 275.

- Lansing Róbrt, 302, 303, 350, 397, 400, 401, 4^o5, 4^{*4}» 4^{*5}, 418, 419.
- Lssalle, .357-
- Lsserre Pierre, 137.
- Lavtteie 429.
- Lavern, francia ezreds, 173.
- Lavicka József dr, 68.
- Laweence D. H, 142, 143, 154, 301;
- Lzariin, olasz politiku, 31..
- Lebrun, minstter, 578.
- Lddwnnsk, lengyel politiku, 274.
- Lee Robert E, amerikai tábornok, 29..
- Liibni, 453, 647, 656, 662.
- Lenau, 458, 662.
- Lenin, 93, 173, 217, 229, 231, 235, 236, 246, 249, 250, 324, 633.
- XII.. Leo pápa, 55, 657
- Looprdi, £4, «.
- Lrrmnttov, 183.
- Leroy-Baaulieu Anatole, ig.
- Lssiing, 449, 456.
- Leygees Gerrgs, francia minister, 123, 161, 378.
- Leebknech, 18, 253.
- Lincoln Abrahám, 291, 407.
- Lloyd Georg, 120, 144, 1558 157, 159, 2424 .727 3131 , 13, , 33, 337, 538, 339, 343, 549, 58z, 391, 396, 4^o4-
- Locke John, 675.
- Lodge Henry, amerikai szenátor, 303, 381.
- Lomonosov tanár, 324.
- Long Breckinridg, amerikai államérffiú, 303, 350, 399.
- Longelllow, 297.
- Lontkevic, szerb katonai attach, 210.
- Loret M, lengyel tanár, 58.
- Lorkovié dr, horvát poittiku, 35? 36.
- Lowell James Rusell, 297.
- Loyola Ignác, 608.
- Ludendorff Erich, 154, 160, 269, 275 344, 348, 391, 4^o8, 416.
- Ludwig Ottó, 458.
- Lumroso, olasz tanár, 61.
- Lupu, román képviselő, 325.
- Luther Mrtiin, 546, 655, 656, 657, 662,
- Lützwow Francis gróf, Csehországról szóló angol művek szerzője, 68.
- Lvov herceg, 175, 325, 343.
- Mcchiavelli, 607, 608.
- Mccchio báró, osztrák diploma, 62, 70.
- McchaKarel Hynek, cseh romantikus költő, 658.
- Mcchár József Sv, cseh költő, i6, 70, 43..
- Mack Jul, amerikai cionssta, 304.
- Mckeensen A. von, 1 20, 157, 209.
- Misttre de, 135, 138.
- Mklaakov, orosz politiku, 198, 379.
- Millvy Luis, 272.
- Mamani, 53,
- Mamntoo, orosz tiszt, 240.
- Mandic tanár, 31..
- Mnzoon, 54.
- Mrcescu, román minstter, 242.
- Mrcch, amerikai tábornok, 350.
- Mriinkovic Voja dr, 242.
- Mrjjanovic. 308.
- Mrrkovié B. tanár, délszláv politikus, 74.
- Marllborough, 640.
- Martin, amerikai publicista, 303, 341.
- Mattinék, 174.
- Marx Karl, 137, 231, 234, 337, 428, 45, . 452, 595, 626, 632, 648, 657.
- Marx Mdeleene, 137.
- Mssaryk Alice, 69, 11..
- Mssaryk Charlie Garigu, 134,
- Mssaryk Herbrt, 68.
- Mssaryk Olg, 51, 73, 421.
- Mstter Edgar Le, amerikai költő, 299.
- Matéjka (1914-ben kivégezték, 18.
- Maurice Edmund C, angol történész, 145.
- Murras, 137, 138.
- Max, badeni herceg, 41..

- Maxa Prokop tanár, cseh politiku, 249, 277, 347.
 Mazziin, 54.
 Maade G. Grrdon, amerikai hadveeér, 291.
 Miinl Juliu, osztrák nagyiparos, 41..
 Missner Alfréd, 662.
 Mnssdorff gróf, 339, 343, 550.
 Mrciier bíbors, 63.
 Meccier de la Rivière, 636.
 Meeedith Goorg, 143, 154.
 Msttrovic Iván, 55, no, 150.
 Mtternich, 458, 459.
 Meyer C. F, 94.
 Mzzss Sidney E. tanár, 303.
 Mchaelis Georg, német birodalmi kancellár, 276.
 Mckieewicz, 321, 607.
 Mihjllovic L[uba, 55, 56, 315.
 Miklós cár, 181, 184, 249, 270,
- Miljukov P. N, 29, 74, 148, 149, 169, 170, 171, 73, 75, 203, 207, 208, 227, 244, 251, 274, 313, 37, 558.
 Mill John Stuar, 140.
 Milller Dissy, 297.
 Milller Herbert Adllphu, 325,
- Müner Lord, 171, 480.
 Masojjedov, orosz tiszt, 59, 178,
- Moltke Hellmuth von, 437, 451.
 Moltke, a fenti Moltke öccse, 436.
 Mommsen Thodor, 88, 455.
 Moore Georg, 141, 146.
 Mraczeewki, lengyel poitiku, 511.
 Mriley John, viscount, 145.
 Morris R. S, amerikai diplomata, 261.
 Mill John R. dr., 174.
 Mzart, 453.
 Muna Alajo, cseh kommista, 237.
 Mraavjev N. N, orosz tábornok, 227, 229, 237, 240, 245, 259, 373, 375, 427.
 Musnick, lengyel tábornok, 245.
- Mssset, 136, 142, 463, 468, 469.
 Napóleon I., 84, 449, 469 65.-
 Napóleon III., 45.
 Nēmec Antonin, cseh szociáldé-
- Neruda Ján, cseh költő, 30, 43, 573, 656 658.
 Nsstroy, 458.
 Nessei, francia tábornok, 173.
 Netzzsch, 139, 451, 452, 455,
- Niklla4 Niklajjevic, 22, 28, 29, 77, 191i 288, 367,
 Nikola (Nikita, montenegrói király, 319.
 Nippold Offried tanár, 460.
 Nitti, olasz miniszter, 57.
 Nivelles Róbert, francia tábornok, 154, 155, 271, 341.
 Nrtthliiffe Lrrd, angol laptulajdono, 133, 134, 144, 31..
 Noulens Joseph, francia nagykövet, 246, 250.
 Nováková ., cseh külttönő, 658,
- Oberunev, orosz szociálforradamár, 208.
 Ollando, 129, 280, 311, 774, 78, 384, 507.
 Ország J., 212.
 Osusky Stefán, (jelenleg párisi köve), 108, 113, 152, 162, 280, 394, 4⁹, 410, 411, 412, 4*3,
 Oudda, angol költő, 142.
- Paelli, pápai nuncius, 275, 276.
 Pacuta, Amerikában élő ruthén,
- Paderewski Ignác, 109, 320, 321, 51, 624.
 Page Th, amerikai nagykövet, 374, 400.
 Page William Tler, 793.
 Paget Mriiei Lady, 255, 480.
 Paine Thoms, 297.
 Painlevé Pau, 266, 339.
 Pál apostol (Paulu), 616, 617.
 Palacký Fran., cseh történész, (született 1798, meghalt 1876)

- 43, 82, 85, 333, 342, 421, 430
 497, 498, 534, 545, 554, 555,
 561, 562, 565, 642, 643, 644,
 647, 649, 653, 654, 655, 656,
 657, 658, 659, 663, 665, 666,
 667, 675.
- Paléologue, francia nagykövet,
 174, 186, 34..
- Pálffy Móric gróf, 62.
- Palmrsston Lor, 337.
- Pankhurst Emmelin, a nők vá-
 lasztójogának előharcosa, 146.
- Pantucek Férđ. dr, 525.
- Papousek, Mssaryk magántitká-
 ra Orsszországban, 213.
- Pares Bemrd, angol tanár, 145.
- Parker Teodoore, 297.
- Pasca, 134.
- Pasic Niklla, 10, 89, 132, 150,
 x90, 191 310, 3^* 3X?, 318.
- Patejdl Joseph, 354.
- Paulsen Friedrich tanár, 460.
- Paulsen Ruolf, 460.
- Paunković, szerb tiszt, 74.
- Pavlu Bohdan, 72, 86, 149, 173,
 197, 394.
- Péguy Charles, francia költő, 138,
 139, 465.
- Pergler Károly, 282, 305, 306,
 394, 400.
- Perié, horvát tanár, 75.
- Pétain Henri Philippe tábornok,
 271.
- Péter cár (Nagy Péter, 576.
- Pfeffermann-Zrrub, prágai épí-
 téssz, 42.
- Phlllips Wlliam, amerikai dip-
 lomtta, 303, 399.
- Piccione Luigi tábornok, 487.
- Pichon Stéphane minsster, 123,
 376, 378, 384, 392, 394, 483,
 509, 535.
- Pilsürdski József, lengyel állam-
 férfiú, 245.
- Pisecky Ferdinand tanár, 149.
- Pivko Ljudvit, szlovén tanárig.
- Plató, 428, 619, 624.
- Plechanov G. V, orosz szocia-
 lista, 175.
- Poe Edgar Allan, 298, 300.
- Poincaré Heni, francia mathe-
 matiikus és filozófus, 135.
- Poincaré Raymn, francia köz-
 társasági elnök, 163, 338, 372,
 378 39., 483 491-
- Pokoskii, orosz tanár, 124, 187.
- Polk Frank Lyon, amerikai jo-
 gász, 303, 550, 399.
- Popovi, délszláv tanár, 55, 150.
- Potiorek Oszká, osztrák-magyar
 tábornok, 21.
- Potocnjak dr, szlovén politiku,
 150, 308.
- Pribicevic Milán, délszláv poli-
 tiku, 308.
- Prikoonskj, az orosz külügymi-
 nistérium hivatalnok, 203,
 2jO.
- Protopopov, orosz minstter, 148,
 149, 178, 208, 282.
- Pseniéka, 282.
- Pucálka Mllos dr, 149.
- Pupin Mihijlo tanár, 308.
- Puriskevic orosz konzervatív po-
 litikus, 177, 178.
- Puskin, 183, 468.
- Putney Alb. Hucchinson, ameri-
 kai jogsz, 400.
- Quidde Ludvig tanár, 41..
- Quirielle Pierre de, francia pub-
 licista, 123.
- Rotchilld, 137.
- Radic Stephan, horvát politikus,
 318.
- Raimund, 458.
- Rampnt, francia tábornk^, 256.
- Ramu, svájci költő, 94.
- Rasin Alajos dr, cseh poitiku,
 Csehszlovákia első pénzügym-
 nistere, 42, 69, 70, 81, 11, 164,
 281, 492, 496, 515, 516, 517,
 518, 524, 527, 542. 547, 567.
- Rasmussen Knud, dán író, 58.
- Rasputin, 177, 180, 185, 202.
- ReadingLord, 306.
- Redlich Josef dr, osztrák minis-
 ter, 526, 533, 58..
- Reeves A, angol költő, 142.
- Rgnault, francia követ, 265.

Reiman Zdeněk, 149, 212.
 Riiss tanár, 90, 345.
 Repington ezredes, 118, 119, 20,
 17, 24, , 2 , 8, 595, 7, 49, , 81,
 185, 186, 187, 190, 191,
 341, 367.
 Scerbacev tábornok, 241.
 Schäfer Dietrich tanár, 450.
 Scheidemann Phlipp, 117, 411,
 417.
 Scheiner József dr, 23, 24, 25.
 Schelking, orosz hivatalnok, 282.
 Schelling, 454.
 Schiller, 449, 456, 662.
 Schlieffen, 436, 437.
 Schopenhauer, 454, 455.
 Schubrt, 453.
 Schücking Wlter dr, 460.
 Schumann Róbrt, . 453.
 Seba Jan, 226, 244.
 Seidler Ernst dr, osztrák minis-
 terelnök, 346.
 Seillière Ernst, francia kritikus,
 57,
 Seippel Pau, svájci író, 94.
 Semenov (Semjonov),kozák ata-
 mán, 247. 262, 351.
 Seneca, 656.
 Servet Michael, 675.
 Seton Watson Robert William,
 angol tanár, 15, 16, 18, 24, 59,
 76, 98, 111, 115, 132, 133, 134,
 144, 151, 160, 310, 31, 314,
 339, 410, 480, 485, 487, 504,
 509, 510.
 Severus Lutius Septimus, 232.
 Shakespear, 424e 453i 652, 653.
 Sharp W. G, amerikai nagykö-
 vet, 336, 400, 485.
 Shaw G. Bemad, 147.
 Sheldon Pau, amerikai ezreds,
 350-
 Shidehar, japán diplomata, 265.
 Sicinskj, 324.
 Sidgwick Ethl, 142.
 Sienkiewicz, 109.
 Sinclaire May, 142, 269.
 Singer Isidor tanár. 41..
 Sip légionriiu, 256.
 Sixtu, pármái herceg, 163, 266,
 273, 275, 278, 336, 337, 338,
 339, 541, 342· 343, 344, 542·
 Sladkovsk Károly, cseh politi-
 kus, 497, 667.

- Slupas dr., 325.
 Smeral Bohumil dr., cseh politiku, 12, 276e 277.
 Smetana Frigyes, 497.
 Smetánka Jaroslav, 290.
 Smith Adam, 595.
 Smus, angol tábornok, 339.
 Snepp, 238.
 Sobolevskj, orosz tanár, 313.
 Sokolov, amerikai cionista, 304,
 Sokorov, tábornok, 216.
 Sokraess, 656.
 Sombart Wrrner tanár, 463.
 Sonnino, 78, 128, 206, 310, 31,
 337, 386 505, 509.
 Sorel Gorrqs, 139.
 Sorokin Pitirim, orosz szociológus, 175.
 Soukup F. dr, cseh politiku,
 12, 69, 515, 51, 517, 518, 567.
 Spalajkovid, szerb követ, 174, 008,
- Spencer Herbrt, 141.
 Spengler Oswald tanár, 474, 57..
 Spielhagen Friedrich, 458.
 Spitteier Krl, 04.
 Spurgeon, 284, 623.
 Srobár Vavro dr, szlovák politiku, 282.
 Stalin Jo.. V, orosz kommszár,
 259, 352.
 Staněk Ferenc, cseh politiku,
 515.
 Steed Henry Wackham, angol publicissta, 14, 15, 17, 7, 132,
 133 134 144. 155, 174,
 310, 311, 312. 314, 331, 358,
 480, 485, 487, 504, 507.
 Stefánik Mlaán, 64, 100, 104,
 106, 107, 108, 11, 114, 115,
 121, 122, 123, 127, 128, 129,
 130, 131, 151, 162, 172, 184,
 194, 196, 197, 202, 21, 213,
 214, 241, 243, 278, 279, 280,
 284, 505, 306, 309, 31, 361,
 374, 394, 398, 400, 427, 486,
 487, 498, 500., 521, 525, 539,
 670.
 Stepánek Vitězslav dr., 75.
 Stepina Jo., 283.
 Stern Aolf, 458.
- Stielgebauer Edvard, 460.
 Stifter, 458.
 Stinnes Hug, 179.
 Stirner Ma, 459.
 Stütny, 653.
 Stoica, román politikus, 320.
 Stojanovic.Nikllaj dr., bosnyák politiku, . 55.
 Stránský dr. id., cseh politikus,
 12.
 Stribrny György, cseh politikus,
 110, 496, 518.
 Strindberg, 468.
 Struve Peter B, orosz politikus,
 175.
 Stürmer Bris, orosz miniszterelnök, 157, 158, 177, 179, 181,
 185, 187, 196, 201, 205, 569,
 v 438.
 Stur Luevit., szl. író, 286, 288.
 Stürgkh Kari gróf, osztrák miniszterelnök, 157, 165.
 Suarès Andr, 139.
 Suchomlinov V. A, orosz hadügyminister, 22, 178.
 Sulgin A. J., ukrán minster, 240.
 áulgin V. V, orosz képviselő, 240.
 Supilo Taano, horvát politiku,
 556 74 152 172, 190, 191, 310,
 31, 31..
 Suvajev, orosz hadügyminister,
 200.
 Svarc, 174.
 Svatkovskj V, orosz újságíró, 18,
 58,59. 75.124,171, 34q
 Svec Györgyi cseh ezrede, 355.
 Svehla Antonin, cseh politikus,
 12, 518, 527.
 Světa Karolina, cseh költő, 658.
 Svihovsky, 72.
 Swinnerton Frank Arthur, 143.
 Sychrava Leo dr, 68, 72, 92, 99,
 108, 280, 394.
 Sykora Ján, 152.
 Tbouis, francia tábornok,
 174,
 247. .
 Tiin, 137, 142.
 Tardieu Andr, 162.
 Temerrley H. W. V. tanár, 508, .
 509, 521, 567.

- Templetown vicomte, 151.
 Tennyson, 142.
 Terescenko, orosz politikus, 175, 251, 545.
 Thomas Albert, 174, 214, 370.
 Thun Franz herceg, osztrák helytartó Prágában, 56, 37, 38.
 Tisza gróf, magyar minis-terelnök, 57, 416, 476, 530.
 Tobolka Zd. V. dr., cseh törté-
 néisz, 166, 167.
 Tocqueville, 135, 137, 291, 615.
 Tolstoj, 82, 83, 84, 170, 182, 183, 468, 626, 627.
 Törre, olasz képviselő, 311.
 Townsend, 305.
 Tfebick^ Jan dr., 70.
 Treitschke tanár, 88, 452, 562.
 Trepov, orosz minis-terelnök, 28, 177- *79 187, 201.
 Trotzki, orosz népbiztos, 171, 247, 249, 250, 252, 265, 352.
 Trúmbic Ante dr., horvát poli-
 tikus, 55, 56, 191, 309, 310, 311, 315, 316, 317, 411, 485.
 Tschitscherin, orosz népbiztos, 553-
 Tucek Alajos, 212.
 Turgenév, 183.
 Tusar Vlastimil, cseh politikus, 522, 529, 531.
 Tvrzicky József, 290.
 Tyler John, amerikai elnök, 293, 294.
 Tyrell, az angol külügyminis-
 terinm hivatalnok, 481.
 Unruh Fritz von, 460.
 Vajanskij, Húrban Vladimir szláv
 író írói álneve, 286, 287.
 Vandervelde Emil, 174,
 Vanék Otakar, 149.
 Vasiljev, orosz tanár, 175.
 Vaucrain, 350.
 Velimirovic, szerb pap, 150.
 Vencel, cseh király, 656.
 Venizelos Eleutherios, görög ál-
 lamférfi, 485.
 Verne Jules, 269.
 Veselickij (lásd Árgus), 148.
 Vesely Ferencz dr., 42.
 Vésnie, szerb követ, 77, 123, 315, 485.
 Vico Giovanni Battista, 52, 53, 428, 610.
 Vilmos I., 448.
 Vilmos II., 45, 46, 78, 90, 126, 160, 181, 270, 274, 276, 323, 533, 334, 338» 344, 4²⁶, 434, 437) 448, 45¹, 45², 4⁶⁷ 475,
 Vinogradov Pál, orosz tanár az
 oxfordi egyetemen, 17, 145, 148.
 Vittorio Emanuele, olasz király, 486, 487.
 Vojnovic L. Dr., délszláv poli-
 tikus, 55.
 Voltaire, 135, 298, 438.
 Vondrák Václav dr., 198.
 Vopicka Károly J., 242.
 Voska Emánuel, 13, 14, 48, 105, 113, 121, 174, 330, 331, 332, 359» 39⁸, 5< 3, 5⁶.
 Vosnjak Bogumil, szlovén tanár, 150.
 Vrchlick^ Jaroslav, cseh költő, 658.
 Wagner Richárd, 453, 459.
 Wahrburg, 178.
 Wahldersse A. gróf, 437.
 Wales-i herceg, 147.
 Walpole, 143, 301.
 Ward Humphry, angol író, 142, 155-
 Washington, 639.
 Wassermann, Jákob, 459, 468, 469.
 Webb Sidney és Beatrice, 147.
 Webster Dániel, 297.
 Weiss Louise, francia publicista 123.
 Wekerle Sándor, magyar minis-
 terelnök, 526.
 Wells H. G., 143, 300, 301.
 Wemyss, francia admirális, 416.
 Weygand, francia tábornok, 535.
 Wharton Anne H., 295.
 Whitman Walt, 297.
 Whittier John G., 297.
 Whyte A. Fr., 144.
 Wiener tanár, 304.

Wiklif, 147.
Wilde Oscar, 14.
Williams Hartley Sir, 145.
Wilson Wodrow, 160, 161, 162, 163, 165, 170, X92, 261, 264, 276, 289, 29, 293» 30», 3°3» 3°4» 306, 310» 311» 315» 318, 3*9» 326, 332» 335» 336» 339» 343, 344» 345» 346» 349» 350» 562J 370, 378» 38», 592, 395» 396» 39⁶, 397» 398» 399» 400, 401, 402. 4°3 4°4 4°5 406, 407, 408, 4°9» 410» 41, 413» 414» 415, 418, 427» 485, 487, 488, 505» 506, 509, 53», 515» 516» 5*7, 525» 526, 527» 529» 551, 532» 533» 539» 542» 547»
Wimbomne Ivor ChurchillGusst
viscount, angol politikus, 275.
Wisseman William Sir, 306.
Witte gró, i 181, 182.
Woolf Virginia, 142.
Wright Butler Joshua, 269.
Young R. P. 145, 480.
Zanardi Lanii grófnő, 147.
Zatkovic Giigrijj dr, 328, 329,
Zivkovic, szerb tábornok, 209.
Zizka Jan ahssita csapatok hadvezére, 82, 224, 433, 545, 653, 666, 667, 668, 669.
Zola Emlé, 137, 140.
Zupanic dr., 56.
Zurlinden tábornok, 79.
Zvzdic n. orosz újságíró, 23.

T. G. MASARYK
AVILÁGFORRADALOM
EMÉKEK, GONDOLATOK
1914 - 1918

Ezenkönyvet
az „Orbis“ kiadóállalat
az „Orbis“ nyomában
nyomtatta

PRÁGA MCXXVIII
AUGSZTUS HAVÁBAN